

ગાજોલકવાસી ભારતમાર્તિદ વેદાન્તસાહચાર્ય પંડિત
શ્રી ગદ્દુલાલજી

જન્મ સ ૧૯૦૧ પો. ગો. વા. સં ૧૯૫૪ માગસર

૫ બી શ્રી હનુમણસ વેળીચદ માદ મોડામી

સતકાર

‘ભારતમાર્ત’ક પંડિત ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય’ એ નામથી થી. ચીમનલાલ મગનલાલ વૈદ્ય એક સચેત્રાચ અનેલા ભારત-માન્ય વૈષ્ણવ પંડિતનું ચરિત્ર આલેખ્યુ છે તે ખરેખર સુવાચ્ય બન્યુ છે ઓગણીસમી મેદીનો મધ્યકાળ એ એક પ્રકારની આધીનો કાળ હતો તે વખતે સમાજના ધાર્મિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક તથા ગાજીય ક્ષેત્રમા અનેક વિચરવમળો ધુમરી ખાઈ રહ્યા હતા; તે વખતે વિચારની સમતુલા ન ગુમાવનાર મણ્ડાગાંઠયા જ હશે.

આજથી લગભગ એક સૈકા ઉપર, ગુજરાત અને ખાસ કરીને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર જેવું મુખ્ય શહેર કેવા કેવા ભરતી-ઓટનું સાથી બન્યુ હતું તેનો ઇતિહાસ છાપાઓમાં તથા ટેલેવીઝ નાની નાની ચોપડીઓમાં પૂરાઈ રહ્યો છે શ્રી. વૈદ્ય ગદુલાલજીનું ચરિત્ર નિરૂપવામા આમાના મજા સાધનોનો પદ્ધતી જ વાગ ઉપયોગ કર્યો છે, તે બદલ તેમને ખાત્ર અભિનંદન પટે છે.

ચરિત્રનિરૂપણની કયા ધારિયે તેટની સહેલી અને સુસાધ્ય નથી. આદિ વિવેચક નવવરામભાઈએ મહીપતરામે ગ્યેના કરસનનાસ મૂળ-જીના જીવનચરિત્રનુ અવલોકન કરના નીચે પ્રમાણે આદર્શ રજૂ કર્યો છે:—

“ચરિત્રનિરૂપણમા શોધ, સત્ય, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર મુખ્ય અવશ્ય જોઈએ...મદતકર્મનું જ વર્ણન ચરિત્ર નિરૂપકે કરવું જોઈએ એમ નથી. વંગી ચરિત્ર ચરિત્રનાયકના જાહેર જામથી જ ભરેલું હોય એ ઈષ્ટ નથી. તેનો ખાનગી સ્વભાવ તથા રીતમાત્ર જોવી હતી, એટલે એ મિત્રવર્ગમા, સ્ત્રીપુત્રાદિના સબધમાં, રમત-ગમતમાં, એકાતમાં કેવી રીતે વર્તતા હતા, તેનું ઉદાહરણો સદિન વર્ણન હોવું પટે છે...આનુ આખા ચરિત્રમા કાઈ પણ વર્ણન

નથી સર્વ સ્થળે કરસનદાસ સુધારક જ જોઈએ છીએ; પણ કરસનદાસ માણસરૂપે દેખાતા નથી. સુધારાનો પાધરી હેડે મુકી કરસનદાસ દેવા દેખાય છે. તે જોવાનો અવસર જ આવતો નથી, મહાગજનો મોટો હુમલો થયો, શેઠની પડતીમાં દગાપા, નાત બદાર મુકાયા વગેરે પ્રસંગો ઉપર એમને એકાતમાં કેમ લાગતું, કયા મિત્રો આગળ પેટ ખોલીને પોતાની મંજવણ જણાવી હતી વગેરે ઘણી બાબતો જાણવાની ઈચ્છા આ ચરિત્ર ઉપરના તૃપ્ત થતી નથી. એ પ્રસંગો ઉપર અને તેમ જ ખુશીખુશાહીના વખતમાં પોતાના એકાંતિક રનેદી ઉપર કાંઈ કામજો લખ્યા હશે. પણ તેમનાં એકે આ ચરિત્રમાં દાખલ કરવા મળ્યો નથી. ધર્મ અને નીતિ સંબંધી, રાજ સંબંધી, દેશની જૂન અને ભવિષ્ય રિયતિ સંબંધી કરસનદાસ દેવા વિચાર ધરાવતા હતા એ જાણવાની જરૂર હતી; એનો પોતાના પાપ તથા ઓ માયેનો સંબંધ વધારે ખુલાસાથી વર્ણવેલામાં હોત તો સારું લાગત..." થી વૈભવે આ આદર્શને પહોંચવાને મજો સમર્થ પ્રવરત કર્યો છે.

પ્રસ્તુત ચરિત્રનું પહેલું જન્મ-પ્રકરણ-પ્રચાલક, વાર્તાના એક સુદર પ્રકરણ જેટલું રસિક બન્યું છે. નવ વર્ષની વયે શીતલાના ઉપદ્રવથી બાલક ગદુલાલાજીનાં ચમુરત રાજાઈ ગયાં; ત્યારે તેમનાં માણસી લાકુબેટીજીનું આકંદ, તથા જૂનાગઢમાં રહેતા તેમના માતા-મદ્દ ગોસ્વામી શ્રીમજવંદભજીનો દ્રોહિત્ર ઉપરની અનુકરમ્પા; અને બાલકને 'વાગ્બીજ મંત્ર'ના ઉપદેશથી 'પ્રચાલક' બનાવવાનો પ્રસંગ એ બધું નાટ્યાત્મક સીલોથી ગૂંથાયું છે.

પરિતજના પૂર્વજો મુળ આદિ દેશના તૈલંગી પ્રાકૃત્યોઃ વાઘૂત જોતના 'પંચનદી' કહેવાતા તેઓ કાશીમાં રહેતા. ગોવર્ધન શર્મા 'પંડિતજીનું જન્મનામ'ના પિતા ધનશ્યામજી વિદ્યાબ્યાસંગી, વેદશાસ્ત્ર-કંપલ અને પ્રૌઢ વૈવાકગણી હતા વેદાન્તમાં પણ તે પાવરધા હતા. જૂનાગઢના શ્રીવસ્તભજી હરિદાસ આચાર્ય આ ધનશ્યામ જાડના શિષ્ય

હતા. જંગીતશાસ્ત્રી આદિત્યરામજી સં. '૧૯૧૪ ની આસપાસ તેમના પાસે બજતા, જેમણે 'સંગીતાદિત્ય' ગ્રંથ રચ્યો છે.

પંડિતજીના માતૃશ્રી લાડુબેદીજી પ્રજાવલ્લભજીના બેટીજી હતાં, શ્રીવજ્રવલ્લભજી કવિ હતા. તેમણે ગુસ્માંઈજીના આગટચતુ' ધોળ' ગુજરાતીમાં રચ્યું છે. તેમને શોભામાજીએ દત્તક લીધેલા હતા. આ શોભામાજીએ પણ 'ભાગવત પર સોળ ધોળ' તથા 'નવરાત્રીના ગરબા' ગુજરાતીમાં રચ્યા છે. આ કાવ્યશક્તિ પરંપરાથી માતૃપક્ષમાંથી પંડિતજીને પ્રાપ્ત થઈ હતી જ્યારે તેમનું શાસ્ત્રગાન પિતૃપક્ષને આભારી હતું.

તે વખતના મુંબાઈમાં એટલે સને ૧૮૪૩ની આસપાસ રવામી-નારાયણ, આર્યસમાજ તથા સનાતન ધર્મ વચ્ચે ઝઘડા ચાલતા, અને તે આંધીમાં યુગ્ધિ સંપ્રદાય પણ અનેક શંકાકુસંકલિતો ભોમ બન્યો હતો. લોકોમાં જૂના અને નવા ધર્મનું રહસ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગી હતી. તેઓ સભાઓમાં રસ લેતા હતા. કેટલીકવાર સભા મળવાનું જાહેર કરવા છતાં તે ન મળતી ત્યારે લોકો પક્ષાપક્ષી કરી અનેક શંકાઓ ઉઠાવતા. નાસ્તિકવાદ તથા જડવાદનો પ્રાદુર્ભાવ પણ આ વખતે જ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૪૩માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જંગાળથી મુંબાઈ આવ્યા. વિધવાવિવાદની દિમાચત કરી, ને તેને માટે કાયદાનો અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવી. બહોસમાજના પ્રચાર માટે વ્યાખ્યાનો આપ્યા. સને ૧૮૫૪માં પ્રચારક કેશવચંદ્ર સેન આવ્યા. આ વખતે શેરમેનિયામાં મુંબઈ મશગુલ હતું તેથી તેમનો ઉપદેશ કોઈએ ઝીણો નહિ. ૧૮૫૭માં "પ્રાચીના સમાજ" ની સ્થાપના થઈ. કવિ નર્મદ તેમાં જોડાયા. ૧૮૬૦માં "તત્ત્વશોધક સભા" રચવાઈ. આ જ વર્ષમાં સમુદ્રપ્રયાણની ચર્ચા કરતાં મહિપતરામ તથા કરસનદાસ પરદેશ ગયા.

આ અરસામાં સુધારકોએ વૈષ્ણવ મહારાત્રો સંબંધી પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. પહેલાં તેમણે એવું અને વૈષ્ણવો વચ્ચે મહાદેવના ચંદ્રિર્મા પરલા ઇસ્તખાન-

ભોગના પ્રસાદ માટે ઝંખડો જામ્યો. મહારાજોએ તેના શિવનિર્માણ મથુવા જેવા પ્રસાદની ચર્ચા કરી : અને સૈવોનો વિરોધ વહોરી લીધો. જાપાને તેથી ખોરાક મળ્યો; અને વૈષ્ણવ આચાર્યોના ચારિત્ર ઉપર પણ આક્ષેપો થયા. એટલામાં “વિધવા વિવાહ”નો પ્રશ્ન મુંબાઈમાં મોખરે આવ્યો. આમાં સુરતવાલા યદુનાથજી મહારાજનો સાથ છે એમ મનાયું. યદુનાથજીએ સુધારકોની સામે પકકાર ફેંક્યો; અને એના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં કેટલાક વૈષ્ણવ ધર્મના દિતશત્રુઓએ મહારાજને સુધારકો ઉપર આખર હેવાનો-ખદનકશીનો-દાવો કરવા અવળી સલાહ આપી. આથી સુધારકો ફાવી ગયા. આક્ષેપોનો દાવો સાબીત કરવાનો બધો ખોળે વૈષ્ણવોપર આવી પડ્યો, સુધારકોને તો ટીકા કરવાનો નુંદર મોડો મળી ગયો. ન્યાયાધીશો, વકીલો વગેરે ખિસ્તી ધર્મની અસરવાળા હોવાથી તેમનું વલણ સુધારકો બણી જ રહ્યા ક્યું”. આ ‘મહારાજ લાયબલ’ કેસથી વૈષ્ણવ જનતામાં ભારે ફોબ જાપી ગયો.

બીજી બાજુ વિવાહીદારા ખિસ્તીએ સંસ્કૃત બહીર આર્થ-ધર્મ ઉપર આક્ષેપો મૂકતા હતા, મૂર્તિપૂજને નિંદતા હતા, પુનર્જન્મની વાતને હસી કાઢતા હતા. અને આવા પાદરીઓની શિખામણ માનનારા સુધરેલા અને સુધારાવાળા કહેવાયા; આ જ વખતે એવો એક કાયદો અંગ્રેજ સરકારે કરાવી આપ્યો કે જો કોઈ હીંદી ધર્માન્તર કરે તો તે કારણે બાપોહી મિલકત પરના વારસાનો હક્ક તે ગુમાવે નહિ. આ કાયદાના ટેકાથી પાદરીઓનો પ્રચાર સફળ થઈ શક્યો.

શ્રી. વૈદ્ય ચરિત્રનાં પ્રકરણ ૪ તથા ૫ માં ૧૮૬૦ના મુંબાઈનું સુરેખ ચિત્ર રજૂ ક્યું છે : જેની શૃંગિકા પંડિતજીના જીવન કાર્યને સમજવા માટે ખૂબ ઉપયોગી બની છે.

પંડિતજીના જન્મકોટામાં થયો હતો. સં. ૧૬૦૧ (સન ૧૮૫૪)માં ધનસ્વામ બંદજી તથા લાડુબેટીજી બ્રાહ્મણે ત્યાં રસ્તામાં

દાદામાં ગદુલાલજીનો જન્મ થયો હતો. સં. ૧૯૦૧ (ઈ. સ. ૧૮૪૪ પોષ વદ ૧૨) : જન્મ નક્ષત્ર પ્રમાણે પિતાએ તેમનું નામ બાનુદત્ત પાડ્યું હતું; પરંતુ તે નામથી એ જાળખ્યા નહિ; પણ તેમને જીવનના અનુદય કાળમાં ભારત માર્તંડપદવી મળતાં, એ નામ કંઈક સાર્થક થયું કહેવાય.

સં. ૧૯૦૮માં પંડિતજીનું ઉપનયન થયું અને નવમે વર્ષે જ શીતલાના પ્રકોપથી તેમની આંખો ગઈ. ત્યારે માતાએ ઘણું કલ્પાંત કયું, એટલે માતામહ પ્રજવલ્લભજીએ તેમની જીભ ઉપર 'વાગ્બીજ' મંત્ર, લખ્યો. તે પછી તેમનું અધ્યયન ચરૂ થયું. જૂનાગઢથી પિતા નરસામભટ્ટની સાથે એ મુંબઈ આવતા અને થોડા માસ ત્યાં રહેતા.

પંડિતજીનાં માતૃશ્રી લાલુભેડીજીનું સં. ૧૯૧૪માં, તેમની તેર વર્ષની વયે અવસાન ફેર્યું. તેનો પિતાપુત્રને ખૂબ આઘાત લાગ્યો આખરે સં. ૧૯૧૬માં પિતા ધનસ્વામભટ્ટ ગદુલાલજીને લઈ મુંબઈ વસ્યા. અહીં ઘઠસૂત્રનાં જાણ્યોનો તેમને અભ્યાસ ચાલતો હતો.

અંધ બાલક પિતા પાસે વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક, અમ્બૂ વગેરે માત્ર શ્રવણથી શીખ્યા; અને એ અંગેના સતત પરિચયથી તેમને સંસ્કૃતમાં વાર્તાલાપ કરવાનું પણ સુઝાજાન્યું. ચૌદથી અઠાર વર્ષ સુધીમાં તેમણે ધૂદર્શન અને ખાસ કરીને પ્રુષ્ટિ સંપ્રદાયના અંગેનો પરિચય કરવા માંડ્યો. ઘઠસૂત્ર તથા તેનાં આડે જાણ્યોનું ગુરુમુખે 'અધ્યયન કયું'. એ એક સાચી હકીકત છે કે એક ઇન્દ્રિય આંધી થાય ત્યારે એનું બીજી જીવંતિયોનાં બીજાં વધારો કરનારું થઈ પડે છે. બાલપંડિતનાં આતર્ચકુ ઊઘડતાં એ વિશેષ અન્તમુખે બન્યા; અને એમને જ્ઞાન, ધારણા અને સમાધિ આપોઆપ સિદ્ધ થયાં. મોટા થયે અષ્ટાવધાન અને આગળ જતાં સો જેટલાં અવધાનના પ્રયોગો કરવા માટેની જે અવધાનશક્તિ એમનામાં ખીલી નિકળી તેમાં તેમનાં આન્તર્ચક્ષુનો નાનોસો ફાળો નથી.

પંડિતજીના ગાહૈંસ્થ જીવનમાં ડોકિયું કરાવના બે પ્રસંગો નોંધપાત્ર છે. તેમનું પકેતું લગ્ન સં. ૧૯૨૦માં ઓગસ્ટોસ વર્ષની વયે શ્રીપાર્વતીબાઈ સાથે થયું હતું પરંતુ તેમનું પરમ સતોષમયું સદજીવન થોડાંક વર્ષ ટકયું. પછી કેટલાંક વર્ષે એ વિધુર તરીકે એકલા રહ્યા અને સં. ૧૯૩૪માં ચોત્રીસ વર્ષની વયે તેમનું બીજું લગ્ન શ્રીરુકમાવતી સાથે થયું. તેને જુદલગ્ન કહીને કવિ નર્મદાશંકર, બીજા સુધારકો અને પારસી પત્રકારો, પંડિતજી જોડે સહાયરી અને સાક્ષર હતા, છતાં તેમના ઉપર તે વૂઠી પડ્યા. અધૂરું હતું તે તેમની માતિસંસ્થાએ કન્યા ધોળ બહારની છે એમ કહી આ સાર્વિક પંડિત ઉપર ખૂબ વીતાડયું. માતિ વલેળમાં મૂંઝવાઈ જનારને તે વખતમાં કેટલું સહન કરવું પડતું હતું તેનો ખ્યાલ આ પ્રસંગ ઉપરથી આવે છે.

પંડિતજી ઉમરેક પધાર્યા હતા ત્યારે તા. ૨૯-૧૨-૮૮ના દિને તેમને ત્યાં પુત્રી અવતરી પશુ, તે વરત જ મૃત્યુ પામી. એમને પહેલી પત્નીનું કેઈ સંતાન નહોતું. અને બીજી પત્નીનું આ પ્રથમ સંતાન હતું, છતાં તેના મૃત્યુ પછી પંડિતજીએ પોતાની સાગણીઓ ઉપર જે અપૂર્વ સંયમ બતાવ્યો હતો તે નોંધપાત્ર છે. તેમણે પ્રભુની અક્ષય લીલાને આધીન થઈ, ઉમરેકમાં યજ્ઞ કરેલી વ્યાખ્યાનાદિની પ્રવૃત્તિ તે દિવસે પશુ ચાલુ રાખી હતી, અને નિખાલસ પંડિતાઈને અને જ્ઞાનને આચારમાં ઉતારવાનો લેઝોને પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ પૂરો પાડ્યો હતો.

પંડિતની આવી મહાનુભાવતાને લીધે જ તેમની માત્ર પત્રીસ વર્ષની વય હતી તે વખતે તેમને આર્થિક મદદ માટે એક ફંડ બેંકું કરી માનપત્ર સથિ રૂપિયા અઢારહજાર તેમના પ્રસંગોએ કર્યા હતા. તેનો સુંદર અહેવાલ તા. ૨૭-૪-૧૮૭૬ના પારસી અખબાર રાસી ગોસ્વામીમાં પ્રગટ થયો હતો.

પંડિતજીની ખાનગી દિનચયા તેમની પંડિત પરંપરાને બાંધે તેવી હતી. તેમનો આખો દિવસ વિદ્યાબ્યાસંગમાં તથા અધ્યયન

અધ્યાપનમાં ચીતરેલા. તે સાથે સેવાકાર્ય એ પોતાને હાથે જ કરતા, અને તેથી તેમનો આત્મા પ્રસન્ન રહેતો. સેવા વિષયમાં એમની કુશળતા અદ્ભુત હતી. પોતે નેત્રવિહીન હોવા છતાં, કેમતા માણુસથી પણ ન થાય તેવા સર્વ કાર્ય એ સ્ફૂર્તિથી અને સ્વચ્છતાથી કરતા. ઠાકોરજીને ધરાતા જીદ જીદ ખારીક પ્રકારના શૂંગાર તેઓ પોતાને હાથે એવી સફાઈથી ધરાવતા કે તે જાણે નજરે નોંધતે ખરા અનુભવીએ ધર્મ ન હોય! સાથે સાથે રાગરાગણીના કીર્તને તેઓ તાલ અને સ્વરથી ગાતા; અને તેનો સાથ આપવા તાલમૃદંગ પણ પોતે જ વજાડતા.

જોય અને આચારનું પાલન પણ તેમનું ખરા હૃદયનું હતું. સેવામાં એકા પછી તેમનો સંખ્યાપાક અને જપનો વિભાગ એટલો બધો ચાલતો કે તેમનું આલ્હિક ખૂટતું જ નહિ; અને ધણીવાર બોજન કર્યા વગર તેઓ સાંજની સેવામાં ન્હાઈ, સેવા આલ્હિક વગેરે કરતા; અને રાતે બાર વાગ્યા પહેલાં તે પૂરું યજુ હોય તો જ તે બોજન કરતા; નહિ તો આલ્હિક સમાપ્ત કરી, થોડી નિદ્રા લઈ વળી સવારમાં એ જ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ધર્મ કાર્યમાં લાગતા. આવી તપસ્યાની કડબાઈ છતાં, સાંજે સભાઓમાં હાજરી આપી ત્યાં જીલ્લંદ અવાજે અને પ્રસન્ન ચિત્તે એ વ્યાખ્યાનો આપતા.

પંડિતજીના જીવનમાંથી ખીજી મહત્ત્વની વાત એ દેખાય છે કે પ્રતિષ્ઠા કે ધનનો એમને ખીલકુલ ભોજ નહોતો. આ નિરપૂહો પંડિતે ધણી પેઢીથી હુપ્ત થયેલા યજોપવીત સંસ્કારવાળા શેઠ દેવકરજીજીને તેમની ઈચ્છાથી યજોપવીત ધરણ કરાવ્યું; ત્યારે તેમને ગુરુદક્ષિણા માગવાનું શેઠ તરફથી કહેવામાં આવ્યું; તે વખતે શેઠની પાસે આડ લાખની મિલકત ગણાતી. અને પંડિતજીને માથે મરમંદિરની સેવા પૂર્ણ ખાતાનું દેવું હતું. તેથી સૌ કાંઈ મારવું હતું કે તેઓ પોતાને મારે તો કંઈ નહિ માગે, પરંતુ બીડકોરજીના મંદિર માટે

તથા તેના દેવા પેટે સારી રકમ માગશે; પરંતુ સૌના આશય વચ્ચે તેમણે માત્ર ચંદનચર્ચિત પુષ્પ સાથે શ્રીફલની માગણી કરી। આખરે શેડે શ્રીફલ ઉપર બે સોનામહોર મૂકી તે શ્રીફલ ગુરુના હાથમાં મૂક્યું. પ્રતાપજી પંડિતજીએ તે જોયું નહોતું; પરંતુ તેમનું જ્યારે મહોર સંબંધી ધ્યાન જોયવામાં આવ્યું ત્યારે મહોર તેમણે પાછી લેવરાવી.

આ રીતે તેમણે કંઈપણ દક્ષિણા લીધી નહિ; ત્યારે શેડે યજ્ઞોપવિત કાગળ વીતી ગયા માટેના પ્રાચલિતરૂપે જે ગોદાનનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેની, રૂપિયા પંદરસો-બે હજાર જેટલી યતી રકમ સ્વોકાશ્વા તેમને વિનાંતિ કરી. પંડિતજીએ કહ્યું, “એ દ્રવ્યનો હું અધિકારી નથી. એ રૂપિયા ગાય સંબંધી હોવાથી તે દ્રવ્યનો ગૌચરમાં ઉપયોગ કરજો.” આ પ્રસંગનો નોંધ મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ અહવાસિક ‘ગુજરાતી’માં યથાર્થ રીતે લેવાઈ હતો. ‘દેના જેઠવાળા શેડથી દેવકરજીના યજ્ઞોપવીત પ્રસંગે ગદુલાસજીએ દ્રવ્ય કરતાં ધર્મ જ ઈશ છે તે દર્શાવવાને જ શિષ્યપ્રતિ જે ઉદારતા દર્શાવી તે દિવ્ય છે!’ પંડિતજીના નિર્ભીકપણાનું આનાથી બીજું સચોટ દૃષ્ટાન્ત મળે તેમ નથી.

આજના! મુંબાઈના ભૂતેશ્વર ભાગમાં આવેલા કાવસજી પટેલના તગાવની પૂરેલી જગા પાસેના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની તથા માધવજીની સ્થાપનાને ઇતિહાસ આ ચરિત્રમાંથી જાણવા મળે છે. આર્થ-સમાજનો પ્રચાર કરવા ધ્યાનંદ સસ્ત્રવતી મુંબાઈમાં ૧૮૭૫માં આવ્યા. તેના આક્રમક અધિસતોને પડોંગી વગવા માટે સને ૧૮૭૬માં ‘આર્થ સુધર્મોદય સમાજ’ની સ્થાપના ગે. થી. નૃસિંહલાલજી મદારાજની પ્રેરણાથી મુંબાઈમાં થઈ. આ સમાજને જિદેશ વેદરમૂતિ પુરાજી અને આચાર્યોના પ્રયોગે અનુસરી ઉપદેશ કરવાનો હતો.

આ કાર્યમાં શેડે વરજીવનદામ માધવલાલે સારી મદદ કરી. મદારાજના એ નજરશેડ હતા. તેમણે પોને બી. એ. દુધી અભ્યાસ

કર્ચો હતો; અને ગ્રાંથેસાથે વેદ, પુરાણ આદિ ગ્રંથોનો પણ પરિચય સાધ્યો હતો. તેમણે સં. ૧૯૩૦ (૧૯૭૪) માં કાવસજીપોલ તળાવ પાસેની ખુશ્કી જગા મોટા વિસ્તારવાળા ખરીદી, તેમાં બન્ધ મંદિર બંધાવ્યું, અને વૈશાખ સુદી ૧૨ ને રવિવારે કચ્છ માંડવીવાળા ગો. શ્રીપન્નાજીલજીને હસ્તે શ્રીલક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિર તે મુંબાઈનો હાલનો માધવજાગ જે સેક વરજીવનદાસના પિતાના નામ ઉપરથી ઓળખાતો છે. ને જ્યાં અનેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, કથાઓ, કીર્તનો, યજ્ઞો વગેરે થાય છે. આ જ ‘માધવજાગ’ ને સુધારક સર રમણભાઈએ ‘મદ’ ભદ્ર’માં સનાતનીઓના મુખ્ય કેન્દ્ર તરીકે ગણાવીને, ત્યાં માધવજાગની સાળાનું ઉપહાસમય ચિત્ર આલેખ્યું છે.

પંડિતજી ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન ગાળતા હતા. પોતાને ઘેર બાલકુળ પ્રભુની મેત્રા ગિરાજતી હતી. તદુપગત તેમણે ધર્મના પ્રચાર અર્થે પાઠશાળા, પુસ્તકાલય, (માસિક) પત્ર, તથા પરિષદ(સભા)ની સ્થાપના કરી હતી. તેમની હવેલી સહજ રીતે વિદ્વાનો અને ધર્મપ્રેમીઓની ધર્મશાળા બની ગઈ હતી.

પંડિતજીએ ધાર્મિક જ્ઞાનપ્રચાર માટે તે સમયમાં સુલભ એવાં સર્વ સાધનો ઉપયોગમાં લીધાં હતાં. સભાઓ, બ્યાખ્યાનો, કથાઓ અને ચર્ચાદ્વારા તેમણે આર્યધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. ધર્મ પુસ્તકાલય, ગોસેવામંડલી અને વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળાનો પણ તેમણે જ પ્રારંભ કર્યો હતો. ‘આર્યસમુદય’ માસિક તેમણે ચાર વર્ષ ચલાવ્યું હતું, અને ‘આર્યસુધર્મોદય સભા’ની સ્થાપના પણ તેમની પ્રેરણાથી સં. ૧૯૩૨ માં થઈ હતી. તે કેવા સમૃદ્ધિમાળી બન્યું તેનું રસિક વર્ણન ચરિત્રકાર શ્રી. વૈદ્યે આપ્યું છે. (પ્રકરણ ૧૩ મું)

પંડિતજીના ધર્મપ્રચારની નીતિ કદાપિ ખંડનાત્મક નહોતી; છતાં સ્વમતના જવાબદારીએ ગમે તેવો સામનો ઝીલવા તત્પર રહેતા. દયાનંદ સરસ્વતીએ સન ૧૮૭૫માં મુંબાઈમાં આવી, વેદધર્મ પ્રચારની સાથે બીજું કંઈક બહુ ખંડનાત્મક કામ શરૂ કર્યું હતું. તેમની

પ્રેરૂતિ દેખાવમાં વેદધર્મપ્રચારની હતી, પણ ખરી રીતે તેમાં પ્રચાર પ્રાચીન વૈદિક સનાતન ધર્મ, વર્ણાશ્રમ અને પુષ્ટિમાર્ગ સાદો એમના પ્રચાર સામે વિરોધનો પ્રથમ સૂર કાઢનાર પંડિત ગદુલાલજી હતા.

ચરસરમાં સુધારા પક્ષમાં રહી પડિતજી ઉપર આક્ષેપો આવી શક્યાં કરનાર કવિ નમોદે તા. ૨૫-૫-૧૮૮૪ના રવિવારના “ગુજરાતી”માં નિર્મલસર લાવથી નોંધ લીધી કે: “પંડિત ગદુલાલજીએ મૂલજી જેઠા વાળી કાપડ મારફીટના દીવાનખાનામાં કાશીન ગોસ્વામી મહારાજની આગ્રાથી અષ્ટાવધાનના અદ્ભુત ચમત્કાર કરી મતાવ્યા હતા. સીધકવિતાશક્તિ ને અષ્ટાવધાનની ખાતમમાં પડિત ગદુલાલજીની બરાબરી કરી શકે એવો અમારા જોવામાં કાંઈ આવ્યો નથી. x x x અમે કહીએ છીએ કે પંડિત ગદુલાલજીની શીક કવિતા, અષ્ટાવધાન અને વિદ્વતા માટે મુજબવાસી આદ્યજનોને મગર રહેવાને કારણ છે.”

પ્રો. મણિલાલ નમુભાઈએ ‘પંડિતજીનું જીવન તથા વ્યાખ્યાનોનો સમ્મલ’ સ. ૧૯૪૦માં પ્રગટ થયેલ હોય તેની નોંધ લેતાં લખ્યું હતું કે “પંડિતજી ગદુલાલજી જે કે આપણા આખા ભારતખંડમાં એક ધુરધર પંડિત તથા સીધકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની અદ્ભુત શક્તિ અને વૈષ્ણવ ધર્મનું મથર્થ રહસ્ય બતાવી શુદ્ધ ઉપદેશ આપવાની બુદ્ધિ પણ પુસ્તકમાં દર્શમાન છે. એવા સદુપદેશ આપનારા શુદ્ધ વિદ્વાનો જુએ મરે જી ને કેવળ કુમારજી લઈ જાય તેવા ઉપદેશવાળા આનંદ કરે છે. એ પણ વૈષ્ણવોની એક બલિદારી છે ને માણસની ધર્મ સમજવાની શક્તિને પણ જોડે લગાડે તેવી વાત છે.”

મુંબાઈના ગોટા મદિરનો વહીવટ કરનાર ગો. શાંજીવનલાલજી મહારાજ વિદ્વાન હતા અને વિદ્વાનની કદર કરતા. તેમણે ગોપાલદાસ-દેવ ગુજરાતી વલ્લભાખ્યાનની ટીકા મજબાબામાં રચી છે, અને અમદાવાદવાળા મજરાયજીએ તે ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચેલી છે.

તે ઉપગંત શ્રીકૃષ્ણશ્રીલા સંબંધી ઘણાં ઘોળ અને ગરબા ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યા છે. પંડિતશ્રીએ ગો. જીવનલાલજીની પ્રજ્ઞટીકા ઉપર નાની ટીકા લખી. 'નવાખ્યાન'ના સારમુત નવ દુહા તેમણે દ્વિંદીમાં રચ્યા છે. મૂળગ્રંથ સાથે ટીકાનો ભાવ સમજાવવા એક ટિપ્પણ તથા આખ્યાનનો ભાવ સમજાવનારો દુહો તેમણે મૂક્યો છે. પંડિતશ્રીએ 'નવ'ની સંખ્યા ઉપર સુંદર કાઢિ રચી છે. પંડિતશ્રીએ ગો. શ્રી. જીવનલાલજીનું સારું પીઠમળ હવું.

પંડિતશ્રીએ સાંપ્રદાયિક વર્ણોત્સવનો "ટિપ્પણી" પ્રકટ કરવાની પહેલ કરી જેથી નિર્ધનિર્ણયમાં મતભેદ જેવું ન રહે. તેનું પ્રકાશન આજે છાસડ વર્ષ થયાં પંડિતશ્રીની સરચાદારા થયાં કરે છે.

'વેદાન્તચિન્તામણિ' નામે પંડિતશ્રીનો ગ્રંથ કેવી રીતે રચાયો તેની વાત જાણવા જેવી છે. પંડિતશ્રી અથ ગતે લખાવે અને તેમના પિતા ધનસ્થામજીજી તે ગ્રંથ લખે. રાજ રાતે પંચોતેર અથવા સો શ્લોક એ લખાવતા. યોગ માસમાં આ કાર્ય પૂરું થયું. જ્યારે પિતા આખો ગ્રંથ વાંચી ગયા ત્યારે તેમાં પુત્રની શક્તિનાં તેમને સમ્પર્ક દર્શન થયા પછી તે ગ્રંથ હાવાવામાં આવ્યો.

જ્યપુરથી ચોસડ પ્રશ્નો પુષ્ટિસંપ્રદાય સામે ધરવામાં આવ્યા હતા તેનું નિગાહરણ પંડિત ગોવર્ધન શર્મા ગદુલાલજીએ હયું હવું. આ પ્રશ્નોત્તરી પણ 'સાત્તિસદ્ધાતમાર્ત'ક નામે હપાઈ છે.

અત્યાર તુધી કેવલ સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન તરફ પંડિત ગદુલાલજીની મજબૂતા થતાં આવી છે, પરંતુ શ્રી. વૈદ્યે લખેલું આ ચગિત વાંચ્યા પછી સહેજે જાણી શકાશે કે સનાતન ધર્મના સર્વ સિદ્ધાન્તો અને આચાર-વિચારનો યોગ્યાયોગ્યતા ઉપર શ્રદ્ધ વિચારસરણી ગૂંટ કરનાર એ હતાઃ એક તરફ સુધારક પણ બીજી તરફ નિરીશ્વરવાદીઓ તથા ત્રીજી તરફ લ્લહોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્વસમાજ, ચિયોસોશી અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંયુક્ત મોરચા સામે અજીનમ લીધા સ્કેનાર બારતમાર્ત'ક પંડિત ગોવર્ધનશર્મા ગદુલાલજી એકલા હતા.

તમનું વ્યાખ્યાનમાદિત્ય તથા તેમણે રચેલા અનેક ગ્રંથો પુનર્મુદ્રણને યોગ્ય છે એમ આ જીવનચરિત્રમાં તેમાંથી આપેલા અવતરણખંડો ઉપરથી જાણી શકાય છે. કેટલેક રચણે વિચારોની વિશદતા તથા ભાષાની સરલતા અભેદમાર્ગ પ્રવાસી પ્રો. મણિલાલ નબુભાઈની શૈલીની ખૂબ નજીક આવે છે. પ્રકરણ ૧૪માં આપેલા પંડિતજીનો હિન્દુ સંબંધી નિર્મમ શંકા-મદાસાળાની વાંચનમાળામાં સ્થાન પામે એવો સરળ છતાં સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસર છે. અને પ્રો. મણિલાલ જેવાની ઉત્તમ શૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે.

પંડિતજીમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને કાવ્યશક્તિ તેા હતી જ; છતાં તેમણે સાધેલી યનાવધાન કરવાની કલાએ જ તેમને અનેક રચણોમાં અને સમાજોમાં અગ્રપૂર્વ પ્રસિદ્ધિ મેળવી આપી હતી. આ 'અવધાન શક્તિ' એટલે મનમાં કોઈ વસ્તુ સ્થિર કરી ઠસાવવાની શક્તિ. (પૃષ્ઠ ૧૫૨-૫૩) તેમનાં પ્રથમસંક્રમાં જાતીય વિદ્વાનો અને રાજમદારા-જાઓ જ નહિ, પરંતુ આગ્રહ અધિકારીઓ અને વિદ્વાનોએ પણ તેમની અવધાન શક્તિને મુક્તકંઠે અંગૂઠિ આપી હતી. જર્મન પંડિત સર મોનિયર વિલિયમ્સ, મુંબાઈ દાર્ઘકોર્ટનાં જજ અને ઇન્ડિયન નેશનલ કોમિસ (દિંદી મદાસમા)ના સ્થાપકોમાંના એક એવા સર વિલિયમ વેડરબર્ગ પ્રો. પીટરસન, સર એડવીન આર્નોલ્ડ, સર રિચર્ડ ટેમ્પલ વગેરે જેવા તેમની અસાધારણ અવધાનશક્તિ ઉપર મુગ્ધ થયા હતા. વડોદરામાં દીરાન સરદારી માધ્યમથી એમના માનમાં પંડિતોની સજ્જા થતી હતી.

છતાં જો દુઃખની વાત હતી કે કંઈક તેજોદેવથી સ્વસ્ત્રપ્રદાવના મુખ્ય મુખ્ય ગોસ્વામી બાગકો પંડિતજીની હિપેશા કરી, તેમને હમકા પાડવાની અંદી પ્રવૃત્તિમાં સામેલ ન્હા હતા. તેજોવેના પુષ્ટિ સંપ્ર-દાવતા તથા સમગ્ર હિંદુધર્મના સમર્થનમાં તથા જગ્યાવમાં તેમણે જે પ્રુદ્ધ શક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન ગતાઆં હતાં તેની દર કરવામાં તેમની સમુદ્ધિ તેમને અંતઃપ્રેરણા જતી હતી.

શતાવધાનનો બૌદ્ધિક પ્રયોગ કરી બતાવવામા પડિતજનો જે ઉદાત્ત હેતુ હતો તે તેમણે ૧૮૮૬માં એ જ્યારે ઉમરેડના મદિરમા સભા ભરતા હતા ત્યારે પ્રગટ કર્યો કે “આ પ્રયોગ નાનક-તમાશા રૂપ નથી, પણ આ પ્રમાણે મનને કેળવતાં એક કાવમા ધરુ કામ ચર્ચ થકે તથા લોકો ધર્મોપદેશ લેવા કેળવાય એ હેતુ છે જેમ વૈદ્ય આડસાકુની સહાનતા ને છે તેમ હું પ્રયોગની સહાયતા લઈ, ધર્મોપદેશ દેડ છું”

મંગરોલના દીવાન સુર જોડુનજી ઝાના જે તેમનાથી વીક્ષ વર્ષે મોટા હતા તે તથા મનસુખરામ ત્રિપાઠી પડિનજને મુખ્યાઈમાં મળવા આવ્યા હતા, દારજુ કે તેમને તેમની પામેલી પિબેલિટ કરી સોમવર કરવો હતો જેનો સર્વ વિધિ પડિતજને સુવિદિત હતો

કાશીમાં એ ગયા ત્યારે ‘બારતેન્ડુ હરિશ્ચંદ્ર સાથે તેમનો મેળાપ થયો હતો. તે મેળાપ હતો ‘બારતેન્ડુ’ સાથે ‘બારતમાર્ત’ડને ત્યાં શતાવધાનના પ્રયોગ બતાવતા તેમને ‘સીવધરિ’ અને ‘શતાવધાનીનુ’ પદ આપવામાં આવ્યું હતું બન્ને જણે બારતની સરૂતિને પ્રકાશિત કરી હતી

સ ૧૯૪૧માં તેઓ જૂનાગઢ અને બાવનમ- ગયા હતા ત્યાં ગંગા ઝોઝા જે વાનપ્રસ્થમાં હતા તેમને પડિતજ મળ્યા હતા એના એ નિરંજિમાની અને ગુરુગ હતા

આ વખતે દયાગમભાષના પદ્ધતિબ્ધ રજુએડભાષ બમદાવા વડોદરા, બરુચ, સુરત અને મુનમમાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેમને દયાગમ ભાષના પદો જાણ્યા. દલપત તથા નર્મદા તેમના ગાયેના પદોથી મુગ્ધ થયા હતા આ રજુએડભાષ મદુનાનજી તથા તેમના પિતા ધનસ્વામ ભટ્ટને પણ મળેના ત્યારથી પડિતજન દયાગમભાષમાં રસ પડ્યો, અને સાથે સાથે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિનામાં પણ નસ પડ્યો કવિ રત્નેશ્વરકૃત ‘કામવન દસમસ્કંધ’નો સમનોટા દેશીગદ્ય પદ્યનુવાદ પડિતજની ગ્રેણીથી જ છે સ ૧૮૭૧માં પદેનવદેનેા ગોવર્ધનદાસ નાગચણુભાષાવારા પ્રસિદ્ધ કગળ્યો એનુ અર્પણ ગો બીજવનદાસજી મહાગજને કરેલુ છે

યજો કરવામાં પંડિતજીની જે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ દર્શાવે નીચેના પ્રસંગ પરથી જાણી શકાય છે. સં. ૧૯૩૪માં મુંબઈમાં વરસાદ ન આવવાથી દુકાળનો ભીંતિ જોઈ ચર્ચા અને લોકો બેચેન જાન્યા. તેથી ગુજરાતી મહાજનના ચોક થી મુળજી જેઠા વગેરે પંડિતજી પામે વર્ષા લાવાના કે.ઈ ઉપાય માટે વિનંતિએ આપ્યા. તેમની ઉપર કૃપાલુ બનીને પંડિતજીએ મારકીટમાં યજ્ઞ કરવાનું નક્કી કર્યું. 'યજ્ઞથી પર્જન્ય વરસે છે' એ ગીતા-વાક્ય ઉપર ભરોસો રાખી, પર્જન્ય યજ્ઞ માટે પેતિ 'દૃગીઋષિત્વ' પદ લઈ યજ્ઞવિધિ કરી, મારકીટના ફૂવામાં જીતયા. તે વખતે તેમણે કાળા વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. અને કલાકો સુધી યજ્ઞની ક્રિયા માટે તેમણે મંત્ર જપવા માંડ્યો; પણ વરસાદ ન આવ્યો અને યજ્ઞને મંત્રની પૂર્ણાવૃત્તિ થવા આવી : પંડિતજી પણ ફૂવાનો બહાર આબ્યા.

આથી ટેટલાક અશ્રદ્ધાળુઓમાં સાત્ર પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ, અંદરઅંદર તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા; પંડિતજીના ચક્રોર કાન આ બધું સંભળતા હતા; છતાં તેને ન ગણકારી, પરમાત્મા ઉપર દૃઢ ભાવ રાખી અવભૂષ સ્નાન કરવા માટે એ સમુદ્ર ઉપર જવા તૈયાર થયા. તે વખતે તેમની સાથે આવતા જનસમુદ્ધને તેમણે કહ્યું કે 'સાથે જાઓ. રાખતી ઠીક પડશે.' ડોક કાવડી કડાગી કરીને કહ્યું, 'યુરુજી! તાપ સખત પડે છે, માટે આપ જાઓ લેવાનું કહે છે !'

પંડિતજીએ તેનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. દબરો લોકો સાથે સમુદ્ર-સ્નાન કરવા તે ઉપાધ્યા. ત્યાં સામ્રત્વ વિધિસર પૂજન કરી સ્નાન કર્યું, કપડાં બદલી ધર તરફ જવા તૈયાર થયા. એટલામાં ઓચિંત્ત આકાશમાં વાદળાં દેખાવા લાગ્યા; ને થોડે છોટે ચપા ન ચપા ત્યાં તો વરસાદનાં ફેરાં પડવા લાગ્યાં, પછી તો જોરથી વર્ષા થઈ. મેઘ જાળ્યો અને તે સાથે અશ્રદ્ધાળુની અશ્રદ્ધા પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. તેમણે પંડિતજીની મારી માગી, આ ખરો જોયો પ્રસંગ છે જેમાં પંડિતજીની વિદ્યા તથા ઇચ્છા શક્તિનો અપૂર્વ વિજય થયો હતો.

સને ૧૮૬૭ માં મુંબઈમાં ખુબોનિક પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો.

આથી પંડિતજીને લખતરના ભગવદીય મદારાણાએ આગ્રહપૂર્વક લખ-
તર બોલાવી લીધા. એટલે એ, દાકરસેવા તથા પુસ્તકો સહિત ત્યાં
પધાર્યા. ત્યોથી થોડા માસ પછી એ ભાવનગરમાં વૈશ્યોને ઉપવિત-
સંગ્રહાર આપવા મથા. ભાવનગર નરેશો તેમનો સત્કાર કર્યો; ત્યાંથી
વચ્ચમાં એ જૂનામઢ પોતાને મોસાળ જઈ આવ્યા. ભાવનગર આવ્યા
ત્યારે તેમની પાંચ માસની પુત્રીના જન્મ પછી તેમના પત્ની સ્તિકા
રાગથી પીડાનાં હતાં. પ્રખ્યાત ઝંડુમટ્ટજીએ તેમનો ઉપચાર કરવા
માથો દુનો. દરમિયાન પંડિતજીની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવા લાગી હતી.
તેમણે છેલ્લવહેલો એક સંભાવિનોદ ત્યાં કરાવ્યો. એક તરફ પત્નીની
તપ્પિયત તો બરાબર નહોતી જ, એટલામાં તો એમની અવસાન-ધડી
આવી ગઈ.

ત્રેપન વર્ષની પ્રમાણમાં નાની હોંમરે 'નમોસ્ત્વનંતાય સદ્વચ્ચ-
મૂર્તયે' એ શ્લોક ઉચ્ચારતાં તેમનો આત્મા ગોલોકમાં ચાલ્યો ગયો.

પંડિતજીએ 'ગોવર્ધન' સંગ્રાથી ગુજરાતી કવિતા ગ્રંથો છે.
તેની વાનગીરૂપે નીચેની 'ઈશ્વર પ્રાર્થના' ઉતારી આ પરિચય પૂરો
કરીએ:-

(રાગ) પીયુ-બરવો.

સદુ જન સુખી રાખો હરિરાય—

તનથી મનથી ધનથી જનથી દુઃખિત કાર્મ ન થાય—સદુ જન

શ્રુતિસંમત મંગલ ઉપદેશ, કૃપય સંગે વિસરાય,

કાલ વિશાલ નિર્ઘન ન ખોતાં, અર્થ સમર્થ ભરાય—સદુ જન

—થાય વિરામ નિકામ કામનો, કુચલ જ કામ કરાય,

ગોવર્ધન પ્રભુ આપ કૃપાથી, ભક્તિદ ગુણિત વરાય—સદુ જન

શ્રી. ચીમનભાઈને આ મંત્રિ લખવા માટે અનેકથા: ધન્યવાદ
ધો છે.

ચૈત્ર-ગધામ, પ્રતાપમંજ.

વડોદરા ૨.

ગોપઅષ્ટમી, સં. ૨૦૧૨

મંલુલાલ ૨. મજમુદાર

મોક્ષકથન

પ્રજાતનો પહોરમાં, અરુણોદયના મધુર પ્રકાશે સરોવરના કમલ ખીલી ઉઠે છે, તેમ માનવ જીવનના હૈયાં સંત, ભક્ત, પંડિત ને મહાત્માઓના જીવનના પ્રેરણાભર્યા દર્શનથી ખીલી ઉઠે છે. મહાત્માઓનું જીવન યથમથના કુસોની સુવાસ છે. જોને જોને તે સુવાસ રપથે છે તેઓ જરૂરથી પોતાના જીવનને સુવાસિત કરી ધન્ય બને છે. મહાત્મા મહુદ્રાસજી એક મહાન સંસ્કૃતિચાર્ય, કવિ, વ્યાકરણશાસ્ત્રી, નેદાતાચાર્ય, ધર્મોપદેશક વગેરે હતા. પણ તે ઉપરાંત તેઓ એક મહા-માનવ હતા, તેમણે પોતાના જીવનમાં કદી પોતે બીજા કરતાં મોટા છે એવું માન્યું નહીં, તેથી તેમના મંદિરે અભિવિદ્યાન કે સત્તાશને મિરાજત્ય માનવને જે પ્રેમ ને સૌમ્યતાના દર્શન થતાં, તેવા જ તેમના પ્રેમ ને સૌમ્યતાના દર્શન એક હાથી મવાલી પોતાના જીવનનો ભાગ્યો ઘુટ્યો મર્મ સમજવા તેમના મંદિરે જતાં કરતો. પંડિતજીને રાજાઓ, વિદ્વાનો, ધનાઢ્યો તથા આમ પ્રભુ તરફથી પુણ્ય માન ને પદવીઓ મળી હતી છતાં, તે માન અને પદવીઓનું અહીં તેમને સ્પર્શી શક્યું નહતું. તેઓ વિકાન હોવા છતાં પૂણું ભક્ત હતા. તેમની ભક્તિમાં બહારનો દેખાવ ન હતો.

શ્રીમદાપ્રભુજી શ્રીમુખોદિનીજીમાં કહે છે કે “હે કૃષ્ણ જ્યો સુધી માણસો તારા સેવકો (ભક્તો) ન થાય ત્યાં સુધી સંસારના રામ વગેરે ચોરા તેમના વિવેક દેવ રૂપી ધનને લૂટે છે ને તેનું ધર તેના માટે નેલ બને છે, ને પુત્ર પત્ની બેડી બને છે. પણ ભક્ત થતાં તેના સંસારમાં ભગવદ્દષ્ટિને વ્યવહાર પ્રવેશે છે. તેથી તે સર્વમાં ભગવાન જુલે છે ને સર્વ તરફ પ્રેમ કરેલું પર્તન રાખે છે. પછી ધર નેલ ન થતાં મંદિર બને છે, ને તેવા મંદિરે આવનાર દરેક જીવનના આત્મામાં શાંતિ ને આનંદ છવાય છે, તે પુત્ર વગેરે બેડીપ ન થતા સેવાના રંગમાં સદાયક બને છે.” પંડિતજીનું જીવન હવર જગતેલા આદર્શોને

અનુરૂપ હતું. તેમનું જીવન ઉચ્ચ શક્તાના મહાત્માઓ જેવું ઉજાગરમય હતું ને તેમના મંદિરના દ્વાર સર્વને સત્કારના હૃદયમેશ ખુલ્લાં રહેતાં. તેમને એ પુત્રોએ ચપેલી જે ધણી જ અસ્ખાપુષી નીવડી. એક પુત્રી તો જન્મતાં સાથે મરણ પામી છતાં, પંક્તિજીએ પોતાના 'નત્યકમ' ને પ્રવચન સરિતાનાં વહેણની જેમ પ્રથમ પોઠે ચાલુ રાખ્યાં હતાં.

પંક્તિજી તે વખતના યુગમાં વંદનીય મહાત્મા ગણાતા. ભગવાને તેમને જે લક્ષ્મી, વિદ્યા, વાણી ને ચિંતનત્મક બુદ્ધિ આપી તે તેમણે દીન-દુઃખીઓના આત્માને સતોષવામાં સારી રીતે વાપરી, ને તે અંગે જે કંઈ ઝાણુ વગેરે સહન કરવું પડે તે બધું પ્રસન્ન ચિત્તથી સહ્યું. તેમના જેવા પરાપકારી મહાત્માએ મુંબાર્ધમાં આર્ષ સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ માટે સભા, પુસ્તકાલય, પાઠશાળા, પત્ર ને મંદિરદ્વારા સર્વાંગી પ્રયાસ કર્યો હતો. વળી દુષ્કાળ, અનાવૃષ્ટિ, ગોરક્ષા, ટી ને બાળકોની જીવણી, તથા બાળસંજના વિરોધમાં તેમણે ઉત્તમ પ્રયાસ કરેલા, ને તે માટે સત્સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું હતું. તેમનું આખું જીવન ભગવાનના ચિંતનમાં વ્યતીત થયું હતું, લોકો પશુ ભગવાનની ભક્તિ બુદ્ધિ પૂરક કરે તે જાડે તેઓ ધર્મપ્રદેશ કરતા ને પુસ્તકો પ્રગટ કરતા. નારીશક્તિવાદના પ્રચાર સામે તેમણે બારે ઝુંબેશ ઉપાડેલી, ને તે માટે બાળનિર્મલોચી માંડી સંસ્કૃત ને ગુજરાતી ભાષામાં રબીર લેખો લખ્યા હતા આવા એક પરમ પુરુષાર્થી મહાપુરુષનું જીવન પ્રગટ કરતાં દેને આનંદ ન થાય!

આ જીવન લખવાની પ્રેરણા મને કેવી રીતે પ્રત્તિ પાડે તેનું દૂંડું વર્ણન નીચે મુજબ છે. સં. ૧૯૭૬ પછી મહાત્માજી આદિકાથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા. તેમણે સત્યાગ્રહાશ્રમ અમદાવાદમાં ચાલુ કર્યો ને નવજીવન પત્ર શરૂ કર્યું તેની અસરથી મોડાસામાં માંધીજીના આદેશ મુજબ રવેશી ચળવળ, રેંટિયા ને ખાદીની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચિકસી હતી ને ઝાપિટી જેવું એક સુંદર વિનયમંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું.

હતું, ને નવજીવન પાંચવાની આખા ગામમાં સ્થાપક કરવામાં આવી હતી. આ બધી દેશહિતેથી ચળવળ શરૂ કરનારા સારા પ્રતિષ્ઠિત વૈષ્ણવોના કેળવણીવાળા પુત્રો હતા. તેઓ બધા મારા પિતાજીથી થોડા નાના મોટા હોવાથી અમારા દવાખાને આવતા. મારા પિતાજી સ્વદેશી વસ્તુના વપરાશમાં માનતા ને સ્વદેશપ્રેમ પણ પુષ્કળ હતો. વળી તેઓ સનાતની વિચારના વૈષ્ણુવ હતા. તેથી અમારા દવાખાનામાં ગાંધીજીના વિચાર ને કાર્યોની ચર્ચા થતી, સાથે સાથે સનાતન ધર્મ અને પુષ્ટિમાર્ગ વિષે સારી ચર્ચા થતી. તે વખતે પંડિત ગદ્દાલજીની વાત નીકળતી ને તેમણે ધર્મસંરક્ષણ માટે જે મહા પ્રયત્ન કરેલો તેની પ્રશંસા મળતી; વળી નવા વિચારોની આંધીમાં ધણી સુધારો ને વિચારો અટવાઈ મળેલા, તેમને પંડિતજીએ આપેલ ધર્મની ખૂબી પ્રેમથી સમજાવી આપેલ ધર્મમાં રસ લેતા કર્મી હતા, તેવી વાતો થતી. આ વાતો સાંભળીને મારા નાના ને કુમળા મગજમાં પંડિતજી માટે માન અને સદ્ગુણ ઉપનન થયો હતો. ત્યારપછી સં. ૧૯૬૨થી ૬૬ હોંઠી મહાસભા ને વૈષ્ણુવ ધર્મની વધારાકી સેવા દવાખાનાના જમન સમયમાં કરવા લાગ્યો. તે દરમિયાન શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગોપીનાથજી, શ્રીચક્રલેશ પ્રભુ વગેરે પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી. આ દરમિયાન ગો.વા. શ્રી. મોહનભાઈ ગાંધી, શ્રી. પુનમચંદ હોસી વગેરેને ધણી વખત મળવાનું થતું, તેના પરિણામે સંવત ૧૯૬૮ માં અમિસ ભારતીય ધોરણે શ્રીકૃષ્ણદેવ સંસ્થા સ્થાપાઈ ને તેના તરફથી વિનિષ્ક્રમ પ્રકારનું નવી દૃષ્ટિવાળું સાહિત્ય પ્રગટ થવા માંડ્યું. તે સંસ્થાના પ્રાણીસભા માનનીય કાર્યકર ગો. વા. મોહનભાઈ ગાંધીની પ્રેરણાથી રાજા આચારજી, ગો. શ્રીદેવકીર્ણદનાચાર્યજી, શ્રીગોપીનાથ આખ્યાન પ્રગટ્ય મંમલ વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યા ને પ્રગટ થયાં. ત્યારબાદ તેમની ને પ. જી. શ્રી. પુનમચંદભાઈ હોસીની પ્રેરણાથી પંડિતશ્રીનું જીવન લખવાનું સં. ૨૦૦૧ના બાદરવા સુદ ૨ને શનિવારે શરૂ કર્યું. ત્યારબાદ મારા જીવનમાં અનેક અસાધારણ પ્રસંગો બની ગયા. પ. જી.

શ્રી. મોહનભાઈ સં. ૨૦૦૬માં ગોલોકવાસ પામ્યા. ચોડા વર્ષો બાદ સંસારની પ્રવૃત્તિ પણ સક્રિય પામતી ચાલી. પણ આજે બાર વર્ષે આ જીવન પ્રગટ કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

જીવનચરિત્રમાં ઇતિહાસ નવલકથા, નવલિકા, નિર્ગંધ વગેરે અનેક વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે, તદુપર્ણતે તેમના જમાનાના સંસ્કૃતિ દર્શનનો પણ સારો ખ્યાલ આવે છે. જેમ નવલરામ મહિ-પતરામ, નર્મદાચંકર કવિ વગેરે આપણા વિદેહી સુધારકોનાં જીવન આપણાં સમાજની જડતાને રૂઢિચુસ્તતાનો ખ્યાલ આપે છે, તેમ પંડિત ગદુલાલજી જેવા સાંસારિક સાધુઓનાં જીવન જડતાને રૂઢિચુસ્ત સમાજના અંધારપટમાં આર્થ ધર્મના અરુણોદયનો ખ્યાલ આપે છે. તે દાસની મર્યાદાએ આજે અપણા આર્થ ધર્મમાં ધણું પરિવર્તન થયું છે. તે પરિવર્તનમાં મહાત્માજીનો ફાળો મોટો છે. આંગ્રીસીમાં સૈકાની શરૂઆતમાં જે પૂર ધસમસણ આવી આપણા આર્થ ધર્મને કુબાડવા પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું હતું, તે પૂરમાંથી ખચાવવા માટે જો હમણે દયાનંદ, શ્રેયસાધક વર્મના આચાર્ય નૃસિંહાચાર્યજી, પંડિત ચદુલાલજી, સ્વામી વિવેકાનંદ થીજીસોફિના સ્થાપક મેડમ બ્લવેટસ્કી તથા એનીબીસેંટ વગેરે ન થયા હોત તો આર્થ ધર્મની દશા અત્યારે કેવી હોત તે કદપવી મુશ્કેલ છે! પણ સદ્ભાગ્યે ત્યારપછી પણ આર્થ ધર્મના ઉત્કર્ષમાં ઉત્તરોત્તર અનેક મહાપુરુષો જન્મ્યા ને છેવટે મહાત્માજીએ આર્થધર્મ સનાતનધર્મ કે હિંદુધર્મને પોતાના જીવન ને આચરણથી એવો પ્રતિભાવ ત બનાવ્યો કે આજે તે દુનિયાના ધર્મોમાં અતિ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

પંડિતજીનું જીવન ને સાહિત્ય વિસ્તારથી સમજાવે તેવો કાંઈ પણ ગ્રંથ આજ સુધી પ્રગટ થયો હોય તેમ લાગતું નથી. પંડિતજીની વિદ્યાગાન અવસ્થામાં તેમના સત્યાવધાનના પ્રસંગો વખતે અનેક દૈનિક પત્રોમાં તથા માસિકોમાં પંડિતજીના જીવનનો પરિચય કરાવતા લેખો આવતા. આવો એક સુંદર પ્રયત્ન વૈષ્ણવ ગુરુ ધર્મ કંભ નામના મંથમાં શ્રી. ગુમદાસ કાશીદામગોદીએ કર્યો હતો. તે તેમાં પંડિત-

જીની અસાધારણ વિદ્વાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, પંડિતજીના
ગોસોદવાસ પછી જીનામદની વિદ્યાવિલાસ સભા તરફથી સં. ૧૯૫૫
માં સદુપદેશ માતૃંડ નામે ગ્રંથ પ્રગટ થયો તેમાં ચાલીસ પાનામાં
પંડિતજીના જીવનનો પરિચય છે. તે ગ્રંથના ૩૯ મા પાને લખવામાં
આવ્યું છે કે સાક્ષર શ્રી. મણીલાલ નણુભાઈ જે પંડિતશીના સ્વરૂપના
અનુભવી હતા તેમણે આ પ્રસંગે અમને લખ્યું હતું કે પંડિતશી જેવા
અદ્વિતીય મહાત્માનું જીવન લખ્યું અતિ આવશ્યક છે. તે પ્રારંભ
હશે તો આ હાથથી જ તે લખાશે.” પરંતુ આ જ વર્ષમાં મણીભાઈ વિદેહ
થયા. એટલે તેથી પંડિતજીનું જીવન પદ્યાર્થ લખી શકાયું નહિ. ત્યાર
બાદ કવિ શિવાનંદે જીવન રમરજી નામે પુસ્તિકા કાવ્યમાં બહાર
પાડી. તે દરમિયાન આર્થ પત્રિકામાં પંડિતજીના જીવનના ચોક્કસ
પ્રસંગો ચર્ચાયા હતા. ત્યાર પછી સં. ૧૯૬૩ માં શ્રી પ્રદાય દેવરૂપ
નામના ગ્રંથમાં વે. શા. રા. રા. શ્રી વિષ્ણુવાચાર્ય ના સંસ્કૃતના ૨૪
પાનામાં પંડિતજીનું જીવન પ્રગટ થયું, તેવી રીતે શ્રી. હીરાસાસ કોદે
વિદ્વચ્ચરિત પંચકમાં પંડિતજીનું જીવન પ્રગટ થયું. સં. ૧૯૪૨ માં
તેવી રીતે સચિત્ર સાક્ષરમાળા મહાજન મંડળ વગેરે ગ્રંથોમાં
પંડિતજીનું સંક્ષિપ્ત જીવન પ્રગટ થયેલું.

ઉલ્લેખ પ્રગત સં. ૧૯૬૯માં શાસ્ત્રીજી હરિશંકર ઝોંકારજીએ
સત્ સિદ્ધાંત માતૃંડ ગ્રંથમાં ૨૭ પાનામાં સંસ્કૃતમાં જીવન લખ્યું
છે. સંવત ૧૯૯૭ માં ૨૨-૧૨-૪૧ રેડિઓરેકલન મુંબાઈથી
રાષ્ટ્રી વસંતરામે પંડિત શ્રી. ગદ્ગલાલજી ઉપર વાલોલાખ કર્યો હતો.

પંડિતજીના જીવનચરિત્રની પ્રાપ્તિ માટે મેં ઠીકઠીક પ્રયત્ન
કર્યો. તેના માટે મેં ગુજરાતી પત્ર સાપ્તાહિક મુંબાઈની જીની હાથે
જોયેલી ને તે સંગ્રહ કરી આપવા માટે ગો. વા. હજીરામભાઈના
સુપુત્રો મુ. શ્રી. નટવરભાઈ વગેરેનો આભારી છું. મેં તેમણે
મને ઉપલી સંગ્રહ ન આપી હોત તો આ ચરિત્ર આવી જતતું
ન જ લખાત. આ કામ માટે શરૂઆતમાં હું મુંબાઈ ગયેલો ત્યારે

ગો. વા. ધીરજલાલલાઈ સાંકળીવાને ખખખર બિલ્ડિંગમાં મળેલી. તેમણે મને સદુપદેશ માર્તંડ, ગ્રંથ આપેલો. પણ થોડા માસ પછી તેમણે તે ગ્રંથ પાછો હોવાથી મંગાવી લીધેલો તેથી મેં તે પાછો મોકલી આપ્યો. વળી કાંકરેલીનાં પુસ્તકાલયમાં આ વિશે તપાસ કરેલી. ત્યારબાદ ગો. વા. મોહનભાઈ મંધીએ મને સદુપદેશ માર્તંડ, આર્થ સમુદય પત્ર લાવી આપ્યાં. આમ જીવનચરિત્ર બેસું કરવા માટે મેં અનેક પ્રયત્ન કરેલા. તેના પરિણામે આ ગ્રંથ આજે તૈયાર થાય છે. આ સિવાય ગો. વા. વસંતરામ શાસ્ત્રી, જાણીતા સાહિત્યકાર પ. ભ. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, પાટણના પ. ભ. શ્રી રમણિકલાલ પોપટલાલ શાહ તથા વૈદ્યાસી માધવજી ગોપાલજીએ કેટલાક પ્રસંગો મને લખાવ્યા હતા, તે બદલ તે સૌનો આભાર માનું છું.

પંડિતજીનું જીવન ગ્રંથ જે આપ્યું છે તે સામરમાં મળતી એક સસ્તિ જેવું છે. બાકી તેમના જીવનના અનેક બનાવો ને પ્રસંગો છે, તેનું સંશોધન ન થાય ત્યાં સુધી તેમના તેજસ્વી ને પ્રતાપી જીવનનો ખ્યાલ આપણને અધૂરો રહેવાનો! જેમ ભક્ત ઠરિ દયારામ માટે જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી ચંકરપ્રસાદ જી. રાવજી તેમનું ધૂર જીવન લખ્યું, તે તેમનું અક્ષરજીવન પંડિતયુગના સમર્થ દૃષ્ટા શ્રી. ગોવર્ધન-રામભાઈએ લખ્યું તથા ગો. વા. તેલોવાળા તથા પ્રો. જેઠાલાલ શાહે દયારામના અક્ષર જીવન માટે ગ્રંથો પ્રગટ કર્યાં. તેમ પંડિતજીના જીવન માટે થવું જોઈએ.

પંડિતજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો કોઈ કોઈ વખત આપણા સામયિકોમાં આવે છે. કુમારમાં થણા વર્ષો પહેલાં આવે એક પ્રસંગ આવેલો કે, ગણપતિને બિલાડી ખાઈ ગઈ એમ એક જણે વહેંચણીમાં સંસ્કૃતમાં લખ્યું, તેનો ઉત્તર પંડિતજીએ મંત્રકૃતમાં સમ્પન્ન આપેલો. તેવી રીતે એક વખત સારી સ્મૃતિચાળા ત્રિદાને પંડિતજીએ લેકેશું કે તમે ગમે તેટલો ગ્રંથથી દલિના બોલો છું તે લખી લખ્ય. પંડિતજી આદીર લેકેશ મળેને બોલાવે છે તે રાગમાં કાન્ય બોલ્યા. ની નવી

ભાષાથી તે વિદ્વાન શરમાઈ ગયો. વળી અંગ્રેજી કેળવણી પામેલાઓએ જુનાગઢમાં જ્ઞાન પ્રસારક સભા સ્થાપી. તેમાં મજમુન્દાર જયસુખરાય (શ્રી વિનોદરાય વજીવ અમરેલીવાળાના પિતાજી) જોડાએલા. સં. ૧૯૪૧માં દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદમાં મૂર્તિપૂજા નથી એવા વિચાર ફેલાવ્યા તેની અસર જયસુખરાયભાઈ ઉપર થઈ. રઘુનાથરાયભાઈ (મહર્ષિ દયાનંદના દાદા) તેમણે તેમને પંડિતજીના પરિચયમાં આવવા સલાહ આપી તેમની સલાહથી તેઓ પંડિતજીને મળ્યા તે મૂર્તિપૂજા વિષે તેમની શંકા નિવૃત્ત થઈ ને પોતે લક્ષ્મી બન્યા. પછી પોતે કાચ્છોમાં ગાવા લાગ્યા કે:-

આદા! રૂપ કહું શું પ્રજુતું આજે સુધં ચંદ્ર સચ્ચીપતિ કહે.

વળી બીજા કાવ્યમાં ઈન્દ્રવજ્રા હંદમા માયું છે કે;

જગતપિતા જ્ઞાતક રૂપ ધરિને રમે જમે છે,

ધરમાં પધારીને અનેક લીલા મનભાવતી કરે છે.

જામ પંડિતજીની જાયા આપણે ત્યાં ને બીજા પ્રદેશોમાં સારી રીતે પડી હતી.

આ ગ્રંથ પ્રગટ થવામાં રૂ. ૧૨૫)ની આર્થિક સહાય ગો. વા. જમનાદાસ દારકાદાસ મણીયારે કરી છે, જેમણે આ પૂર્વે રાજ્ય આચાર્યશ્રી વગેરે જીવન પ્રગટ કરવામાં સહાય કરી હતી. આ રકમ તેમના ભાણેજ ગોક્ષદાસે તેમના ગોષ્ઠકલાસ પછે આપી હતી. રૂ. ૨૦૦) અંકે ખસે રૂપિયા મોહાસાનાં વૈષ્ણવમત્થ અંગગમદેન સ્વ. લક્ષ્મીદાસ લલિતદાસનાં પુત્રીએ આપ્યા છે, જેણે પોતાની બધી મિલકતનો સફળ્ય કર્યો છે. રૂ. ૧૦૦) અંકે સો જાણીતા અમામતા ચાંતિના કાપંકર ભાઈશ્રી દોદરદાસ જેમચંદ શાહે તેમનાં ગો. વા. માતૃશ્રીની સ્મૃતિમાં આપ્યા છે. તેવી રીતે રૂ. ૧૫૦) અંકે દોડસો રૂપિયા ભાઈશ્રી દારકાદાસ નેણીચંદ શાહ ને માલેશ્વરના એક મતિજીન વેપારી છે ને એક સફલાવી વૈષ્ણવ છે તેમણે આપ્યા છે ને રૂ. ૧૫૦ અંકે દોડસો જાણીતા સેવકભાવી વૈષ્ણવ શ્રી મુનીલાલ શા માધીએ

આપ્યા છે, જેમણે ધાર્મિક સાહિત્ય દૃષ્ટી પ્રગટ કરવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. ખૂટતી રકમ આસરે ત્રણસો રૂપિયા શ્રીમોહનભાઈ સ્મારકની રકમમાંથી ખર્ચ્યા છે. વળી આ ગ્રંથનો સત્કાર લખી આપવા માટે જણીતા સંશોધક ને સાહિત્યકાર પ્રો. મંજુલાલ ર. મજમુદારનો ખાસ આભાર માનવાની તક લઉં છું. તેમણે સત્કારમાં આ ગ્રંથનો ટૂંક ૭ પરિચય સારી રીતે કર્યો છે તે આ ગ્રંથનું જૂથ છે.

ડૉ. શ્રીમનલાલ મ. વૈદ્ય

પ્રકાશકનું નિવેદન

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્નિવર્તિતી ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યહમ્ ॥

ત્યારે આર્થિક-સનાતન ધર્મ પર આક્રમણ થાય છે ત્યારે પ્રભુ પોતે પૂર્ણ, અંશ, કલા કે આવેશ-રૂપે પ્રકટ થઈ ધર્મનું પુનઃ સ્થાપન કરે છે.

સનાતન ધર્મ પર ત્યારે ચારે બાજુથી સુધારકો તથા અન્ય ઈર્ષાળુઓના પ્રહાર થઈ રહ્યા હતા તેવા વિષ્ટ સમયમાં પંડિતજીનું પ્રાકટ્ય તે ખરેખર ઇશ્વરી સંકેત જ હતો. માત્ર આઠ જ વર્ષની વયમાં પંડિતજીનું વિનયન થતું અને છતાં, સર્વ વિદ્યામાં પૂરેપૂરી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવી એ સાધારણ બાળતન હતી પણ ઇશ્વર પોતાની શક્તિઓને ક્ષણે ક્યારે અને કવી રીતે પ્રમાણે છે તે જાણ કરી શકે.

શુદ્ધાદૈત્ય સંસાદની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ કેટલીક બાબતોનો વિચાર કરેલો — તેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ઇતિહાસ માટે સંશોધન કરી તેના બન્ન વિભાગમાં જેનો જેનો ફાળો હોય એવા વ્યક્તિઓનો વ્યાસકર્ષક ઇતિહાસ બરાબર જણાવે મેળવેલો, એ સંસ્થાનો એક આશય હતો. અનુમદનું પ્રકાશન ‘વીસમી સદીના પુષ્ટિમાર્ગીય લેખકો’ એ આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયત્ન હતું. ત્યાર પછી તે ૧૯ થી તથા તેથી પાછલી સદીઓ જેવી હતી, પણ પ્રભુની ઇચ્છા જુદી હતી. અનુમદને બંધ કરવું પડ્યું અને ચોક્કસ કેવળ વિચારમાં જ રહી મઈ. જર્ન. અમારા બાંધ્ય તટમા અવાસના ફળરૂપે આ મંચદ્વારા પુષ્ટિમાર્ગીના એક અખર સેવક, ભારતવર્ષના એક અતિ ઉત્તમ ડોક્ટીના આર્થ વિદ્વાન, વિચારક અને સનાતન ધર્મના એક આગ્ર અને અજેય પોદા એવા પંડિતજી શુદ્ધાદૈત્યના જીવનને તેના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં અને સમ્યક એટલો રીતે સુખ્યવર્ણિત પ્રકટ કરવા બાંધ્યજાગી થયા હીએ.

શ્રી. ચીમનભાઈ વૈદની કેટલાંય વર્ષોની મહેનત અને અંય સંશોધનની મથામણ પછી આ અંય-આપણને મળે છે, અને તે પણ કેવળ સેવાભાવે કોઈ પણ પ્રકારના પુરસ્કાર કે મહેનતાણાની ઇચ્છા વગર. શ્રી. ચીમનભાઈ વૈદની આ સેવા માટે સંસ્થા તેમની ઋણી છે.

હૃદયે દુઃખ થાય છે કે આવા ઐતિહાસિક સંશોધનો ક્યાં પછી પણ તેમને જાવાવા વગેરે માટે પણ આપણા સમાજમાં ધણી બેદરકારી કે પછી ઔદાસીન્ય છે. મુદ્રણ ખર્ચ મેળવવા અમારે તદ્દન સાધારણ સ્થિતિના માણસો પાસે જવું પડે છે. ત્યારે સંપત્તિ-વાળાઓ તો એથી દૂર જ જાગતા લાગે છે.

અંતમાં વૈજ્ઞાનિક સમાજ સમક્ષ એક વસ્તુ રજુ કરી લઉં. આ વર્ષે અનુગ્રહને પુનઃ શરૂ કરવા વિચાર કરીએ છીએ. અને તે બંને તો ઇતિહાસ સંશોધનનું અધૂરું રહેલું કાર્ય કરી હાથ ધરવા શક્ય બને. પણ નાણાની પ્રશ્ન જ મુંઝવે છે. જો ત્રણસોથી ચારસો રૂપિયા આપનાર બાર વ્યક્તિઓ મળે તો માસિક એક વર્ષ ખરાબર ચાલે અને આવા વ્યક્તિ તરફથી દર વર્ષે એટલી મદદ મળી રહે તો અનુગ્રહ કાયમ ચલાવી શકીએ. વૈજ્ઞાનિક ભાઈઓ આનો વિચાર કરશે?

પુનઃમથંદ સાં. દોશી

મંત્રી શુદ્ધાદિત સંસદ

મોડાસા.

અનુક્રમણિકા

નામ	પાનું	નં.	નામ	પાનું
સત્કાર પ્રો. મંજુલાલ	૨	૧૫	આર્થસમુદય	૮૯
અનુક્રમણિકા		૧૬	મદદસનો ભયંકર દુઃખી	૯૪
આર્યસન		૧૭	મુખાધર્મા અનાવૃષ્ટિ	૯૮
પ્રકાશકનું નિવેદન		૧૮	જીવનચર્ચા માનવત્ર	
અનુક્રમણિકા			વગેરે	૧૦૨
શુદ્ધિપત્ર		૧૯	પંડિતજીનું લગન	૧૧૨
૧ પ્રશ્નપત્ર	૧	૨૦	વિદેશી સભાનોતો	
૨ પૂર્વવંશ	૬		મેલાપ	૧૨૦
૩ જન્મ વિકાસ	૧૩	૨૧	ગો. શ્રદ્ધિવંશીનાંદના	
૪ આત્મદર્શન	૨૦		આર્થજી	૧૨૪
૫ સમાજનું ચક્ર દર્શન	૨૩	૨૨	સંપ	૧૪૦
૬ મુખાધર્મા પ્રવેશ	૨૭	૨૩	કાલિયાવાહનો પ્રવાસ	૧૪૬
૭ વેદાન્ત મિન્તામણિની		૨૪	જ્ઞાન પ્રચારક મંડલો	૧૫૨
રચના	૩૧	૨૫	જનુબિલી ઉત્સવ	૧૫૬
૮ બીભે દલો	૩૪	૨૬	ભૂમી	૧૫૯
૯ બીભે દલો	૩૮	૨૭	વેદ	૧૭૧
૧૦ શીવસ્વભાષ્યાન	૫૨	૨૮	કાશીની યાત્રા	૧૭૩
૧૧ સાચીજી કેસવજીનો		૨૯	વિવિધ પ્રસંગો	૧૮૦
મેલાપ	૬૦	૩૦	આધિક માસનો ચર્ચા	૧૯૨
૧૨ ચોપા દલો	૬૩	૩૧	આર્થ સમુદય માસિકનું	
૧૩ આર્થ સુધર્મોદય સભા	૭૭		પુનઃ પ્રકાશન	૧૯૫
૧૪/૧૫ સર્વોપરિ શીઘ્ર કવિ		૩૨	વિભાગવતશ્રીનું મુખધર્મા	
દર્શન	૮૧		આગમન	૧૯૮

નામ	પાનું	નામ	નામ
૩ ઉમરેડનો પ્રવાસ	૨૦૮	૪૦ છેલ્લો વિદાર	
૪ ઉપનયન તથા કલકતા-		૪૧ પુણ્ય સ્મૃતિ	
નું માનપત્ર	૨૧૩	૪૨ પ્રસરિત કાળો	
૫ ભારતમાનંડ એક		૪૩ સાહિત્ય સેવા	
બહુમાન	૨૧૮	૪૪ જન્મોત્તરી	
૬ આચાર્ય પરંપરા	૨૨૦	૪૫ ગુહાલક્ષ્મી સંસ્થા	
૭ માનપત્રો	૨૨૮	૪૬ સંદર્ભ-અર્થો	
૮ દેહલાક પ્રસંગો	૨૩૨	૪૭ કેટલાંક મહત્વના વાં	
૯ શકા સમાધાન	૨૩૮	૪૮ ઉપયોગી સાલો	
૧૦ (૨) હીરક મહોત્સવ	૨૪૭		

શુદ્ધિપત્ર

પાનું.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પાનું.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૬	સ્કુરથા	સ્કુરથા	૪૩	૧	કારણી	કારણ
૮	૨૧	આ	આ વિશે	૪૭	૧૬	કર્મો	કર્મો
૧૬	૨૬	ત્વરિતા	ત્વરિત	૫૩	મથાડે	ત્રીજો દસો	ત્રીજો
૧૭	૪	દ્રિઓના	દ્રિઓના	૫૪	"	"	"
૧૭	૧૭	વાંચી	વાંચી	૫૫	"	"	"
૨૬	૧૩	પરજંદાનુકૂળપરજંદાનુકૂળ		૬૫	૬	મનવા	માન
૨૬	૨૩	પુનર રચના	પુનર રચના	૬૫	૧૮	ચન	દેશન
૨૭	૪	ભાગમલ	ભાગમલ	૬૮	૯	જાનીનિમિત્ત	જાનિ
૪૫	૨૧	રાજ્યાશ્રમ	રાજ્યાશ્રમ	૭૩	૬	ગાંધી	ગાંધી

લેખકનાં અન્ય પ્રકાશનો

- (૧) રાજા આશકરણુજી જીવન પૃ. ૩૨ કિંમત રૂ. ૦-૪-૦
- (૨) ગો. શ્રી. દેવકીનંદનાચાર્યજી પૃ. ૭૨ કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦
- (૩) શ્રીગોકુલેશાખ્યાન નિ. લી. સ્થ. પૂ. ગો. શ્રી રમણલાલજી
મહારાજ રચિત અંથ પૃ. ૩૩ ૦-૬-૦
- (૪) પ્રાગટ્ય મંમલ : શ્રીગોકુલેશ લીલારસાવિધ કીકાકસોલ
અંથમાના ૩-૪ માંજલ્ય, શ્રીમદ્વાપ્તજી, શ્રીગુણધર્મજી ને
તેમના સેવકોના વિશિષ્ટ પ્રસંગો પૃ. ૫૨ કિંમત રૂ. ૦-૬-૦
- (૫) તત્ત્વાર્થકોશ. (બરડુમી સંપ્રદાયની પરંપરા, સાદિત્ય વગેરેની
સમજ આપતો ઈ. સ. સત્તરમા સૈકાનો પ્રાચીન અંથ)
પૃ. ૬૨ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦
- (૬) શ્રીગોકુલેશવાક્યસુધા-ભાગ. ૧ (શીલ્પના જીવન પ્રસંગો તથા
વાતો) પૃ. ૧૪૮ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦
- (૭) સત્તરમા સંવત્સર પુષ્ટિ સાદિત્ય ભાગ ૧લો
પૃ. ૬૦ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦
- (૮) વીસમી સદીના પુષ્ટિ લેખકો પૃ. ૧૩૪ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦
- (૯) વેણુ બાલમાસિક વર્ષ બે ના અંગે ૧૫ (પૂરી કાષ્ઠ) કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

ગા. વા. હેતીબા શ્રી કોન્સદાસ ખેમચંદ શાહનાં માતૃશ્રી
મા ડા સા

જન્મ સંવત ૧૯૨૩

સ્વર્ગવાસ : સવત ૨૦૦૩

શ્રી. વા. શ્રી નર્મનાદાસ કારકોદાસ મહાભાર
મોડાસા (વાનગરવાસા) :

અરુણચલ.

“ પિતાજી, એ યાન મને ગમતું નથી. પુત્ર આખા વિનાનો થાય, ત્યારે તમે ઉપદેશ આપો. ‘ભગવદ્વિજ્ઞા,’ પણ એવી ભગવદ્વિજ્ઞાને હું શું કરું ? પાથરું કે ઓહું ? મારી આખના તેજ સમો, મારા ધડપથ્થની સાકડી સમો, એ આજે આ અધ બન્યો ! ”

“ બેટા, બેટાકણા બને એમ શું વળે ! જે બનવાનું છે તે બન્યે જાય છે. ભવિષ્યના ગર્જના કોઈ પેસી નીકળ્યું છે ? કોઈક પરમ ભાગવતો ભાવિના શિર ઉપર થગ મૂકી ભગવન્માર્ગે જાય છે. ” શ્રીવ્રજવલ્લભજીએ પોતાની દિકરી સાડુ બેટીજીને સાર્વના આપતાં કહ્યું.

“ પણ, બાપુ, હજારો વૈષ્ણવો આપને પરમભાગવત સેમે છે. આપ પણ મદાન ભાગવતાચાર્ય ભગવદ્વતાર શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞના પ્રતાપી વંશજ છો. શું આપ આપના આ નવ નેત્રવિહીન દોહિત્ર ઉપર દયા ન વિચારો ? ” લાડુ બેટી પુત્રના નેત્રમાં નવદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના પિતાજીને વિનવવા લાગી.

“ નવદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, પણ આ કલાવાલા સૈના ! બેટા, કોઈ પુત્ર પુત્રી આવી રીતે પિતા જોડે વર્તે ? શું તારો એ બાળક છે ને અમારાં એ આંતરમાં નથી ? જરા વિચાર કર. અરુણચલ અને મુશકય સ્થિતિમાં ભગવદ્ આશ્રય જીવે કરવો જોઈએ, એવી શ્રીમદાપ્રજ્ઞજીની આજ્ઞા છે. માટે ભગવાન જે કરે છે તેમાં જ બહુ છે. તેની સદસ્યમુખી અમૃતધારા સૈના કસ્યાણુ માટે વહે છે. આપજીને લાગે છે કે પુત્ર અધ થયો, લોકિકદષ્ટિએ શોક પણ ઉપજે, પણ દયાસિન્ધુ તો હરેકે હરેકે દાયક પરત્વે પોતાની કૃપાદષ્ટિ રાખે છે. વળી જેમ હું શ્રીમદાપ્રજ્ઞજીનો વંશજ છું તેમ તું પણ તે પવિત્ર મદાત્માના વંશમાં જન્મેલી છે, તારે આવે સમયે દિમત ન છોડવી જોઈએ. પણ અંબીર-બનવું જોઈએ. આવી જાતની વિદ્યવતા તને ન પાળે. ”

૨ :: લા. મા. ગદ્યસાક્ષીનું જીવન અને સાહિત્ય.

“ પિતાજી, તમારો વાત મને સમજાય છે, પણ મારો ભુદિ મૂંઝાઈ ગઈ છે, મને કંઈ સુઝ પડતી નથી. હવે તો ધીરજ પણ રહેતી નથી. આજ દેવદા દિવસ થયા ! પ્રભુ કંઈક દવા વિચાર ! ” મગમગા સ્વરે લાકુયા બોલી ઉઠી.

“ પણ, બહેન, આમ તો આખું જગત-જરે । મોટા મોટા પંડિતોની દષ્ટિ આ દક્ષિણાસના અધિકારથી આગળ દિન ભે; તેઓ પણ એક રીતે અધ છે ” શ્રીમદ્ધર્મસૂત્રને પુત્રીનું મન તરવણાન તરફ બેચાલા પ્રવળ થયો.

“ સાચી વાત છે. આપુજી । પંડિતોને પોતાના જ્ઞાનનો મર્જ હોય છે તેમના જીવવાનો હેતુ ખીજાઓ કરતાં પોતે મોટા પડિત છે એમ વિદ્વત્સભામાં સાબિત કરવું તે હોય છે. તેઓ કંઈ ભક્ત નથી. તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ ભગવાનના ચરણસેવાઓ કરીને માત્ર કરવા માટે થવાનો નથી. તેથી એક રીતે ઠીક કહેવાય છે કે તેઓ ચતુર્દાશ વેદ જોવા છતાં, દક્ષિતમથી તેમને સત્ય વસ્તુ સમજતી નથી. પણ પિતાજી હું કંઈ પંડિત નથી. નથી મારામાં દાસ્યજ્ઞાન, હું તો અહર્નિશ ભગવદ્ દાસી છું. જ્યાં કૃપાસિન્ધુના કૃપાજલ મારે માટે સ્પર્શ ગયા હાથે છે. ભગવત્, આ રીતે સ્મરન થાય ! એના કરતાં મરણુ સારું । જોવું એ નહિ અને શરૂવું એ નહિ. ” લાકુયા બોલતાં જ રડી પડી.

“ બેટા, આમ તો ગાદીમાદી વાતો કરે છે, ને ધરીક વારમાં પાછી સ્વાર્થલોપુષ જની ભગવાનથી વિમુખ બને છે, તે ઠીક કહેવાય ? ”

“ પણ, આ મારો લાકુયાનો, નવ વર્ષનો થયો આજો તેનું મન ભગવાનના ન જોતાં તેના પિતાના મનમાં ધર્મ દુઃખ રહેતું, પણ હું તેના પિતાને કહેતી કે એ નો નાનો બાગક છે, તે અનારથી ઘેરો બને ! તમે પંડિત છો એટલે જસ છે આરો મારો સામાન્ય બાગક, અરે ! તેની પણ આરો દયા ! ” એમ બોલી લાકુએની પેઠે પડી.

“ પણ એમ રહે શું ? બોલે ? હું એ ચકુનું ને તારી દુઃખ સમજું ”

હું; વળી આ ધનરથામ ભટ્ટ પણ જોને કેવા સૂનમૂન જેવા બની ગયા છે ! ”

“ આજે શીળી નીકળે સત્તર-સત્તર દિવસ થયા; જાણે અધારી રાતના નભમંડળના તારલા સમા મારા આ ગદુના આખે અંજી આંખ કાન નાક ને મોં સુધી શીળોના દાણા ભરાઈ ગયા. દાણા પણ ખાસા કાંસર જેવા ! મને ઉધે પણ આજે સત્તર દિવસ થયા. તોજો જોજો એ કંઈ નમન આપે છે ! ”

“ હા બેન, એમાં એનું ને તારું કિસ્મત. તંતોડ મહેનત મજરે ન આવે ત્યાં જીવે શો પુરુષાર્થ ! ” શ્રીમજ્જવસ્થમે કહ્યું.

“ પણ મને લાગતું કે મારો મહેનત મજરે આવશે આ આશાએ ને આશાએ આખો દિવસ તેના ફાફલા બગથ ને ફૂટે તેના ઉપર અડાપાં છાણાંની રાખ ભજરાવની, ધડી ધડીએ વેનો આદર વગેરે બદલતો, ને દાર ઉપર તાંમે લીમડો મંગાવી ભરાવની કોઈના પડછાયો ન પડે તે માટે દાર અંધ ને બધ રાખતી, પણ જેમ જોડી નિલાડી અપશુકનમાંથી ન જીવ તેમ આ આ શીળીએ મારા અશુધને અંધ બનાવી દાધો. ” એમ કહી લાકુઆ આંખમાંથી આંસુ સારવા લાગી.

એટલામાં પધારીમાં પડ્યા પડ્યા ગદુ બોલવા લાગ્યા, “ બા બા, નાના કયાં છે ! બાપુજી આંખો ગ્રમ, જીવન ગયું, કંઈ દેખાતું નથી ” એમ બોલી પધારીમાં રડવા લાગ્યા.

“ બાઈ ગદુ, તને શી ફિઝર છે. હુ જીવું છું ત્યાં સુધી હું તને સાચીસા. દેવનો સામે જોજો દાવા યાચ છે લે દવે રડ મા. ” ધનરથામ ભટ્ટ બાળકના માથે દાઢ ફેરવતાં કહ્યું.

“ પિતાજી, તથી જોવાતું, દવે કંઈ કરો, એા ભગવાન ! ”

બાળકના શબ્દો સંભળતાં લાકુઆનું દેયું તેના કમળમાં ન રહ્યું. તે બોલી ઉઠી “ એા ભગવાન, મું માનવનાં અમ્તાન અંધકાર જોઈ પડ્યાં તે આ નાના બાળકની બાલ્યશુ પણ લઈ લીધી. ” એમ બેસતી પછામ ખાઈ તે નીચે ઢળી પડી.

પુત્રીની આવી દયા જોતાં શ્રીમન્નવલ્લભજીનું હૈયું બરાઈ આવ્યું, તેમના હૈયામાં દોહિત્રના દુઃખથી તીવ્ર ભોંકાવ તેવી પીડા થતા લાગી આ વખતે બાળક પણ તેની દીનહોન દયા દેખી ગડતો હતો. ધન-સ્થામભદ્રે હૈયાને પથર સમ કડક રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ કસ્ટા-નનક દશાથી તેમણે પણ હિંમત યુમાવી ને તેમની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

આ બનાવ બન્યો ત્યારે જીનાગદમાં આ ગોસ્વામી મહારાજ પૂન્યપાદ શ્રી મન્નવલ્લભજી ૫૬ વર્ષના હતા. તેમણે ધણી તકા હવડા જોયા હતા. પણ આવા કસ્ટુ પ્રસંગ તેમના છવનમાં આજ બન્યા હતા. પોતાના દોહિત્રની આવી દયા દેખી તેમના હૈયામાં અનિ-અમુઝાયુ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. આ અમુઝાનું ઉકેલ સી રીતે કરવે તેનો કંઈ ઉપાય ન જાઓ, ત્યારે તેઓ હૃદયમાં પ્રભુ પાસે કંઈ રસ્તા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

આખરે તેમના હૃદયમાં સ્ફુરત્યા થઈ આવી કે મહાન બાતકવિ સુદાસજી અંધ હતા, છતાં તેઓ કંઈ દેખતા આંધળાને સત્સમાર્ગે લઈ મયા. જો આ બાળક બીજો સુદાસ જન્મે તો ! આ સ્ફુરત્યા સાથે મહા-ગાંધીને વાગ્મીજ મંજના દર્શન થતાં હવે મહારાજશ્રીને શાંતિ

૧ માતામહા મીત્રજવલ્લભજીએ પકિતજીની છબ ઉપર સરસ્વતી મંત્ર લખ્યો હતો એમ કેટલાક મંથકાર લખે છે પણ તે બરાબર હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે પૂ. મહારાજશ્રી રવહરજી આવી જાતનું અન્યાય જન્ય કાર્ય કરે એ સંભવિત નથી. આ વાત વિશે વધે ચાત્રી માધવજી ગોવાલજી જણાવે છે કે, દશમીવ એ ભગવદ્ગતાર છે તેની બીજમંત્ર તેમની છબ ઉપર લખવામાં આવ્યો હતો.

આ વાગ્મીજ ઉપર વધારે વિચાર કરતાં યોગ્યજાત દ્વિતીય રકબ અખ્યાલ ૭ માના અગ્રીજારમા યોગીશ્વર દશમીવ ભગવાનનું વર્ણન કરતાં લખે છે, “સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળા મહાપુરુષ, વેદમય, વચમય, અખિલદેવોના આત્મારૂપ દશમીવ નામે ભગવાન મહાવરમાં પ્રગટ

વળી અને ધીમેથી કહેવા લાગ્યા, ગેટા, હવે ખેદ ન કર, જે આખો મઈ છે તે તો પાછો નહિ આવે, પણ બાળકની પ્રતાયશ્ચુ આજથી ખુદી જશે તે સરસ્વતી દેવી તેને આધીન રહેશે. તે પોતે અંધ હોવા છતાં દુખરો દેખતા જીવોના અંધકાર મિટાવી તેમને પ્રકાશમાં લઈ જશે તે વિશ્વદર્શી યશે. આમ કહી માતામહે શ્રીગદ્ગુણી જીમ ઉપર વાગ્મીજ મંત્ર લખ્યો, તે જ વખતે પડિતજી બોલ્યા કે:-

માત તાત ગુરુ હરિ કૃપા, હરશે વિદ્ય તમામ.

આ પુત્ર તે આપણા ચરિત્રનાયક બારતમાતૃ^૧ પંડિત શ્રી ગદ્ લાલાજી. જૂનાગઢનગરનો મધ્યમાં આવેલા એક જગ્ય મંદિર(હવેકી)ના એક ખંડમાં પડિતજી, તેમનાં માતા-પિતા, માતામદ તથા બીજાં મે ત્રણ સંબંધી વચ્ચે ઉપરોક્ત ચર્ચા ચર્ચ રહી હતી. સારે પૂ મહારાજશ્રીએ પોતાનો અદ્વિતીય કક્ષિતીય પંડિતજીને પ્રતાયશ્ચુ બનાવ્યા હતા.

થયા, જેની નાસિકામાંથી વેદરૂપી છંદા કરવા ચોખ્ખ વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

ખરૂં જોતાં પંડિતજીનું જીવન વેદધર્મના પ્રચાર માટે હતું, વળી ‘શ્રીમદ્વાયર્પ’ સકલાવતાર સામ્ય નિરૂપણ મયમાં શ્રીમદ્વાપ્રભુજી વિષે લખ્યું છે કે જેવી રીતે હયમીવ જગવાન નાથ પામેલા વેદનો હિદ્દાર કરનારા હતા તેવી રીતે આ શ્રીમદ્વાપ્રભુજીએ નાથ પામેલા વેદમાં કહેતો માર્ગ બતાવ્યો. આ શ્લોકથી હયમીવ અવતાર વેદના હિદ્દાર માટે છે, ને શ્રી મદુલાલજીનું જીવન વેદના પ્રચાર માટે હતું. તેથી સંબંધિત છે કે આ હયમીવના સંબંધરૂપ વાગ્મીજ મંત્ર પંડિતની જીએ શ્રીવજ્ર-વલ્લભજીએ લખ્યો હોય.

૨ પૂર્વવંશ

આ વંશિતજ્ઞના પૂર્વજો મૂળ આદિ દેશના હતા. તેઓ વાવણ ગોત્રમાં જન્મ્યા હતા, અને પચ્ચનદી નામે પ્રખ્યાત હતા. આદિ દેશનું વર્ણન એવું અદ્ભુત રીતે કરવામાં આવ્યું ■ કે તે પ્રદેશના વતનીઓ હાથપણ તે વડે ગૌરવાન્વિત છે. જો વાધૂત વંશાવધી, પ્રાશ્વ્ય મંગલ, હલોલ, સંપ્રદાય હરપદ્મ, વલ્લભચેલ, ચક્રુનાથ દ્વિગ્વિજય વગેરે અનેક ગ્રંથો સંગ્રહાયા ન હોત તો આવા એક પ્રખ્યાત વંશ વિશે અધાર રહેત અને વૌસમા સ્ત્રીની સ્ત્રીચાતરમાં શ્રીવલ્લભકુળ અને તેમના યાત્રિ સમાજ વિશે જો માથા ને ધડ વિતાના અપંગોના દેશાયા હતા તેના જોગ આપણને યવું પડત.

“ દક્ષિણમાં આદિ પ્રદેશ આપ્યો છે. આ આદિ એટલે આપણે દાસનો તાંબેર પ્રદેશ. આ પ્રદેશમાં તૈલચી આલચો, ધનરાન, ગ્રેમી સામાજોક્ષા, મધુખાચી, રૂષાળા, આદિગ્રંથોલ, અનીલિસસાગર કરનાર, ધર્મપરાયણ, ઉમદા અન્તઃકરણવાળા, અવાચક, પાપથી નિત્ય કનારા સમ, હસીને બોલનારા, શહેરી અને સ્વચ્છ પેલાકારાળા, ઉદાર, સમર્થ પડિત, સર્વ જાણમાં એક્ષ, શરૂગ, અર્જમાં વાત કહેનારા, સર્વ સિપિના જાણવાળા, શસ્ત્રવેળા, વેદવિદ્યામાં પારંગત; રામાયણમાં આસક્તિવાળા, મહાજ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજનારા, ગાદ્યવિદ્યામાં કૃષ્ણ, કુમારિતોમાં રસ લેનારા, નિત્ય જાગવન પદ્મવણ, તપ દાન વગેરે પરમ પ્રાદ વગેરે કરનારા, નિત્ય ધર્મપૂજન ચિન્તન ચરો જાતે વડ વગેરે કરનારા હતા. આ લોકોના વચ્ચેનાં બીજાં પામે મેરડી બીજ માળી રહો છે, તેમની આંતરે દસો વર્ષાદ્ધી રહ્યા છે, તેમની બીજોની મુદ્દાના નિદાળી ચંદમા શરમાઈ જાય છે. ”

આ પ્રદેશમાં સદાયાર તત્ત્વ, અતિસુદ્ધ શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થાનું જન-પદ્ધત અને જનનમાં સ્ત્રીનાર પામેયું એક કુળ નિવાસ કર્મ હતું.

આ કુળ મહાત્મા શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના પૂર્વજોનું હતું. આ કુળે કર્મકાંડના ઉદ્ધાર માટે દગ્ગર શાખાવાળા વેદનું નિર્માણ કર્યું હતું. આ કુટુંબ તે વેલ્લનાટ અથવા વેલ્લનાળુ નામે ઓળખાતું હતું.

આ કુટુંબના સમયમાં તેમનું સગ્ગતીય બીજું વાઘૂચ ગોત્રજાળું કુટુંબ હતું. આ કુટુંબ પણ શ્રીમહાપ્રભુજીના કુટુંબ જેવું આગળ પડતું હતું. તેમાં પણ ઘણા વિદ્વાનો અને ભક્ત પાક્યા છે.

સોલમા સૈકાના પૂર્વોર્ધમાં વાઘૂચગોત્રમાં મહર્ષિ જેવા અશ્વાઝભટ્ટ નામે ઔદ વિદ્વામાં કુણજ અને યજ્ઞ ભગવાનના પૂજનમાં તત્પર મહાપુરુષ જન્મ્યા તેમની પત્નીનું શુભ નામ ભાગીરથી હતું. તે પતિવ્રતા દર્શાવે અને તેના દર્શન થતાં માણ્યોનાં પાપ દૂર થતાં. તેમને ચાર પુત્રો: (૧) ઔમજભટ્ટ, (૨) માધવભટ્ટ, (૩) લૈરવભટ્ટ અને (૪) કાશીનાથભટ્ટ થયા.

એક વખતે સંસારમાં અસારતા નિદાણતા, પોતાના અને કુટુંબના મોક્ષ માટે કાશીમાં જવા અશ્વાઝભટ્ટે વિચાર કર્યો. આ જ સમયમાં મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પિતાજી લક્ષ્મણભટ્ટજી ત્યાં ગિરાજતા હતા. તેઓ ગોપીજન વલ્લભની સેવામાં તત્પર રહેતા તથા વેદાદિ શાસ્ત્રના તરવામૂનનું સૌને પાન કરાવતા. તેઓ મૂર્ત્યુલ્લેખના રહેવાસી હતા. તેમણે તેમની છદ્મીમાં પાંચ વજ્ર કર્યા હતા હવે તેમની છદ્મી કાશી જઈ, ધાર્મિક જીવન ગાળવાની હતી. આથી શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટજી સાથે અગર તેની વ્યાસપાસ અશ્વાઝભટ્ટ વગેરે સગ્ગતીય અનેક કુટુંબો કાશીમાં આવી વસવા લાગ્યાં. થોડા વર્ષો બાદ આદ્રપ્રદેસમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, આથી આ જાતિનાં કેટલાંક વધુ કુટુંબોને કાશીમાં આવવાની ફરજ પડી.

થોડા સમય બહો વર્યા બાદ અશ્વાઝભટ્ટે ભગવતી ભાગીરથી મેવાના કાંઠે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. ત્યારબાદ તેમના ચારે પુત્રો પિતાના ધન, તથા પુરતોના ભાગ પાડી અલગ અલગ કાશીમાં રહેવા લાગ્યા.

અશ્વાઝભટ્ટના બીજાપુત્ર જે 'માધવભટ્ટ' હતા તે ઔમજધી

શ્રીવિદ્યેશ ચરિતામૃત તથા સત્સિદ્ધાંત માર્ગમાં ગોવિંદભટ્ટના

૮ ■ બા મા. મહુલાવજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

નાના અને હૈરવ અને કાશીનાથથી મોટા હતા. આ માધવભટ્ટ ધન કમાવાની ક્ષમ્બાથી શિષ્યો સાહિત ગદા ઉપજાયા. તે વખતે તેમનાં પત્ની તથા પુત્રો કાશીમાં રહ્યાં. આ માધવભટ્ટની પત્ની પતિવ્રતા હતી. તે પોતાના બાળકોની બરાબર સંભાળ લેતી. પોતાના મોપાલ-કૃષ્ણ પ્રજાની સેવામાં તત્પર રહેતી અને અતિથિઓનું પૂજન કરતી. માધવભટ્ટને પચ્ચ ચાર પુત્રો થયા. ૨(૧) અલ્લાડ કે (અલ્હાર) કહે (૨) નારાયણ (૩) યજ્ઞેશ્વર (૪) વિશ્વેશ્વર આ ચાર બાઈઓ ચારે વેદને ધારણ કરનારા હતા. વળી માધવભટ્ટને પોતાના શિષ્યો તરફથી ભક્તિભાવ પૂર્વક ગાયો બેટ મળી હતી. આ ગાયોનું દૂધ ભગવાનને ધરાવવામાં આવતું ને તે દૂધની પ્રસાદી બાળકોને આપવામાં આવતી.

થોડા વર્ષો બાદ માધવભટ્ટ ધન કમાઈ શિષ્યો સાથે કાશી પાછા ફર્યા. હવે તેઓ શ્રીમોપાલકૃષ્ણની સેવામાં તથા શિષ્યો ને બાળકોને ભજાવવામાં સમય ગાળવા લાગ્યા. અહીં તેમણે સારસાતિલક ને કમ-દીપિકા નામના બે તંત્રમયો ઉપર વિશ્તિ લખી. વળી તેમણે પુત્રોને પરણાવ્યા. હવે માધવભટ્ટે ધરતી જવાગદારી અલ્હારભટ્ટને મોંપી. અલ્હારભટ્ટ પચ્ચ નાના બાઈઓની ને માતાપિતાની બરાબર મેવા કરવા લાગ્યા. થોડા વર્ષો બાદ માધવભટ્ટ કાશીમાં મરણ પામ્યા.

પિતાના મરણ પછી તેમની ઉર્ધ્વદૈદિક કિંવા સારી રીતે કરી પિતાના ધન તથા પુસ્તકો વગેરેના લાભ પુત્રોએ પાદી લીધા.

અલ્લાડભટ્ટ મોટા પુત્ર હોવાથી તેમની પાસે શ્રીમોપાલકૃષ્ણની સેવા આવી. આ પોતાના રુઝમિજીમંપુ કાવ્યમાં અલ્લાડભટ્ટ માટે

ત્રીજા પુત્ર અલ્લાડજી સાથે શ્રી દેવકી બેટીજીનો વિવાહ થયે છે. આ મોવિંદભટ્ટ મારા ધારવા મુજબ માધવભટ્ટનું બીજું નામ હશે. વળી માધવભટ્ટના પ્રથમ પુત્ર અલ્લાડભટ્ટ કે અલ્લાડજી છે, બ્યારે ત્યાં આગળ મોવિંદભટ્ટના ત્રીજા પુત્ર લખ્યા છે. આ વસ્તુ વાઘૂષ વંશાવલી સાથે મેળ ખાતી હોય તેમ લાગતી નથી. કાઈ બજુકાર ખુદાસો કરે એવો વિનંતી છે. આ વિશેષ પરિચિતમાં જુઓ.

પંડિતજી હાથે છે કે" ૧ પૂર્વે કહેલા શ્રીપ્રજુચરણની પુત્રી દેવકાને પરણનાર, શ્રીગોપાલકૃષ્ણનું પૂજન કરનાર, બહુ મન કરી સોમનું પાન કરનાર શ્રીઅઘારભટ્ટ છે જે તૈત્તીરીય શાખામાં વાલ્મીકી નામના પવિત્ર ગોત્રમાં જન્મ્યા હતા, જેમનો વંશ વિસ્તાર પામે. "

આ અઘારભટ્ટ પંચનદ ક્ષેત્રમાં રાજપુરોદિત તથા દાનાધ્યક્ષ થયા. કાર્ય કરવાની પદ્ધતિથી તથા વિદ્વતાથી તેમની કીર્તિ ચારે બાજુએ ફેલાયેલી હતી. આ વસ્તુ પ્રજુચરણના જલ્પવામાં આવી. આથી તેમણે અઘારભટ્ટને પોતાની પાસે અડેલ બોલાવી પુરોદિત ને દાનાધ્યક્ષ બનાવ્યા, તથા ગોપાલકાલ નામનું સ્વરૂપ પધરાવી આપ્યું. તદુપગંત પોતાની દીકરી દેવકાનું લગ્ન આ ભટ્ટ સાથે કર્યું.

૨ આ દેવકા બેટીજીને જન્મ મં. ૧૬૦૩ના ફાગણ વદ ૬ નો થયો હતો. તે તેમનું લગ્ન અઘારભટ્ટ સાથે સં. ૧૬૧૩માં શ્રીગોકુલમાં કર્યું. શ્રીપ્રજુચરણે શ્રીદેવકા બેટીજીને માથે શીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપ્યું.

આ અઘારભટ્ટને કૃષ્ણભટ્ટ નામે એક પુત્ર થયો. તેની વિચક્ષણ શુદ્ધિ દેખી તેનો અભ્યાસ કાશીમાં કરાવવામાં આવ્યો. અઘારભટ્ટને પિતાજી તરફથી મદા રાજ સાથે સંબંધ થયો હતો. ભાનિ રાજ દસપનિશાદ હતો. આ રાજ વિદ્યાવિનોદમાં કુશળ હતો તે ધણ દક્ષિણાત્મ પાઠાણેને નિભાવતો, તદુપગંત શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રજુચરણ સાથે તેનો સેવ્યસેવક બાવ હતો અઘારભટ્ટ શીશુસાંધજીના જમાઈ થતા

૧ કોટપનિષદની પ્રતાવનામાં સ્તોક છે.

૨ આ દેવકીબેટીના જન્મ ને લગ્ન સંવત માટે કોઈ ડેશણે ફેરફાર જણાવે છે. કોઈક ઠેકણે જન્મ સં. ૧૬૧૭ના મગ વૈશાખ વદ ૧૨ ને લગ્ન ૧૬૨૩માં થયેલું લખ્યું છે. આ અઘારભટ્ટ ભટ્ટ તથા પ્રજુચરણનો ૧૬૬૬ સાથેનો સંબંધ જોતાં આ સંવતની અનિશ્ચયતામાં શંકા પડે છે.

૩ દેવકીબેટીજીનું બીજું નામ અક્ષરદેવી હતું એમ નાનૂલ વંશાવલીના ૧૧મા સ્તોકથી લાગે છે.

આ મધુસદનભટ્ટ સુચીલ, સુતિસ્મૃતિના આચારમાં પ્રવીણ, ચિત્ર વિખ્યુતો દુસ્ય માનનાર લક્ષ્મી હતો. તેથી તે સંસારથી વિરક્ત રહેતો.

એક વખતે તાંબોરના મહારાજાએ મધુસદનની મહુશ્રુત કીર્તિ સાંભળી, પોતાના ચતુરનો પુરોદિન બનાવ્યો અને અનેક યજ્ઞો તેમની પાસે કરાવ્યા. મધુસદનની યજ્ઞમાં કુશળતા જોઈ, અને યજ્ઞ દેવતા યથાસંકલ્પ પ્રમાણે રૂઢિ આપતા દેખી, રાજાએ મધુસદનની હજી-પૂજા કરવા હજી દેખાડી. આથી મધુસદનભટ્ટ ત્રણ લાખ રૂપિયા પોતાના દેશમાં પોતાને સ્વતંત્ર યજ્ઞ કરવાની હજી હોવાથી માગ્યા રાજાએ તે પ્રેમથી આપ્યા. તદુપરાંત તે પૈસાના રક્ષણ માટે સંન્ય પશુ લઈ જવા કહ્યું પણ મધુસદને સંન્યની જરૂર નથી એમ કહ્યું આથી રાજાને બોલું લાગ્યું અને પોતાના સેવકોને યોગ્ય રસનામાં મોકલ્યા. આ લોકોએ ભટ્ટજીનો માર્ગ રોક્યો. પણ તેમણે પોતાના મંત્ર બળથી ચોરોને ગભરાવી નાખ્યા. આથી ચોરો નાસી, રાજા પાસે ગયા અને ભટ્ટની અતુલ શક્તિનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. આ વાત સાંભળી રાજા મધુસદનભટ્ટના સામર્થ્યની પ્રશંસા કરતો તે સ્થળે મયો ને પોતાનો અપરોધ ક્ષમા કરવા કહ્યું. ભટ્ટે રાજાને આપાસન આપ્યું રાજાએ તેથી ભટ્ટને બીજા ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

આ હવાખ રૂપિયા ખર્ચી મધુસદનભટ્ટે કામવનમાં એક મોટા જમરજરન યજ્ઞ કર્યો. આ મધુસદનને મદનગોપાળ ને તેના ત્યાં અનિરૂદ્ધ ભટ્ટ જન્મ્યો. આ અનિરૂદ્ધના બે પુત્રો મજનાથ ને મુરલીધર થયા. બીજા પુત્ર મુગ્ધીધરને ત્યાં ગોપીનાથ નામે પુત્ર થયો. આ ગોપીનાથભટ્ટના ત્યાં ધનસ્વામભટ્ટ નામે એક પરમપવિત્ર વિદ્વાન જાણી પુત્ર જન્મ્યા જે આપણા અગ્નિ નામકના પિતા થાય.

૩ જન્મવિહાસ.

ધનસ્થામભટ્ટનો જન્મ ઓગળીસમા સંવતના ઉત્તરાર્દમાં થયો હતો. તેઓ મોટા વિદ્વાન અને ભગવદ્ભક્તપ્રણયી હતા. તેમના પૂર્વજો ગોકુલથી કંકરેલો વસવા લાગ્યા ને કેટલીક વખત ઠાટામાં પણ રહેતા.

આ ધનસ્થામભટ્ટ જૂનામડના ગ્રામીણી. વ્રજવલ્લભની પુત્રી શ્રીલાકુષ્મેદી સાથે પરણ્યા હતા. આ લાકુષ્મેદી બહુ સુશીલ, પતિવ્રતા, ધર્મી તથા પ્રેમાળ હતી. 'વળી તેમના પિતાનું' નામ શ્રીવ્રજવલ્લભનું હતું જેમની કીર્તિ તે વખતમાં કાઠિયાવાડમાં મહાન પ્રતાપી આચાર્ય તરીકેની હતી. તેઓ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના વંશમાં જન્મેલા હતા. ૧શ્રીમદ્દામ્પત્ય, તેમના ૨શ્રીગુર્જર, 'તેમના પ્રથમ પુત્ર ૩શ્રીગિરધર, ને તેમના ત્યાં ૪શ્રીગોપીનાર નામે પુત્ર થયા, શ્રીગોપીનાથના લાં ૫શ્રીગોવિંદ, તેમના ૬બડેબાણુગવળ ને તેમના ત્યાં છે પુત્ર થયા, મોટાનું નામ ૭શ્રીગોવર્ધનેશ ને નાનાનું નામ ૮શ્રીગોકુલાધીશ અથવા શ્રીદકુલ મહારાજ. આ દકુલના ત્યાં સં. ૧૭૭૮ના પોષ વદ ૫ તીર્થુજીએ મહાગજ જન્મ્યા. આ રણુજીએ ધોંગડ નામે ઓળખાયા છે. તેમના પત્નીનું નામ શ્રીશોભામણ હતું. આ શોભામાણ સાર્ગ વિદુષી કવયીત્રી હતાં. તેમણે શ્રીભાગવત ઉપર સોલ પોગ તથા નવરાત્રીના મરના વગેરે કાવ્ય સાહિત્ય લખ્યું છે. તેમના પહેલે છેવટે શોભા ચન્દ્રી પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. આ શોભામાણને કંઈ સંતાન ન હોવાથી, પોતાના સસરાના મોટાભાઈ ૭શ્રીગોવર્ધનેશ, તેના ૮બંસીધર ને તેના ૯શ્રીનાલકૃષ્ણ ને તેના ૧૦વિદુલેશને પાંચપુત્ર થયા. તેમાં મોટા જામનરવાળા ૧૧બાણુ-રાયજી ને બીજા જૂનામડવાળા ૧૨શ્રીવ્રજવલ્લભ હતા. આ ૧૨શ્રી-વ્રજવલ્લભને શોભામાણએ ગોદમાં લીધા. આ વ્રજવલ્લભનું ગોળું નામ મનમહાલજી હતું. તેમના જન્મ સંવત ૧૮૫૬ના બાદરવા વદી

૧૮ :: બા મા ગર્હવાપણું જીવન અને સાહિત્ય.

૬ થયો હતો. આ મહાગમ્થી સ્વયંક્રિ હતા તેમણે સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીમાં કેટલાક કાવ્યોની રચના કરી છે. શ્રીગુસર્પજીના પ્રાકૃત્યનું એક મુંદર ધોળ રમ્યુ છે. તેમણે શ્રીગુસર્પજીના ૨૮ પૌત્રનું વર્ણન એક શ્લોકમાં કરી પોતાની ચતુરાઈનો પરિચય કરાવ્યો છે.

દેવ વેદ રસામિષુ પાઠવાદિ ક્રમેણ હિ
વિષ્ણુસ્ત્ય હુ વિમોઃ સમસુરતા યા

ધર્મા, વિષ્ણુ ને શિવ એમ ત્રણ દેવ, તેમ શ્રીગિરધરજીને ત્રણ પુત્ર, ચારવેદ પ્રમાણે શ્રીગોવિંદજીને ચાર પુત્ર, રસ ૭ છે તે પ્રમાણે શ્રીનાથકૃષ્ણજીને ૭ પુત્રો થયા અમિના ત્રણ ૩૫ છે તેમ શ્રીગોકુલેશને ત્રણ પુત્ર, પાંચપાંડવ પ્રમાણે શ્રીસ્થુતાયજીને પાંચ પુત્ર, તેરી રીતે મહુનાથજીને પાંચ પુત્ર, ને જે આખ પ્રમાણે શ્રીવનસ્થામજીને બે પુત્રો થયા. આ કુલ ૨૮ પૌત્રો શ્રીગુસર્પજીના હાં પ્રગટ થયા.

આ શ્રીમન્મવલ્લભજીને ૭ પુત્રો તથા ત્રણ પુત્રી થઈ જેમાં ૧૨ શ્રી-ગોવિંદલાલજી તથા ૧૨ દાર્દનાથજીનો વંશ ચાલે છે. શ્રીલાકુમેરીજીના આ બન્ને ભાઈ થાય શ્રીગોવિંદજીના પુત્ર ૧૩ શ્રીગોકુમેશજી પોરબંદર-વાળા તથા શ્રીદાર્દનાથજીના પુત્ર ૧૩ શ્રીવિઠ્ઠલેશજી આપણા ચરિત્ર-નાયકના મામાના દિકરા થાય એટલે તેઓ પરસ્પર મામાફાંજીના, ભાઈ થાય. શ્રીમન્મવલ્લભજીના મમનગરવાળા શ્રીમન્મવાયજીનીમારી ઉપર ત્રણ આમ બનસ્થામ બહુ જૂનામક, પોરબંદર ને મમનગરના ગોસ્વામીના નજીકના સબંધી થતા હતા.

ધનસ્થામમક કેટલોક વખત કોટામાં ને ખાસ કરીને કાંકરાપોમાં રહેતા હતા તેઓ શ્રીમન્મવલ્લભજીના બેટી શ્રીલાકુમેરીજીને પરણ્યા હોવાથી પછીથી જૂનાગઢ રહેવા લાગ્યા. તેમનો સ્વભાવ મુશ્કેલી વિદ્યાબાસંગી હતા તેથી તેઓ વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન પ્રૌઢવીવાકશી વિદ્વાન બન્યા અને બીજાં સાધ્વીની સાથે વેદાન્ત સબંધી મયોમાં પબ તેમને પૂરી નિદાના મેગરી હતી તેમના હાં બનેક વિદ્યાર્થીઓ બંજુરા આવતા જેમાંના કેટલાકે વિચના સાહિત્યમાં પોતાનો ઉત્તમજગ ફાળો આપ્યો.

છે. આવા એક વિદ્યાર્થી પ્રખ્યાત સંગીતચાત્રી આદિત્યરામ સવત ૧૯૦૦ની આસપાસ લાણવા આવતા. તેઓ ભટ્ટણપાસે સંસ્કૃત પંચ-દાવ્ય તથા શ્રીભાગવત લખ્યા હતા. તેમનો રચેલો સંગીત્યાદિત્ય ગ્રંથ 'ઈંગ્લેન્ડ તથા હિંદુસ્તાનમાં ખુબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ ગ્રંથ સંગીતમાં ધર-મૂળથી ફેરફાર કરી નાખ્યો ને પ્રાચીન સંગીતને તેના મૂળસ્વરૂપમાં લાવ-વામાં આવ્યું. આવા ખીન્ન શિષ્ય શ્રીવલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય હતા. તેમણે ભટ્ટણ પાસેના અભ્યાસના ફળરૂપે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા, તથા સંસ્કૃતમાં પણ ગ્રંથ લખ્યા. આવા તો તેમના ઠીકઠીક કહેવાય એટલા વિદ્વાન શિષ્યો હતા. સં. ૧૯૦૧માં ભટ્ટણ તથા લાણવા જાગ્રાએ ગયા રસ્તામાં કોટામાં આપણા ચરિત્રનાયક પંડિત ગદ્દુભાગ-જીનો જન્મ સંવત ૧૯૦૧ના પોષ વદ ૧૨ને દિવસે થયો હતો. પિતા-એ તેમનું નામ જન્મ નક્ષત્રને અનુકૂળ લાગુદત પાડ્યું; જેકે પંડિતજી આ નામે ઓળખાયા નથી છતાં મહાત્મા વિદ્વાનની વાણી નિષ્ફળ જાય નહિ, એ માન્યતાનુસાર પિતાએ પાડેયું લાગુ-સૂર્ય એ નામ બારત-માર્તંક પદવી મળવાથી અપ્રસિદ્ધ છતાં સ્વતઃપ્રસિદ્ધિ પામી અન્વર્ધ થયું. સતીમંગલ સ્વરૂપી માતાએ પરમ વાતસલ્યથી લાગુ નામ ગદ્દુ રાખેયું તે પરમવાતસલ્યવાળા નામથી પોતાના ઓળખાવવા પંડિતજી ગૌરવ લેતા. વળી તેમના માતામદ શ્રીવશ્યવદ્ધજીએ ગોવર્દન નામ પાડ્યું. તે નામ તેમણે પોતાની રચેલી કવિતા તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં રાખ્યું. આમ માતામદ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમણે બતાવ્યો છે.

બાળક ગદ્દુજી જેમ જેમ મોટા થતા ગયા તેમતેમ રમવામાં અતિ રસ લેતા; અને ધનસ્થાયભટ્ટ તેમને લાણાવવા માટે ખુબ શ્રમ કરતા, પણ આ શ્રમ જર ન આવતો જાણી તેઓ કંઈક દુઃખી થતા અને કંટાળીને નાના ગદ્દુજીને ધણા મારતા. તો પણ તેમણે તોફાન મરતી હોડ્યા નહિ. આથી ધનસ્થાયભટ્ટ કોઈ કોઈ વાર કહેતા કે આ હોકરાનાં દાડકાં લોટાનાં બનાવ્યાં છે કે શું ? આમ છતાં આબાળકમાં ખૂસથી દિવ્યશક્તિ રહેલી હતી. તેમણે પોતાની આસ્થાંચ વર્ષની ઉંમરે

‘ યાજ્ઞી પાળો ધંટી, બંટી તથેવ ખાંડિયું ’ એવી આમાં માધ બતાવીને પોતાનો શક્તિનો સ્વાદ અખાડેલો. વળી તેમની યાદશક્તિ તો મજબૂત હતી. તેમના પિતાને કવિત કરતા જોઈ અભ્યશાસ્ત્રનો તેમણે અભ્યાસ કરવા માંજો તે વેળાથી એમની જુદી ઘણી તીવ્ર હોવાથી દરેકજનો પાક કરવાને તેમને સગારે અડચણ આવતી નહિ. શરૂઆતમાં ધરમાં જે પદાર્થ જોતા તેને કવિતામાં ગોઠવતા. અંતિમાં કહેવત છે કે “ કવિ બનાવ્યા થતા નથી જન્મેલા જ હોય છે, ” એ વાત શ્રીમદ્વાય માટે પદાર્થ છે.

૭ કે સાત વર્ષની ઉંમરે સામાન્ય બાળકો કકો બારખડી વગેરે સામાન્ય શિક્ષણ લે, ત્યારે આ નાનો બાળક અમરકોષ ત્રણ વખત બજે છે ને ત્રણ વખત ભૂલે છે. પણ આખરે તે કંઈક કરે છે

સંવત ૧૯૦૮માં પિનાજીએ મહંમદે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવ્યો, તથા ગાવત્રી ઉપદેશ ને વેદારંભ કરાવ્યો ને માતામહ શ્રીમજ્જલભજીએ બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા આપી. પંડિતજી સ્વતઃ વેદાન્તાચિન્તામણિમાં લખે છે કે— મહો શુભ્રીમજ્જલભસ્ય પિતુર્વનશ્યામનઃ બ્રાહ્મવિદ્યઃ હં શુભ્ર શ્રીમજ્જલભસ્યો ભક્ત ને પિતા ધનસ્મામયો વિદ્યા મેળવનાર છું, આ જ વર્ષમાં તેમણે ત્રિકાગસંખ્યા ને વેદ સ્તોત્રવાનું શરૂ કર્યું. દહે નવમું વર્ષ બેઠું. આ વર્ષમાં યોગજ્ઞાના પ્રજાપતી તેમની આંખો ગર્ભ ત્યારે તેમની માતાએ મહું કહ્યું ત્યારે એટલે મદાપ્રતાપી માતામહે બ્રાહ્મકનો જીભ ઉપર વાગ્યોજ મંત્ર લખીને કહ્યું કે, “ આ તારો પુત્ર ભવિષ્યમાં પંડિત, શાસ્ત્રનો સાચો, જાણકાર તથા અધ્યે હોવા જતાં જારતવર્ષના સેધાનો અધ્યાનઅધિકાર મટાડનાર જારત-માર્તંડ થશે. ” આ આંખો પ્રસંગ આપણે આગળ પ્રકરણમાં જોઈ મળ્યા હોય.

માતામહની મુલાકાઈથી આ બાળકને નવો જન્મ થયો હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. જોકે તે મૂળથી જ જુદીશાળી હતા, છતાં તેમના જીવનમાં દહે તરિતા ફેરફારો થવા લાગ્યા. દહે તો પિતાજી જે બજાવે તે રસપૂર્વક બજાવતા ને પિતાનો વિદ્યાવારસો ઝડપથી મેળવી લેતા. એક

પાઠ લીધા પછી તરત જ અતિર્ધ્વનિની જેમ તે મોઢેથી ખેલી જતા. નવમા વર્ષમાં તેમના પિતાએ તેમને રૂપાવલી, સમાસચક્ર ને બીજું સંસ્કૃત શીખવ્યું. આ જ વર્ષમાં તેમણે સંસ્કૃતમાં નાના શ્લોકો બનાવવા માંડ્યા હતા. એક ઇન્દ્રિય જોખી ચાપ એટલે તેનું બળ બીજી ઇન્દ્રિયોના બળમાં વધારો કરનારૂં થઈ પડે છે, એવું જે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ સ્થાપિત કર્યું છે, તે શબ્દશ્ચઃ પંડિતજી માટે સાચું પડવા લાગ્યું.

આ વખતે વેદમુનિ વલ્લભજી, પંડિત દેવકીનંદનજી તેમના પિતા પાસે ભણતા હતા તે વખતે પંડિતજીનો સિદ્ધાંતકૌમુદીનો અભ્યાસ ચાલતો હતો, પણ તેમની એવી તીવ્ર શુદ્ધિશક્તિ હતી કે તેના ઉપરના મહાભાષ્યમાં આવવાની કાઠી તરફથી જ ફરી લેતા ને ભાષ્ય ન બણ્યા છતાં ભાષ્ય પ્રમાણે સમાધાન કરતા. હવે તેઓ બાકરજી સાથે કાવ્ય નાટક ચમ્પૂ છંદ્યાદિ અનેક ગ્રંથો પિતા પાસે ભણ્યાં. આ ગ્રંથ ભણતાં ભણતાં તીવ્ર શુદ્ધિશક્તિથી તેમને કણ્ડસ્થ થઈ જતા. હવે તેમને સંસ્કૃતમાં વાર્તાલાપ કરવામાં ખાસ અડચણ પડતી નહિ. અમરકોષ પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયો, સાર્થસિદ્ધાન્તકૌમુદી આદિ ગ્રંથો તેમણે પૂર્ણરીતે કવકામ કર્યા. કાવ્યો વિશેષે કરી તેમણે સ્વતઃ વાંચી લીધા, જેવાં જેવાં કાવ્યો વાંચના ગયા તેવાં તેવાં નવાં કાવ્યાં રચવાનો પણ આરંભ કરી દીધો. આ બધું તેર વર્ષ થતા સુધીમાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું હતું. એકાદ વર્ષ પછી તેમણે પદ્મજનનો અભ્યાસ કર્યો. અગીઆરમા વર્ષે તેમણે ધમુનાલક્ષરીનામે આવન શ્લોકનું અનુપ્રાસના ચમત્કાર યુક્ત સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું, જે હાલે સ્વાભાવિક રીતે બાલક સામાન્ય માનુષ્યાપાત્ર જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે.

ચૌદમા વર્ષથી અઠારમા વર્ષ સુધીમાં બાકરજીના મહાભાષ્ય પર્વતના ટીકા ગ્રંથોનો ઉત્સાહથી રાત્રિદિવસ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આ વર્ષે દરમિયાન પંડિતજીએ પુલ્હિસપ્રદાવના ગ્રંથોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને વેદાન્તશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વમાન્ય ષષ્ટમૂત્રના આકર આઠે શાસ્ત્રોત્તુ ગુરુમુખથી અભ્યાસ કર્યું, તેમ જ પદ્મજનનાદિ સર્વ શાસ્ત્રોનો

પણ આડી રહેલો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આમ અઢાર વર્ષમાં પંડિતજીએ ધર્મોપદેશ અભ્યાસ પૂરો કર્યો. તેમના જીવનમાં કેવી અદ્ભુત દિવ્યશક્તિ રહેલી હતી તે તેર વર્ષની ઉંમરે રચેલો રુદ્રમિશ્રીચમ્પૂ નામનો તેમનો પ્રથમ વાંચવાથી જાણાઈ આવે છે. આ રુદ્રમિશ્રીચમ્પૂ મધ્યપદાત્મક સરસ કાવ્ય સંસ્કૃતમાં છે. આ કાવ્યની રચના અતિમૌલ અને ચમત્કૃતિથી ભરપૂર છે. ઉદાહરણરૂપે એક શ્લોક નીચે મુકું છું.

ચતુર્વ મત્તનયઃ સ મત્તનયને પૃચ્છમિ નૈત્તપરમ્ ।

કા ધા ત્વજ્જનનીતિ રાગમહિતાન્નાસ્યે સર્વ્યા મમ ॥

મિત્ર તે વદ દક્ષિણેષ્વજન્યે તે કજલયોડયિ પ્રિયે ।

સહ્યે કા ત્વમિતિ પ્રિયાં પ્રમદ્યન્યાયાત્સપ્નેક્ષણઃ ॥

સાવાર્થઃ—શ્રીરાધાજી ભગવાનની ધણી વારથી આવવાની રાહ જોતાં હતાં, તે સમયે ભગવાને આવી બહારથી સાંજે ખખડાવી ત્યારે બેંગમાં શ્રીરાધાજી બોલ્યાં કરતા હતાં તે ?

એટલે ભગવાને કા એટલે કાણ એવો અર્થ ન કરતાં કઃ એટલે બહા એવો અર્થ લઈ વક્રોક્તિ કરી કહ્યું કે (મત્તનયે યઃ મત્તનય) કે મદમત્ત નેત્રવાળી, તે જે બહા છે તે મારો પુત્ર છે. (કારણકે બહા ભગવાનની નામિકમગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તે વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે). ત્યારે રાધાજી અંદરથી બોલ્યાં કે હું એ નથી પૂછતી પણ ખીજું પૂછું છું કે (કા ધા ત્વજ્જનનીતિ રાગમહિતાન્નાસ્યે સર્વ્યા મમ રૂપે) પરમ રનેહવાળી તારી જનની એટલે માતા કાણ ?

ત્યારે ભગવાને ત્વજ્જનનીતિ તારા ભક્તોની ચાતુર્યવિદિત નીતિ સી છે, એવો અર્થ લઈને કહ્યું કે હે બ્રહ્માસ્યે સર્વ્યા મમ છે કમલવદની, મારી સેવા એ જ મારા ભક્તોની ચાતુર્યવિદિત નીતિ છે. આમ પોતાના બે પ્રશ્નો મુક્તિથી ઉઘાડી દીધા એમ બન્ની, ગદ્યાજીએ વિચાર્યું કે હવે તેના મિત્ર વિશે પૂછું, તેમાં તેનો સીધો જવાબ દીધા વિના છૂટો નથી. એમ ધારી વળી પૂછ્યું કે મિત્ર તે વદ તારો મિત્ર કાણ છે તે કહે. તેના ઉત્તરમાં મિત્ર એટલે સ્ત્રી એવો અર્થ લઈ, ભગવાને કહ્યું કે જો

દક્ષિણેશ્વર-એટલે અધિ રાધા, (સર્વ) તો મારું દક્ષિણને જ છે. આ રીતે ત્રીજો પ્રશ્ન પણ ઉઠાની દીધો જાણી, રાધાજીએ વિચાર્યું કે હવે તેના નામ વિષે પૂછવાથી તે ખીજી શું કહી શકશે, તેથી પૂછ્યું કે તે ક્વાલ્ય તારું ધરે કયાં? આના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણે અલિ એટલે સખી એ સ્પષ્ટતુ બહુ વચન કહ્યું: એવો અર્થ લઈ કહ્યું કે તું એક જ સખી છો છતાં અસખ્ય: એ બહુવચનવાળો પ્રયોગ કેમ કરે છે ? इति प्रियां प्रमदयन् पायास्त पद्मेक्षण એ રીતે પ્રિયા રાધાજીને પ્રસન્ન કરતા કમળલોચન ભગવાન આપણી રક્ષા કરે.

આમ રાધાકૃષ્ણનો અદ્ભુત સવાદ પડિતજીએ તેર વર્ષની ઉંમરે યોજ્યો છે આ કાર્યને કોઈપણ વ્યક્તિ સામાન્ય કહી શકે તેમ નથી અરે! જનજના પડિતોને પણ ખ્યાલ આવડવી દે એવા સ્તોત્રો અપૂર્વ ચમત્કૃતિપૂર્વક દ્વિઅર્થો ઠાળ્યોમાં તેમણે યોજ્યાં છે આમ તેમના બચ-પણમાંથી જ અનૌકિંક દિવ્યશક્તિ પ્રભાવ જણાવા લાગ્યો, ને આ તેજ વર્ષના બાળક જણે શુક્રદેવજી સનકાદિકનો પરિચય ન કરાવતા હોય તેમ લાગતું હતું.

તેમનો કવિતા રચવાનો આ શોખ નાનપણથી હતો તેમની કુદરતી બક્ષિસ તેમને કાવ્ય કરવામાં સ્વાભાવિક સ્ફુરણ આપતી.

આમ નરમા વર્ષથી અઢાલ વર્ષસુધી તેઓ ધણી શીખ્યા ને ધણી શીખ્યા. વચ્ચે સં. ૧૬૧૦થી તેમના પિતાજી ધનસ્થામજી સાથે પડિતજી સુબઈ આવતા ને થોડા માસ રહેતા ત્યારે આ વખતે જૂનાગઢમાં પડિતજી, વસ્ત્રજી, દેવડીન દનજી વગેરેનો અભ્યાસ ચાલતો હતો વર્ષમાં એકાદ માસ તેઓ મુંજાઈ રહી જતા. સં. ૧૬૧૪માં મહામગલ રૂપી સતીદેવી લાડુનાએ પોતાનો બીતિક દેહ ત્યજ્યો પિતા તથા પુત્રને આ મા કારી લાગ્યો એટલે બનતી ત્વરાએ સં. ૧૬૧૬માં ધનસ્થામજી પુત્રને લઈને મુંજાઈ આવો વસ્થા અહીં બહાચત હિરે ભાષ્યનો તેમનો અભ્યાસ ચાલતો હતો.

૪ આર્તદર્શન.

પડિતજી પિતા સાથે મુ'આઈમાં આવી વસ્યા ત્યારે મુખાઈનો વાવટો બારે બંદરે ઉડતો હતો. મુખાઈ બારતરખનું દાર બનેલું હોવાથી દેશપરદેશના વહેપારીઓ ત્યાં આવતા ને અઢળક દ્રવ્ય કમાતા. તેથી ત્યાં નાણાની રેલમઢેલ યઈ હતી. વળી મહારાણી વિક્ટોરીઆનો જાહેરાતથી રાજકીય શાંતિ હતી, તથા પ્રજા પશુ મણા વર્ષોના અતે અ'ધાધુ'ધીથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર રીતે દરતી ફરતી યઈ હતી, અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાના પગરથુ મંકાઈ ચૂક્યાં હતાં. આના પરિણામે જુદીજુદી દેશોના વિચારકોમાં વિચાર બિન્નતાથી સારી રીતે સંધર્ષ થવા માંડ્યું હતું.

યૂરોપમાંથી અનેક નવા વિચારો, આચારો ને નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો દિદના દાર સમા મુખાઈમાં આવવા માંડી હતી. તેના પરિણામે ઈશ્વર નથી એવો વાધુ નવસિદ્ધિતોમાં પ્રસરવા માંડ્યો હતો. એકન અને ડીકાદે વગેરે નવશોધકોએ નવીન શોધો કરવા માંડી હતી, તે તેને પરિણામે જઠવાદનો પ્રચાર થવા માંડ્યો. આ નવશોધકોને એમ સાગવા માંડ્યું કે બધું જઠ પરમાથુ અને તેના સ્વભાવથી સિદ્ધ થાય છે. જમો આ માન્યતા પ્રચલિત થાય ત્યાં આત્મા, ચૈતન્ય, જીવ હંત્યાદિ શાસ્ત્રની વાતો બામક લાગે, તથા શ્રાદ્ધ, સેવા તપશ્ચ, પુનર્જન્મ, કર્મનો સંબંધ એ બાકાલોની કલ્પનાઓ ઉપજાવી કાઢેલો વહેમ મનાય જ ! આના પરિણામે સહબોજન, યુનિયન, અને પ્રાણીજ વસ્તુના ઉપયોગમાં ખાસ વધો નથી એવી માન્યતાઓ પ્રસરવા લાગી હતી,

મૂળમાં યૂરોપમાં ચૈતન્યશૂન્ય અથવા આસ્તિકવાદ હતો. બર્કલી નામનો વૈજ્ઞાનિક જઠ પદાર્થ ન સ્વીકારતાં આર્તર ચૈતન્યના અવિ-ર્ભાવરૂપ વિચર છે એમ કહેતો. બ્યારે હુઈઝમાન ને હીગલ સુદિનું કારણ અઘાત છે એમ કહેતા. વળી જર્મનીનો મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીકેન્ટ શુદ્ધચૈતન્ય અને જઠ અને ચૈતન્યના અનન્વયથી સુદિની સ્થિતિ છે

એમ માનતો હતો. પણ આ વાતને હુર્મટ રથેન્સર નામનો વૈજ્ઞાનિક ન સ્વીકારતાં કહેતો કે વિશ્વને દ્રવણ જડ કે ચૈતન્ય ન માનતાં, વિશ્વ 'દેટ્યુ' સમજી શકાય તથા ન સમજી શકાય તેવું માનવું. તેમાં ન સમજાય તેનો વિચાર ન કરતાં, સમજાય તેવા વિભાગની વિશ્વવ્યવસ્થા જડવાદ અનુસાર રચવી. બાકીનું બધું ચૈતન્યઆદિ ન સમજાય તે કોટિમાં મૂકવું. હવે જડ સિવાય બીજું કંઈ નથી, ને પરમાણુઓના સ્વરૂપથી અને તેના સંયોગથી બધી વ્યવસ્થા બને છે, એવી માન્યતા શરૂ થઈ, પણ તેથી જડથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે સિદ્ધ થઈ શક્યું નહિ. કારણ કે અસત્માંથી સત્ થાય એ માનવું બરાબર નથી.

હવે જડતત્ત્વ ઉપર વિચારતાં માત્રમ પડે છે કે પદાર્થ માત્રનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. (૧) જડ (૨) પ્રવાહી (૩) વાયુમય. તેમાં સર્વોચ્ચાપી રૂપ ઈથરનું ચોથું તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું. વળી ઈથરથી આગળ જતાં જડપરમાણુઓ એક એવી સ્થિતિએ પહોંચે છે કે જ્યાં તેમનું રૂપ જડ કે ચેતન છે, અગર ચાર સ્થિતિમાંથી કયી સ્થિતિમાં છે તે કહી શકાય નહિ આ સ્થિતિને પ્રોટાઈસ એવું નામ આપ્યું. હવે ન્યૂટનનેક ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ આ જડવાદ સાથે સુસંગત ન રહ્યો. કારણકે સૂર્યમાંથી અજવાળુ આવી ગરમી પેદા થાય તેને ઉષ્ણતા કે અગ્નિ ગમે તે નામ આપવાથી તે અગ્નિ શાથી થાય છે તે વાત સ્પષ્ટ થઈ નહિ. પદાર્થો એક બીજાને પેતાના રમૂસ વચ્ચનના પ્રમાણમાં આકર્ષી શકે છે તેને ગુરુત્વાકર્ષણ નામ આપ્યું. પણ આ આકર્ષણનું શું કારણ તેનો ખુલાસો મળતો નથી. વળી પ્રોટાઈસ, ઈથર, વાયુ, પ્રવાહી, જડ એમ સદૃશ્યમાં પદાર્થગતિ હોતી જોઈએ. બધું એક અદૈત પ્રોટાઈસનું રૂપાન્તર છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ ક્રમ પણ આપણા અદૈતવાદ જોડે સુસંગત હતો. જોકે આ પ્રોટાઈસ તત્ત્વ કરતાં અવર્ણ્ય ધરાવતું સ્વરૂપ ઉંચું છે. અવર્ણ્ય ધરાવતું અને પછી પ્રકૃતિદ્વારા આકાશ (પ્રોટાઈસ, ઈથર) તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજને તેમાંથી પાણી ને તેમાંથી પૃથ્વી બની, એવો ક્રમ છે. પણ જડવાદીઓ પ્રોટાઈસને જડ માની સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં કેવી રીતે ખતિ મળી તે સમજાવી શક્યા

નદિ, પણ સ્વતાઃ સ્ફુરણથી થાય છે એમ કહેતા. આ વાતને મળતું બ્રહ્મને જડ અને ચેતનાત્મક તરીકે ચાલ્યામાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આમ પૃથ્વી જડ તત્વથી નહિ પણ ચેતન તત્વથી બનેલી છે. તે જડવાદના પ્રસરતા વાદ સામે સુઠ-પુરુષોએ ઢાલ રચી. પણ એ ઢાલ ધરનારા તે કાળમાં બણા ઝોળા હતા.

આમ એક બાબુ જડવાદનો પ્રચાર થતો ત્યારે બીજી બાબુ પાદ-રીઓએ સંસ્કૃત ભણી, હિંદુ ધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક હુમલા કરવા માંડ્યા. કાષ્ટરૂઢ જે સર્વમુખ્યનો પુત્ર છે તે મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે અવતરી, સત્ય બોધ કરી, મનુષ્ય માનના કલ્યાણ માટે પ્રાણ બોધ ગયો છે, તેની જ ભક્તિ સર્વને તારવાવાળી છે, તેવો ઉપદેશ કરી, પુનર્જન્મ મૂર્તિપૂજન કર્મ વગેરે સિક્કાતની ટીકા કરતાં, ને ચેતનાના ધર્મની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. રાજ કરતો ખિટ્ટીય પ્રજા પણ ખ્રિસ્તી હોવાથી તેમની છાયા પ્રજા ઉપર પડી. તેથી જે પાદરીઓની શિખામણ માને તે સુધરેલા તથા મુધારાવાળા ગણાતા. વળી આ જ વખતે જો કોઈ હિન્દી ધર્મી તરફ કરે તો તે કારણે બાપીયા મિલકત પરના વારસાનો કરો દસ એ ગ્રામાને નહિ એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કાયદો પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચારની સગવડનો ખાતર કરવામાં આવ્યો હતો ત્રીજી તરફ હોર્ડેન્કોલેની યોજના અનુસાર અંગ્રેજી ભાષા માટે વિદ્યાલયો મહાવિદ્યાલયો શરૂ થયાં હતાં. તેના પરિણામે યુરોપના સાહિત્યથી નવશિક્ષિતો આશ્ચર્ય ને મિલ, મિલ્ટન, મેકાલે, બર્ક, શેલી, કિટ્સ વર્ડસ્વર્થ, કાર્લિન, રેન્સર અને હક્લીના લખાણે અનેકને વિચારતા કરી મૂક્યા અને જૂની વાતો તરફ સુગ વધવા માંડી. આથી કેટલાક જડવાદી બની નાસ્તિક થયા, જ્યારે કેટલાક બાઈબલના અભ્યાસથી રોગાઇ ગયા વળી બાઈબલના Sermon of the mount પ્રકરણે કેટલાક યુવાનોને આકર્ષ્યા.

આમ અનેક અતાર્તા વિરોધી બળો ઉત્પન્ન થતાં ને આપણા ત્યાં સમાજસુધારો, રોજગતિ, ધાર્મિક પરિવર્તનનું કાર્ય શરૂ થવા માંડ્યું. તે મારફતે આપણા રીતરિવાજો, આચારવિચારો, સાંસારિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓને નવી દૃષ્ટિથી તપાસવામાં આવતી અને શુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવી તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું.

સમાજનું સ્થૂણ દર્શન.

આમ હિંદુ ધર્મ ને સમાજ ઉપર જે તરફથી પ્રદારો થયા માત્રા-વિધર્મી મિશનરીઓ ને સ્વધર્મી સુધારકોતરે દૃષ્ટી. આ વખતે રાજારામમોહનરાય નામના એક મહાન પદ્ધતિ જંગાળામાં જન્મ્યા. તેમણે વેદોપનિષદના અભિવાદને સ્વીકારી અહમસમાજ સ્થાપ્યો, અને અગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચારમાં રસ લીધો. પણ આ સમાજ માટે એવી માન્યતા વહેતી મુકાએલી કે ખ્રિસ્તી ધર્મના એકેશ્વરવાદને તે બહુધા અનુસરે છે, અને પરોક્ષ રીતે ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરે છે, પણ એટલું તો સાચું કે આ ધર્મમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની યાયા પડેલી ને જાતબાવ કેળવી વિશ્વપ્રેમ આચરવાનો ઉપદેશ આપણા ત્યાં આ સમાજે પ્રથમ કર્યો, તેથી આ સમાજની અસર નવશિક્ષિતો ઉપર પણ સારી પડી.

સં. ૧૮૯૬માં જંગાળાથી ઈશ્વરચંદ્ર વિહારાગર મુલાકાત આપ્યા. તેમણે વિધવા વિવાહની દિમાખત કરી ને તેના માટે કામદાની અનુકૂળતા કરી આપી. વળી તેમણે અહમસમાજના પ્રચાર માટે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. આના પરિણામે પરમહંસ મંડળી જન્મ્યો, જે મૂર્તિપૂજા ન માનનાં એકેશ્વરવાદ સ્વીકારતી હતી. વળી હિંદુઓમાંથી જાતને ઊન્નતિલક્ષ કરવી, વિધવા વિવાહ કરાવવા ને તે બધું શાસ્ત્રસંમત છે એમ આ મંડળી પ્રચાર કરતી.

મં. ૧૯૧૦માં અહમસમાજના પ્રચારક તરીકે કેશવચંદ્રસેન આવ્યા. પણ આ વખતે મુળાદ શેર મેનિઆની ધમાસમાં હોવાથી તેમની ખાસ અસર ન થઈ. પણ તેમની મોટી પ્રતિભાના કારણે સં. ૧૯૧૩માં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ને કવિનર્મદાજીએ તેમાં જોડાયા. સં. ૧૯૧૬માં તત્ત્વશીલક સમા સ્થપાઈ, ને સં. ૧૯૨૦માં અહમસમાજનું પ્રથમ પુસ્તક મુળાદમાં ડાખ્યું.

હવે સમુદ્રપ્રવાણ માટે ચર્ચા ચાલી. તેનું સમર્થન કવિદ્વિપત-
રામ, કવિનર્મદાચંદ્ર, કર્સનદાસ, બોળાનાથ વગેરે કરતા. જે સં.
૧૯૧૬માં મદિપતગમે સમુદ્રપ્રવાણ કયું ને કર્સનદાસે દેશાટન માટે
એક નિમંત્ર લખ્યો, ને પરદેશ ગયા.

ત્રીજો પ્રશ્ન વૈષ્ણવ મદારાજો વિશે સુધારોએ ઉપાડ્યો. આ
ધર્મ મુઘથી ગુજરાતમાં પ્રસરેલો હતો, પણ લેક્ષ્મીની અધ્યક્ષતા તથા
અગાનથી આ ધર્મના ગુરુઓ પૂર્ણ વૈભવ વચ્ચે ગહેતા તથા નવા
જમાનાના પ્રવાદથી અજાન હતા. આ વસ્તુ સુધારોના ખ્યાન ઉપર
એકદમ આવી. આથી તેમણે મદારાજોની વર્તમાન માટે અનેક જાતના
વાધા દેખાડવા માંડ્યા આમાં સ. ૧૯૧૧માં કેટલાક શૈવ સાધુઓએ
મદાદેવજી આગળ હાજર થઈને કહ્યું આ પ્રસાદ શિવનિર્માણ
હોવાથી પ્રસાદતરીકે ન લેવાય એવો મદારાજોએ વાધો લીધો. આ
વાતને યાત્રીઓને આધાર હતો. પણ આ જનાવથી હાપવાગાને ખોરાક
મળ્યો ને શૈવો ને વૈષ્ણવો, તથા જુના વિચારના ને નવા વિચારવાળા
વચ્ચે કલહનાં બીજ તેમણે જરાજર વાંચી આપ્યાં.

આ પ્રશ્ન પછી વિધવા વિવાદનો પ્રશ્ન મોખરે આવ્યો. આમાં
મુગતવાળા નિ. લી. રથ શા. શ્રીવદ્નાથજી મદારાજનો સાથ છે એમ
કેટલાક સુધારોએ માન્યું. સતી વાત જે હતી કે મદારાજશ્રી સ્ત્રી
કેળવણીનો વિકાસ થાય એમ કમ્પત્તા હતા, પણ વિધવાવિવાહ માટે
તેઓ એમ કહેતા કે સાત્ત્વથી એ વાત નક્કી રવી નેહ્યું. આ વસ્તુ
નક્કી કરવા માટે સં. ૧૯૧૬ના વ્યાસવા સુદ ૧૫એ એક મુશ્કા જગર્થ
તેમાં શ્રી. કર્સનદાસ મુગજી, કર્સનદાસ માધવભાઈ, ડૉ. ધીરજરામ
દ્વિપતરામ, મયુરદાસ લવજી, ગમદાસ લાજી, નર્મદાચંદ્ર કવિ
વગેરે આવ્યા. મદારાજશ્રી તરફથી પ્રથમ પ્રશ્ન તેઓને યાત્રો મુંઝવત
માનો લા ? એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, જોતાં ઉત્તર નર્મદાચંદ્રેથી
જરાજર આવી ચકાવે નહિ. પણ તેમણે વિધવાવિવાહ યાત્રાસિદ્ધ છે એ
ચર્ચા કરવા આમદ પદજો અહીં આ ચર્ચા અટકી ને મદારાજશ્રી ને

સુધારકો વચ્ચે મતભેદ પણો. ત્યારથી સુધારકોએ મહારાજશ્રી ને પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર અત્યંત અસબબ બાવામાં સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માંડ્યું. વળી બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર જેમાં ભગવાનને દરેક વસ્તુ અર્પણ કરવાની સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા છે, તેને બદલે બ્રહ્મસંબંધ મંત્રને ખોટી રીતે લખાવી, તેમાં ગુરુને અર્પણ કરવાનો ઉપદેશ છે એમ છપાવી વૈષ્ણવધર્મ હક્કમાં પાડવા માટે કાવતરાં રચવા માંડ્યાં અને એના અનુમોદનમાં ધણું વિરુદ્ધ સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યું.

આ બાબતુ શ્રીયદુનાયજી મહારાજ પણ જુદી ખોપગીના હતા. તેઓ કંઈ ચૂપચાપ બેસી રહે એવા ન હતા. ને કોઈપણ વાતમાં ઝંટ નમવું ન આવતાં તેનો પૂરેપૂરો સામનો કરતા પ્રતિવાદીના બંધકર આણેપોથી ન ગભગતાં પોતાની સત્ય વસ્તુ બહાર પાડવા જેટલા રસ્તા લેવાય તેટલા તેઓથીએ લીધા ને સુધારકોને તેટલા જ જોરથી સામે પડકાર કર્યો. મહારાજશ્રીની આવી શક્તિ હોવા છતાં, તેમને કેટલાક દિલ્લશનુઓએ સુધારકો ઉપર આભરનો દાવો કરવા અવળી સલાહ આપી ને આ સલાહથી મહારાજશ્રી દોરવાઈ ગયા. ને આ રસાક્સીની વાત પલટાઈ ગઈ. ને સુધારકો ફાવી પડ્યા. કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે જજો નવા જમાનાની અસગવાળા ને તેને પોષણ આપનાર હતા વળી જૂના આર્થધર્મ તરફ તેમની દષ્ટિ વધુ પડતી સંક્રમિત હતી. વળી તેઓ જાતે પરદેશી ખ્રિસ્તી હતા. ને તેમના મનથી આ સુધારકો માર્ટિનલુથર હતા. એટલે આવા ન્યાયાધીશો પાસે ન્યાયની આશા રાખવી તે રેનીમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર હતું આ કેસમાં કેટલાક જુના વિચારના બાટીયા ગૃહસ્થો કાયદાની યુગાલમાં આવ્યા ને નુકસાનમાં ઉતર્યા વળી આ દાવામાં મહારાજશ્રી ને પુષ્ટિમાર્ગ વિરુદ્ધ અનેક સુધારકોએ જુગાનો આપી. છતાં તે વખતના વિદ્વાન ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, નારાયણ દીનાનાથ, વિનાયક લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી તથા વરજીવનદાસ માધવરાવ જી. એ. વગેરેએ પુષ્ટિમાર્ગની શાસ્ત્રીયતા ઉપર સારી રીતે બચાવ કરતાં જુગાનો આપી પણ આ યુગ જ એવો હતો કે કંઈ નવુંજૂનું ફરી નાખવું એવી દરેકમાં

૨૬ :: જા. ગા. ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

ભાવના હતી. વળી જન્મને પણ નવા વિચારના ને ધ્રિરતી ધર્મની અસરવાળા હતા. એટલે આ કેસના ચુકાદામાં મદારાજશ્રીને ધણું વેઠવું પડ્યું ને વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રતિષ્ઠાને બચકર ફટકો પડ્યો. ત્યારથી મદારાજને સમાજગતિનાં મોટાં મોટાં ગમે ને નથી સુધારકોની દોર-વણીથી વૈષ્ણવધર્મ વિશે અનેક ખરા જોટા ખ્યાલો સમાજમાં ઘૂસી ગયા.

આ બધું જોતાં સદાજ માલુમ પડશે કે તે સમયે સમાજમાં બે પ્રવૃત્તિઓ કામ કરતી હતી. એમાંની એક આપણી પ્રાચીન જીવન વ્યવસ્થામાં સામાજિક ને ધાર્મિક સુધારા દાખલ કરવા મથતી હતી, જ્યારે બીજી પ્રાચીનતાને વળગી રહી જૂના સામાજિક અને ધાર્મિક રૂઢી રિવાજો ટકાવી રાખવા મથતી હતી. પહેલી પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી હતી. તેમાં ઉચ્છેદકૃતિ અને પરછંદાનું વર્તો વધારે હતાં. બીજીમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઉત્તમ નીવડેલા મૌલિક સિદ્ધાંતોમાં ત્રદા હતો, તે સાથે સાથે સામાજિક અને ધાર્મિક પુનર્ધૃતના કરવાની દષ્ટિ કે દિંમતનો અભાવ જણાતો હતો. પરિણામે જડતા, ફિટનું દાસત્વ ને ચાકુ અસલા થઈ પડેલી રિવાજો નક્કી લેવાનું માનસ હતું જ્યારે સાધારણ જનસમાજ તો રૂઢીવચ થઈ તમોગુણની નિષ્ક્રિયતામાં પડ્યો હતો.

જોકે આપણા ચરિત્રનામક પંડિત ગદુલાલજી બીજી પ્રવૃત્તિના અનુયાયી હતા, પણ તેમનામાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વિકાસ માટેની દીર્ઘ-દષ્ટિ હતી તથા ધર્મના આચરણમાં તેઓ સંપૂર્ણ સ્થિરતા હતા ને દરેક ક્રિયા શુદ્ધ પૂર્વક કરતા. વળી તેમનામાં સામાજિક ને ધાર્મિક પુનર્રચના કરવાની સ્વાભાવિક સક્તિ હતી અને તે પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ આવે માટે ધાર્મિક ઉત્સાહ અને જલ્લ પણ તેમનામાં પુષ્કળ હતાં.

૧. સને ૧૯૪૫ના ઉર્મિયાથી

મુખાઈમાં પ્રવેશ.

પડિતજી પિતા સાથે સં ૧૯૧૬મા મુખાઈમાં આવી વસ્યા ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગરૂપી સુવર્ણ સુધારારૂપી હરીમાં અટવાઈ પડ્યું હતું, તે આ સુવર્ણને નાગૂદ કરવા માટે વર્તમાનપત્રોરૂપી ધણુનો મારો યશ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી મહાગજ માયનન કેસે તો તે સુવર્ણને લોહરૂપમાં ફેરવવા સંભવક પ્રયત્ન કર્યો પણ ભગવાનની ઇચ્છા તેના અસત સનાતનરૂપ આ ધર્મને ગ્રહણ આપવાની હતી

ત્યારે પડિતજી મુખાઈ આવ્યા ત્યારે તેમની આર્થિક મિથિતિ જરાયે સારી ન હતી આમ છતાં સાપ્રત્યિક ને યાત્રિના માથુસ તરીકે ધન સ્થામ ભટ્ટને મુખાઈમાં અગત સદારો કોઇનો ન હતો. પણ સ પ્રદાયના પડિત તરીકે વનસ્થામભટ્ટને શ્રીગોસ્વામી મહાગજ સાથે પરિચય હતો કેટલીક વાર તેમના જીવનમાં અનેક મૂંઝો આવી પડતી અને ભટ્ટજી અને પડિતજીને પોતાના એકલવાયા જીવન માટે લાગણી ચર્ચ આવતી આ વખતે પડિતજીને તેમજુ હમેશનું પ્રિય ગીત સાલારી આવતું તેને એવી તો મીઠી હલકથી ગાતા કે સાલગનાર માથુસનું હૃદય દ્રવીભૂત થયા વિના ન ગહે

એક બેર સગદી ૫૦ વીતી, હમ જાને હમદી પર ખીતી,
ભર આયે નીર ઉમડ આયે બાહર, જાન પડે મછનીપર વીતી ૧ એક મેર
સૂર્યચંદ્ર દોઉ આકારો વપતહે, મહન બજે ઉનદી પર વીતી,
સીતાગમનજમન પાડવપ ચાલી, જનમે ગયે મનદીમે વીતી ૨ એક બેર
સૂરદાસ પ્રભુ દુમરે મીનનકુ, નેન ગયે હમદી ૫૦ ખીતી,
એકમેર સગદી પર ખીતી હમ જાને હમદી પર ખીતી. ૩ એક મેર

પણ મુખાઈમાં મોટા મદિના શ્રીજીવનનાનજી અને શ્રીનૃસિંહલાન જીનો સારો આશ્રમ તેમને મળ્યો આ શ્રીજીવનનાનજી મહારાજ વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર સમા હતા તેમનો જન્મ મ ૧૮૫૮ના ચિત્ર વદ ૧૪ કચ્છમાડવીમાં થયો હતો તેઓ વિદ્યાવિનાયક હતા મોટા

મંદિરના શ્રીગોવર્ધનેશ્વરજીએ તેમને દત્તક લીધા. આ શ્રીગોવર્ધનેશ્વર મોટો વેપાર કરતા, સર જમશેદજી મોરારજી તથા સાપુરજી બંગાળી શેડી-યાંચો તેમના ખાસ કૃપાપાત્ર હતા. તેઓ ઉદાર હતા ને પોતાના બન્નોના શ્રીબાલકૃષ્ણજીનું નીચ હજારનું 'રૂપું' પોતે આપ્યું હતું. આ શ્રીબાલકૃષ્ણજી લીલાવચ્ચ મયા બાદ તેમના ઠાકોરજી શ્રીબાલકૃષ્ણજી મુંબઈ પધરાવ્યા. આ મહારાજશ્રી પછી શ્રીજીવજીલાલજી મહારાજ મોટી હવેલીનો પઢીવટ કરવા લાગ્યા. તેઓ વિદ્વાન હતા ને વિદ્વાનની કદર કરતા. કવિદલપતરામનો પણ તેમની કાચે ચમત્કૃતિ માટે આપ-શ્રીએ સારો સત્કાર કર્યો હતો. વગી શ્રીબાલકૃષ્ણચમ્પૂ, બાલકૃષ્ણ-પ્રાર્થનાષ્ટક, યમુનાચતુષ્પદી, ગંગાદ્વિપદી, વગેરે સંસ્કૃતમાં; વલ્લભા-ખ્યાનની દીકા મજબાવામાં; શ્રીનાથજી બાલકૃષ્ણજી રણુજીજી જાન-લીલા રાસલીલા વગેરે ઉપર કાંચો ધોળ, ગરબા ગુજરાતી બાવામાં આપથી રચ્યા છે.

આ જીવજીલાલજી મહારાજને સુધારકોએ વીતાક્રમમાં કંઈ બાકી રાખી નથી. તેમની ઇચ્છા મહારાજશ્રીને માનભંગ કરવાની હતી. પણ આપથી વિચક્ષણ હતા. તેઓ સુધારકોની સુ'જાણમાં ન ફસા-વાય માટે ખૂબ તકેદારી રાખતા. તેઓ વિદ્વાન હોવા છતાં સમજતા હતા કે નવયુગનું ધોડાપૂરે વહેણની સામે મનારમાં રહેજ સતિ થતાં તે સામે મનારને અટવાવી મરણ તોલ કરી નાખે છે. સં. ૧૯૧૪માં મહારાજશ્રી સામે દવારામ મોતીરામે દાવો બાંધ્યો. મહારાજશ્રી પોતે મોટા ધર્મચુક હોવાથી હાજર ન થાય, તે સ્વીકારાયું નહિ આથી આપથીએ સમયસૂચકતા વાપરી પેલા માણસ સાથે સમાધાન કરી નાખ્યું. જોકે વર્તમાનપત્રોએ તેા મહારાજશ્રીને કોર્ટમાં હાજર કરવા જોઇએ તે માટે જુદીજુદી રીતે પ્રચાર ચક્ર કરી નાખ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં મહારાજશ્રી સમજી ગયા હતા કે કાલ્પમાં પત્થર નાખવાથી સ્વચ્છ કષ્ટા ઉપર છાંટા ઉડે છે. વગી તેઓ જરાજર સમજતા હતા કે આ નવ કેળવણી પામેલા જગવાદી જમાના સામે પોતે મોટી પ્રતિભા પાડી ચક્રે એવી મોટી સક્રિય પોતે

ધરાવવી જોઈએ.

પંડિતજીએ અહીં આવ્યા પછી મુંબઈની સમગ્રી પરિસ્થિતિ વિશે મૂક વિચાર કર્યો, અને કેવી રીતે આર્થિકમં ને પુષ્ટિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ થાય તે વિચારવા લાગ્યા. જો કે તેમનો બાળ્યે ઉપરનો અભ્યાસ ચાલતો હતો, પણ તેમની અગાધ બુદ્ધિશક્તિ ગમે તેવા ગૂઢ ને અત્યંત વિષયો હરતામઘકવત્ વચ કરી લેતી હતી. આજ અરસામાં ગુજરાતી સાહિત્યનમોમંડળના સુધાકર ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈના પદ્મ-શિષ્ય શ્રીરણુછોડભાઈ મુંબાઈ આવ્યા. કવિશ્રીના ગોલોકવાસ પછી તેઓ અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત ને મુંબાઈ વગેરે સ્થળોએ તેમનો રસીકી વાણીદારો સુધાકરની સુધાનું પાન કરાવી, કવિનું કીર્તિમંડળ વધારે દીપ્તિમાન કરતા હતા. કવિશ્રી દલપતરામ તથા નમંદાશંકર રણુછોડભાઈ પાસેથી કવિશ્રીનાં પદો સાંભળી મુગ્ધ બન્યા હતા. તેઓ પંડિત ગદ્યલાક્ષણ તથા તેમના પિતાજીને મળેલા. ને દયારામભાઈની ભક્તવાણીનો દિવ્ય અનુભવ કરાવ્યો, ત્યારથી પંડિતશ્રીને દયારામભાઈના કાવ્યસાહિત્યમાં રસ પડ્યો, ને ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યને અભ્યાસ તેમજ પદ્ધતિસર કર્યો ને કવિ બાણુદાસ રતનેશ્વર વગેરે કવિઓનાં કાવ્યો પ્રકાશિત કર્યાં ને દયારામભાઈનું સાહિત્ય કેટલુંક પ્રમટ કર્યું ને ત્યારથી સંગ્રહ કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં તેમને કાશી જવાનું થયું. અહીં એમને ધણુ પંડિ-તોનો સમાગમ થયો. અહીં તેમના શતાવધાના (સો વરતુઓમાં એકી સાથે ધ્યાન આપી પછી જમી એક પછી એક તે વચાક્રમ બાદ રાખી બેઠાવી તે.) પ્રયોગ થતા. આવી જાતના પ્રયોગ ધણુ ઓછા વિદ્વાનો કરી શકતા આ સભામાં તેમની અનેક જાતની પરીક્ષા કરવામાં આવતી. એક ઘડીમાં તેઓ સંસ્કૃતમાં સો શ્લોકો જનાવતા, આ શ્લોકો પણ અર્થગૌરવ ને ગૂઢ બાવવાળા બનતા, ખાલી મિથ્યા શબ્દાકંબરવાળા ન હતા. વળી અહીંની પાદપૂર્તિઓ, અનેક પ્રકારના રસાલંકારથી અલંકૃત શબ્દાર્થ ગૌરવ-વાળી તથા સીધકવિતાઓ પણ એજસ્વી જનતી અને શતાવધાનથી

મમી સદસ્રાવધાનના અદ્ભુત ચમત્કારો થતા. આથી કાશીનિવાસી સર્વમાન્ય શિષ્ટવર્ગે સર્વાનુમતે તેમને શીઘ્રકવિ તથા શતાવધાનનું પદ આપ્યું વળી ત્યાંની પ્રાચીન તત્ત્વદર્શક પાઠશાળામાં વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોની ધૈર્યોદ્ધ મર્યા પંડિતશ્રી સાથે યજ્ઞ. અહીં પંડિતજીની અસામાન્ય શાંત્રીય શક્તિનો દર્શન થયાં તેથી આ પાઠશાળા તરફથી શ્રી. ગદ્ગજને પ્રસિદ્ધ પદ્ધિ નામે સર્વોત્તમ પદવી માન સહિત અર્પણ કરવામાં આવી.

પંડિતજીનું લગ્ન પણ આજ અરસામાં યાત્રિના ગોકુલરથ વિભાગના બદ્ધજનાં પુત્રી પાર્વતી સાથે થયું હતું. એએ સતી, પતિવ્રતા તથા પતિ ને અનુકૂળ હતાં. તેમને પંડિતજીના અગાધ ગુણોની ચક્તિનું દર્શન થયું હતું. આ ઉપરાંત પંડિતજીની જગદ્વંદ્ય વિદ્વતા, સરલતા, મહાનુભાવતા, ખર્ચસૂતા અને ઔદાર્ય વગેરે ગુણો ભ્રષ્ટ ગમે તેવો કઠોરચિત્તનો માણસ હોય તોપણ તેમને આધીન થઈ જાય તો આવી સુશીલ પવિત્ર સતી શ્રી પતિને આધીન થવામાં ઔરવ લે એમાં નવાઈ નથી. પંડિતજી પણ તેમની પત્નીથી અતિસંતુષ્ટ રહેતા અને પત્ની પણ ઉચ્ચ ગુણ પતિ મળવાથી તેમની સેવામાં મશગૂલ રહેતાં. પણ કમઆગ્યે આ યુગલનોડી ઢેલવાક વર્ષોગાદ અડિત થઈ. ને આ પતિપરાયણ પતિની સેવા કરતાં બકિતના આવેશમાં અને આવેશમાં બેઠામક રથુગદેહનો ત્યાગ કરી પતિના આત્મા સાથે અલિન થઈ ગયાં.

વેદાન્તચિન્તામણિની રચના.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મહારાજ લાયબલ કેસની ખેંચ અસર સમાજ ઉપર મુખ્યત્વે ધર્મ હતી. એક તો—મહારાજોનું જીવન અતીતિમય છે અને બીજી—આપણા પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંતો મૂળ આર્થધર્મથી વેગળા છે. પહેલી અસર નાજૂદ કરવા માટે ગૌરવામી મહારાજોના આદર્શ જીવન ઉપર મુખ્ય આધાર હતો. જ્યારે બીજી અસર નાજૂદ કરવા માટે વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર ને ભાગવત તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુ રચિત ગ્રંથોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી અને તેના ફલરૂપે પુષ્ટિસિદ્ધાંત સારી રીતે સમજી શકાય તેવા ગ્રંથ રચનાની જરૂર હતી. આવી જાતની ગ્રંથરચનાઓની વ્યવસ્થા જુદાજુદા સંપ્રદાયના મુખ્ય લેખકોએ કરી હતી. કેવલાદિત સંપ્રદાયના જ્ઞાનચંદ્ર વેદારણ્ય નામે સ્વામી થઈ ગયા. તેઓ શંકર વેદાન્તના હિંદુ અભ્યાસી હતા. તેમણે જોધું કે મહાન શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતો સમજવા માટે બધા પંડિતો કંઈ શારીરિક બાધ્ય વિગેરે ગ્રંથો વાંચી શકે નહિ. માટે તેવા પંડિતો માટે પંચદશી નામે એક ગ્રંથ તેમણે રચ્યો, જેમાં શંકરાચાર્યના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ગ્રંથના વાચનથી શંકરાચાર્યના મતનું સ્વાસ્થ્ય સહેલાઈથી સંસ્કૃત જાણનારા પામી શકતા. આવા જ ગ્રંથની પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જરૂર છે એમ પંડિત શ્રીધનસ્વામજીને ધણા વખતથી લાગતું. આવા ગ્રંથની રચના કરવા તેમણે પોતાના પુત્ર મૃદુલાલજીને સૂચના કરી. પંડિતજી પણ આવા ગ્રંથની આવશ્યકતા ખસપસ વિચારતા હતા અને પુષ્ટિ-માર્ગના સાચા સિદ્ધાંતો વિદ્યુત્સમાજ આગળ મૂકવા માટે એવા કોઈ ગ્રંથની યોજના વિચારી રહ્યા હતા. તેમણે પિતાની આજ્ઞા સિરોધાર્ય માની તે કાર્ય ઉપાડ્યું. પણ પોતે અધ હોવાથી સ્વદસ્તે કંઈ લખી શકાય તેમ હતું નહિ. વળી આખો દિવસ ગમ્ભીર, જપ, પૂજાપાઠમાં

વખત જવાથી આવા અંથની રચના માટે સમયનો પણ અભાવ હતો. છતાં પંડિતજી રાતે અંથ લખાવે ને ધનસ્વામભટ્ટ તે અંથ લખે તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ત્યારથી પંડિતજી રાતે પચોતેરથી સો શ્લોક લખાવતા. આ કાર્ય થોડા માસમાં સંપૂર્ણ થયું. પિતાએ જ્યારે આખો અંથ અવધી ઇતિ સુધી પ્ધ્વાનપૂર્વક વાંચ્યો, ત્યારે પુત્રની અમોઘ ભુદ્ધિ તથા અંથ રચવાની અદ્ભુત કળા નિરખી આત્માથી પ્રસન્ન થયા. આ અંથ દ્રેઙ્કા સમયમાં હપાતી કાચી વગેરે વિદ્યાનાં કેન્દ્રોમાં મોક્ષવામાં આવ્યો જ્યાં તેના અભ્યાસકાળે તેની મુક્તાકષ્ટે પ્રસંસા કરી.

આ અંથ તે વેદાન્તચિંતામણિ જે સંપ્રદાયના સંસ્કૃતના અભ્યાસો માટે આશીર્વાદ અમાન છે. વગી જે જે વિદ્વાનો શુદ્ધાદૈત-તત્ત્વજ્ઞાન વિષે અનેક ભ્રમો સેવતા હતા, તે આના વાચનથી સંપ્રદાયના સાચા સિદ્ધાંતો સમજવા લાગ્યા અને શંકરાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનની હશે-ળમાં વલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉજ્જ્વલ રહેવા લાગ્યું છે, એમ માનવા લાગ્યા.

આ વેદાન્તચિંતામણિ અંથની ભાષા સરલ હતી તેમાં અતુ-પમ કાવ્યશક્તિ ખિરાજો છે તથા લેખકના અભ્યાસના પરિપાકરૂપ ને દર્શનશાસ્ત્રના નિયોક્ષરૂપ પાણ્ડિત્ય આ અંથમાં છે.

આ ગ્રંથમાં પંદર પ્રકરણ છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર્વધર્મ વિશિષ્ટ પરમાત્માનું વર્ણન છે; તે પરમાત્મા સર્વકર્તા છે. આમાં નારિતકોની શકા ઢાળવા માટે વિવિધ દલીલો કરવામાં આવી છે. બીજા પ્રકરણનો પ્રતિપાદ વિષય એ કે વેદ ગીતા વ્યાખ્યત અને ભક્ત્યુત્તમ શ્રીમદ્દા-પ્રભુજીના માર્ગમાં માન્ય છે તેને અનુસરનાં બીજાં જે શાસ્ત્રો છે, તે પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં માન્ય છે, પણ શ્રીમદ્દાપ્રભુજી દાસના સમયમાં શાસ્ત્રના નિર્ણય માટે શબ્દ પ્રમાણ મિત્રાથ બીજા પ્રમાણનો સ્વીકાર કરતા નથી. આવી ભતના વિવિધ સિદ્ધાંતોની ચર્ચા આ અંથમાં કરવામાં આવી છે. પંડિતજીથી શ્લોક રચનામાં કેવો ખૂબી કૃષ્ણજ્ઞતા ચકીરતા તે વિવિધતા રહેતી છે તે તેના નોંધેનાં એક શ્લોકથી સમજશે

શુદ્ધાર્થ સર્વેશર્થે જલ્લોવાદિકારણમ્
સચ્ચર સચ્ચિદાનંદં વન્દે ધીપુષ્પોત્તમમ્

હોવાથી:-જક જીવ અને અન્તર્યામીના કારણરૂપ, સર્વપ્રકારની શક્તિવાળા, સાકાર, શુદ્ધ સત્ચિત્ આનંદ જે શુદ્ધ અદ્વૈત સ્વરૂપ છે, એવા શ્રીપુરુષોત્તમને હું વંદન કરું છું. આ એક જ શ્લોકમાં જગત જીવ ને આત્માનો ભગવાન સાથેનો સંબંધ, સ્પષ્ટરીતે સમજાવ્યો છે, તદુપરાંત આ ધ્વજા નિર્ધર્મક કે નિરાકાર નથી પણ સાકાર ને સધર્મક છે તથા શુદ્ધ આનંદ સ્વરૂપ છે; તેદ્વારા ધ્વજાના ધર્મ સમજાવ્યા. વળી જે ક્ષર અને અક્ષરથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય સેવ્ય છે, અને આનંદ સ્વરૂપ હોવાથી રસાત્મક દ્વિબુગ્ગતમક સ્વરૂપ સેવ્ય છે, તેને હું વંદન કરું છું. આમ એક જ શ્લોકમાં સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનું ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન સમાવવામાં તેમની શુદ્ધિકુશળતાનો પરિચય થાય છે. વળી ખૂબીની વાત એ છે કે શ્રીમદ્દામરુજીનો માર્ગ સર્વોત્તમ છે એ પ્રતિપાદન કરતાં તેમણે બીજા સંપ્રદાયને અન્યાય થાય અથવા તેમનું હીલું દેખાય એવું આ ગ્રંથમાં આવવા દીધું નથી. તેઓ પોતે નિર્મલસરને હંસક્ષીર ન્યાય પ્રમાણે સહપ્રેમી હતા. આથી બીજા સંપ્રદાયના મતની સમીક્ષા તેમને પણ અવધિત ન લાગે તેવી રીતે પોતાના ગ્રંથમાં લખી છે.

તેમના ગ્રંથ માટે સદુપદેશમાર્ગકના પ્રકાશક જણાવે છે કે “આવા ગ્રંથથી તેમણે એકલા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને ઉપકૃત કર્યા છે એમ નથી, પણ બીજા ધર્મના મતાનુયાયીઓ જો તે પંક્તિજ્ઞના ગ્રંથો વાંચશે તો તેમાં તેમની અપૂર્વ અબેદ શુદ્ધિની પ્રતીતિ સાથે ગ્રંથમાં સમાયેલો અનન્ય સામાન્ય સદ્ગોષ્ઠ તેમને પણ અનેક પ્રકારે એવરહર ચક્ર પદ્મા વિના નહિ રહે.”

બીજો હલો. ૧

મહારાજ લાવજી કેસના બંધકર દર્શના પછી બીજો હલો ગાંધીયન જયપુરમાંથી આવ્યો. જયપુરમાં ગાંધીરામસિંહ તાબા ગાંધી ઉપર આવ્યા હતા. મૂળથી જયપુરના રાજાએ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ હતા. રાજા મોતસિંહયો માંડી રાજા જયસિંહ મુધી બધાના કપાળમાં પુષ્ટિમાર્ગીય તિલકવિરાજી હતા, એમ તેમના ચિત્રો જોતાં માલુમ પડે છે. પણ આ નવા રાજા એ વર્ષના ચલા ત્યારે તેમના પિતાજીનો દેહ પડ્યો. આ વખતે નવી કળવણી ને નવા વિચારો સમાજમાં ઝડપભરે દેવાઈ રહ્યા હતા. આવા વખતે 'રાજાના આથે શિરછત્ર ન હોવાથી નવા જમાનાની અસર તેમના ઉપર જઘડી ચઈ. અધૂરામાં પૂર્ણ તેઓ કાચાકાનના અને બોગાદિના હતા તેમાં રાજાને બહુમીરામ બોજી નામના શૈવની સોગત લાગી આ જકસીરામ જ્ઞાનજ્ઞનાથ ત્રિરિ નામના સન્યાસીની સોગતમાં હતો. તે જાહેરો જાહેરો ને ઉત્સાહ સાધુ હતો. પણ તેનો સ્વભાવ દેખીતો હતો. તે શૈવ 'ધર્મ' કરતાં ઉત્કર્ષવાળી વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સદન કરી શક્યો નહિ. આથી તેના હૃદયમાં તે બળ્યા કરતો, અને તક મળે વૈષ્ણવધર્મ વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતો.

એક વખત આ સાધુએ દિલ્હીના પશ્ચિમ દરિયાકાંઠે મગી ચોસા પ્રશ્નો તેવા કરાવ્યા. આ પ્રશ્નો તેમણે રાજસંમંદિથી જયપુરમાં વસના અચાર્યો અને મહંતોને ઉત્તર માટે મોકલ્યા તથા દેશપટ્ટેક પજ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે જોડવામાં આવ્યા. તેના મનમાં એમ હતું કે વૈષ્ણવો આચાર્યો આગમુ, મોક્ષલા, વિદ્યાપદ, વગરના, તે એકની આશ્વ સેવામાં આસન છે એટલે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર તે જો આપી શકશે નહિ આથી જલ્દીમાં તેમને મૂર્ખ જનારી વૈષ્ણવધર્મની પ્રતિષ્ઠા ઉપર કાગળે ફટકો મારી શકાય.

આ વખતે જયપુરમાં ગો. શ્રીગોવિંદજી મહારાજ વિરાજતા હતા. તેમણે આ પ્રશ્નો કાઢીને મારફતે મુંબઈ પહોંચાડ્યા. આ પ્રશ્નોની વાત હવે વિદ્વાન સમાજ ને ધાર્મિક પ્રજામાં ચર્ચા લાગી અને તેના ઉત્તર કાણુ મોકલી આપશે તેની આતુરતા પૂર્વક રાહ જોવાવા માંડી. આ બનાવ વિષે પંડિતજી પોતાના સત્સિદ્ધાંતમાર્ગિક નામના મંચમાં બહુ વિસ્તારથી નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“આ ભારતવર્ષના વાવવ્ય પ્રાંતમાં હુણ્ડાર નામનો દેશ છે. આ હુણ્ડાર એટલે આજનું રાજપૂતાના. તે દેશમાં ધર્મવંશી રામચંદ્ર-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પરપરાથી પ્રાપ્ત અત્યંત વૈભવધર્માનુસાર ઉપાસનામાં આસક્ત, બધી વખતે સત્કર્મમાં શ્રીસીતાપતિ રામનો આદર કરનાર, સકલ કથાના જહાર હોવાથી ત્યાંના રાજાઓએ બરાબર રાજધર્મનું પાલન કરી, માણસોને પાળનાર એવું નામ સાર્થક કર્યું છે. તેવા રાજાથી રક્ષાએણુ જયપુર નામનું નગર છે ત્યાં હાલ પ્રદર્શ્ય પરમધર્મધુરણ રાજ ગજપદ ભોગવનાર રામસિંહ નામે રાજા રાજ કરે છે. તેની પાસે કાઠી લક્ષ્મણગીરિ નામે શૈવચિહ્ન ધારણ કરનાર હણ્ડી છે. તેણે પોતાના બાળશુધી ક્વલ ઉત્પન્ન કરીને સંપૂર્ણ પ્રગળનોમાં કાલાદલ ઉમેા કર્યો છે. આ હણ્ડીએ રાજના અતિનિર્મલ મનને સમય જોઈને બચાવવાથી મલિન કર્યું છે, જોકે તે હણ્ડી હોવાથી બાલપણથી નારાયણની સેવાનો અધિકારી થયેલો છે છતાં હમણાં તે દૈત્યસમ્પતિથી યુક્ત થઈ દેશી બન્યો છે.

હમણાં તેને મોટો રાજપ્રમ મળવાથી ધુલ પુલ મદોન્મત થઈ સ્વહંદપણે પોતાની ઇચ્છા માનથી ચોસક પ્રશ્નો તૈયાર કરીને પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઠેકાણે તે પ્રશ્નોને પ્રધાન વૈભવ સંપ્રદાયનાં પ્રવર્તકો ઉપર મોકલી આપ્યા છે, અને હવે તે તેના ઉત્તરની આશા રાખે છે. એવી કિંવદંતી લાંબા વખતથી ફેલાઈ છે.

આ વાતની જાણ મુંબઈમાં વસતા સમગ્ર મુજુગણથી સ્તુતિ કરાએલા શ્રીમહાપ્રભુજીના વંશમાં મહિષ ગોસ્વામી બાળકાને પડી.

શ્રીમદ્વાપ્તજીના કુળમાં પ્રદીપ્ત સૂર્ય સમાન, જંપૂર્ણ દોષિતવાદરૂપી અધે-
કારને નાશ કરનાર, પોતાના આશ્રિતોને સુવર્ણદાનથી સંપાત્ર
કરનાર, અખૂટ સ્નેહથી પરિપૂર્ણ, પોતાના આશ્રિતોની દરિદ્રતાને
દરનાર, પોતાના કિરણના પ્રભાવથી પ્રકાશમાન, સત્ અને અસત
માર્ગના વિચારનાર શ્રીજીવજીલાલજી નામે પ્રધાન આચાર્ય બિરાજે છે.
તેમની પાસે વેદાન્ત સાહિત્ય ઇત્યાદિ ઉત્તમ પ્રમુખ વિદ્યા અને લક્ષ્મી
સાથે વસે છે. આમ વિદ્યા અને લક્ષ્મીનું પાસે, વસતું તે સાપત્ન્ય બાવ
(ઐત્યે એક શોક બીજી શોક સાથે વસે) માફક બતાવે છે. વરતુતરતુ
તે મહારાજશ્રી પાસે વિદ્યા અને લક્ષ્મી અલગ છે; નિરન્તર ઉત્તમ
રસોના રવીકાર કરનાર, અથવા દેવની સમાનું રક્ષણ કરનાર, એવા
જીવન અને જીવ એ એમાં નકાર માત્રનો બેઠે છે, પરંતુ જીવનું સર્વકર્મ
જીવન (પાણી) કરે છે, મતલબ કે બધા જીવોનું જીવન (જીવવાનું સાધન)
તે શ્રીજીવનલાલજી મહારાજ છે.

વળી જેમણે નવીન શ્લોકો કરવાની રુઝિયાટી કરી તે સમ્પ્રદાન
કરી, અને જેની નવીન શબ્દચમત્કૃતિ ધણી સ્તુત્ય છે અને વેદાન્ત
શાસ્ત્રોરૂપી વનમાં કેસરીસિંહની માફક ગર્જના કરે છે એવા શ્રેષ્ઠ
ગોકુલાધીશ મહારાજ પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ બીજા કુળનાં શિક્ષા કરવા
માટે હીક્ષા લેનાર, અને છુદ્ધિ સમુદાયના બંધારણ એવી શ્રીયદુનાથજી
મહારાજ બિરાજે છે, તથા બીજા પક્ષ પરમાત્માનો અનન્ય મેવા
કરવાવાળા ગોસ્વામી બાળકો છે.

આ બધા આચર્યોએ એ ૬૪ પ્રમોની પત્રિકા કાઢી રચેલી
મેળનીને શ્રીજીવનલાલજી મહારાજની મોટી હવેલીના બાગીચામાં
મગીને અવસોદન કરી, તે પછી તે સર્વ પ્રજો અતિશય અસંમત
છે, એમ જોઈને તેને ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા નષ્ટ થતાં એક ધણ
તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રજો વિચિત્ર અર્થના, વિચિત્ર સંસ્કૃત
ભાષામાં લખાયેલા છે, માટે તેનો ઉત્તર આચર્યોના મુખથી આપવો
ઉચિત નથી. દાથીના ગદ્યરચનાની ખંજરાગને દૂર કરવાનું જેનું

સામર્થ્ય છે એવા કેશગીસિંહના નખ નાની ઉંદરડી ઉપર પડતા નથી માટે અમારી આશાથી તમે ઘણો વિસ્તાર ન કરતાં આ પ્રશ્નોનો દ્રુકો ઉત્તર વેદાદિ શાસ્ત્રોથી ભરપૂર એવા પ્રમાણોથી આપો. ધણુ કહીને તે સર્વ ઉત્તરોનો અર્થ સુખોદ યવો જોઈએ. તેમા તર્ક-કર્કશ ક્લેશ ન હોય. આ સાબળી બીજા બધા ગોસ્વામી બાળકોએ શ્રીગુવન-વાયજી મહારાજના વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

આમ તેઓની ગુણવતી, આમોદ સમ્પદા દેતુવાળી, સુમનોનદિતા એવી ઉક્તિને પુખ્તમાળાની પેડે માથે ચડાવનાર, પોતાના પિતૃચરણ વિદ્વન્મણિ બન્યામ ભદ્રજીથી સાચીય દષ્ટિ સમ્પાદન કરનાર હું ગોવર્ધન શર્મા ગદ્દસાગરજી યથામતિ આ લેખનો પ્રારંભ કરું છું .

આમ જણાવી પ્રથમ તેમણે દ્વંકાર્મા ૬૪ પ્રશ્નોના ઉત્તર લખી જયપુર શ્રીગોવિંદજી મહારાજને મોકલી આપ્યા ત્યારબાદ તે મધ્ય અનેક પ્રમાણો લખલા હલીલો સાથે, કુતર્ક મટાડી, સ્વધર્મમાં દૃઢ આસ્થા થાય તેવી રીતે તેમણે સત્સિદ્ધાંતમાર્ત્તદર્શને લખ્યો જોઈ આ મંચની વરણ ઉપર તેમની સાહિત્યસેવા વખતે વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશુ છતાં તેને માટે એટલું કહેવું જસ છે કે ૧" અન્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રસંગે લખાએલા મથો કરતાં ઉક્ત વિસ્તૃત મથ સમાધાન ને પ્રમાણુસગ્રહ માટે બહુ પ્રથમનીય અને સામાન્ય આર્થધર્મને પોષક ધર્મ પડ્યો છે વાસ્તવિક રીતે આ એક જ મથથી આરંભ સંપ્રદાયનું સુદૃઢ રક્ષણ થયું છે અને મહારાજને ઉપર તેા એટલો ઉપકાર ભાર થયો જ કે તે જાણુથી કોઈ કાલે મુક્ત ધર્મ શકનાર નથી. એથી પડિતજીનું અદ્યુત સામર્થ્ય નિર્મત્સર પુરુષોને અવશ્ય જણાઈ આવે છે સાંપ્રદાયિક શકાઓ જેને હોય તેણે આ મથ વાચવાની તાજવીજ કરવી જોઈએ.

હીલા વડે ઉચક્યો, એવી નિજજનની પીડા હરનાર, સુખના ભંડાર શ્રીમથુરાનાયજીને હું વંદુ છું. જે અમિત જુદિવાળા મતિઓએ પોતાની વાણીની જલથી જગતમાં કલિ કાલથી બલવાન થએલા વ્યામોહને દેલાવ્યો, તે બધા જે વિશુવર (શ્રીવિઠ્ઠલાયજી) વડે સંપૂર્ણ પણે નિરસ્ત કરવામાં આવ્યા છે. તે શ્રીવિઠ્ઠલાયજીના વચ્ચેને અને (શ્રીગદ્યલાલજી) ફરીથી વિસ્તૃત કરી સમજાવીએ છીએ. મૂર્ખના દર્શનમાં આંડે આવતાં ધોર વાદ્યોને પોતાની ચોટ વડે દૂર કરીને, પતથરોને પણ તોડી નાખતી, અને ઇંદના (સદસાક્ષના) ચર્ચને હથેલી, આત્મા-માંથી ઉત્પન્ન થએલ હરિજાપને પોષતી, જીવને ઉર્જાગતિ આપતી જગને જીવાડતી, અને ખૂબ ગતિ આપતી એવી માતૃ દક્ષિ જીવતી રહો. શુદ્ધદૈત માર્તકના કિરણો વડે જેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, એવા સત્જનોને અને વિદ્વન્મંડળ વડે જૂષિત થએલા વિદ્વાન પુરોષોને જોઈ ને કાષ્ઠ અસુર સ્વભાવના માધુસે ધોર વાદળ અને વજ્ર એક સાથે ઉત્પન્ન કરવા માટે સદસેક્ષણ નામનો મંથ લખ્યો છે તે બળેના નાશ કરવા માટે સક્રિયાન, પ્રમાણ્યુ મુક્તિવાળો પ્રાણજન મંથ વર્ણવામાં આવે છે.

‘સદસાક્ષ મંથનું’ નામ સ્વામીજીએ એવા દેવથી આપેલું કે જેમ સદસાક્ષ એટલે ઉદ્ધ દેવોમાં મુખ્ય છે તેમ સદસાક્ષ મંથ ખંડનાત્મક મંથમાં મુખ્ય છે. પણ પંકિતજી પોતાની અગમ્ય જ્ઞાત-કર્મ સક્રિયા સદસાક્ષનો અવિનય અને તે અવિનય ભગવાને કેવી રીતે મુધાર્યો તેનો આખ્યાયિકા ધર્મસાત્ત્વમાંથી આપે છે. એક સામાન્ય નામ ઉપરથી આખ્યા પ્રસંગનું રમણીય ઉપદેશાત્મક ચિત્ર બનાવી દેવાની પંકિતજીની અપૂર્વ જુદિશક્તિ અરેખર બલસત્તા પંડિતોના મનને આશ્ચર્યજનક આનંદ આપનારી છે.

“વાત એમ બનેલી કે ભગવાન રામચંદ્રજીના એકનિષ્ઠ સેવક હનુમાનજી જેઓ સંસાર સમાન અપાર સાગરને પાર કરવા સમર્થ છે, તેમને વિશે સદસેક્ષણ (ઉદ્ધને) ને કાષ્ઠ અસુર (રાહુએ)

અવળું સમજાવ્યું. આથી ઈંદ્રે હનુમાનજીને હાથગળી ઉપર વળ વડે પ્રહાર કર્યો. આ પ્રહારથી હનુમાનજી મૂર્છા પામ્યા. આ વાત તેમના પિતા વાયુદેવે જાણી તેમણે ઈંદ્રને માનભંગ કરવા માટે હનુમાન સાથે એક પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પવન ગુફામાં જવાથી વિશ્વ પવનરહિત થયું. આથી સકલ ચેતન તત્ત્વ અકળાવા લાગ્યું. આ દશા વેદમર્જ ભગવાને (સદ્ગાજીએ!) નોંધ ને ઈંદ્રને ઠપકો આપતાં, તેને અને સૂર્ય વગેરે દેવોને લઈ તે પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કરીને પવનને પ્રસન્ન કરીને તેમના જોળામાં રહેલા, બધા અશુરોના ગર્વને હરનાર અને ભગવદ્ ભક્તિમય મૂર્તિ જેવા હનુમાનજીને ફરી જીવિત કર્યાં. આથી કરીને વેદમર્જ ભગવાનથી પ્રસન્ન થએલા વાયુદેવ બધે દેહાત્માં બધાને સુખ થયું. અને ઈંદ્ર માનભંગ થયો. આ વાત વાલ્મીકીયરામાયણના ઉત્તર કાણ્ડના ૩૫ ને ૩૬ માં મર્ગમાં છે, કિષ્કિન્ધા કાણ્ડમાં ૬૬ માં સર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ વાત અહીં આ રીતે લાગૂ પડે છે. રાહુએ હનુમાન માટે ઈંદ્રને અવળું સમજાવ્યું. સદાનંદગિરિએ શ્રીવલ્લભ સિદ્ધાંતનો અવજો અર્થ સહસ્રાક્ષમાં સમજાવ્યો. આથી ઈંદ્રે હનુમાનને વળ માથું તેથી તે મૂર્છિત થયા. અહીં શાંકર સિદ્ધાંતરૂપી અવજો અર્થવાળું વળ શ્રીવલ્લભ સિદ્ધાંતરૂપી હનુમાન(ભક્તિચાત્ર)ને માથું. આ વળથી શ્રીવલ્લભ સિદ્ધાંત મૂર્છિતાભાસ થયો. સત્ય ભક્તિચાત્ર રૂપાવાથી સત્યરૂપો અકળાયા. આથી વિશ્ણુવર કોટાવાળા શ્રોકનેપાલાલજી મહારાજશ્રીએ સહસ્રાક્ષની સમીક્ષા કરી ને શ્રીવલ્લભ સિદ્ધાંત મૂર્છિતાભાસ હતો તે મટી ગયો અને અસદ્ ૩૫માં પ્રકાશવા લાગ્યો. આથી વિદ્વાનો પ્રસન્ન થયા.

વાલ્મીકીયરામાયણમાં આપેલી સહસ્રાક્ષ અને પ્રાજ્ઞાનની વાર્તાનું મૂળ ઉપનિષદ વગેરેમાં છે, તેમાંનું એવી રીતે વર્ણન આવે ૩ :

શાસ્ત્ર અવરાધાયું ને અવરોધાયેયું શાસ્ત્ર શ્રીવિકૃલ્લનાથજીએ જગત કલ્યાણ માટે પ્રાજ્ઞાન ને પંડિત મદુલાલજી મારુતશક્તિ યોગ્યાં.

“પછી તેમને (હનુમાનને) મરેલા જોઈને ગન્ધને વહન કરનાર વાયુ પોતે ખૂબ ક્રોધ પામીને ત્રણ લોકમાં વાતા બંધ થયા. આથી ત્રણે લોક ખગમગ્યા, અને દેવતાઓ ગભરાવા લાગ્યા. આથી તેઓ ક્રોધ પામેલા પવનને પ્રસન્ન કરવા માટે હિં સવનેધર, હિં પ્રાણજન એ સંપ્રદે વડે વાયુદેવને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા.”

બીજે દેશણે આને મળતી વાર્તા આ પ્રમાણે છે: “છદ્રે પોતાના (ત્રાયુના) પુત્રને આજે મારી નાખ્યો છે, એવા રાહુના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પવન ક્રોધ પામ્યો. જો કે પોતે અંસરીર છે, છતાં શરીરીઓનું (દેહધારીઓનું જીવ માત્રનું) પાત્રન એટલે રક્ષણ કરે છે. અને પવન વિનાનું (શ્વામેશ્વવાસની કિંવા વિનાનું) શરીર એ લાકડા જેવું બની જાય છે. કારણ કે વાયુ પ્રાણ છે, વાયુ મુખ છે, વાયુ આ બધું જગત છે. વાયુથી ત્યજાએનું જગત મુખ પામતું નથી.”

તેતિરીયોપનિષદમાં ચાન્તિ પાઠમાં શુનિ ભાગની અંદર વર્ણન આવે છે કે “હે બ્રહ્મવાયુ, આપને નમસ્કાર છે. તમે જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો, તમને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ હું કહું છું. વાયુ દેવાય એટલે મેં પણ વગેરે જતા રહે છે.”

આમ સદસ્નાક્ષનો મનાભંગ અને પ્રાણજનની પ્રગતતા દર્શાવતા સાંજીવ પ્રમાણે આપી, પંડિતજીએ સ્વામીજીએ આપેલા સદસ્નાક્ષ નામની નિર્જલતા સારી રીતે બતાવી છે. આટલા વાયનથી વાયકને પંડિતજીમાં રહેલી અપૂર્વ સજ્જિતો પરિચય થઈ ગયા વગર નંદિ રહે! તો પછી આખાય મર્યાના વાયનથી પંડિતજીમાં રહેલી કેટલીય શુદ્ધિગમ્ય ને ચમત્કૃતિવાળી દલીલોનાં દર્શન થઈ શકે તે તો મુશ્કેલી નિવારી લેશે!

હવે ઉપર વર્ણવી તે આખ્યાયિકાના વાયનથી કોઈને એમ થઈ શકે કે સદસ્નાક્ષના કતને પંડિતજીએ આમુર થા માટે કહ્યો છે? આવી સંજ્ઞ થવી સ્વાભાવિક છે. તેના ઉત્તરમાં પંડિતજી લખે છે કે (૧) ગીતાજીમાં ભગવાન કહે છે કે અમુરે જગતને અસત્ય કહે છે. સ્વામીજીએ સદસ્નાક્ષમાં જગત અસત્ય છે, એવું સમર્થન કર્યું છે.

(૨) વળી મહાનુભાવોની અત્યંત નિંદાનું ઉગ્ર કાર્ય આસુર સ્વભાવવાળા જીવોથી જાને છે. સ્વામીજીએ સદસ્યશ્રમા આવી જાતની નિંદા કરેલી છે. (૩) ત્રીજું સામાન્ય રીતે સંન્યાસીમાં દંઝ માન મઢ વગેરે આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો ન હોવાં જોઈએ. પણ સ્વામીજીમાં તે લક્ષણો સ્પષ્ટ દર્શાવે, ને તેથી કરીને તે વખતના રાજાઓની ઇચ્છાનુસાર સ્વામીજીનું વર્તન હતું. અને અનેક આશાપાશથી તેઓ બદ્ધ હતા. સ્વામીજીનું આ કાર્ય સંન્યસ્તાશ્રમ વિરુદ્ધ હતું. વળી તેવી રીતે 'જનયામગ્ને ધારણ કરવું', પૈસાનો સંગ્રહ કરવો એ પણ આશ્રમ વિરુદ્ધની ક્રિયા હતી. (૪) વળી સ્વામીજી અહંકાર બલ ને દર્પને વશ થઈ, વૈષ્ણવોની ગુલસીની કંઠી ને માલા તોડાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આવા કારણોને લીધે પશ્ચિમજીએ સ્વામીજીને આસુર સ્વભાવના ગણાવ્યા હતા.

હવે સદસ્યશ્રમે પ્રાજ્ઞનને મારુત્યક્રિતની વિવેચનાદ્વારા વિચારીએ.

“ઉમાપતિના કૃપાપાત્ર તેણે અપુત્રતાથી દુઃખી થયેલા મનવડે ક્રોધ સંન્યાસીની કૃપા વડે મોટી ઉંમરે પુત્રોનાં મુખ્યદ્રવ્ય દર્શન કર્યો.”

અહીં આ માણસને શિવજીના કૃપાપાત્ર ગણાવ્યા છે. ત્યારે શિવજીને શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વર પ્રેરિયાં માન્યા છે, તેઓ સત્સત્કષ્પ છે ને તેમનાં દર્શન કરવાથી રમૂસ કર્યો નાશ પામે છે. એમ કોટીપનિષદમાં જણાવ્યું છે.

ત્યારે સદસ્યશ્રમના લેખક તે માણસને શિવના કૃપાપાત્ર માનવા છતાં અપુત્રતાના લીધે દુઃખી ગણાવે છે. આ લખાણ મરકરીશ્વ છે. જો તે માણસ શિવજીનો કૃપાપાત્ર હોય તો તેને અપુત્રતાનું દુઃખ ન લાગવું જોઈએ. એ વાત તર્કને અનુકૂળ છે. આથી ખરેખર શિવજીના કૃપા પાત્ર તેમને ગણવા જોઈએ નહિ. જો ગણીએ તો ઈશ્વરમાંની તેમના ઉપર કૃપા છે અને છતાં તેમનું દુઃખ તે નથી કરતા એમ માય. આમ વિચારવાથી શિવજીમાં અનીશ્વરતા આવી નય. પણ શાસ્ત્રમાં શિવજીને જગવદ્ અવતાર ગણાવેલા છે એટલે ઉપલી વાત જ સત્ય છે.

વગી તે માણસે પોતાનાં મોટાં પુત્રને પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાલન કરવા માટે દુરદેશમાં રહેતા તે જ સંન્યાસીને અર્પણ કર્યો.

શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે મોટાં છોકરાને કોઈ પણ પિતા બીજાને દત્તક તરીકે કે બીજી રીતે આપી શકતો નથી વગી ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ વિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. અગર સંન્યાસાશ્રમ પણ વિધિ પૂર્વક ગ્રહણ કરવો જોઈએ પંચ આસ્વામીજીના સંન્યાસી બનને રીતે શાસ્ત્ર નિયમ ઉલ્લંઘન થાય છે. આથી 'આવા માણસના સ્વામી કે સંન્યાસી થવામાં શાસ્ત્રીય નિયમન ન હતું' તેથી આ પુત્રસંન્યાસી થાય અને તે મોટાઓની નિંદા કરે તે સ્વાભાવિક છે. આ સંન્યાસીને વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ એ જ આશ્ચર્ય! પણ પ્રારબ્ધ કર્મના બલથી તેને તેનો લાભ મળ્યો છે. વ્યાસસૂત્ર ઉપર શારીરિક ભાષ્યના અભ્યાસમાં ધક્કા વિચાર માટે વ્યાકરણ ન્યાય વૈશેષિક મીમાંસાનો અભ્યાસ જરૂરી છે, પણ સંન્યાસ આશ્રમ ગ્રહણ કર્યા પછી તેવો અભ્યાસ કરવા માટે મના કરી છે. તેમ છતાં સ્વામીજીએ સંન્યસ્ત દશમાં આ બધા અભ્યાસ કર્યો એ જ શું વિચિત્રતા નથી!

આ ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે દુષ્ટતા પકવાથી દેશ તજીને આત્મા મથેલા કોઈ બહુ પુત્ર વાગા ભૂખ્યા અને દેશદેશાંતરમાં ફરતા બ્રાહ્મણે દુરદેશમાં આવી, ને શાસ્ત્રમર્યાદા ઓળંગીને પોતાના મોટા પુત્રને કોઈ એક સંન્યાસીને વેચ્યો. એટલે તે સંન્યાસીએ વણિક વૃત્તિથી તે છોકરાને ખરીદ્યો.

કાશી વગેરે સ્થળે નટ માફક દિગ્વિજય કર્યો એમ લખ્યું છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે દિગ્વિજય નાટકની પેઠે દેખાવ પૂરતો છે-સાચો નથી. વગી કાશી વગેરે સ્થળમાં ત્યાંના લોકો તથા આત્મજન તો આ સંન્યાસીનું નામ પણ જાણતા નથી, તો દિગ્વિજયની વાત જ શી! તેવી રીતે જ્યપુર શુંદી કાટા વગેરેના રાજાઓએ તેમને જત્ર ને આમરથી સત્કાર્યાની વાત પણ બનાવટી છે. આ લખાણ પોતાનો ઉદ્દેશ બનાવવા માટે બનાવટ કરેલ છે. આવી બનાવટને મિતાક્ષર કહે મદાપાતક ગણાવેવું છે

સંન્યાસી મઠ ઉદેપુર નરેશના નંગરમાં રહેવું તે ઉત્કર્ષસંયમ નથી, પણ એવનતિ કારક છે. વળી તેમાં રાગનું અન્ન ખાવું, વિદ્યાવિકેય કરવો, ગળના આશ્રયે રહેવું એ સદ્ધર્મને હાનિ કરતા છે, એમ મનુ ભગવાન ગણાવે છે. આથી આરૂઠ પતિતત્વનો દોષ થાય છે. છતાં સ્વામીજી, તે દોષના બોગે રાગનો આશ્રય કરે છે.

વળી સદ્સર્વશ્રમા ગૌ. શ્રીજીવનજી મહારાજનું જે વૃત્ત આપ્યું છે તે મુજબ અસંબદ્ધ છે. વસ્તુતઃ એવું બનેલું કે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યકુલકૈસ્તુત્ત્વ પંડિતવર શ્રીજીવનજી મહારાજ જગન્નાથજી સુધી પૂર્વના નીર્ધોમાં યાત્રા કરીને તેના રૂપરૂપ શ્રીમદ્ ગોવર્ધનનાથજીનાં ચરણની સેવાની ઇચ્છાથી શ્રીનાથદ્વાગ પધાર્યા. આ વખતે સ્વરૂપસિંહજી નામના ઉદેપુર નરેશ મહારાજશ્રીને ઉદેપુર તેડાવ્યા, કારણકે તેઓ મહારાજશ્રીની કીર્તિની સુવાસ પામ્યા હતા. આથી મહારાજશ્રી સદ્ધર્મના પ્રચારાર્થે ઉદેપુર ગયા. મહારાજશ્રીના સમાગમથી રાજ અત્યંત આનંદ પામ્યો. ત્યારે મહારાજશ્રીએ ભગવાનમાં ભક્તિ વધારનાર શ્રીબાલકૃષ્ણ અરૂપ નામનો પોતાનો રચેલો ગ્રંથ રાગને આપ્યો. રાગએ તે ગ્રંથ આદરપૂર્વક લીધો ને મહારાજશ્રીને સન્માન કરી વિદાય આપી. આ પછી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હોવાથી નરેશ પોતાના આશ્રિત સદાનંદ ગિરિને તે આપ્યો. ને અંદર શું રહ્યું છે એ જાણવા જિજ્ઞાસા કરી. પણ સંન્યાસીએ ને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ જોઈ, રાજ આગળ આવળું કહ્યું, કે આ ગ્રંથ કુબેરના લાઈ મહાદેવજીની ખૂબ નિંદાથી ભરેલો છે.

રાગ દરિ અને દરનો ભક્ત હોવાથી સંન્યાસીના મુખથી આ આ ગ્રંથમાં શિવજીની નિંદા છે એમ સાંભળી મનથી દુઃખી થયો. આ વાત મહારાજશ્રી પામે મઠ ત્યારે પોતે કહ્યું, કે જો રાજ મને ફરીથી બોલાવશે તો હું આ ગ્રંથમાં શિવજીની નિંદાનો એક અંશ પણ નહો એ સિદ્ધ કરી આપીશ. પણ રાજ પોતે જ આવી જાતના ક્લેશમાં પડવા ઇચ્છતા ન હતા, આથી આ વાત પણ ત્યાં જ અટકી.

આ અંચ દજ પણ છપાએલો મળે છે, તે જોવાથી વિદ્વાનોને ખાત્રી થશે કે તેમાં શ્રીમદ્દાદેવજીની નિંદાનો અંચ પણ નથી.

વળી 'સ્વામીજી સન્યાસીને લગતા ચિન્હ રાખવા ને બદલે રાજ-ચિન્હો ધરવા માંગ્યા, ને યતિ હોવા છતાં વાદવિવાદમાં રસ લેવા લાગ્યા જે યતિઓ માટે નિષિદ્ધ આચરણ ગણાય છે. વળી જે કાર્ય 'સ્વામીજીએ કર્યું જોઈએ તે-શિશ્યાટન વગેરે-વિદિત કાર્યો ન કર્યા અને ઉલટું 'ખીજમાં ગગદેવ, નિષિદ્ધ ઠેકાણે વાસ, વાહનમાં મુસાફરી, આસનોમાં ખીનિ, મોનનો અભાવ આ બધા તેમના યતિવિરુદ્ધના ધર્મો આચરવા લાગ્યા, જેથી 'તેઓ આશ્વ પતિત જેવા છે આમ આશ્વ પતિત હોય તે પોતે જ સંસાર રૂપો કૂવામાં પડેલો હોઈ તે સ્વત. નીકળવા અચક્ત હોય તો પછી તે ખીજને ફરી રીતે કાઢી શકે! વળી શ્રીવલ્લભસિદ્ધાંતના ખંડન માટે સતોષરામ નામના માણસની પ્રાર્થના અને ઉપસમથીય જોવા યતિની અટ્ટિ તે બંને લક્ષણ સ્વરૂપકાનિ બતાવે છે. વળી રાજાએ નીમેય અધિકારીએ કાઈ પણ ધર્મનો દ્વેષ કરવો તે યોગ્ય નથી. એમાં જો તે ઉપનિષદ નિષ્ઠ હોય તો તેનામાં તે અવગુણ ન હોવો જોઈએ. જ્યારે 'સ્વામી-જીમાં' પરધર્મના દ્વેષનો સ્વભાવ હતો જે એક સ્વરૂપકાનિ સૂચવે છે.

'વળી શ્રીવલ્લભસિદ્ધાંત તથા તે અંગે જે આલેખો તે પુરતકમાં કર્યા છે, તે તો નિર્મૂલ છે, અને પોતાની અને પોતાની પ્રસંસા ગાતા પૂરતા લખ્યા છે તેમનું આચરણ, શિખા જતોઈ ત્યાગ, એવાં કપકાં ધારણ કરવા પૂરતી તેમણે તેમાં રોળી મારી છે. બાકી સદ્ભાવથી શ્રીવલ્લભસિદ્ધાંત ઉન્મુલિત થઈ શકે તેમ હતો નહિ, ને છે પણ નહિ.

વળી આ અંચ શ્રીવલ્લભમનાનુયાયી મયુરદાસે પ્રસિદ્ધ કર્યો જેમ લખ્યું છે, પરંતુ તે પણ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ ચાકિર મનાનુયાયીએ તે છપાવેલ છે.

ઉલટું પાતાન સુધી જેનાં ત્રણ ફેલાએલાં છે અને સાસ

લોકમાં જેની શાખાઓ ફેલાયેલી છે એવા શ્રીવલ્લભસિદ્ધાંતના જાણકારરૂપી પ્રબળ પવનથી હચાએલા શાંકર સિદ્ધાંતને ન જાણનાર, પોતાને હાથીરૂપી માનનાર તે મગ્ધર પોતાના સદ્ગુણ સહિત ભયથી નાસી જઈને ક્યાં લીન થઈ ગયો, જતો રહ્યો તેનો અમને હેવાલ મળ્યો નથી. કુસમપનાં વાદળો બહુ ધાન્યનો નાશ કરે છે, તેને દૂર કરીને, લોકોને બહુ ધાન્ય મળે, તેવી રીતે વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત કે જે બહુ પ્રકારે ખીજાઓનો નાશ કરે છે, તેનો નાશ કરી શુદ્ધમાન લોકોને મેળવી આપવા માટે પ્રાણજનન અથવા ઉપર આ મારુત શક્તિ મેં યોજી છે. સદ્ગુણમાં જે મેલ વિસ્તાર સારવિનાનો, સન્માર્ગથી દૂર કરનાર જ્ઞાનના પાઠરૂપ છે તે મારુત શક્તિ વડે દૂર કરવામાં આવ્યો છે. અસ્તુ.

પરમ ભગવદીય કવિવરે ગોપાલદાસજીના રૂપાવવાળાના મુખ્યદ્વારા પ્રગટ થયેલ શ્રીવલ્લભાખ્યાન એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનું મહાકાવ્ય છે. એ કાવ્યમાંથી અનેક દૈવી શૃંગાર પ્રેરણા મેળવી ભગવન્માર્ગે વળવા છે, ને ભગવદ્ લીલા સંયોગનું સુખ પામ્યા છે આ કાવ્ય ગુજર ભાષામાં છે ને તેની ઉત્પત્તિ વિક્રમ સં-તના સત્તરમા સૈકાના પનાર્ધમાં થઈ છે આ આખ્યાન ધણું અર્થમંભરી પ્રાસાદિક અને ભાવપ્રચુર છે. આપણી હિંદુ જનતા વેદ, ગીતાજી વગેરે તમ્હ જે માન ને પૂજ્યભાવની દૃષ્ટિ રાખે છે, તે જ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો પ્રમાણુ અને ભાવની દૃષ્ટિએ તે કાવ્યમાં પૂજ્ય ભાવ રાખે છે તેથી તે કાવ્ય વેદાદિ પેઠે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને મન સર્વસ્વ છે. આ જ કારણથી વૈષ્ણવો તે કાવ્યને મહા કષ્ટે રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. વળી ત્યાં ત્યાં ભગવદ્ મંડલી બેસે છે ત્યાં ત્યાં આ કાવ્યનું પ્રત્યેક મીઠું (આખ્યાન) કમ પ્રમાણે શરૂઆતમાં આવતી પ્રણાલિકા છે. તેમાં પુષ્ટિ-માર્ગના સિદ્ધાંતોનું, લીલાસૃષ્ટિનું, શ્રીમદ્વાપ્રભુજી શ્રીગુણધર્મોને તેમના પરિવારનું સુંદર વર્ણન છે તેની ઉપર ફટલાક ગોસ્વામી મહારાજશ્રી-ઓએ તથા શ્રીજીઓએ સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતી, તેમ જ ખીજી ભાષાઓમાં ઉત્તમ દીકાઓ લખી છે.

આ મંથ ઉપર અમદાવાદવાળા ગો. શ્રીવજરાપજી મહારાજે સંસ્કૃત ભાષામાં દીકા લખી છે. વળી સં. ૧૯૨૭ના આમે માસમાં ગો. શ્રીજીવનલાલજી મહારાજે મજલાપામાં પ્રીટ ને ભાવમંભરી રમ્ય દીકા લખી છે. આ દીકા ઉપર પંડીતજીને નાની દીકા લખવા માટે મહારાજશ્રીએ આગ્રહ કરી. આથી પંડિતજીએ મૂળ મંથ સાથે દીકાના ભાવને સમજવનાર એક દિપ્પજી તથા દરેક આખ્યાનનો ભાવ આવી જાય તેવો એક દુદો એમ નવાખ્યાનના નવ દુદા

સં. ૧૯૨૮ના ચોથ વદ ૮ ને ગુરુવારે, પૂરા કર્યા. ત્યાર બાદ મહારાજ-
શ્રીએ તે ગ્રંથ પોતાનાં ફટલાંક કાળે સાથે પ્રકટ કર્યો. આ ગ્રંથમાં
પણ પંડિતજીની કવિત્વશક્તિ, થોડા શબ્દોમાં ધણું કહી દેવાની
અદ્ભુત દયોટી વગેરે સામાન્ય માણસને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી તરી
આવે છે. આ કાવ્યમાં કવિશ્રી મહારાજશ્રીનો પરિચય આપનાં લખે છે કે:

જીવન ગુનિજનમનન કે, જીવનનિધિ ગંભીર

જીવન પર કહેણા કરી, જીવન વિજુ મતિધીર.

હવે આ કહી સાથે વલ્લભાખ્યાનની કહીના ટિપ્પણ વિષે
વિચારીએ તો પંડિતજીની અદ્ભુત શક્તિ માટે માન હિત્તજ થયા
વિના ન રહે! પ્રથમ પંડિતજી શંકા કરે છે કે શ્રીવલ્લભાખ્યાનમાં
બાદ કે કય આખ્યાન ને મદલે નવ આખ્યાન કેમ છે? તેનો ખુલાસો
કરતાં પંડિતજી જણાવે છે કે શ્રીજીવણસાલજી મહારાજ શ્રીવલ્લભાખ્યાન-
ની દીકામાં જણાવે છે કે નવધા ભક્તિ સિદ્ધ થવા માટે નવાખ્યાનની
રચના છે. જોકે બધા જીવો ને નવધા ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ
પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને તે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ચરણનું રહસ્ય
સમજાવતાં કહે છે કે આ નવાખ્યાન ગુણીજનમણેને મનન કરવા
લાયક છે, એટલે જે જીવો સન્માર્ગ તરફ વળેલા છે તેઓએ મુખપાક
કરવા જેવું છે, ને તે જ તેનું જીવન છે. બીજા અર્થમાં ગુણીજનો
શ્રીજીવણસાલજી મહારાજશ્રીના ગુણો ગાય છે કારણકે તેઓ
તેમના આધારરૂપ છે. વળી બીજા ચરણનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે
છે કે આ વલ્લભાખ્યાન નવ નિધિ રૂપ છે. સામાન્ય રીતે નિધિ
(ખજાનો) જમીનમાં ગ્રાસ રાખવામાં આવે છે. તેમ આ નવ
આખ્યાન જે નવ ખજાના રૂપ છે તે જીવનની અંદર (હૃદયમાં)
ગંભીર પણે ખજાનાની પેટે ધારણ કરવાં જોઈએ. બીજા અર્થમાં
શ્રીજીવણસાલજી મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિધિ શ્રીવલ્લભાખ્યાન છે, જે
આપશ્રીએ હિંચા પ્રકારના ખજાના માફક ગંભીરપણે તેના રહસ્યને
અર્થ સહિત ધારણ કર્યો છે. હવે ત્રીજા ચરણનું રહસ્ય સમજાવતાં

કવિ કહે છે, કે ભગવાને શ્રીવિઠ્ઠનેશ સ્વરૂપે જીવે ઉપર કરુણા કરી, શ્રીગોપાલદામજીના મુખદ્વારા આ કાવ્યમાં રહેલો ઉડો ભાવ સમજાવ્યો છે, અથવા શ્રીજીવજીનાલજી મહારાજશ્રીએ જીવે પર એટલે બીજા એ ઉપર કરુણા કરી પોતાના હૃદયમાં રમી રહેલા શ્રીવલ્લભાખ્યાન ના ઉડા ભાવ દીકા કરી સમજાવ્યા કે હવે ચોથા ચરણનું ગદ્ય સમજાવે છે કે જીવેને માટે આ કાવ્ય ભગવાનના નામસ્વરૂપ કે કાગજને તેનાથી જીવેની શુદ્ધિ ભગવાનમાં સ્થિર થાય છે, બ્યારે બીજા અર્થમાં શ્રીજીવજીનાનજી મહારાજશ્રીની શુદ્ધિ ભગવાનમાં ધીર એટલે અનન્યભાવ વાળી છે આમ એક કહી ઉપરથી પકિતજીમાં દિગ્ધર્મી ભાવવાળું ટેટુ ઉડુ ગદ્ય સમજાવવાની શક્તિ છે તે વાચનાર સહજમાં સમજી શકે આમ વલ્લભાખ્યાન વૈષ્ણવો માટે એક ઉત્તમ નિધિ છે જેમ ખજાનાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય સપત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ આ કાવ્યના એક આખ્યાન રૂપ નીધિથી અનંત ભગવદ્ ભાવની મપત્તિ અને અધોક્ષિક પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે વળી સાતમાં સ્કંધમાં નવધા ભક્તિનું વર્ણન આવે છે, તે નવધા ભક્તિ વલ્લભાખ્યાન દ્વારા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તેનું પકિતજી પોતે સ્કોટન કરે છે શ્રીભાગવતમાં ભક્તિના નવ પ્રકાર વર્ણવતાં હે છે કે

શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ પદસેવનમ્ ।

ભવન પંદન દાસ્ય સદ્વચનનિવેદનમ્ ।

નવ પ્રકારની ભક્તિનો દરેક આખ્યાન સાથે કેવી રીતે ગેગ થાય છે તે બતાવે છે પ્રથમ આખ્યાન સર્વભાગવાથી અમલ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ કાગજનો આ આખ્યાનમાં અમુક્ષત્ર, મુરોત્તમ સદ્વિપ્રકાર, નિત્યલોલા એ બધી શ્રવણ કરવાની વસ્તુઓનું જર્ણન છે તેવી રીતે બીજા આખ્યાનથી દીનનું ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય : તે માટે આ આખ્યાનમાં શ્રીગોપાલદામજી ગાય છે યમ પુત્ર : બિના દુનિ શુભ ગાય, એમ કહી, શ્રીમદ્દામજીજી જીવનરતન કીર્તન

કરે છે. તૃતીય આખ્યાનમાં સ્મરણભક્તિની મુખ્યતા છે. આ ભક્તિ શ્રીગોપાલદાસઆદિને સિદ્ધ થયેલી હોવાથી શ્રીપ્રભુચરણના પ્રાકટ્ય ઉત્સવનું વર્ણન થાયું છે. જે ભગવદીયોને ભગવદ્દાસાક્ષાત્કારની ઇચ્છા હોય તેમણે આ આખ્યાનનું પરિચોલન કરવું. ચોથા આખ્યાનમાં પાદસેવન ભક્તિનું વર્ણન છે. તેથી આરંભમાં "તે પદ વંદુ શ્રીવલ્લભનંદણ, ત્રિભુવન મંગલ પરમાનંદણ," એમ ચરણમાં મહાત્મ્ય ગણાવ્યું છે. પાંચમા આખ્યાનમાં ભગવદ્દાસના માનથી નિષ્પાત્ત થવાય તે ભક્તિપક્ષની મુખ્યતા, વેદવિરોધી મતનો નિરાસ, અને ભગવદ્દાસનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ સમજાવી તે બધાથી અર્થન ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજાવ્યું છે. છઠ્ઠા આખ્યાનમાં પ્રભુનું નિત્યચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. ભક્તો ભગવાનના વિરહનો તાપ રાખેલા. કિમ્બલ્લે તે ગદગસનગ્ન, નમોષ્ઠુ તે દેવર પ્રસીદ્ધ ઇત્યાદિ વચનથી રૂપવિયોગ નિવારણ માટે હંમેશ વંદન ભક્તિ કરવી, તે આ આખ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે.

સાતમા આખ્યાનમાં જીવને શિક્ષા આપવા માટે શ્રીપ્રભુચરણ શ્રીનાથજીની સેવા કરે છે, તે વર્ણવ્યું છે. તે એવું બતાવે છે કે જીવે દાસ-ભાવથી સેવા કરવી. તેથી દાસ્ય ભક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. આઠમા આખ્યાનમાં "નંદનંદનને જઈ મળે" એ વાક્ય સખ્ય ભક્તિનો પ્રકાર બતાવે છે. નવમા આખ્યાનમાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના પરિવારનો આશ્રય ભક્તકવિએ પોતાની રસનાદારા કર્યો છે, તે ઉપલક્ષણ રીત પ્રમાણે કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નેત્રાદિક તથા બીજી ઈન્દ્રિયોદ્ધારા ભગવદ્ દર્શનાદિ કરવાનો ઉપદેશ છે, તે આત્મનિવેદન ભક્તિ સ્પષ્ટ બતાવે છે. અને જીવને આત્મનિવેદન કરાવવા માટે શ્રીમદ્દાપ્રભુજીનો વંશ જગતમાં છે, એમ સૂચવે છે. આમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં એક એક આખ્યાનમાં એક એક ભક્તિની મુખ્યતા સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરે છે, અને વાસ્તવિક રીતે બધાં આખ્યાન બધા પ્રકારની ભક્તિ માટે છે.

પૃષ્ઠ ૩૩:૧ મા. મહુસાસજનું જીવન અને માર્હિત્ય.

નવાખ્યાન હોવાનું બીજું કારણ આપતાં જણાવે છે કે, શ્રીમદ્દામરુજના પ્રના પ્રનાપરપ શ્રીગોપીનાથજી. શ્રીગુસાંધજી અને સમ બાલોશ એમ કુલ નવ રૂપે જૂતલ કિપર આપથી બિરાલયા. આથી શ્રીમદ્દામરુજના પ્રનાપરપ નવ આખ્યાન શ્રીગોપાલસાધજીને બનાવ્યાં.

વળી આ મંથની નવની સખ્યા. વિશે વધુ પ્રમાણ આપતાં પકિતજી કહે છે કે બધા આકાશમાં નવનો આકાશ પનિપૂર્ણ છે. તેથી આગળ બીજો કોઈ આકાશ નથી. આથી શ્રીરામચંદ્રજી, નંદા-લપમાં શ્રીપુરોષોત્તમ અને શ્રીગુસાંધજીએ બધા નવમીના દિવસે પ્રાકુ-ગાવ પામ્યા છે, કારણ કે આ બધા અવતારો પૂર્ણ બલના પૂર્ણ અવતાર છે. તેથી ચોતે આ આખ્યાન પણ અધીકાર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આ બતાવવા માટે નવાખ્યાન શ્રીગોપાલસાધજીએ ગાયા છે.

આવું જ બીજું, દિપણુ “અકંધ સંખ્યાએ કહ્યાં પદ, શ્રી-ભાગવત રસરાજ” એ લિપર છે. આ ચોથા આખ્યાનમાં બાર કડી છે તે શ્રીભાગવતના બાર રકથ છે આ બંનેમાં કેવી જાતનું સામ્ય છે તે પકિતજી નીચે પ્રમાણે બતાવે છે

પ્રથમ અકંધ ભગવદ્ ચરણ રૂપ છે. અને તેમાં બધા પ્રકારના અધિકારીના દાવ સિદ્ધિ કહી છે. વળી શ્રીભાગવતની જગતમાં પ્રવૃત્તિ આ રકથથી છે. તેથી તે મદવંદુ એ કડીમાં ચરણનું વર્ણન કરેલું છે. બધા જીવોના ૧૬૬ની નિવૃત્તિ કહી છે. અને જગતમાં સુખમક-રહનો ફેલાવો વર્ણવ્યો છે. આ કડી પ્રથમ રકથનું તાત્પર્ય બતાવે છે.

બીજો રકથ પણ ચરણરૂપ છે. તેમાં વિમર્શદિ પ્રકરણથી યાનનું નિરૂપણ કર્યું છે અને તે ઉપનિષદના નિયમ અનુસાર છે. વળી મનુષ્ય માત્રને થવણુ કીર્તનાદિ, ભગવદ્ભક્તિ અને મોક્ષનો અધિકાર છે. તેનું વર્ણન પણ તે રકથમાં છે. તેથી રીતે બીજી કડીમાં મોક્ષદિ સુખના દાતા તરીકે ચરણનું વર્ણન છે. અને બધા જીવોના ઉદ્ધાર

૧ (૬૬ એટલે સુખદુઃખના બાવો, અથવા પ્રણુ જગત ને જીવમાં જુદાપણું યાનનું—એ દેતમાવ તે)

માટે વેદનાતત્ત્વનું રહસ્ય શ્રીગુસાધિજીએ વિચાર્યું એમ જાણાયું છે.

તૃતીય રક્ષકમાં સર્ગનું વર્ણન આવે છે. સર્ગનું લક્ષણ શ્રીમદ્દા-
પ્રભુજીએ અશરીરસ્વ વિષ્ણો. પુણ્યશરીરં સ્વોક્તારઃ સર્ગઃ-વિષ્ણુ ખરેખર
શરીરવાળા નથી. છતાં જગત્ ઉત્પત્તિ માટે ભગવાન શરીરનો સ્વી-
કાર કરે છે તે સર્ગલીલા છે. આ ત્રીજા યજમાન ગુણુદોષ વડે
બહા વિષમતા પામે છે. ને વાત આ રક્ષકમાં જણાવી છે તેવી રીતે
ત્રીજી કડીમાં 'અન્નપુત્ર દુઃખવર્ના' એમ જણાવો બ્રાહ્મણ કારણ
ભગવાન (શ્રીગુસાધિજી) છે, એમ શ્રીગોપાલદાસજી જણાવે છે.

ચોથા રક્ષકનો અર્થ છે વિસર્ગ, એટલે બધા તત્ત્વ કાર્ય અગત
દેખાય તે. જેમાં ભગવાનની અમોઘ લીલા ને અદ્ભુત કર્મનું વર્ણન
હોય છે. તેવી રીતે ચોથી કડીમાં શ્રીગુસાધિજીના ગુણ, તથા અગત
વિવિધ વિહારનું વર્ણન છે.

પચમ રક્ષકનો અર્થ સ્થાન છે. સ્થાન એટલે આધાર. ભગ-
વાનની રિયતિ બધા જગતમાં છે. વળી પ્રભુ તેમાં વસી દરેકની મર્યાદા
આપે છે. તેવી રીતે પાંચમી કડીમાં શ્રીગુસાધિજી ત્રિભુવનમાં તત્ત્વનું
તત્ત્વ ને સર્વનું સારમાં સાર છે. વળી ત્રિભુવન ને ભક્તના આધાર
એટલે મર્યાદાના સ્થાપક છે. આમ પચમ રક્ષકના લક્ષણ સાથે
મેળ રાખે છે.

ષઠ રક્ષકનો અર્થ પોષણ છે. પોષણ એટલે અનુગ્રહ તેવી રીતે
છઠ્ઠી કડીમાં ચતુર્થ વજ્રે બોધવ્યા વગેરેથી ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરી
ભક્તના હૃદયમાં દાખલ થયા.

સપ્ત રક્ષકમ્ ભીતિ લીલા મતાવે છે ભીતિ એટલે વાસના તેવી
રીતે સાતમી કડીમાં 'મોક્ષા અવિમક્ષ'માં ગમરના વર્ણનદ્વારા અસૌકીક
વાસના તથા વિચારનું વર્ણન કર્યું છે. ખરેખર અદ્વૈત જે ભમર છે ને
પરમ ભક્ત છે તેથી શ્રીમદ્દાપ્રભુજી ભીતિનો અર્થ સમજાવતાં લખે
છે કે પ્રમદ્ગાનિનઃ પ્રતીતિસિદ્ધયર્થે તત્ત્વશલીલાપ્રદર્શનં સ્ત્રીતિ બલશાનીને
બલની પ્રતીતિ કરાવવા માટે તેવી લીલા બતાવવી તે ભીતિ લીલા

૫૮ :: ભા. મા. ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

છે. શ્રીગુરુસાંઈજીએ આવા જે જ્ઞાની બહુતો આપેશીની સમીપ આપ્યા તેમને ભગવદ્ લીલા દેખાડી, નિઃસંશય બનાવ્યા તેનું વર્ણન આ સાતમી કડીમાં છે.

અષ્ટમ સ્કંધે મન્વંતર લીલા બતાવે છે. મન્વંતર મોક્ષ ઉપ-યોગી ધર્મ છે. આઠમી કડીમાં નામરમરણાદિ ધર્મ કહ્યો છે. ને તે નામરમરણ તાપહારક ગણાવ્યું છે. મોક્ષ પામ્યા વિના બપ કોઈ રીતે મટે નહિ. આ વસ્તુ બ્રહ્મવદ્વી જુદદારણ્યકર્મા સારી રીતે વર્ણવી છે.

નવમ સ્કંધે ઈશાનુકયાબતાવે છે. ઈશાનુકયા એટલે ભગવાન ને બહુતાનાં ચરિત્ર. આ ચરિત્રનું વર્ણન માંભળવાયો જીવ ભગવદ્દમય બને છે. તેનો અહંતામમતારૂપ સંસાર નિવૃત્ત થાય છે. શ્રીમદ્દામ્રજુજી ઈશાનુકયાનો મર્મ કહે છે કે પ્રત્યોપિ અર્હતામમનારૂપસ્ય ઈશોનુક્યવા । જેવી રીતે નવમ સ્કંધમાં ભગવદ્ બહુ રાજ્યો ભગવદ્ ઇચ્છાથી રાજ કારભારમાં જોડાયા તેમ શ્રીગુરુસાંઈજીએ બહુતોને સ્વસ્વરૂપ અર્થે ગળજાજમાં જોડયા. જેમ ઘોડો રથમાં પોતાની ઇચ્છાથી જોડાતો નથી, પણ માલિકની પ્રસન્નતા ખાતર જોડાય છે. તેવી રીતે રાજ આશ્ચર્ય અને અખરીષ વગેરે ભગવદ્ ઇચ્છાથી રાજ ચલાવતા હતા.

દશમ સ્કંધે નિરોધ લીલા બતાવે છે પ્રજુએ પૂર્ણ અવતારી રૂપે અવતરી, જગનમાં બાવબીલાથી માંડી અનેક ક્રીડાઓ કરી, બધા બહુતોનો પ્રપંચ જીલાબો, અને પોતાના સ્વરૂપમાં આસક્તિ કગવી આનું નામ નિરોધ. આ જ તાત્પર્ય દશમી કડીમાં છે.

એકાદશ સ્કંધે મુક્તિ લીલા બતાવે છે. મુક્તિ એટલે જીવ પ્રાકૃત દેહ વગેરે સંબંધથી છૂટી, અત્યૌકિક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે તે. અગીઆરમી કડીમાં શ્રીમદ્દામ્રજુજીએ બહુતોને તેવું ક્વ આપ્યું. આથી ભગવાન જે બહુતવત્સલ છે તેના તાપનું નિવારણ ક્યું. આમ એકાદશ સ્કંધમાં પ્રજુના અનેક ધર્મ બતાવ્યા છે. તે આ

દ્વાદશ રકંધ આશવસીલાનો છે. આશવ એટલે સર્વકર્તા પ્રભુ ભક્તને અખંડ અલૌકિક સુખ આપી, પોતામાં કેવલ સ્થિર રાખે છે. તેવી રીતે આરમી કડીમાં સર્વાંગ શોભા યુક્ત પ્રભુનું વર્ણન છે, જે ભક્તને સુખ આપનાર છે. આમ દ્વાદશ રકંધમાં ચાર પ્રકારના પ્રલયમાં પશુ પ્રભુ આધાર છે, એમ ગુપ્ત રીતે સૂચ્યું છે. અને પોતે શ્રીભાગવતરૂપ હોઈ આપની લીલા જગતમાં પ્રગટ કરે છે. તેમ આ કડીમાં જણાવ્યું છે.

આમ બાર રકંધ સાથે ચોથા આખ્યાનની બાર કડીનું સામ્ય બતાવી, છેવટે પંડિતજી કહે છે કે આ વસ્તુનું મેં અંગુલિકદર્શન માત્ર કરાવ્યું છે. પણ જેની વધુ ઇચ્છા હોય તેણે ભાગવતના પીળા રકંધમાં અધ્યાય ૧૦-નો સ્લોક પહેલો બ્રજ સર્ગોવિતર્ગદ્ધ સ્થાન પૌરગક્તવઃ ઇત્યાદિ સ્લોકની ^૧શ્રીસુભોધિનીજી, નિબંધ જોવા તથા મહાનુભાવ ભક્તના મુખથી જાણી લેવું. આથી વધુ લખવાનું મારું સામર્થ્ય નથી. છેવટે આ ચતુર્થ આખ્યાનનું તાત્પર્ય સમગ્રવર્તા પંડિતજી લખે છે કે

(દોહા)

૪૬ ચોથે આખ્યાન દરિ, કહે રકંધ અનુસાર ।

નિગજન અનાદિત દારિ સજ નિત દિત અમિત હદાર ॥

આમ શ્રીવલ્લભાખ્યાન ઉપર તેમણે દિપ્પથમાં અનેક વસ્તુઓનું અદ્ભુત રીતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. બાકી આ લઘુ મંથમાં મીઠા સમુદ્રમાંથી જોળા જલના પાનથી જેટલી તૃપ્તિ અનુભવીએ તેવી જ તૃપ્તિ માય. મારે આ રસના રસિયાઓએ તો તે મંથનું અધ્યયન-મનન કરી લેવા જેવું છે.^૧

^૧શ્રીમદ્દુલાલજી સંસ્થાનું પહેલાંનું તથા શ્રીશુદ્ધાદિત જાંસદ તરફથી આ સાલમાં પ્રગટ થયેલ શ્રીભાગવત સાથે નિત્યલીલાસય ગો. શ્રી જીવજીલાલજી કૃત શ્રીવલ્લભાખ્યાનનું આખ્યાન જોવાથી અલભ્ય લાભ મળશે.

શાસ્ત્રીજી કેમવળનો મેળાપ

મનત ૧૯૨૮માં પડિનજી જામનગર પંધાર્થી જામનગર માં જો થીનાધુરાવજી મહાગજ ભિગજતા હતા તેજો પડિતજીના નાના શ્રીવલ્લભદાસજીના લાઈ સાથે આ વખતે જામનગરમાં શાકરન જ્વલાનના કેટલાક સમયે વિદ્વાનો વસતા હતા તેમા શાસ્ત્રીજી કેશવજી મોગરજી એક હતા આ શાસ્ત્રીજીને જન્મ મ ૧૮૭૩ ના આમે વદ ૮મે થયો હતો તેમજે વ્યાકરણ, વેદાંત, ન્યાય, જ્યોતિષ શાસ્ત્રમા અસાધારણ રીતે પ્રવેશ કર્યો હતો.

પ્રસંગ એવો બનેલો કે આ વખતે જામનગરમાં મહાગજ જામ શ્રીરણુમણજી ગજન કરતા હતા તેમની કુવતીનું સગપણ જોધપુર નરેશ સાથે કરેલું વરપદ્મવાગ્દા પોતાના ગિવાજ પ્રમાણે દયેવાલે લઈ કરવા છૂટ્યા હતા, તે પ્રમાણે તેની માગણી મરી, જ્યારે જામશ્રીની ઈચ્છા કુળપર વગ રાજવિવાહની હતી આ કામ આ જીવાન શાસ્ત્રીને સોંપ્યું તેજોજી જોધપુર જઈ, ત્યાંના પડિનો સાથે દાસ્તાર્થ કરી, દ્વિત્રિજીએ પ્રથમ રાજવિવાહ કરવો જોઈએ એવું સાબિત કરી આપ્યું, આ વાત જોધપુર નરેશ સ્વીકારી તે અરૂ જામનગર મોકલ્યું આ કામ અપૂર્વ રીતે પાર પડવાથી, જામશ્રીની આ રાજીજી ઉપર અનંત મહી કૃપા ઉતરી

ત્યારબાદ જામશ્રી રણુમણનો વિદેહ મનાં શ્રીવિલાસજી ગજામન ઉપર ખેડા તેમજે પણ આ શાસ્ત્રીજીને સારો સ્વકાર કરવા મ ક્યો આ શાસ્ત્રીજીનું મુખ્ય કામ વિદ્યાર્થીઓને જણાવવાનું હતું ને તેજો એક સમયે શિષ્યામુરુ તરીકે ચણસ્વી નીવડ્યા હતા તેમના હાથ નીચે મહા વિદ્યાર્થીઓ જણી ગયા તેમાથી કેટલાકે ખોટા પડિત ને કવિ તરીકે નામના મેળવી હતી.

આ શાસ્ત્રીજીએ વેદાન્તનો અભ્યાસ તે વખતના પ્રખ્યાત સ્વામી
 ટોકનનંદે ઉદ્ધૃતપૂણીનંદ પાસે કર્યો હતો. અહીં બારતમાતંડ
 ગદ્યવાણી પધાર્યા છે એમ જણી, તેમને તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ
 કરવા પૂછ્યું. આથી જન્મથી વિભાજી મહારાજ સમક્ષ દાટકેશ્વર
 મંદિરમાં એક સંપૂર્ણ સંસ્કાર ને ત્યાં શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં આવ્યો. આ
 વખતે શાસ્ત્રીજીને એવું સત્ય છે કે અસત્ય? એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો.
 તેના ઉદ્દેશમાં પંડિતજી તરફથી વેદની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપવામાં
 અબ્ધું કે સર્વ રહ્યું હવે વ્રદ્ય મેહ નાનાસ્તિ કિંચન (આ બ્ધું જગત
 જરૂર બ્રહ્મ રૂપ છે. એટલે પરમેશ્વર રૂપ છે. આમાં બીજી કંઈ જાતિ
 કે વિભાગ છે નહિ.) અર્થાત્ પરમેશ્વરરૂપ આ જગત છે તેને ખોટું
 કેમ કહેવાય? આપ વયોવૃદ્ધ પંડિત વિદ્વાન છે વળી મહાભારત
 અન્તર્ગત ભગવદ્ ગીતામાં લખવામાં આવ્યું છે કે અસત્યં અપ્રતિષ્ઠ તે
 જગદાહુતીશ્વરમ્ કંઈ આસુગી જીવે આ જગતને અસત્ય એટલે
 ખોટું છે અથવા નિરાધાર છે અથવા ઇશ્વર વિનાનું છે એમ
 કહે છે. માટે આપે આવા સખ્દો સ્વીકારવા નહિ જોઈએ. પંડિતજીના
 આ ઉત્તર ઉપર, પછીથી જગતના સત્યાસત્યની બાબતમાં મોટો
 શાસ્ત્રાર્થ આપ્યો. પણ આ વખતે મધ્યસ્થ તરીકે દ્રવિડ દેશના
 સંન્યાસી માધવાનંદ અને જ્ઞાનમરના દિવાન થાણાનિવાસી
 નારાયણરાવ સાહેબ કરીને હતા. આ બન્ને જણા શાસ્ત્રીજીના
 સંકરમત પ્રત્યેના દઢાગ્રહ અને વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યેના તોછડા વતંનથી
 વકેર હતા, એટલે શાસ્ત્રીજીને બીજા મુદ્દા ઉપર અર્થ કરવા
 પ્રેરણા આપી. આથી પ્રશ્નનું નિરાકરણ ન થતાં, થકા સાકાર છે કે
 નિરાકાર છે એ પ્રશ્ન ઉપર એકબીજાના સવાલ જવાબ થવા લાગ્યા.
 તેમાં પંડિતજીના સગળ શાસ્ત્રાધારના ગ્રંથ ઉત્તરો સાંભળી મધ્યસ્થો
 ખૂંસ થયા અને શાસ્ત્રીજીને શાસ્ત્રાર્થ પડતો મૂકવા માટે સમજાવ્યા.
 અને પોતે મધ્યસ્થપણું છોડી દીધું. આમ આ શાસ્ત્રાર્થનો અંત
 આવ્યો.

આ પછી મુંબાઈમાં સંવત ૧૯૨૯માં ફાગણ સુદ ૪ ને વાર

સોમવારે આયમિત્ર નામના પત્રમાં નવીન પંથ સ્વામીનારાયણ વિષે કેટલુંક અભુગતું હપાયું. આ ઉપરથી મુંબાઈના કેટલાક સંજ્ઞિતોએ આયમિત્રના સચાલકો, સ્વામીનારાયણના આચાર્ય તથા પંડિતો ને ખીજા ધાર્મિક પુરુષોની એક સભા એમનો આચાર્ય ને નીતિ સંબંધવા માટે રાખી સલાનું સ્થળ બીમકાટમાં ગમમંદિરમાં હતું. સભાનો સમય થયે સ્વામીનારાયણના આચાર્યને તેડવા ગયા, પણ તે પહેલાં આચાર્ય ને તેમના પંડિતો મુંબાઈની હદ ઊડી ચૂક્યા હતા. આમ આયમિત્ર સમાજ ને સનાતન ધર્મ વચ્ચે તથાપા ઉડવાનું થઈ થઈ ચૂક્યું. વળી લોકોમાં પણ જુના ને નવા ધર્મનું રહસ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગી હતી, એટલે આવી સભાઓમાં લોકો રસ લેતા. પણ જ્યારે સભા મળવાનું જાહેર કરવા છતાં તે ન મળતી ત્યારે લોકો પહાપક્ષી કરી અનેક શંકાઓ ઉઠાવતા

ચોથો હલો.

આમ મુંબાઈનું ધાર્મિક ને સામાજિક વાતાવરણ ડહોળાઈ ગયેલું હતું, એવામાં પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર ચોથો હલો બહુ વિચિત્ર રીતે આવ્યો. તે હિંદુ ધર્મમાં હિંદુ જાતિમાં નવજયોત પ્રગટાવવાના નિમિત્તે આવ્યો. આ નવજયોત પ્રગટાવનાર મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિ હતા. તેઓ પોતે જ્ઞાની અને એકનિષ્ઠ ધર્માચારી હતા. તેમનું મુખ પ્રતાપી ને પ્રતિભાશાળી હતું. તેમની નીતી મંડનાત્મક કરતાં ખંડનાત્મક વિશેષ હતી. ગમે તે વાદ સંપ્રદાયને હિતારી પાડીને તે વેદોક્ત પ્રમાણ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા મથતા. પુરાણો ને તેમાં ખાસ કરી શ્રીભાગવતનું ખંડન એ જ તેમના દુશ્મનનું મુખ્ય શ્યેષ હતું. તેઓ બ્યાખ્યાન આપે ત્યારે ‘મૂર્તિ’પુજા વેદમાં નથી, પુરાણો અને સ્મૃતિઓ વચ્ચે ભામક છે’ એમ જણાવતા, ને માત્ર વેદને સર્વોપરી ઠરાવતા, અને વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે તેવું મનાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા. વળી ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધમાં તેમની માન્યતા બ્રહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ કરતાં જુદી ન હતી. પણ બ્રહ્મસમાજ વેદને ઈશ્વરપ્રણીત માનતો નથી, આથી આ સમાજ સાથે બળી શક્યો નહિ.

વળી થીઓસોફીના સ્થાપક મેક્સ બ્લેવેલ્ટસ્કીએ શરૂઆતમાં થીઓસોફી અને આર્થિકસમાજની પ્રવૃત્તિ બેગી બેગવી દીધી હતી પણ પાછળથી થીઓસોફીનું શ્યેષ બદલાયું; તેણે હિંદુ ધર્મની દરેક વાતો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કસવા માંડી. દયાનંદજી પુરાણો ને સ્મૃતિની વાતો ભામક કહેતા, પણ તે વાતો વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસ કરતાં ભામક નહિ પણ સત્ય સાબિત થવા માંડે, આથી થીઓસોફી પણ આર્થિકસમાજથી છૂટી પડી.

આ મહર્ષિ દયાનંદજીનો જન્મ સં. ૧૮૮૧ માં થયો હતો. તેમણે શરૂઆતના ચૌદ વર્ષમાં સંસારના ઠીકઠીક વામૂરા અનુભવ્યા

હતા. તેથી તેઓ સંસારને રોગ સમાન માનતા, જ્યારે તેમના પિતાએ તેમને પરણાવવા માટે કષ્ટ કરી ત્યારે સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ધર છોડી તેઓ ચાલ્યા ગયા. અનેક દુઃખો વેડી, અનેક સ્થળે સત્યજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતા, તેઓ પશ્ચો વૃષ્ટિ કર્યા. આખરે, આ સત્યજ્ઞાન તેમને મથુરામાં વિરજનંદ નામના પરમ સન્વાસીએ આપ્યું. શુરુઆત ક્ષણ, એકતાધીસમા વરસે વેદધર્મના પ્રચાર માટે તેઓ નીકળી પડ્યા. ને અનેક ઠેકાણે વેદ ઉપર વ્યાખ્યાન આપતા તે વખતે પ્રતિમા-પૂજન તથા શ્રીભાગવતનું ખડન કરતા. વળી આ સમયે પાદરીઓ દિંદુ ધર્મની નિંદા કરી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરતા; આ વખતે પણ સ્વામીજીની નજર બહાર ન હતી. તેમને તેમણે વિરોધ કરવા માંડ્યો. ને પાદ્રીજીની કેટલીક વાતો સત્યથી વેગળી ભે, એમ તેઓ જાહેર થઈ જતા. તેથી જ રીતે જૈન મુસ્લીમ વગેરે ધર્મના દ્વણે પણ તેઓ બતાવવા લાગ્યા.

આમ ધાર્મિક પ્રચાર કરતા સં. ૧૯૩૦ માં સ્વામીજી મુંબાઈ આવ્યા. અહીં આવ્યા પહેલાં જ શ્રીવલ્લભ મત વિષે સુધારો તરફથી સારી રીતે જ્ઞાન જાહેર થયું સર્થ ચૂકી હતી. આથી તેમણે અહીં આવી મુર્તિ જડાઈ, એને ઈશ્વર માન્યો તો ઈશ્વર પણ જડ સિદ્ધ થયો, આમ વ્યાખ્યાન આપી મુર્તિપૂજા ઉપર સખ્ત પ્રકારે કરવા માંડ્યા, તથા શ્રીવલ્લભ અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ઉપર આરોપ કરના પુસ્તકો લખ્યા.

આ વખતે મુંબાઈમાં પંડિતશ્રી ગુડાલાલાજી ધાર્મિક પ્રચાર, સત્યા વ્યાખ્યાન અને કથાદ્વારા કરી ચલાવતા. ને વખતના સત્યજ્ઞાન બધા જ મોટા વિદ્વાનો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓને તેમની ધર્મ સંબંધી નીતિ પરત્વે ટેકા હતો. પંડિતજીની નીતિ ખંડનાત્મક હતી પણ મંડનાત્મક હતી, બીજી તરફથી સ્વામીજીએ સ્વભાવ જોવાન હતો. મોટા પણ વખતે તેણી ફાટી નાખી, તેનો વિનાશ કરી, તેને ખરેખર તદ્દન નવી વસ્તુ રચી કરતા, તેઓ જો તે વખતે દાવમાં ભે તો

તેનો વિચાર હોય કરી, તે બોલી જ એમ પુરસાર કરતા તનનોડ મરેનન ક્રોતા અને તે ઠેકાણે નીજી વસ્તુ જી ક્રોતા આમ તેમનામા જીનુ ખાતીમરે જીનાની નવી વસ્તુની રચના કરવાની ટેવ હતી આથી તેમના ઈશ્વર સાથે વિચાર વેને મળતા હતા, તેના કરતા જ્ઞાનસમાગને વધુ મળતા હતા, એમ કહીએ તો ચલ્લી શકે તેમ જે તેના રીતે વેન્ટી ચાતુર્યનું મનવા છતાં વજનું, જાતિ સાતિના બેઠનાં તેઓ માનતા નહતા, આમા પશુ તેઓ ધ્યમમમાજના ટેકના હતા

સ્વામીજી મુખાઈમાં આવ્યા તારની મુમઈની સમાજિક સ્થિતિ પશુ જોવા જેવી છે મહાગ્ન મહાગના કર્તા શ્રીમગ્નજ્ઞાન પટેનના શબ્દોમાં નવાજુના બોડો માટે કહીએ તો -

‘સુધારાનો અર્થ’ બીજાઓ ગમે તેવો કરતા હોય, પરંતુ હું જે સુધારાની વાત કરું છું તેનો અર્થ તો એ છે કે જોડતું જીનુ તેમજ ખગમ, માટે તે માનવુ નહિ, અને જોડતું નતુ તેડતું સાઈ માટે તે ગૃહજી કવુ, પત્રી તે ગમે તેવું સાઈ હેય કે ખસમ હોય તેની કાંઈ ફિકર નહિ મુવાનો અર્થ એટલી દૂરી બાખ્યામાજ પૂરા થતો નથી, પરંતુ એથી આગળ વધીને કહીશ કે, મુરોપીઅન બોડોની રીતભાતો સારી કે બોલી ગમે તેવી હોય, તોપશુ માત્ર તેમની શાન જોઈને તેવું વગર વિચારે અનુકરણ કરવું, બાહ્યસોની તથા ધર્મશાસ્ત્રોની નિદા કરવી, અને વડીના કરતાં વધારે મલ્યા તેવાનો દાવો કરવો ઈત્યાદિ સુધારાના ધણા પરાય થાય છે આવા સુધારાએ આપણા દેશનો જે બારે હાનિ કરી છે તેની ચરુના કરવી મુશ્કેલ છે”

‘વડી જીના વિચારના માણસોની બધી રીતભાત વખાણવા જેવી નથી ખાગમગ્ન, નાનવરા, રોવા ફૂટસનો સિવાજ, હોજી અને લગનના ફટાર્ણ, જ્ઞમનના નડારા વડેમ, સ્ત્રીકેગવણીનો અજાદ, અને પરદેશગમનપ્રતિબદ્ધ ઈત્યાદિ જાનિ હાનિકારક

રિવાજો સામે સુધારાવાળાની લડાઈ થયો વ્હાજી અને દિતકારક હતી.”

આમ જુના વિચારવાળા અને નવા વિચારવાળા વચ્ચે જખ્ખર થઈ જાય છે. તેમાં જન્મે પક્ષમાં, જોજી વત્તા અંશે અવગચાઈ હતી. તેવે વખતે સ્વામીજીના નામે એક જાહેર ખખર સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફ્રેંચી, ગુજરાતી અને મરાઠીમાં છપાવી બહાર પડી; તે નીચે મુજબ છે.

“જાહેર ખખર આપવામાં આવે છે જે હાલમાં એક દયાનંદ સગસ્વતિ નામના પદ્ધિત મુજર્ષ મધ્યે આવ્યા છે. અને તેમણે તેમને ઉતારે શ્રીવાલકેશ્વર મધ્યે દરિયા કઠિ ધ. જેરામજી મનજી મોતીવાલાની ધરમશાળામાં કર્યો છે. ત્યાં તેઓ સચારના પહેરમાં સૂર્યોદયથી દિવસના દસ વાગ્યા સુધી અને ત્યારબાદ બપોરના એક વાગેથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી જે કાઈ જશે તેમની મુલાકાત મોટા આનંદ સાથે લેશે અને તેમની સાથે ‘મત્સંગ સંબંધી તથા શાસ્ત્ર મર્યા સંબંધી અને વેદાદિ સત્ય શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ’, વિધિનિષેધ, વિવેચન વિષય તેમજ બોળ દરેક વિદ્યાના વિષય ઉપર તેમની સાથે વાતચાંત કરશે તથા સત્યાસત્ય વિષયનો યથાર્થ નિશ્ચય કરી તેમના મનનું સમાધાન કરશે. સં. ૧૯૩૦ના આગે વહ ૯ વાર સોમે

લિ. સ્વામિજી પૂગજીનંદ

આ મૂળ સંસ્કૃત જાહેર ખખર ઉપર પદ્ધિતશ્રી દીક્ષા કરતાં લખે છે કે, “એ હેન્ડનિલ બહાર પડ્યું કે તરત લોકોમાં મોટા ધાંધાટ ઉઠ્યો. પ્રાચીન વૈદિક ધર્મો ઉપર ધાપ મારનારા લોકો મોટા આનંદથી ઉદ્બોધિત થઈ ગયા. હવે આ હેન્ડનિલમાં સંસ્કૃત લખાણની પ્રોત્તી અને શુદ્ધિ અશુદ્ધિ કેવી છે તે બાકરજી વગેરેના ધર્મગ વિદ્વાનો પોતાની મેળે સમજશે. દયાનંદ સગસ્વતિએ રચેલા પોતાના મુશ્વવર્ણનના શ્લોકમાં ગોચા ચરણમાં સક્ષેદમ્પત્તમ્ એવો પાઠ રચેલો હતો. તે ઠેકાણે બ્રહ્મચરિણેદમ્ આ જરા સરસ પાઠ પ્રેક્ષ

શાધનારા શાસ્ત્રીએ બનાવી આપેલો છે. અને તે (પ્રદ્ શાધનારા શાસ્ત્રી) તેના કહેવાથી જાણ્યું.”

વિદ્વાન લોકો તો કાશીમાં દયાનંદ સરસ્વતિ સ્વામી તરફથી છપાએલાં પુસ્તકો વાંચીને તેઓની વિદ્વતાથી વાકેફ થયેલા હતા. પણ ‘અનુપ્યા મોહિને દેન્ડમિત્ર ત્રિવિધાથી ધણો ઉત્સાહ થયો. તેથી ધણાં એક લોકો તેનું ભાષણ સંભળવા નાનકેશ્વર જરા લાગ્યા. ને લોકો આગળ મજદૂર સ્વામીએ મૂર્તિપૂજાદિ ધર્મોની નિંદા કરવી શરૂ કરી. ત્યારે શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોત્તર સાંજગવાનાં શોખી, ‘ખડ’ તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનારા કેટલાએક સદ્ગૃહસ્થોએ પકિતોની સભા કરવાનો ઉત્સાહ ધર્યો. પરંતુ દિવાળીના તહેવાર અંબધી તથા દેવદર્શનાદિ અંબધી કામોને લીધે ગૃહસ્થોને એકઠા થઈ વિચાર કરવાનો અવકાશ ન મળ્યો. તેથી તહેવાર થયા પછી સં. ૧૯૩૧ ના કારતક સુદ ૨ ને દિવસે કેટલાએક શોખીન સદ્ગૃહસ્થોની આનંદો મંડળી એકઠી થઈ, ત્યાં જો વિચાર કર્યો તે પ્રમાણે પડ્યા ગોપાળજીનરભે-રામ નામના પુરુષે ચોવીસ પ્રશ્નો લખી એક દેન્ડમિત્ર કારતક સુદ ૪ ને દહાડે બહાર પાડ્યું.

આમ સ્વામીજી જોડે ચર્ચા ‘કૃતા પડેનાં કેટલાક પ્રશ્નોના ખુલાસા સદરજી પકિતજી તરફથી માગવામાં આવ્યા તેનું કારણ એ હતું કે “કેટલાએક સુદ મિત્રોની ઇચ્છા થઈ કે શાસ્ત્રીઓ તથા પકિતો સમક્ષ ચર્ચા થાય તો ધણુ મારું. ત્યારે તેમાંથી એક મિત્ર બેાક્ષી ઉડયો કે એવાં છાપાના ડોળ ઉપર કુલાર્ધ જઈ ફાકેલ વિદ્વાનોને શ્રમ આપવો ઠીક નથી. ચાથી કે સં. ૧૯૨૯ ના ફગણ સુદ ૪ ને વાર સોમના આર્થમિત્રમાં નવીનપંથો સ્વામીનારાયણ ત્રિપે કેટલું ડોળ ભરેલું જાણ્યું હતું. x x x ને મારે એક નહેરુ સભા બેઠાવી તેમાં સ્વામિનારાયણ વાલાને પણ નિમંત્રણ હતું હતું હતા, તેઓ ન આવ્યા. x x નેથી સભા મેળવનારનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો તેમ જ આ પ્રસંગે ન થાય વારતે પ્રથમ નીચે લખેલા

પ્રશ્નોનો ખુલામો એઓ પામેથી મળે તો પછી એક સાગી જગામાં પડિનો વગેરેની સમા જોવાથી, તેમની સમક્ષ દરેક વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરવો.

આ એવીસ પ્રશ્નોમાં મુખ્ય પ્રશ્ન નીચે મુજબ છે.

૧ થી ૬ પ્રશ્ન-તમો ચારે વેદ, તેના ભાગ સહિતના બ્રહ્મ, આત્મવ્યક્ત, ઉપનિષદ, વેદના અંગ, શિક્ષા કલ્પ, વ્યાક્રાંશ, નિરુક્તિ વગેરે, વેદ તથા વેદાંગના બાધ્યો વગેરેમાં જે પ્રમાણ અને અપ્રમાણ માનતા હોય તે જણાવો.

૭ થી ૧૩ પ્રશ્ન-ધર્મ પ્રતિપાદક જમીનિમુજ તથા બહુ પ્રતિપાદક જ્ઞાનમુજ તથા ચરણચૂદ, સર્વે પુણ્યો, મહાભાગત, રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, મનુસ્મૃતિ, યાજુર્વેદ્ય વગેરે સ્મૃતિઓ, મિતાક્ષ હિ, તેઓની ટીકાઓમાંથી શું પ્રમાણ અપ્રમાણ માનો જો, તે જણાવો.

૧૪ થી ૧૬ પ્રશ્નો-વિષ્ણુસ્વામી શંકર વગેરેના સંપ્રદાયમાંથી તમે કોના અનુયાયી છો. કે સ્વતંત્ર ? જે સ્વતંત્ર હો તો તમે જક છડ, ઈશ્વર માયા બુદ્ધ અને મોક્ષ એ છ પદાર્થોનું સ્વરૂપ કેવી રીતે માનો છો ?

૧૭ થી ૨૦-જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે કિયે પ્રકારે તથા કે.ણ કરે છે. સ્પષ્ટિ થયે કેટલો કાળ થયો, વગાદિ કર્મ કરવા કે નહિ, ને તે જે પ્રકારે ચાલે છે તેમજ માન્ય છે કે નહિ તે જણાવો.

૨૧ થી ૨૪-શાખા બેદથી કર્મોના ફેરફાર કમળ રાખો જો ? મુમિદ, ગમકુલુના બનારોને ઈશ્વર માનો છો ? જાણ તમારે કો આશ્રય છે તથા કાલીય મી પ્રગટ થયેતું સદર્મ વિચાર નામનું પુરતક તમને માન્ય છે ?

આ પ્રશ્નો પશુ યુજ્જ્વાની સંસ્કૃત ને મરાઠીમાં જુદા જુદા નિદાનોએ જ.ખા. ને જણામું કે જે તમે મ્હોડા મ્હોડા શાસ્ત્રવાદ કરવા ઈચ્છા ધરાવતા હો તો વેદવાચ સંપન્ન રા. આશુકવિ

ગદ્ગદ ધનસ્વામ પૂંચનદીને કહી, તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય, રાંકરાચાર્ય મધ્વાચાર્ય સંપ્રદાયના વિદ્વાનો વાદ કરવાને ખુશી છે અને આ વિષેની વિનંતિ પંડિત ગદ્ગદને કરીશ.

આવી રીતે સ્વામીજીને પ્રશ્નો પૂછવાનાં કારણ પશુ અનેક હતાં. કારણકે સ્વામીજીના બાપણે સાંભળી અનેક જાતની વાતો સ્વામીજી માટે ચાલતી થઈ ગઈ હતી; તેમાં કાઈ કહેતું કે આચાર્ય લોકોના પ્રમાણુ પ્રમાણ જે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ વગેરે છે તે સર્વ પ્રમાણોને સ્વામીજી માનતા નથી, વળી સ્વામીજીના વર્ણાશ્રમ વગેરે ધર્મોત્તું શું મંતવ્ય છે તે પશુ જાણવાની જરૂર હતી વળી વાદોનો સિદ્ધાંત સમજ્યા વિના શાસ્ત્ર ચર્ચા સાંભળવામાં આનંદ આવે નહિ. તેથી આ પ્રશ્નોના ઉત્તરથી પછી વાદી પ્રતિવાદોની ચર્ચા સહેલાઈથી થઈ શકે.

આનો ઉત્તર સ્વામીજીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે દીકા કરતાં આપ્યો કે જેમ સ્વામીનારાયણ નાસી ગયા તેમ જ જ્યપુરમાંથી કાઢ એક ગોસ્વામી નાસી ગયા, તેમ અમે કરવાના નથી. આમ લખી સં. ૧૬૭૧ના કારતક સુદ ૭ ને સોમવારના દિવસે તે પ્રશ્નોના નીચે મુજબ ઉત્તર આપ્યો. જે મેં દૂંધાવીને નીચે લખ્યા છે.

૧ થી ૬ પ્રશ્નના ઉત્તર-પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો, ચાર વેદોત્તું પ્રમાણ તે તેની જ્ઞાતિત્ત્વ (પરિશિષ્ટ વગરની તથા પાદજ્ઞાદિ મતોના પ્રમાણ વિના) પ્રમાણ માત્ર છું. ચિદ્વાદિ વેદાંત, બાપ્યો ને વ્યાખ્યાનોનું માત્ર અવલોકન કરું છું.

૭ થી ૧૪-પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા ચરણ વ્યૂહ મારે માન્ય નથી, પણ વિચારો ભેદે છું. પુરાણો, ઉપપુરાણો તથા તંત્રમંથોનું અવલોકન કરતો નથી. તેમ જ મહાભારત, રામાયણને પ્રમાણ માનતો નથી. અનુસ્મૃતિ, પાંચવલ્લભ ને ચિત્તાવર્ણીની દીક્ષા વગેરે અંગીકાર કરતો નથી.

૧૪ થી ૧૬-નિષ્ક્રિયામીના સંગ્રહાવમાં હું માનતો નથી હું સ્વતંત્ર નથી, પણ વેદનો અનુયાયી છું. અને જેમ વેદમાં જડાદિ પદ થો વિષે કશું છે તેઓનું પ્રમાણ હું કમૂલ કરું છું.

૧૭ થી ૨૦-જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે વેદમાં લખ્યું છે, તે અને તે કાણે કીધું છે, તે બધું હું વેદ પ્રમાણે માન્ય કરું છું. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કાળના વર્ષોની સંખ્યા નથી, વેદમાં કહેલા યજ્ઞાદિ કર્મો પદાશક્તિ પ્રમાણે કરવાને હું કમૂલ કરું છું. વેદોક્ત પ્રકાર સિવાય ખીજતો હું સ્વીકાર કરતો નથી. ૨૧ થી ૨૪-વેદનો શાખામાં કહેતાં ને કર્મો તેનો વેદમાં ચૂક ગયેલી સાથે અનુસરતા હોય તો જ માન્ય કરું છું. ઈશ્વરને જન્મમરણ છે નહિ. (ગમકુળની બાબતમાં) અને જેનું જન્મમરણ થાય, તે ઈશ્વર જ નહિ. કારણ કે ઈશ્વર સર્વ યજ્ઞામાન, સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક ને ન્યાયકારી છે. હું સંન્યાસ આશ્રમમાં છું, સદ્ગર્ભ ભાસ્કર અને માન્ય નથી.

આમ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી તેમણે લખ્યું કે મારા વિચાર પ્રમાણે તો દરેકજ મતમાં થઈ નેહએ. પણ પછી પ્રતિવાદી શાખાગતી પ્રત્યેને પુનરાક્રિત હોવાવાળા કહી કહી ટીકા કરતાં લખે છે. કે, આ પ્રશ્ન કરનારની ભુદિતો નાચ કેમ થયો છે! અને જો બધા એવા જ ભુદિદોષી એવી ગંભીરમાં બેઠા થાય તો એવા અટોનીઓના સમામમથી સ્વાર્થ સત્વ વિચાર કેમ થશે? કેમકે ન્યાયમાં કશું છે નથી બાવાને પૂરતું અન્ન પહું મગતું નથી ત્યાં ધન સંપાદન કરવાની મજા, કેવી રાખવી? આમ સ્વામીજીએ પોતાની ઉમતા પ્રથમ ઉત્તરપત્રમાં જ દેખાડી.

સ્વામીજીનું ઉત્તરપત્ર ઉદ્ઘાટના કરેલું નેહ, તેનું ખંડન પંડિત જીના શિષ્યો ગમજી અને મૂલસંકરે વિસ્તારથી લખી, મંડલીની સદાશથી છપાવ્યા આ લખાણ સરજમ બે દર્મો જેટલું છે. પંડી તો પરસ્પર એક બીજા ઉપર ગર્માની કઠીમી વરમ્બવા લાગ્યા. ગર્મા પછી ડીકીક મદિનાઓ લચી ચાલી. આ ગર્મા બેશ પ્રીયાજ

સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ઉપર પણ સજ્જડ પ્રદાર કરવાનું સ્વામીજી ચૂકતા નહિ આની અસર જનસમાજ ઉપર થતી, અને પુષ્ટિમાર્ગની હોલતાનો આભાસ જણાવે. આ વખતે ગોળી મીજીવણલાલજી મહાગજ પુષ્ટિમાર્ગમાં આગળ પડતા હતા. તેઓ વિદ્વાન તથા બુદ્ધિશ્રુત હતા. તેમને પણ આ ઝંઝાવતનો ભય લાગ્યો. આથી એક દિવસ પડિતજીને બોલાવી દવાનંદજીના અવળા વર્તન વિષે વાત કરી, અને કાંઈ પણ રીતે તે પ્રચાર અટકે તેવી ધમ્મી દર્શાવી. ત્યારથી પંડીતજીએ સ્વામીજીના સિદ્ધિતોની શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા કરવા માંડી અને તેમના અવળા પ્રચારને શાસ્ત્રના આધારે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ત્યારબાદ મુખાધના બધા જ શાસ્ત્રીઓ પંડિતો પૌરાણિક વિદ્વાનો અને ધર્મ જીજ્ઞાસુઓની એક મોટી સભા બરી અને તેમાં મૂર્તિપૂજા ઉપર એક અદ્ભુત વ્યાખ્યાન આપ્યું. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં મૂર્તિપૂજા છે એમ પ્રમાણો સાથે સાબિત કરી આપ્યું. સ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યો આ સભામાં આવ્યા હતા. તેઓ પડિતજીને સાંભળતાં તેમની અમાધ શક્તિ માટે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેમના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આગળ પોતાનું શિષ્ય બુકાવા લાગ્યા.

હવે બીજી સભા એકલા વિદ્વાનોની બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં પડિતજી વેદમાં મૂર્તિપૂજા છે તેનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો આપવા તૈયાર થયા.

આ સભાના સરપચ તરીકે દક્ષિણાત્ય પંડિત ભીમાચાર્ય ઝંખડીકરને નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. વળી એર્લિન્સ્ટન કોલેજમાં ન્યાય વૈજ્ઞાનિક વેદાંત વગેરે પદ્ધતિન વગેરેનાં ધણાં વર્ષોથી પ્રોફેસર હતા. સગકારે પણ તેમને મહામહોપાધ્યાયનું તક્રુમાન આપ્યું હતું.

આ વાદમાં પંડિતજીની શાસ્ત્રીય પ્રમાણો આપવાની અદ્ભુત શક્તિ, વેદાનો અભ્યાસ તથા વેદાંતમંત તત્ત્વજ્ઞાનની પુષ્કળ માદિતીથી

મૂર્તિ પૂજન વેદમાં નથી એમ કહેનારા ઝંખવાણા પડી ગયા, ને મૂર્તિ પૂજના વાદમાં સિકસ્ત મેળવી. ન્યારે પંડિતજીએ વેદમાંથી તેના પ્રમાણ જતાવ્યા ત્યારે કેટલાકે તેને પ્રક્ષિપ્ત છે, પાછળથી ઘૂસી ગયેલાં છે એમ કહેવા માંડ્યું. ત્યાં પણ પંડિતજીએ મુરેષપાદિ દેશોમાં ઉપાગેજા વેદના ગ્રંથોમાંથી તે વાક્યો જતાવતાં તે બધા ઠંડા પડ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વામીજીએ પ્રમાણ બલસ્યા બદલવી પડી કે વેદનો અમુક ભાગ માન્ય અને અમુક ભાગ અમાન્ય. તેમાં પણ સ્વામીજીનો સ્વભાવ જ કંઈક કરી નાખવાની વૃત્તિ વાળો હતો. તેમના દેહનાં સજીવ કણો મનનાત્મક કરન અંકનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા ટેવાયેલા હતા એટલે આ બધું ચલાવતાં તેમણે તો ધોને જે કહેતા હતા તે એક કે બીજી રીતે ચલાવ્યે ગાખ્યું. પણ આ સમાના સગપંચ મદામહોપાધ્યાય બીમાચાર્ય ઉપર પંડિતજીની અસર જાખ્ખર પડી. પંડિતજીને ચારે વેદ, ન્યાય, મીમાંસા, તર્ક, સાંખ્ય, યોગ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને જ્યોતિર્ષાદિ શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છુદ્ધ પૂર્વક સમન્વય દરાતા નિહાળી તેમણે પણ પંડિતજીની વાતને પ્રુષ્ટિ આપી એટલું જ નહિ પણ પોતે જે ન્યાયાધીશ હતા તે એક પક્ષકાર બની મૂર્તિ પૂજા મંડળ અથવા વેદધોદ્ધાર નામ મંચ રચ્યો ને સ્વામીજીના મતનું ખંડન કર્યું.

આમ મુંબાઇમાં સ્વામીજીને જોષ્ટ્રએ તેટલી સફળતા ન મળી. આપણા મુંબાઇ પ્રાંતમાં આપસમાજનું બધું મુશ્કેલી નથી તેનું કારણ આપણા વિદ્વાન ભારત માર્તંડ પંડિત મુદ્લાલજીને આભારી છે. જોકે આર્ચ સમાજની રીતે સંમંડન ને શુદ્ધિના સવાલોમાં કળવાએલો વર્ગ, રસ લેવા માંડ્યો હતો.

મૂર્તિ પૂજની ચર્ચા અંગે સ્વામીજીનો પંડિતજીને અનુભવ થયો, તે તેમણે આર્ચ સમુદય નામના તેમના પત્રમાં જણાવ્યો છે. જોકે આ આખી ચર્ચા અહીં લખાવવાનો અર્થ નથી; પણ આ વિષયમાં પંડિતજી સ્વામીજી વિષે શું માને છે, તે લખી આપો વિષય સમેટી

લઈશું. આ વિષયમાં તે વખતની આપણી સમાજ મર્યાદાનો ખ્યાલ પણ ઠીકઠીક આવે છે.

“આપ” લોકોની સર્વ પ્રાચીન ચાલને બાલપણથી માલ રહિત જ માની બેઠેલા અભિમાની પશ્ચિમીઓની નવા જીવાનિયાઓ વેદ-શાસ્ત્રસિદ્ધ મૂર્તિપૂજા વગેરે ધર્મ રીતિઓને પ્રથમથી જ ખોટી સમજતા હતા. તેઓ વેદશાસ્ત્રને જ ગાંધાઈ સમજે છે ત્યારે તેમાં કહેલા ધર્મેને છોકરાઓની રમત જેવા બર્થ સમજે તેમાં શું આશ્ચર્ય! પરંતુ આ નવીન નાસ્તિકો નરરત્નો, માતા પિતા વગેરેના દબાણથી તથા નાતજાતના સ્વાસોષ્ઠ્યોના લાયથી વેદશાસ્ત્રને ખુલ્લી રીતે ખોટા કહી શકતા નથી. તેથી તેઓને વેદશાસ્ત્રોના પોતાના પરંપરા પ્રાપ્ત ધર્મો પણ પરાજે પાડવા પડે છે. આ જ કારણથી આજ સુધી નવા સુધરેલા છોકરાઓ મૂર્તિપૂજાને મનમાંથી રમત જેવી જાણતે જતે, પણ મ્હોડેથી નિંદી શકતા ન હતા. તેઓ એ શોધતા હતા કે જે વાત પોતે ધારતા હતા તે વાતને વેદ શાસ્ત્રોક્ત ઠેરવી આપનારો કોઈ એમને મળે, તો એમને લામ ફાવે. ધણા વખતથી આ વાત સારૂ તેઓ ફફિં માનતા હતા. તેટલામાં દયાનંદ સરસ્વતિ નામના સંન્યાસી તેઓને મળી આવ્યા. તે એવું કહે છે કે મૂર્તિપૂજા વેદમાં તથા વેદના અંગિમાં છે જ નહિ. મૂર્તિપૂજા એ આપ” લોકોનો ધર્મ જ નથી. આ વાત નવીન લોકોને મન ગમતી થઈ પડી, કહેવત છે કે બાવલું હતું અને વૈદે હતું.

વૈદિક ધર્મનો ખરો નિમ્મય કરવા સારૂ સર્વ વેદનો અર્થ સમજવો તો એક તરફ રહ્યો પણ સંન્યાસીને સાધારણ સંસ્કૃત બાવાતું યાન કેટેલું છે, તે સારી રીતે સંસ્કૃત સમજનારા સર્વ લોકો સમજે છે. તથા નવીન લોકોએ, તે સ્વયંચામી સ્વામીનું નામો વગ્ન સ્વગ્ન વર્ગમાં વધારીને પોતાની ગમતી સરક સિદ્ધ કરી લીધી. હવે તેઓ ખુલ્લી રીતે મૂર્તિપૂજા, વગેરે પ્રાચીન ધર્મને નિંદી શકે છે. માથાપ વગેરે સંજ્ઞાઓને તથા નાતજાતને કહે છે કે

આપણે આર્ષ લોકો છીએ, તેથી પ્રાચીન શાસ્ત્રસિદ્ધ જે આર્યોના ધર્મ હોય તે આપણે પાળવા કૃતિમ છું. પણ મૂર્તિપૂજા વગેરે તો આર્યોના ધર્મ જ નથી એ માગવેદ રૂપ પ્રાચીન આર્ષ શાસ્ત્રમાં જ કહેવ નથી, લોખી લાલચુ લોકોએ લાખોનો લક્ષ્યો લેવા સાદે લવાન? જેવા લેખો લખીને તમને ભભાવો મૂક્યા છે.

સં. ૧૯૩૦ના આશ્વિન માસમાં તે સન્ધ્યાસી આવ્યા. ત્યાં પડી આ બ્રામતનો પ્રશ્નો તકગર છડી હતી. તે વખતે અમેએ સર્વ સાધારણ આર્ષ ધર્માભિમાનથી કેટલોએક સભાઓમાં વિધાયન, કનકતા વગેરેના છાપેલા વેદાદિ પુસ્તકો પાસે રાખી, અનેક પંડિતો તથા આરે વેદવાળા વેદિકા સમક્ષ એ સિદ્ધ કરેલું છે કે મૂર્તિપૂજા વેદમિદ્-વેદાગ શાસ્ત્રસિદ્ધ આર્ષધર્મ છે.

તેથી મુંઝાળા નિવાસી પ્રજા એક સુવ બોલો તો એ વિષયમાં નિસશય થયા જ છે

મૂર્તિપૂજા વેદમાં ક્યા છે એ સકા સમાધાન મારે પડિતજી વેદવિદ્યા નામનું એક કાળ્ય નીચે આપ્યું છે તે વાંચવાથી ચકાઈ અમાપન થઈ જશે.

પ્રશ્ન ૧૨૧ વેદ વિસ્તાર, કયા વેદ વિસ્તાર,

વેદાબ્યાસ વિનાસ લઢી જન, પામે ભવ નિર્માણ. (૧)

મહી મત્ર બ્રાહ્મણ એ એક, એક જ વેદ વિચાર,

સ્મૃતિપુરાણને અંગ બાણીને, કરે અર્થ નિરધાર (૨)

તમે ધર્મ રક્ષણને કાળે, ધર્મ પ્રણી અવતાર,

વેદ સદિતા બ્રાહ્મણ ગાતાં, તવ પામે તવ પાર (૩)

વેદ નણી સદિતા જતાવે, પ્રતિમા પૂજન સાર,

બ્રાહ્મણ અને સુતમાં તેના, ત્રિવિં રૂપ છવ્યા (૪)

શ્રીકૃષ્ણ તવ પદબજ નિરમળ, અપદગ અમૃતધાર,

વેદ શાસ્ત્રમાં તોઈ વખાણવાં, અદુ કૃતજ્ઞાન ઉદગ (૫)

વેદ બણી તમ તણી કરે સફ, સેવ શુભ આચાર,

ચિતા ચિત તજે ગોવર્દન તે જ બલ સાકાર. (૬)

પડિતજી એક સાગ દર્શ દતા તેથી એક જ કાવ્યમા વેદના અભ્યાસની જરૂર, વૈદિક સાહિત્ય કયું કયુ, તે બધુવાથી શુ કળ મળે, પ્રતિમાપૂજન-મૂર્તિપૂજનનું મૂળ ક્યાં છે, તેનો વિધિ ક્યાં છે, ગંગાજીનું માદાત્મ્ય, તીર્થની શાસ્ત્રીયતા, વેદ બધુવાથી પ્રભુસેવા શુભ આચારથી થઈ શકે, સાકાર બલની ઉપાસના જગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર અદ્ભુત સમજાય તેવી રીતે આપી દે છે વેદની સદિતાઓમાં મૂર્તિપૂજનના ઉદ્દેશ છે અને તે મૂર્તિપૂજન કેવી રીતે કરવી તેનો વિધિ બાલકજી અને મુન વિભાગમાં મતાવ્યો છે.

આ વિષે સમાસોચકનાં તત્ત્વોએ શ્રી ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી તથા શ્રી મણીલાલ જીભારામ જટ્ટ લખે છે :

“પૂજન અને બ્રહ્માવર્તમાં પોતાના સિદ્ધાંતનો પ્રતિવેશ પાડી જ્યારે આર્યસમાજના સરચાપક દયાનંદ સ્વામી ઇસ ૧૮૭૫ માં મુખ્યત્વે આબ્યા ત્યારે ધર્મ જનમતમાં મોટો સંજોગ થઈ રહ્યો હતો વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર દીકાઓ અને મૂર્તિપૂજનનું ખડન થતું હતું. વેદમાં મૂર્તિપૂજન નથી એમ સમાજવાદીઓ કહેતા હતા (આજ પણ કહે છે) અને વિદ્વાન સ્વામીની સામે વૈષ્ણવો તર્કથી વાદ કરવાને ત્રેદાને પડે એવો નીલો વિદ્વાન ન હતો, તે વખતે પડિતજીએ “જદા મૂર્તિપૂજન છે, એમ સિદ્ધ કરી આપીશ” એવું કહી જનમંડળની એક મોટી સભા બેસાવવાના આમત્રણ-પત્ર કાઢવાનો રત્ન આપી હતો. એ સભા મળી પંડુ બાલકજી વિદ્વાનોનો સભાએ જોમ કોઈ જાતના નિર્ણય વગર હોઠા કરી વિસર્જન થાય એ તેમ થયું. કોઈ દારખતે લીધે સ્વામી તેમાં હાજર થયા નહિ. અને સજાનું કામ લોકોનો રોસાવસીમાં સમાપ્ત થયું. પડિતજીએ બીજો પ્રસંગ લઈ રવામો માથે એ સંજોગે વાદ કર્યો હતો, અને મુખિયો મૂર્તિપૂજન સિદ્ધ કરી દતો, એમ કહેવાય છે. એ પ્રસંગે કેવી રીતે વાદ ચલાવવા વગેરેને,

૭૬ :: બા. મા મદુસાધજીનું જીવન અને સાહિત્ય

દેવાણે લંબાણથી લખાવેા જોઈએ, પરંતુ હાલ તેનો અરકાશ નથી, એટલે માત્ર એટલું જ કહીને વિરમીશું કે સ્વામીની સામે યવામાં જેજીવો તરફથી પકિતજીએ એ સમય આગળ પડતો બામ લઈ, એ ધર્મવાળાઓની મદદતા સાચવવાનો શ્રુતિ મુજબનો નિયમ છે. એ સો કોઈ સ્વીકારશે.

આચાર્ય સુધર્માદય સભા.

સ્વામીજીની સુત્રાઇની પ્રવૃત્તિ દેખાવમાં વેદધર્મના પ્રચાર માટેની હતી, પણ ખરી રીતે તેમનો પ્રચાર પ્રાચીન વૈદિક સનાતન ધર્મ તે પુષ્ટિમાર્ગ વગેરે સાથે હતો. આ પ્રચાર તેઓ તેમની લાઘુશૃંગ રીતે થયે જતા હતા. તેમા તેમને તે વખતના સમાજસુધારકો તથા બીજા સારા પ્રતિષ્ઠિત, હિંમતવાન, ઉદાર, એકનિશ્ચયવાળા ધણા એક હોકાને ટોકા હતા. એટલે સ્વામીજીનું કાર્ય કેટલેક અંશે મુંબાઈમાં આગળ ધપવામાં પગલાં મારતું હતું. પણ આ પગલાં સાથે પ્રથમ સુર પડિતજીએ કાઢ્યો. પડિતજી સ્વામીજી સાથેની મૂર્તિપૂજાની ચર્ચા વખતે તેમનામાં કેટલાક નવજા અકોડા જોઈ ચલા-જેમકે સંસ્કૃત કાષાનું પરિમિત જ્ઞાન, પૂર્વાચાર સંબંધ વગરનો વેદના વ્યાખ્યાનનો અર્થ, વેદધર્મમાં જોઈતો સુજનતાનો અભાવ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ વિરુદ્ધ તેમનો પ્રચાર, તથા વેદધર્મનું પૂર્ણપર સંબંધવાળું સ્વાસ્થ્ય સમજવાની નવજાઈ. આમ જતાં નવજાઈઓ જોવા હતા, પડિતજીએ સ્વામીજીના દેખીતા વેદધર્મના પ્રચારના કેટલાક મારે અભિનંદન આપ્યાં. સાથે સાથે વેદાદિસાસ્ત્રના પ્રચાર સાથે સ્મૃતિ ઉપનિષદો પુરાણો ઇતિહાસ વર્ગેરના સમન્વયની આવશ્યકતા જણાવી; ને તે પ્રમાણે સમન્વય સ્વામીજી ન કરતા હોવાથી તે વિષે તેમણે દોષ કરી.

આવે પડિતજીનો સ્વામીજી વિરુદ્ધ સુર નીકળતો સંભળ્યો. એટલે કેટલાકે જોઈ વિચાર્યાં સમર્થ, સદ્ગુણશ્રુત, સગમશ્રુ શબ્દ કૃત્રિમ પ્રદાનો જેમને દોષનો પણ ન ચલાવાથી સ્વામીજી ઉચ્છ્રાંખતતાથી મનમાં કુન્ની થતા હતા, તેઓ પણ હવે સ્વામીજીની મનનો વિરોધ કરતા લાગ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સનાતન ધર્મના રક્ષણ અને પ્રચાર માટે કઈ કાર્ય કરવું એવું બધાના મનમાં

રવા કરનું હતું. આ માટે એક સભા રચાવવાનો વિચાર ગો. શ્રી-
નૃસિંહલાલજી મદારાજને આવ્યો. ને તેમની પ્રેરણા નીચે આર્થસુધ-
મોદય સમાની રચાવના સં. ૧૯૩૨માં કચ્છમાં આવો.
આ સમાનો ઉદ્દેશ વેદ મૂર્તિ પુરાણ અને આચાર્યોના મથિને
અનુસરીને ઉપદેશ કચ્છવાનો હતો. આ કાર્યમાં શેડ વરજીવનદાસ
માપવવાસે આરો મદદ કરી. શેડ વરજીવનદાસ તે વખતે મુંબાઈમાં
પ્રથમ કપાના નામગિરી મળતા ને તેઓ મદાજનના નગરશેડ હતા.
તેમણે બી. એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યાં આપણા વેદાદિ
પુરાણ વગેરે આર્થ મથિનો પણ જોણવડગો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને
મનાવન ધર્મના કાર્યમાં ઉત્કૃષ્ટ રસ ધરાવના હતા તેઓ એક સદા-
ચારી ધાર્મિક બપાદારકુચન નરગલ હતા તેમણે સં. ૧૯૩૦માં
કચ્છજી પટેલ નગર પાસે ખુદો જમા મેટા વિસ્તારવાની ખરીદી
તેમાં બન્ન મંદિર નધાણું અને વંશાખ સુદિ ૧૨ ને સ્થિરારે કચ્છ
મંડવીવાળા ગો. શ્રીપનાસાલજી મદારાજ દરને શ્રીમદ્ધમીનારાયણની
પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિર તે મુંબાઈની દાસનો માપવવાજ ત્યાં
ધર્મના અનેક કામે ને પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આ આર્થસુધમોદય સમાનું રચન પણ માધવમાત્રમાં રાખવામાં
આયુ. અદોઆં હજારો મોનાઓ કયા બાખ્યાનમાં સારી રીતે
ભાગ લઈ શકે તેવી સમવકવાળો એક વિદ્યાગ મંડપ બાંધવામાં
આવ્યો છે

આ સમાની સરખાતમાં ગો. શ્રીનૃસિંહલાલજી શેડ શેડ
ઉત્સાહ દેખાડતા હતા. એકાદ વખત આપણીસભામાં પણ પધારણા,
પણ જેમ સામાન્ય સનાતની માનસ છે તેમ અહીં પણ ધાર્મિક
ઉત્સાહમાં એટ આવવા લાગી. સામાન્ય રીતે સનાતની વિચારના
ધર્મપ્રેમીઓ તથા વૈષ્ણવો સંખ્યામાં વિવેક હોય છે, તેઓ
સરખાતમાં બોલવે શરૂ પણ આચારમાં આગસુ તથા કરપેક હોય
છે. સનાતન ધર્મ માટે રાજા સમાજ રજા મેળો જે પાળ જાતે

નીકર બની આવી સંસ્થાઓમાં હિલટભેર ભાગ લેવો, સંસ્થાના કાર્યને પ્રગતિશીલ બનાવવા માટે શ્રમ કરવો, પોતે યથાશક્તિ આવા કાર્યમાં ફાળો આપવો, ને ગ્રીભ પામેથી મેળવી આપવો, આવી સહા તરફ નવયુવાનોને આકર્ષવા માટે વિશાળ હૃદય રાખવું, ખીભ તરફ લઘુતા ભાવ ન રાખવો, આ બધું તેમના સ્વભાવમાં નહિ જેવું દેખાય છે આ લોકોની ગમે તે પ્રવૃત્તિ તરફ દૃષ્ટિ નાખશો તો સહજ માલુમ પડશે કે તેઓની પ્રવૃત્તિ ક્ષય-ભંજુર હશે. થોડું કાર્ય ઉપાડ્યું પછી થોડા વર્ષમાં તે અદસ્ય થવાનું. વળી પાછું તેમની ઉપર આક્રમણ થાય એટલે થોડા ભયત થવાના ને પાછા હતા તેવાને તેવા એટલે આ લોકોની કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ આરંભમાં વિશાળ લાગે પણ પાછળથી તે અંકુશિત થઈ જવાની.

અહીં પણ આ સહા સ્થાપવા વખતે ઉત્સાહ સારો હતો, પણ સહા સ્થપાઈ ત્યારે ફક્ત ત્રીસ સહાસરો નોંધાયા. પડિનજનો સ્વભાવ બાહ્યપ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિથીલદનો તો પણ, જે કામ ઉપાડે તેમાં તેઓ તન મન અને ધનથી રમ લેતા. પડિતજ આવડી ત્રીસ જેટલી સંખ્યાથી નિગમ ન થયા. તેઓ સમજતા હતા કે તે વખતના સમાજમાં બહેણા ગણેલા ધર્મજીણાસુઓ વધ્યા જ જોછા માણસો હતા તેથી આ પ્રવૃત્તિનો સહાર ભોંધએ તેવો ન થાય, છતાં કોઈ પણ કાર્ય તેના કર્તાની રીતભાત સાથે સંજોષ ધરાવે છે. પડિતજ પોતાના દરેક કાર્યમાં નિયમિત હતા, તેમના હન્યમા નિરાયા ન હતી, વળી તેઓ જત્રીસ વર્ષના ઉજળતા નવજુવાન હોવાથી તેમનું કાર્ય થોડા વખતમાં બીજમથી મોઢ યઈ પુષ્ટ વૃદ્ધરૂપે પડિગમ્યું. અહીં પણ આ સહામાં નિયમિત, દર અંકરાદિયે આજ્ઞાન બાંધી પડિનજએ લે કામાં જાગૃતિ લાવવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. આથી તેમના અંગત કાર્યમાં અબ્યવસ્થા થતા માંડી. પણ એ અબ્યવસ્થા રાત્રીના સમયમાંથી કાઢી આ સંસ્થાને પમલાર કરવા માટે અજન પુરુષાર્થ કરવા લાગ્યા. પડિતજના બરાખ્યાનમાં મીઠાશ અદ્યુત હતી, ને તાન તલરપશો

વધા વિર ને સમરને અનુકૂળ મનું અ.થી આ સમર્થ ગ્રાખ્યાન
 સમીપમાં મેઢો ને પેટીક વખત દળરો શ્રીનાઓ આવતા
 તેઓ પંડિતશ્રી ગ્રાખ્યાનો સમીપી, યાઓવ યાન લોક કા.મ.
 સમન્વરયાની તેમની અદ્ભુત ઇન્દ્રિય નિદાગી વિસ્મય પામતા
 જ્યને તેમના નવિષ્ટરન મારે ધન્યવાદ દેતા. પંડિતશ્રી આ પંડિ.
 સમર્થો દવે સમાની કાવંઈજી વધી ને તે સમના સમાસો ૩૦
 મરી એકસોબીસ થયા.

૧૩/અ સર્વોપરી શીઘ્રકવિ

જાણીતા સુતારક ને ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય વિવેચક શ્રી. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાએ પંડિત મદુલાલજીને સર્વોપરી શીઘ્રકવિનું બિરદા આપ્યું છે. આ પંડ્યાજીનો જન્મ સંવત ૧૮૬૨ (ઈ. સ. ૧૮૭૬)માં થયો હતો. તેઓ કવિ નર્મદાશંકર કરતાં ત્રણ વર્ષે નાના હતા, અને પંડિતજી કરતાં નવ વર્ષે મોટા હતા. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારના સરસ નિબંધો, કાવ્યો, નાટકો, બાર્ષાતરો સફળતા પૂર્વક લખ્યાં છે. તેમનામાં વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરવાની મોટી શક્તિ હતી. આથી ત્યારે તેઓ કાઠપણ મંથની કે બનાવની સમીક્ષા કરતા ત્યારે તેમાં કયા ગુણ હોય છે તે શોધી કાઢીને યથાર્થ સમજાવતા. તેઓ સરતના વનનીને શિક્ષકાની ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. વળી ગુજરાત રાજાપત્ર માસિકના તેઓ તંત્રી હતા. તે પત્રમાં જગત્કીર્તિદાસ ને સાહિત્યને લગતા અનેક લેખો આવતા, તથા કાઠ સાહિત્ય અંગેના વિશિષ્ટ પ્રશ્ન બનતો તેની નોંધ લઈ, તેના ક્ષેત્ર પોતે સમર્થ વિવેચન કરતા. તેમનામાં વિવેચનની શક્તિ સ્વાભાવિક હતી. તેમની બાપા સિદ્ધ. કાઠીની હતી. વળી વિષય નિરૂપણની કળા પદ્ધતિસરની હતી, તથા સમતોલ ને સચોટ હતી. તેઓ સાક્ષર હોવાથી 'વસ્તુનું' વિવેચન એક વિદ્વાનને સોમે તેવી અણથી ગંભીર બાબે ને ચીકટ પૂર્વક કરતા. સં. ૧૯૩૪માં પંડિતજીનો તેમને અમામમ થયો હતો. તે વિષેની નોંધ ગુજરાત-રાજાપત્ર પુસ્તક ૧૭માના અંકમાં સને ૧૯૭૮ના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં લખી છે. તે વખતે તેઓ નર્મદના મુધારક મિત્ર હતા, ને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના પ્રશંસક હતા. જ્યાં

૭૨/૧ :: બા. મા. ગદ્યલાઘણુ જીવન અને સાહિત્ય.

તેમનામાં રહેલી સમનોત્થ શુદ્ધિચક્રિતને લીધે કાપ્તને પણ અન્યાય ન થાય તેવી રીતે દરેક વસ્તુની કાળજી રાખીને લખતા.

સને ૧૮૮૨ના અંક ૧૧માં પ્રસ્તુત ૨૧માં પા. ૨૪૬માં તેઓ અષ્ટાવધાન વિષે લખતાં પંડિતજી વિષે લખે છે, કે “અવધાનમાં શીઘ્ર કવિતા જોવાનો પણ વિષય જોડે રાખેલો હોય છે, ત્યારે તે અમત્કાર ખરેખર રસિક ચર્ચ પડે છે, અને તેમ કરનાર અષ્ટાવધાની કવિ કહેવાય છે. આ ઈલાકામાં અષ્ટાવધાની કવિ હાખસ મુન્ઝવાળા ગદ્યસાલ બદ્ધજની કીર્તિ સર્વોપરી છે અને તે વાજબી જ છે કેમકે એમના શિષ્ટ કવનમાં ખરેખર કવિત્વ રહેલું છે”

સંવત ૧૯૩૪ના મામર-ચૌપમાં પંડિતજી અમદાવાદ પધારેલા. તેઓ શ્રીરજુહોડજના મંદિરમાં (સારંગપુર) ઉતરેલા. અહીં હનરેલ વૈષ્ણવો, ધર્મપ્રેમીઓ તથા સાહિત્યરસિકો તેમની સભામાં આવતા તેઓ પંડિતજીની શાસ્ત્રીય વાતો, કવિત્વચક્રિત, અવધાનના પ્રયોગો ને વ્યાખ્યાન યૌધીથી ખુશખુશ થઈ જતા. આ દરમિયાન નવચરામભાઈ અમદાવાદ આવેલા હતા. તેમણે પંડિતજી વિષે ધણું સંમિશ્રું કરું, તેથી રાત રોકાઈ પંડિતજીના વ્યાખ્યાનમાં ગયા. તે વખતે તેમની સામે કવિ શ્રીદલપતરામભાઈ, હિતેચ્છુપત્રના તંત્રી મિ. ખીતાબખરદાસ, સ્મૈલ કોઝ કોટના શિશ્વરેદાર મિ. સુનીલાલ ને ભોળનાથભાઈના ચિરંજીવી ભાઈ બીમરાવ વગેરે કેટલાક મિત્રો હતા. તેઓ બધા પંડિતજીને સભામાં ગળ્યા. અને સાધારણ વાતચત કર્યા પછી તેમનામાં રહેલી અસાધારણ શક્તિ જોવા માટે ઇચ્છા દર્શાવી.

● કવિ નમંદાસંકરજી પંડિતજી વિષે મંતવ્ય આ મંથમાં પાના ૧૧૭માં છે.

૪ "ગદુલાલજી જેટલા વિદ્વાન છે તેટલા જ વિવેકી છે અને તેથી અમારી વિનંતિ તુર્તજ કબૂલ કરવા મતા દતા, પણ એટલામાં ભગતોનાં મન એમ કબાથી દુભાય છે, એ જોઈ અમે ખુશીથી બાપજી પૂરું ચતાં સુધી ચોખવાનું કબૂલ કર્યું. બાપજી પૂરું ચત રહ્યા પછી અમે નીચેના ત્રણ ચરણ ચંડીપાઠ, ગણપતિ સ્તોત્ર વગેરેમાંના આર્કાં અવગાં આપ્યાં અને કહ્યું કે એમણે ચરણના અર્થ ખંધ એસે એવું એક ચોથું ચરણ કરી આપવું.

“ નમો દેવીમદ્દાદેવિ ”

“ કપિલો ગજકર્ણકઃ ”

“ યદ્ ગુહ્યં પરમં લોકે ”

આ પ્રશ્ન પૂછતાં જ ગદુલાલે કહ્યું કે કહો તમારી જે રસમાં ઇચ્છા હોય તે રસને અનુસરવું ચરણ રચું. માગેલા રસમાં પણ કરી શકશે એમ અમે ધાયું નહોતું. પણ એમની જ જગ્યાએ એવી ઇચ્છા હીડી ત્યારે શ્રંગાર રસ કહો શ્રંગાર રસ કહેવાની અમારી મનઃભાવ અલગત વિષય અધરો કરવાની જ હતી, કેમકે અમે વિચાર્યું કે જેમાં માતૃભાવનું ચરણ રહેલું છે તે શ્રંગાર રસમાં શી રીતે ઉતરશે. પણ એમણે તો ઠીક કહીને નિચારવા માંડ્યું અને પાંચ સેકંડ પણ નહિ ગઈ હોય એટલામાં અમને પૂછ્યું કે લોકેમાંથી જ કાઢીને ચોપા ચગળમાં લકે તો તમને કંઈ દરકત છે? અમે કહ્યું કે સંસ્કૃત ભાષાના સંધિ નિયમ પ્રમાણે એમ થઈ શકે છે તો અમને કંઈ દરકત નથી એવો જવાબ મળતાં તુર્તજ ચોપા ચરણને અર્ધમાત્ર અને પછી બે એક મેકંડ પછી જાણીતો ભાગ તો જેમ પૂર્વો તેમ ઠીક છે, એવા બેપરવાદીપણાથી પૂરીને નીચે પ્રમાણેનું ચગળ બે રહ્યું. અમે પૂછ્યું અને એમણે ચરણ રચી આપ્યું એ બધાને એક મિનિટ

+ ચંદીથી રાત્ર ચતો આ.જો લેખ પાનવગ્ગમખાઈના ચપ્પેમાં છે.

કરતાં તો વધારે વખત નહિ જ થયો હોય, એમ અમને નિશ્ચય લાગે છે એમણે જે ચરણ મેળવી આપ્યું તેની સાથે તે શ્લોક આ પ્રમાણે થયો.

નમોદેવી મહાદેવિ કપિલો ગજકર્ણકઃ ।

યદ્ ગુહ્યં પરમં લોકેઽવિપ્રંકુર્યાત્ પ્રિયં મમ ॥

એનો અર્થ:-સખી વચન નાચ્યા પ્રતિ, “હે દેવિ (રાણી) વગેરે કુલિન સ્ત્રીઓને દેવી કહેવાનો સંપ્રદાય સાધારણ છે. તને નમસ્કાર! હે મોટી દેવિ, આ જગતમાં પરમ ગુહ્ય (જે તારી પ્રતિ) તેને કપિલ વર્ણના અને હાથીના જેવા કાનવાળા મણુપતિ વિપ્ર સંહિત કરે! અને તું તારા પ્રિયને લખ.”

આ પ્રમાણે સાંભળતાં જ “ચાળાચ, ચાળાચ” એવા બોલ અમારા મોમાથી આપોઆપ નીકળ્યા. પછી આગ્રાડી ને કલમ એ જાતે વિષે / એક કવિતા કરવાનું કહ્યું. જ્યારે અમે માસિની હંદ આપ્યો ત્યારે એ હંદ કહીણ છે એમ કહ્યું. પણ એમનું મન ક્યવાય છે, એમ જણી અમે હંદ ફરવવાની ઇચ્છા જતાવી, ત્યારે તે છૂટને લાલ લેવાની ના પાડી, તેમ જ રસમાં જ્યારે અમે વીરસ કહ્યો ત્યારે બોલ્યા, કે આવા વર્ણનમાં વીરસ આવવો મુશ્કેલ છે. પણ એવું બોલતાની સાથે કહ્યું કે તમે ઉત્સાહ લઈણે વીરસ માની લેશો, એટલે મને કંઈ અડચણ નથી. એમ કહીને આ વેળા તો રમ્ય હંદ રચવા લાગ્યા. એ વેળા અમને લાગ્યું કે, હંદાનુસાર શબ્દ તો એમના જિહ્વાએ જ વસેલા છે. ગદ્ય લખતાં વાર લાગે છે. તેટલી પણ એમને માસિની જેવા વિકટ હંદના અક્ષર મેળવતાં વાર લાગતી નહિ. એ હંદનાં ચરણ ઉપરા ઉપરી એટલી ઝડપથી રચાયા કે તે અમે ઝીલો શક્યા નહિ, અને ફરીથી બોલો. કહેવાની અમને જરૂર પડી. ગદ્ય લખજો કહ્યું એ તો મારાથી નહિ બને, કેમકે હું ઝડપથી બનાવું છું, તે મને માદ રહેતું નથી. ને

યાદ રાખવાનું ધાર્યું જ હોત તો યાદ રહેત. ત્યારે અમે કશું કે હવે એ યાદ નથી તો એ જ વિષય ઉપર જીએ છંદ જનાવો. ત્યારે એમણે હા કહી; અને એ વિચારમાં રહ્યા. એટલામાં અમે મહિ મહિ અરધું અરધું ચરણ યાદ રાખવાની યોજવણ કરી લીધી. પછીથી થોડીવારમાં એમની ત્વરિત વાણીને અમે પરસ્પર સહાયતાથી ધણી મહેનતે નીચે પ્રમાણે ઉતારી લીધી.

જગતિ સુચિવિતા યા કૃષ્ણવર્ત્માશ્રયત્વાત્
વ્યવહિતમપિ દૂરાત્ સન્નિધિ પ્રાપયંતી ।
સરણિ તરણિ હૈતોશ્ચક્રકર્મપ્રસક્તા ।
શિલિમિવ શકટોઽં લેખિનીવદ્ વિભાતિ ॥

અર્થ:-કાળા માર્ગના આ અમથી જે જગતમાં ધણી વિખ્યાત થયેલી છે, જે અંતરાયવાળાને પણ દૂરથી પાસે આણનારી છે, જે માર્ગ કાપવા અર્થે ચક્રકર્મમાં ખડુ જ લાગેલી છે, એવી આ માડી લેખણ પેઠે શોભે છે. ચક્રકર્મના એમાં જે અર્થ થાય છે, આગમમાંની વ્યાખ્યા તમાં પેદાનું ફરણું અને લેખિની પેઠે લશ્કરની ટુકડીઓનો ફેરફાર. આ ઠેકાણે સેનાધિકારી (મિલિટરી કે સેક્રેટરી) કલમધારી છે, આટલો વિશેષ સંકેત બીરસ લાવવા માટે રાખવો પડ્યો છે.

આ પ્રમાણે શીઘ્ર કવિત્વના જે નમૂના જોઈ અમારાં મન સંતોષ પામ્યાં, અને વૈષ્ણુચોનું *જંગલી ટોણું શોર બકોર એટલો ખધો કરી રહ્યું હતું કે વધારે તસ્દી ન આપતાં અમે છડવાનો વિચાર કર્યો. ગદ્યલાલણની બુદ્ધિ સ્વસાધ્ય હતી કે આટલા શોર બકોરની કે ત્રણેક કસાક થવા બોલ્યા અવાજથી પોતે વિવિધ વિષયો ઉપર વેદ પુરાણનાં પ્રમાણો વારંવાર આપીને સાડું

* આ ટીકા જાણે પણ આપણા માટે સાચી છે.

૭૮/૧ • બા. મા ગદ્યલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

એમાં અમને કાંઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી. અલબત્ત એવા શીઘ્રકવિ કાળાંતરે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ કાંઈ દરેક ઠેકાણે, દરેક જમાનામાં નજરે પડતા નથી.

આ મુખ્ય ઇલાકામાં હાલમાં એ કામમાં ગદ્યલાલજી એક જ કહેવાય છે. એ તાત્કાલિક કવિતા કરે છે, અને તેમાં રસાલક્ષર પણ ઠીક આણી શકે છે બલે અર્થ છે, તથાપિ વિદ્વાન પિતાને પ્રતાપે સારો વિદ્યાર્થાસ કર્યો છે સ્પષ્ટ ભાષાનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે, અને સઘળા શાસ્ત્રમાં લઘુ નિપુણતા છે (સન ૧૮૭૮ દેવગીરી માસ પુસ્તક ૧૭ બક-રત્નના પાના ૨૨૬ આથી) (૧ લ)

આ સાથે પડિતજીએ બાળકોને સમજાવ તેવી બાષામાં ઈશ્વર
 કે કે નહિ તેવાં વ્યાખ્યાન હિંદુ ધર્મની પદ્ધતિએ આપવા માંડ્યાં.
 એ વાત તો સાચી છે કે તેમનો નરીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો અભ્યાસ
 ન હતો. એટલે પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોની પદ્ધતિએ તેઓ પોતાના મતનું
 સમર્થન કરી શકતા નહિ, પણ હિંદુ ધર્મનું તેમનું જ્ઞાન અસાધાર-
 નથી હતું. અને જ્ઞાન તે વખતના બારતવર્ષમાં તેઓ એક અને અલગ
 પણ હશે. સ્વામી દયાનંદ, પડિતજી કરતાં મહાન ખગ પથ તે ખીજી
 રીતે. તેમનામાં પ્રગટ ઉપ્પત્તિ તાપ જે હિંદુ જાતિની નિર્જાલતા ને
 ધોર અજ્ઞાનતા માટે પ્રગટથો હતો, તેનો નાશ થેનકેન ઉપાયથી કરવો
 એ તેમના જીવનનું સ્વારસ્ય હતું. તે દષ્ટિએ સ્વામીજી પડિતજી
 કરતાં મહાન મણાય, પણ સાત્ત્વીય જ્ઞાનમાં તો પડિતજીના વિચારો
 મણા જ પ્રામાણિક હતા, એમ તેમના પ્રગટ થયેલાં વાંચનાર આજ
 પણ કહી શકશે.

તે સમયમાં ઈશ્વર કે નહિ તે વાત વિષે પણ નવશિક્ષિતો
 શંકા ઉદ્ભવતા. આ શંકા નિવારવા માટે તેમણે ઈશ્વરસિદ્ધિ નામે
 એક લખેલો લેખ તેમના આર્થસમુદય માસિકમાં છપાવ્યો. આ
 લેખ હિંદુ સાત્ત્વના અભ્યાસના નિષેધ રૂપ હતો. તેમાં ઈશ્વરના
 અસ્તિત્વ માટે પંડિત ઉદયનાથાર્ય રચિત કુસુમગ્ધવીના પાંચમાં
 વિભાગમાંથી નવ પ્રગળ અનુમાનો આપ્યા છે તે નવ અનુમાનોમાંથી.
 એક એક અનુમાન ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરી ઈશ્વર છે કે નહિ
 તે વાત તેમણે ચર્ચી. આ વિષયનો એક બાળ નિર્મલ પણ બાળકો
 સમજે તેવી રીતે તેમણે લખ્યો, જેનો સારાંચ નીચે મુજબ છે.

૮૨. :: ભા. મા. ગુરુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

કરે છે, અને ધર્મનેલી આધાર ઈશ્વર છે. કારણ કે ધર્મ અધર્મનું સાક્ષરરમ્બું ફક્ત આપણું એ ઈશ્વરને દાય છે. માટે સૌથી પહેલા ઈશ્વર છે કે નહીં એ વાત સૌએ જાણવી જોઈએ.

(ભુજંગી છંદ) "અનાયાસથી વિશ્વ આ, જે કરે છે
સ્વપ્રજ્ઞા પ્રમાણે સહને, બરે છે,
દરિ સર્વ એક ક્ષણે સંદરે છે,
સદા તે પ્રદે ચિત્તે મારું ફરે છે."

"આ રુપિ સંસારતાં જ નાસ્તિક માણસના મનમાં એવી સવાલ ઉઠશે કે જે ઈશ્વરની આ રુપિ કરે છે, અને વળી કહે છે કે, તેના પદમાં મારું મન ફરે છે, તે ઈશ્વર જ ક્યાં છે? આખા જગતમાં જોનાં કાંઈ ઠેકાણે પણ આપણે તેને લોકો નથી. ત્યારે એ છે કે હશે તેની શી સાબિતી! જો ન જ હોય તો એની મિથ્યા રુપિ કરવાથી શો લાભ! પરંતુ રુપિ ખોટી છે, એમ તો કહી શકાતું નથી. કેમકે જો તે ન હોય તો કાંઈપણ ચીજ જોવા જુવવા વગર તેમાં મનુષ્યનું મન શી રીતે ફરી શકે! ત્યારે જો આ રુપિ સાચી હોય તો તેના અરજીમાં મારું મન ફરે છે, એમ કહેનારે જ 'ઈશ્વર છે' એ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ થી આપવી જોઈએ."

"આ સવાલનો જવાબ થયો જ સહેલો છે. તે એટલે સુધી કે એ સવાલ કરનાર પોતે જ જો પોતાના મન સાથે એ પોતાનો જગત પાંચ વિચાર કરશે તો તેને પોતાને પણ એ પ્રશ્ન નમના સાચા વિના નહિ રહે. કેમકે ઈશ્વર છે અને તેનું હોવાપણું અનેક પ્રકારે સ્પષ્ટ નિત યાય છે. તે સર્વ પ્રકારો થોડા અવગણમાં સમાવવી શકાય તેમ નથી, માટે તેમના એક જ પ્રકાર થોડા પ્રકારે દાલ નો કદી સંકલ્પ."

"જગતમાં થયો ચીજો કે કે જે આપણી સાધારણ નજરથી આપણને જોઈ શકાતો નથી. પણ તેથી શું તે ચીજો જ નથી એમ કેમ કહેવાય? આ પૃથ્વી ઉપર જ સૂર્ય, ચંદ્ર, અમેરિકા વગેરે મોટા મોટા ખડા છે, કે જે ધનુ જગતે જોવા નથી, અને મુંતા-

ફરીએ જનાગ ધણા જણો તેને જુએ છે એટલે જમણે અમેરિકા વગેરે દેશ જોવા નથી તેઓ તે દેશો નથી એમ કહી ચક્રો નહીં. કારણકે મૂળેના વાચીને આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે તે દેશો તેમને રથાને છે અને એટલે બે દૂર જવાની પથ રી મરૂર છે આપણી પાસે જ જુઓની માથુ આપણી ચારે આજુએ ફેલાઈ રહ્યો છે અને વારંવાર આપણુ શરીરને લાગે છે, તથા આપણી નજર આનંદ પડે ન પદાર્થોને ગં તેમ હિસાબે છે, તેને પણ આપણે ક્યા જોઈ શકીએ છીએ ? તે પણ આં દેખાતો નથી માટે ન દેખાવા માનવી ધ્રુવ નથી એમ ખોલવુ કેવળ જડબુદ્ધિનુ પશ્ચિમ જાણ છે”.

કદાચિત્ શંકા કરનાર કહે કે પરત્વે દેખાતો નથી તેમા શું ધનુ' તેથી થતા કામો તે આપણને દેખાય છે ને ? જો એમ વિચારે તો પછી ધ્રુવનાં પ્રેરણા કામો ક્યા દેખાતાં નથી ? આ આખુ જગત જ તે બનાવેલું છે !”.

“કાર્ત્તવ્ય કાર્ય કારણ વિના મનતુ નથી તો આ જગત રૂપી કાર્યનું કારણ શું તે જાણવું જોઈએ. તે સમજવા માટે પ્રથમ આપણે કારણ અને કાર્યનું દ્રઢ સ્વરૂપ જાણવું જરૂરનું છે, ને તે એ છે કે—

ગીતિ—જેથી કાર્ય મને તે, કારણ છે જેમ મુનિદા થતુ, હવેજે તે કાર્ય મળે, અગરખુ જેમ માથા ઉપડતું. જે પદાર્થ પહેલેથી જ હોય અને તે કાર્ત્તવ્ય વસ્તુ ઉત્પન્ન થવામાં જરૂરી-ઉચિત્ હોય, તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુનું કારણ જાણવું, જેમ માટી એ ઘટ એટલે ઘડા વગેરેનું કારણ છે અને તેથી થતા ઘડા કાર્ત્તવ્ય વગેરે તેનું કાર્ય છે માટી એ ઘટ વગેરે પદાર્થની પૂર્વગીત છે, અને ઘડા વગેરે બનાવવા માટે અવશ્ય ઉપયોગી છે, કેમકે માટી વગર માટીના ઘડા વગેરે બની શકે જ નહિ. હવે જે વસ્તુ બને તેને કાર્ય-જાણવું જેમ ઘટ કારણ છે. જાણવું અંગ

અંગરખું વગેરે પણ ન બને, માટે પટ એ અંગરખાનું કારણ છે. તેમ જ સોનું એ કારણ અને તેમાંથી થતાં કડાકુંડળી વગેરે કાર્ય કહેવાય. આ રીતે સર્વ પદાર્થમાં કાર્ય કારણનો સંબંધ સમજવો. કારણ પણ બે પ્રકારનાં હોય છે. “૧ ઉપાદાન અને ૨ નિમિત્ત”.

ગીતિ “ જે કાર્ય રૂપ પોતે, યાય ઉપાદાન તે યથા માટી, અલગ નિમિત્ત રહે છે, સુતાર જોગાર જે બે પાટી.

જે પદાર્થ પોતે કારણમાં હોય અને કાર્ય રૂપ યાય છે, તે ઉપાદાન—જેમ માટી, અને જે પોતે અલગ રહીને કાર્ય ઉપજાવે તે તેનું નિમિત્ત કારણ કહેવાય. જેમ પાટી એ કાર્યનાં સુતાર જોગાર નિમિત્ત કારણ છે, કેમકે તે કંઈ પોતે કાર્યરૂપ થતાં નથી, માત્ર લાકડું કાર્યરૂપ યાય છે. માટે પાટીનું ઉપાદાન કારણ લાકડું છે. સુતાર જોગાર વગેરે અલગ રહીને પાટી તૈયાર કરનાર નિમિત્ત કારણ છે. તેમ જ ફંભાર ચાકડો વગેરે માટીથી જુદા ગદી બાંધે ઉત્પન્ન કરે છે. તે સર્વ બાંધનાં નિમિત્ત કારણ બાંધનાં નિમિત્તકારણના પણ બે ભેદ છે.

૧. સ્વતંત્ર નિમિત્ત અને ૨. પરતંત્ર નિમિત્ત. સુતાર સ્વતંત્ર નિમિત્ત છે. કેમકે તે પોતાની મરજથી જ પાટી વગેરે બનાવે છે. પરંતુ વાંસળો, ફરસી, રદો વગેરે જોગારો પરતંત્ર નિમિત્ત છે. કેમકે તે સુતાર વિના એકલાં પાટી પેદા કરી શકતાં નથી. ઉપાદાન કારણને કેટલાક સમવાયો (નિરંતર કાર્યમાં ફેલાઈ રહેનાં) કારણ પણ કહે છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી જોનાં કાષ્ઠપણ ચીજ કારણ વિના બની શકાતી નથી. ત્યારે આ આવડું એટલું જગત કાષ્ઠ બનાવનાર કારણ વિના કેમ બની શકે!

ઉપજાતિ “ ન્યાં જો જીજ થકી જ તથા

જાણે ખરું કારણ ઈશ જાણે
કે તે વિના વિશ્વ બધું બનાવે

આ જગત જોતા જ એ નક્કી થાય છે કે કોઈ પણ આ
જગતને બનાવનાર કર્તા હોવો જોઈએ, આ જગતનો જે કર્તા તેનું
નામ ઈશ્વર કહેવાય છે. લોકકાંઓમાં નક્કી વગેરે કામોની સારી
કારીગરી બતાવનાર બારી બારણાં વગેરેવાળું, ચિત્રમાં ચમત્કાર
ચોંટાડનાર, વિચિત્ર આકાર ધરનાર, ચાંબાના આધાર પર ભાર હાં
રહેલું, કોઈ બી મુંદર મંદિર અંદર બહારથી ફરીને જોતા સાધારણ
માણસ પણ સહજમા સમજી શકે કે કોઈપણ ચતુર કારીગરે, આ
ધર બનાવેલું છે. કોઈ બી બુદ્ધિમાન એમ નહિ કહે કે આ ધર
કારીગરની ગરજ ન ધરતા આકૃત્તું આકાશમાંથી આવી પડેલું છે,
અને એમ પણ નહિ કહે કે આ ધર અનાદિ કાળથી આવું જ છે,
એમ પણ ન કહેવાય કે આ ધર પોતાની મેળે સ્વભાવથી બનેલું છે. જો
કોઈ એ ધર ત્રિષે ઉપર લખેલી તથા વાતમાંની એકાદ પણ પકડી વૃથા
માથાકૂટ કરે તો તેને વિદ્વાન લોકો નાશના પહીંના સન્માનનું દાન
કર્તા વિના નહિ રહે.

વાંચનારાઓ વિચાર કરો કે, જ્યારે સહજનું એક ધર પણ
કારીગરની ગરજ ધરાવે છે, ત્યારે અતિ આશ્ચર્યકારી અનેક પર્વતો
વનસ્પતિઓ નદીઓ સાગર વગેરે વૈભવ વાળું, આ વિશ્વ કોઈ બી
કર્તા વિના કેમ બની શકે? ધર જોતા ચતુર કારીગરની માફક,
અત્યંત આશ્ચર્યકારી જગત જોતાં તેનો કર્તા સર્વશ સર્વશક્તિમાન
ઈશ્વર નક્કી જણાય છે, કોઈ પૂછે કે ઈશ્વર સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન
છે એમ કેમ જણાય! તેનો ઉત્તર તો એ જ છે કે, જે સર્વ કર્તા
હોય તે સર્વશ અને સર્વ શક્તિ હોવો જોઈએ. કેમ કે

જુનગી- ઉપાદાનને સાધનો સર્વ જાણે,
બનાવા તણી તેમ ઈચ્છા જ જાણે,

પ્રવલ્લો કરી જે શકે તે પ્રમાણે
સહુ શાસ્ત્ર તેને જ કર્તા વખાણે

ઉપાદાન એટલે અમુક બનાવવાની ચીજ અમુક પદાર્થમાંથી
અમુક રીતે બની શકે છે એનું પદાર્થજ્ઞાન, તે બનાવવાની ઇચ્છા,
તથા ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવલ્લ, એ જે ધરાવતો હોય તેને જ સર્વ
શાસ્ત્ર કર્તા કહે છે.

બનાવવાનાં પદાર્થ વિશે જે સર્વ રીતનું જ્ઞાન અને શક્તિ
ધરાવતો હોય તે જ તે પદાર્થનો કર્તા થઈ શકે જેમ મોનાનાં ધરેણું
કર્તા જે પુરુષ હોય, તે પુરુષ તે ધરેણું કરી ચીજમાંથી, કયા
આધનોની સહાયતાથી, કેવી રીતે બને છે એ સર્વ જ્ઞાન ધરાવે તે
તથા તે બનાવવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે. જો શક્તિ હોય પણ
ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન ન હોય તો તે ચીજ બનાવી શકાય નહિ.
તેમ જ ક્રિયા જ્ઞાન હોય પણ બનાવવાની શક્તિ શરીરમાં ન હોય
તો પણ તે ચીજ બનાવી શકાય નહિ, માટે સર્વ જનનના નિર્ણય
ઈશ્વર સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાનવાન અને સર્વશક્તિ
એટલે સર્વ જનનના સામર્થ્યવાળા હોવા જોઈએ.

કોઈ કહે કે ધ્યાનું ઉપાદાન કારણ માટી, સ્વતંત્ર નિમિત્ત
કારણ કુંભાર, અને પરતંત્ર નિમિત્તકારણ લાકડો આદિ વગેરે છે.
તેમ આ જનનના ઉપાદાન વગેરે કારણ કયા છે? તો તેનો ઉત્તર
એ કે આ જનનનું ઉપાદાન કારણ, સ્વતંત્ર નિમિત્ત કારણ, તથા
પરતંત્ર નિમિત્ત કારણ સર્વ ઈશ્વર જ છે. જેમ કરાગિયો પોતાના
મુખમાંથી લાગનું જાગ બનાવે છે, તેનું ઉપાદાન તેમજ બને
પ્રકારનું નિમિત્ત કારણ પોતે જ હોય છે. તેમ ઈશ્વર પોતાની મેલ
પોતાના સ્વરૂપમાંથી આ સર્વ જનન પેદા કરે છે. નેથી જનનનું
સર્વ પ્રકારનું કારણ કેવળ એક ઈશ્વર જ છે. એવા સર્વજ્ઞ અને સર્વ
સમર્થ પરમેશ્વર આ જનનને સ્વ્યા પત્રી દાપ જોડીને બેધી ગઢા
દરો કે શું? એવી સંજ્ઞા કોઈને છે તો તેને ઉત્તર એ જ છે કે તેઓ

આ આપણે જોઈએ છીએ તેટલું એક જ ધર્માદિ રચીને બેસી રહેતા નથી, પરંતુ એવા અનેક ધર્માદિ નિરંતર ફરે ફરે નિર્માણ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે પાછો તેનો નાશ પણ ફળપ્રજ્વળ કરવા રહે છે. એ રીતે પ્રત્યેક પગમાં કોઈ ધર્માદિનું નિર્માણ અને કોઈનો પ્રથમ પ્રવૃત્તિ હોય જ છે. અને તે સર્વળું ઈશ્વર વિના પ્રવાસે રચાયાવિક કરે છે.

ભુજંગી-જનાવે ખડું વિશ્વ કારીગરીથી,
ફળે સંકરે ને કરે તે ફરીથી,
જનોને ધનો યાન ને કીર્તિ આપો,
તમારા સદુ કલેશ સર્વેશ કાપો.

જે આ ખડું વિશ્વ વિચિત્ર કારીગરીથી ફળપ્રજ્વળે છે અને જુમા સંકરે છે, અને વળી ફળપ્રજ્વળે તે ફરીથી કરે છે એવા અદ્ભુત અને અકલિત સામર્થ્યવાળા સર્વેશ્વર અમેને ધનો, યાન ને કીર્તિ આપો. તથા અમારા સંપૂર્ણ કલેશને કાપી નાખો.

ઉપગતિ-સર્વંશ સર્વેશ્વર સર્વંશકિત,
જેની કરે દેવ સમસ્ત ભક્તિ;
જે સત્વિદ્યાદાનંદ અનંત આદિ,
અખંડ જાણે જન વત્સ વાદિ.

એ સર્વેશ્વર, સર્વંશ અને સર્વંશકિત છે, જેની સધળા દેવા ભક્તિ કરે છે વળી તે સત્વિદ્યાદાનંદ એટલે સર્વંશ સત્તાવાન, પ્રકાશવાન અને આનંદરૂપ છે. વળી તે આદિ અને અંત વગરનું અખંડ છે. આણું એનું સ્વરૂપ વત્સતાની જનો જાણે છે. સાથી જાણે છે? નેહ અને શાસ્ત્રથી વેદ સાત્ર એ જ સર્વેશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવાનાં સારા સાધન છે, કેમકે વેદ એ ઈશ્વરની વાણી છે. તેથી સર્વેશ્વરને સમજી તેનું નિરંતર ભજન કરવું એ જ મનુષ્યને સુખી થવાનો માર્ગ છે. માટે બાલકો,

ધર્મ અધર્મ અને ઉલોગ એ ફક્ત આપવામાં કેટલો ફરક ધરાવે છે એ વાત વધારે લખવાની હાલ જરૂર નથી, અને ઈશ્વરેચ્છા તો સર્વનું મૂળ કારણ છે એ વાતનો વધારે ખુલાસો પ્રસંગે આપીશું. દરેક ધર્મ અધર્મનું ખરું સ્વરૂપ જાણવાના સાધનો અનાદિ કાલનાં યાત્રો, એટલે વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણો, પ્રાચીન આચાર્યોના મંથો વગેરે છે. તેમજ ઉલોગોની ખરી રીત જાણવાના સાધનો વેદ, સ્મૃતિઓ, પુરાણોના કેટલાક ભાગો, મહાભારત, મહિષાસુર મર્ચનાતિ, વિદુરનીતિ વગેરે ભાગો, બ્રહ્માનો રચેલો દંડનીતિ એવા નામનો સાખ અખ્યયનો મંથ, જહસ્પતિનીતિ, શુકનીતિ, કૌટિલ્ય સાખ, કામદંડીયનીતિસાર વગેરે મંથો છે. પણ ધરો કાલ જવાથી, તથા નવા આર્થ લોકોની આવસ્ય પ્રકૃતિથી, તથા બૌદ્ધલોકો મુસલમાન લોકો વગેરેના મોટા ઉપદ્રવોથી આર્થ લોકોના ધર્મ સંબંધી તથા નીતિ સંબંધી મંથોનો નાશ થયો. અને થોડો એક ભાગ રહ્યો તેમાંથી પણ જ્ઞાનનો લાભ, હાલ આર્થ લોકોને સસ્કૃત જ્ઞાન થોડું હોવાથી, સર્વ લોકોએ લેવાઈ શકાતો નથી. તેથી ધર્મ તથા નીતિ એ બે આર્થ લોકોમાંથી ધટી ગયાં છે એ બેઉના ધટામાંથી આર્થ લોકોની ધણી જ પડતી દશા આવી છે. અને સર્વ સત્તા હાથમાંથી નીકળી ગઈ છે માટે ધર્મશાસ્ત્રના અને નીતિશાસ્ત્રના મંથોનો અભિપ્રાય પ્રાકૃતમાં મળવાથી આસ્તે આસ્તે સર્વ લોકોને મુખ્ય ચોતાના ધર્મનો બોધ તથા નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તથા કવિતા સંબોધ વગેરે કલા શેષસ્વ થાય એ માટે, આ પુસ્તકે દર માસે કાલવા ધારીએ છીએ.”

વળી અર્થસમુદય માસિકના જન્મ વિશે લખતા પંક્તિજ સરસ રીતે સમજાવે છે કે “ઈશ્વરકૃપાથી આ શુભ સમય આર્થ સમુદય પુસ્તકને પ્રસાર કરવા લાવક મળ્યા આવ્યો છે હાલ મહાત્માના મક્ક જેવી ઉજ્જવિલ ચક્રમાની આંદોળી આખા વિશ્વને ઉજ્જવળ કરે છે, મેધના અધિકારરૂપી ઠારાગૃહમાંથી છૂટેલ તારાઓના સારા સારા

પ્રકાશો નેત્રને આનંદ આપે છે, ચોતરફ એટલા તો દીવા જોડાયા છે કે જોઓના પ્રકાશો જ્યાં ત્યાંથી મારી કાઢી મૂકેલો અંધકાર ક્યાંઈ પણ દેખાયું ન મળતાં અંતે દુર્જનોના હૃદયને ચરણે જાય છે. x x x

આ આર્થસમુદય પુસ્તકનો પ્રસાર થવાથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિરૂપ ચાંદનીથી જગત સંપૂર્ણ ઉજળું થશે. મેનની માફક આશા પડી વેદધર્મમાં અંધકાર કરનારા લોકો શ્રીકૃષ્ણ પદ્મવાત્રી વિદ્યાનરૂપી તારા સારા દેખાઈ આવશે, અનેક આર્થમયો રૂપી દીવાઓનો એટલો તો પ્રકાશ ફેલાશે કે જ્યાં અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને ગહેવા માટે દુગમણી નારિંગોના મન ચિવાય વાસ જાવન નહીં મળે. નારિતક લોકોની વાણીના આડંબરથી બચાવેલો સંસારરૂપી કાઠવ દૂર થવાથી નિર્મલ થયેલાં અને ભક્તિરસથી સંપૂર્ણ એવા સર્જનોના હૃદયરૂપી તળાવોમાં ભગવન્ચરણકમળના વિકાસથી ધણી શોભા દેખાશે, તે ચરણ-કમળમાં ભમરાઓની પેઠે આસક્ત ભક્તજનોએ કરેલું પરમેશ્વરનું મધુર ગુણગાન કાનને આનંદદાન દેશે સર્વ લોકોપકારક આવા શુભ કાર્ય માટે આર્થ લોકો ઔદાર્ય મધાર્ય દેખાડી પોતે નિર્મળ થઈ દિગ્દુરધાનને નિર્મળતાની શોભા આપશે. x x x

। આ માસિકમાં ઈશ્વરભક્તિ વધે તેવી અદ્ભુત ચમત્કૃતિવાળી કવિતાઓ, ઈશ્વરતત્ત્વ ઉપર શાસ્ત્રીય પ્રમાણ પુરુષાર એક નિબંધ, રાજકર્તવ્ય, કામદંડીયનીતિસાર વગેરેને વિસ્તારથી સમગ્રવત્તું ભાષાંતર, દરેક માસના તહેવારોનું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ સાથે રહસ્ય, હેમંતઋતુમાં કસિકાલની સરખામણી, દરેક માસનું રહસ્ય, આધુનિક સામાજિક સ્થિતિ, સ્મૃતિઓમાં જણવા જેવી જાણતો, ધર્મનું પમચિત્ર, નાયકતા, મૂર્તિપૂજા વિષયક તકરાર વગેરે અનેક વિષયો આપેલા છે

યોગ માસમાં આ માસિકની પ્રવૃત્તિથી હિંદુ સમાજમાં સારી જાગૃતિ આવી. લોકોનું મન ધાર્મિક શિક્ષણ લેવા પ્રેરાયું, તથા જુના રીતરિવાજો રૂઢિઓ કેવી છે તથા તેનું સત્ રહસ્ય શું છે તે પણ જણવા લાગ્યાં. પંડિતજી પોતે આ પત્રની સમાજમાં શ્રી અસર

યઈ તે વિષે લખે છે કે "ધર્મસ્વરૂપાથો સર્વે" સારી સંપત્તિઓ સિદ્ધ થાય છે. ધર્મનું ધોરણ ધરનારી આર્થ સુધર્મોદય સમા કેટલા એક ક્રમવાર્ગીય (અગવાનનો દવાના કટાક્ષની ઈચ્છા રાખનાર) કરુણા કટાક્ષ સકાંક્ષ સદ્ગૃહસ્થોએ સંપત્તિ સંપત્તિથી સજ કરી છે. બીજી તરફ આ અમારું આર્થ-સમુદય યોગાનિયું ચંદ્રિકાપક્ષના ચંદ્રની માફક પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામી, આઠનારા ચતુર ચક્રોદોના ચિત્તમાં ચમત્કાર ચઢાવે છે. દ્યોદધિ દામોદરનો દ્યાદગિટ્થી આ પુસ્તક ત્રણ માસનું થયું x x x

હવે આ પુસ્તક ત્રણ માસનું થયું એટલામાં ઉપરથી વધા વેદશાસ્ત્રનું અભિમાન દર્શાવનાર અધર્મ લોકોનું સિદ્ધાંતરૂપ ગાડું, આ પુસ્તકની લાતથી લળી જવા વેચાર દેખાયું છે. લોકોના મનમાં આશ્ચર્યવેશ નાશોન્મુખ થયું લાગે છે, કેમકે જ્યારે મીઠુંબુદ્ધ ચંદ્ર ત્રણ માસના થયા ત્યારે જેમાં દેવાવેશ કરી ગહેયો હતો, એવું ગાડું તેઓના ચરણની લાતથી તરત ઉતરી પડ્યું હતું."

આમ આ માસિક સાત માસ જરાજર ચાલ્યું. આર્થ સુધર્મોદય સમા તો નિયમિત ચાલતી હતી અને પંક્તિજી પણ નિયમ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનો આપતા હતા. પણ માસિક ચલાવવું તેમના માટે મુશ્કેલ હતું. કારણકે તેઓ નેત્રથી દેખી શકતા ન હતા. વળી તેમનો જે વિશ્વાસપાત્ર માણસ જે આ પુસ્તક લખવા છાપાવવાના કામમાં નીમેતો તે પણ દમેદ દઈ અકસ્માત નીકળી ગયો. વળી આ સમયે એક માણસ અશ્વિનાગવાલા રાજમાન્ય રાજેશ્રી કુંડી રાજ વિનાયકને (નાઈ સાહેબને) ત્યાં સોમવત્ર ચયો. તેમાં પંક્તિજીને ખાસ આમંત્રણી પધરાવ્યા આ બસભારવમાં સેંકડો શિક્ષણાત્મ વૈદો તથા શાસ્ત્રીઓને નિમંત્રણ હતા. (તેમાં પંક્તિજીને અમેસર બનાવી પ્રથમ પૂજન કરવામાં આવ્યું, તથા ગાણિકમ ગાલા તેમને બેઠક કરવામાં આવી.) સોમવત્ર તે કાલમાં ક્વચિત્ થતો હતો. ને આવા ધર્મદાઈમાં પંક્તિજીની યાનક્રિયાસક્તિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી.

અહીં આગળ પાંડિતજીને સારું રોકાવું પડ્યું. આવી રીતે બીજા ધર્મકાર્ય અંગે તેમને એક જ ઠેકાણે રોકાવું પડ્યું. વળી ચોમાસાના દિવસમાં ધર્મકૃત્યોમાં અધિક સમય જતો હતો. વળી આપણા લોકોમાં દાદા આ ચાલ ચાલ છે કે નો ઠાઈપણ જરાતરા જગતમાં સારો કહેવાય તો પ્રથમ તો તેના વર્ગના જ લોકો તેની સાથે શરૂંતા વાપરે. આવા કારણોથી આર્થ સમુદય તરત નીકળવું બંધ થયું.

મદ્રાસનો ભયંકર દુષ્કાળ.

આમ પ્રથમ વર્ષે આર્થ સમુદય સાત અંક નીચે પહોંચી ગયો, પણ પડિતજીએ દિવસ ન હાગનાં જીજી વર્ષે તેને કારતકમાં ફરીથી શકે કર્યું, ને ધાર્મિક સામાજિક ચર્ચા વિશેષરૂપે કરવા માડી. આ વખતે દક્ષિણ દિશા તરફ એવો દુકાળ પડ્યો કે જેનું વર્ણન કરવા અને સંભાળનાં કેવાં ઉમા ચર્મ જાન આગના વર્ષમાં તે પ્રાન્તમાં વૃષ્ટિ સાધાગણુ થઈ હતી અને આ વર્ષમાં તો તે તરફ મેરોએ વૃષ્ટિની દૃષ્ટિ કરી ન હતી આના પરિણામે જાણસોમા પાણી ધણુ જ થોડું હતું. ગરના પોષા કેટકનેક ટેકણે પાંચ પાંચ સાત આઠ કોશ સુધી મિનકુન પણી મળતું નહિ મરીમ લેકા અન્ન સારૂ પોતાનાં ઊકરા વેચી દેતા, કરનાક જુખથી ગડો પાડી પ્રાણ છોડી દેતા ગાય બેસ મગફ એક એક આને વેચાવા લાગ્યાં અને જનારે એક આને પણ આપનાગ ન ગયા ત્યારે દેરના ગળામાં ચીડી બાધોન તેમને છૂટા છોડી મૂકવામાં આવ્યા આમ અનાજ ને પાણીના ત્રાસથી ઢેરા અને માણુમે મરવા પડ્યાં એ કે સરકારે કેટલુંક કામ તે પ્રેશમાં કાઢી દુકાળ નિવારવા પ્રયત્ન કર્યા હતા, પણ તેનો લાભ ધણુ જ એછા માણુસોને મળતો સરકારી આંકડા પ્રમાણે એ કરોડને સીતેર લાખ માણુસ જુએ મરતું હતું. તેમાંથી સરકારે પદ લાખ માણુમને કામ આપ્યું એટલે મે કરોડ ને પચાવન લાખ માણુસ અન્ન ને પાણી વિના તરફ હતું એકના મદ્રાસમાં લાખો માણુસો જુખથી પિતા હતા આ નથી વાત વર્તમાન પત્રોમાંથી પૂડિતજીએ જાણી ત્યારે તેમના કુમળા હૃદયમાં આ ભયંકર દુષ્કાળનો કારી થાયો અને આવા લોકોપકારક કાર્યમાં યથાશક્ય સેવા કરવા મનથી રિચાઈ. આથી આર્થ સુનર્મોદિય સભા દ્વારા આ પ્રેશના લોકોને મદદ કરના માટે વ્યાખ્યાન ગોઠવવામાં આવ્યું આમાં પડિતજી

સલાના સરનશોન, શેઠ ત્રિભોવનદાસ વજ્રવનદાસ તથા દારકાદાસ ઉદ્ધવજી સારી મદદ કરી, ને. એક મોટું ફંડ ઠર્યું. પંડિતજીએ વ્યાખ્યાનોમાં લોકોની દાનવૃત્તિ કેળવાય તે વિષે કહેવા માંડ્યું. કેટલાંક વ્યાખ્યાનો પંડિતજીએ કર્યા હતા, નેનો આર દૂંધામાં તીચે મુજબ છે

મનુષ્યોએ પોતાના શરીર ઉપરથી પારકા સુખ દુઃખનું અનુમાન કરવું નેઈએ. જ્યારે આપણને ભૂખ લાગે છે ત્યારે જેમ આપણા હાથ પગ શિથિલ થાય છે, ઉદરમાં બ્યથા થાય છે, ખીજું કંઈ ન ગમતાં કેવળ અન્ન તરફ આપણું લક્ષ્ય લાગ્યું રહે છે, તેવું તે સર્વ બીજાને પણ થાય જો આપણી પાસે અન્ન ન હોય તો જેવી મનમાં દીનતા અને ઉદાસીનતા થાય, તેરી જ બીજાને થાય. તરસ લાગવાથી આપણું ગળું મહેલું જેવું સુકાય, કાયામાં જેવો સંતાપ થાય, તેવો બીજાને પણ તરસ વખતે થાય, અસજ્જ મળવાથી જેવું આપણને સુખ થાય, તેવું બીજા પ્રાણીઓને પણ તે મળવાથી તેવું જ થાય. xxxx તેથી જગવાન ગીતાજીમાં કહે છે કે હે અર્જુન જે પુરુષ પોતાના શરીરના દષ્ટાંતથી સર્વ પ્રાણીઓનાં સુખ-દુઃખ સમજે તે પરમયોગી તેથી જુદિમાન પુરુષે પારકું દુઃખ મટાડવાની ઈચ્છા જરૂર ગમ્મવી નેઈએ

*જેનાથી કાંઈપણ પરોપકાર ન થાય તે મનુષ્યના જીવવાને ધિક્કાર છે, કારણકે મનુષ્યશરીર મરણ થયા પછી કાંઈ પણ ઉપયોગી થતું નથી. પરોપકાર રાહત પુરુષ કરતાં પશુઓને પુણ્યવાન ગણવા નેઈએ. કારણકે તેઓ કેવળ ચેટવડીઆ રહીને, ખેતી વગેરે અનેક લોકોપકારી

આત્મોપમ્યેન સર્વંત્ર સમં પદ્યતિ યોજ્જુન ।

સુરં વા યદિ વા દુઃયં સ યોગી પરમો મતઃ ॥

* પરોપકારહીન્યસ્ય ધિહ્ મનુષ્યસ્ય જીવિતમ્ ।

યાવન્તઃ પ્રશવસ્તેષાં ચર્માપ્યુપકરિષ્યતિ ॥

કામો સિદ્ધ કરી આપે છે. ને અતે તેનું ચામડું પણ ઉપયોગમાં આવે છે. XXXX

માટે મનુષ્યોએ પરમેશ્વરની પૂજા કરવાનું પાત્ર થવા પરાપકારન કામમાં હમ્મર બાંધવી જોઈએ. સર્વ વેદશાસ્ત્રોનો એ સિદ્ધાંત છે કે જેમ કરોળીઓ પોતાના ચરીરમાં જાળું ઉત્પન્ન કરે તેમ ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપમાંથી સમ્પૂર્ણ જગત પ્રગટ કરે છે. જેમ તણખાઓ અમિના અંશો હોય છે, તેમ જીવ માનુષ્ય ઈશ્વરના અંશ છે. સર્વ પદાર્થને મૂળથી ઉત્પન્ન કરનાર કેવળ ઈશ્વર જ છે; તેથી ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્ય વગેરે પદાર્થો લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં બનાવેલા બ્ધાનો પ્રમાણે ઈશ્વરશય સર્વ જીવોના ઉપયોગમાં લાવવા ઉચિત છે. સત્પુરુષો સંપત્તિનું મુખ્ય ફળ પરાપકાર ગણે છે. જેમકે નદીઓ પોતે પાણી પીતી નથી છતાં, ગ્રાણી માત્ર માટે પાણી વહે છે, વૃક્ષો પોતે ફળ ખાતાં નથી છતાં, તેથી લોકોની ભૂખ ભાંગે છે. વાદળો પોતે અન્નનો એક પણ દાણો ખાતાં નથી પરંતુ જમત માટે જળ વૃષ્ટિ કરી, સર્વને જીવાડે છે. આથી સત્પુરુષની સમૃદ્ધિ સમય અનુસાર પરાપકાર સાર છે.

આંહી જન્મ થયા પછી ઈશ્વરી નિવસ પ્રમાણે સર્વને દ્રવ્ય વગેરે મળે છે. પરંતુ મનુષ્ય માયા મોહથી મહારૂં મહારૂં માની બેસે છે. ખરૂં વિચારી જોતાં, ઈશ્વરે જ ઉત્પન્ન કરેલા, તેણે જ આપેલા દ્રવ્ય વગેરે પદાર્થો ઈશ્વરના ધુત્ર એવાં સર્વ ગ્રાણીઓના ઉપયોગમાં આણવા જોઈએ. જે મનુષ્ય જેટલું પોતાના પેટમાં ખાધ તેટલું તેનું સમજવું, બાહ્ય ધરમાં હજાર મણ દાણો અને લાખો રૂપિયા પડ્યો હોય તો પણ તે એકદમ ખાઈ જવાય નહિ, અને અંત વખતે સાથે પણ લઈ જવાય નહિ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે, જેટલાથી પેટ ભરાય તેટલા ઉપર તે મનુષ્યની સત્તા છે. અધિક વસ્તુ ઉપર જે વૃથા અભિમાન બાંધે તે ચોર દંડને પાત્ર બનાય. વળી કોઈ પ્રવિણે કહ્યું છે કે ધન તથા ભગ્ન પદો પોતાના જાતે જ પાત્ર બને છે.

લોકોના ઉકપાર માટે જુદામાન છોડે, કારણકે એક દિવસે શરીરનો અને દ્રવ્યનો નાશ તો જરૂર થશે એ નિશ્ચય છે. તો સર્વત્ર ઈશ્વર-રૂપતા જોઈને પરોષકાર માટે દ્રવ્ય વગેરે વાપરવું તે ઉચિત છે.

આમ પંડિતજીએ લોકલાપમા દુષ્કાળની દારુણતા અને સહાઓમાં સમજાવી, તેના પરિણામે અનેક લોકોએ તેના ફાળામાં સારો હિસ્સો આપવા માંડ્યો આ જવા ફંડના પૈસા દક્ષિણના દુષ્કાળમાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.

સં. ૧૯૩૩ના જોડ માસમાં જાણીતા વેદાન્તી સુઠ ઝોડુલજી સંપત્તિરામ ઝાલા મંગરોજ રાજ્ય અંગેના અધિકાર માટેના કામ સારું મુખાબ આપ્યા હતા આ ઝાલાજી જુનાગઢ રાજ્યના દિવાન હતા. તેઓ વેદાન્તના સાચા અભ્યાસી હતા. જ્યારે ઝાલાજી મુખાબ આપ્યા ત્યારે તેમની સાથે જાણીતા સાહિત્યકાર મનસુખરામ સૂર્યરામ હતા. આ ઝાલાજી આપણા પંડિતજી કરતાં વીસ વરસે મોટા હતા. છતાં, તેમને પંડિતજીને મળવા માટે ખાસ ઇચ્છા હતી. તેમને પિષ્ટેષ્ટિ કરી સોમયાય કરવાનો સંકલ્પ હતો. આ સંબંધી તેમને વાતચીત કરવી હતી. આથી શ્રી. મનસુખજી સાથે ઝાલાજી પંડિતજીને મળ્યા આ મુલાકાત વિષે પોતાના મંથમાં પા. ૨૪૨ માં તેઓ જણાવે છે કે:

“સોમયાગનો વિધિ જાણુવા વિરમય જનક સ્મરણ શક્તિમાન, સ્વાર્ગક પ્રદાયક, શ્રીમાન મદુલાલજી પાસે અમે ગયા હતા. ત્યાં અનેક શાસ્ત્રીના પ્રસંગો નીકળ્યા હતા. તેમાં સર્વમાં શ્રીમદુલાલજીનું મુખ જોઈ તેમની અનુપમ શક્તિ વિષે બહુ ઉચ્ચ માન થયું હતું. વિદ્યા જ્યાં પૂર્ણ હોય છે ત્યાં વિનય પણ સ્વભાવે હોય છે જ. એ પ્રત્યક્ષ શ્રી. મદુલાલજીમાં જોયું. તેમના અનુપમ જ્ઞાન સાથેનો વિનય અને નમ્રતા પણ પ્રશંસનીય છે.”

મુંબાઈમાં અનાવૃષ્ટિ.

સં. ૧૯૩૩માં દક્ષિણમાં દુષ્કાળ પડ્યો, તે જ પ્રમાણે મુંબાઈમાં સં. ૧૯૩૪માં વર્ષાદ ન આવવાથી લોકોમાં દુષ્કાળની ભીતિ ઊત્પન્ન થઈ અને ખેતેની ચવા લાગી. અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો વર્ષાદ લાવવા માટે કરાવા લાગ્યા આ વખતે મુંબાઈના અગ્રમણ નાગરિકો તથા મહાજનના શેડિયાઓ ઓ. મુલ્લજીદાસ જેઠા વગેરે પકિતજી પાસે ગયા ને વરસાદ વરસાવવા કંઈક ક્રિયા કરવા માટે વિનંતી કરવા લાગ્યા. પકિતજી મઈ સાલના દક્ષિણના દુષ્કાળના અપકર પરિણામોથી ભરણીતા હતા, ને દુષ્કાળમાં જનસેવા ખાતર આર્થિક સહાય મેળવવા માટે તેમણે સારો શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. આથી એમણે ચહેરના મુરખીઓની વિનંતી માન્ય કરી, અને મારકોટમાં યજ્ઞ કરવાનું નક્કી કર્યું.

યજ્ઞાદ્ મયસિ પૂજન્યઃ એ ગીતાસુત્ર અનુસાર તેમના દિક્ષમાં વેદના વચનોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. આથી પૂજન્ય યજ્ઞ માટે પોતે શ્રુગિન્નપિતૃ પદ લઈ, યજ્ઞવિધિ કરી, મારકોટના કૂવામાં ઉતર્યા. તે વખતે તેમણે કાળા વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. અને કલ્પકો સુધી યજ્ઞની ક્રિયા માટે મંત્ર જપવા માંડ્યો, પણ વર્ષાદ ન આવ્યો, અને યજ્ઞ ને મંત્રની પૂર્ણાહુતિ થવા આવી પકિતજી પણ કૂવાની બહાર આવ્યા.

આથી કેટલાક અર્ધદર્શીમાં શાસ્ત્રના વચનમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તથા આવી ક્રિયાઓ કરવાથી વર્ષાદ આવતો હતો! એમ અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા. પકિતજીના ચક્રાર કાન આ બધું સાંભળતા હતા. તેઓ તે દંદ શ્રદ્ધાળુ હતા. તેમની દંદ માનવના હતી કે આ કલિયુગમાં મુખ્યત્વે વર્ષાશ્રમ વગેરે ધર્મો નહિં પ્રાપ્ય થયા છે, છતાં કવચિત્ કવચિત્ ધરણીમાંથી હીરા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ કેટલાક સાધુ આત્માઓ વૈદિક ક્રિયાઓ પાળીને અને સમાજને ચરણે-

ધરે છે. પણ આ સામું કે આજે સમૃદ્ધગત વેદ અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રત્યે પાળી શકાય તેવા રહ્યા નથી. આ વખતે લક્ષિતમાર્ગ એ જ સર્વ જનતા માટે ધોરી માર્ગ છે.

દૂવામાંથી બહાર આવી અવભૂથ સ્નાન કરવા માટે પંડિતજી સમુદ્ર ઉપર જવા તૈયાર થયા. આ વખતે તેમની સાથે આવતા, સમૃદ્ધને તેમણે કહ્યું કે છત્રીઓ રાખવી ઠીક પડશે, ત્યારે સમૃદ્ધમાંથી કેટલાક મસ્કરાઓ ધીમેથી ઠાવકા થઈને બોલ્યા કે તાપ સખ્ત પડે છે માટે છત્રીઓ સાથે લેવાની આપ આજ્ઞા કરો છો ! આને ઉત્તર પંડિતજીએ કે પછી આખો નહિ, અને હજારો લોકો સાથે સાગરસ્નાન કરવા ઉપડ્યા. ત્યાં દરિયા ઉપર જઈ સાગરનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરી સ્નાન કર્યું ને બહાર આવ્યા. કપડાં બદલી ધર તરફ જવા તૈયાર થયા. એટલામાં ઓચિંતા આકાશમાં વાદળ દેખાવા લાગ્યા. ને થોડે છેટે ગયા ન ગયા ત્યાં તો વર્ષાદનાં ફાગ પડવા લાગ્યા. પછી તો ભરેથી વર્ષાદ વર્ષવા માંડ્યો, મેઘમળનાં પણ યવા લાગી આમ વર્ષા આવતાં યંત્રોત્તર લોકોની શંકા નિવૃત્ત થઈ, ને જેમણે ઠાવકા થઈને પંડિતજીની મસ્કરી કરી હતી તેઓ શરમાઈ ગયા આ વખતે હજારો લોકો પંડિતજીના દિવ્ય મુખ સામું ભેઈ રહ્યા હતા ખરેખર પંડિતજીની ધર્મશાસ્ત્રોમાં અચળ શ્રદ્ધા તથા બોલવા કરતાં કર્તવ્ય કરી બતાવવાની શક્તિ આ બે અદ્ભુત બાબતો દરેકને શીખવા જેવી છે. ખરૂં કહીએ તો તેમનામાં દરેક સદ્ગુણ મૂર્તિરૂપે નિરાજે છે.

વળી આ વર્ષમાં ગાયોના સંરક્ષણ માટે મુંબાઈમાં ગૌરક્ષક મંડલી સ્થપાઈ પંડિતજીને ગાયો પ્રિય હતી અને ગાયો તરફ સારો પૂજ્યભાવ રાખતા. પોને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગૌરક્ષક મંડલીમાં મદદ કરતા અને મંડલીના ઉત્કર્ષ માટે અનેક બાબતોનો આપતા. સમાલોચનાના તંત્રી શ્રી ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી આ વિષે લખે છે કે :

“ગૌરક્ષણ મુંબાઈમાં જોવાતો દરજોતિદે રેઆઈની તા મીનાં ગાંધીજીનાં

ગૃહસ્થોની સમામાં તેમણે ઔગ્ધણ માટે એવું તો છટાદાર અને ભદ્રતા બરેનું બાપણ આપ્યું હતું કે શ્રોતાઓ તેમના વૌરસખંડમાં વિસ્મિત થઈ જઈ ખેવટમાં કરુણાના ખંડમાં આંખમાં પાણી ભરી ગગગગા થઈ ગયા હતા.” તેમની આવી અભવજ પ્રવચનશક્તિના પ્રભાવથી કેટલાક શેડિયાઓ આ મંડલીના મજબૂત બની મદદ કરવા તત્પર થયા. તેના પરિણામે આ મંડલી પણ સારી પ્રગતિ કરવા માંડી હતી.

આમ પંડિતજીએ પોતાનું સારું જીવન મુંઝાઈના દિંદુ સમાજ માટે અર્પણ કરવા માંડ્યું હતું. ધાર્મિક પ્રચારમાં આર્થસુધર્મોદય સમામાં નિવસિત અડવાડિક પ્રવચન કરતા, તથા આર્થસુધર્મ પત્ર કાઢતા હતા તદ્દપરાંત અનેક રથજે ધાર્મિક ક્રિયા અને ચર્યામાં પણ ભાગ લેતા અહીં આગળ હજારો માણસો એક અથવા બીજી રીતે પંડિતજીના સંસર્ગમાં આવના ને તેમના શાસ્ત્રીય અદ્ભુત જ્ઞાનથી આશ્ચર્ય પામતા. કેટલાકના હૃદયમાં પંડિતજી પાસે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવા માટે ઉત્સુકતા થવા લાગી, આથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે વિદ્યાભ્યાસ માટે આવવા લાગ્યા. આ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કમગ્રહ થાય તથા તેમની શિક્ષણતિનું સનાધાન થાય તે માટે વિદ્યાલક્ષ્મી નામે એક પાઠશાળા પંડિતજીએ પોતાના મકાનમાં સ્થાપી પંડિતજીનું ધાર્મિક જીવન નિવસન, ને રૂઝ ચિરન વાળું હતું. આથી મેવાદિ કોર્પોથી પરચારી, બધા વિદ્યાર્થીઓને ભણતરી શકવા પોતે અશક્ત હતા. આથી તેમણે સરખાતમાં વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળામાં પુનાવાગા પંડિત જનાઈન આચાર્ય વૈવાકરણકેસરીન. દીકરા માધવ સંપ્રદાયઆચાર્ય વાસુદેવાચાર્યજી પંડિતને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા માટે રાખ્યા. હવે પંડિતજી વિદ્યાર્થીઓને પૂર્ણ પ્રેમથી ભણાવતા તથા મણુવાની સરવડ કરી આપતા, તથા તેમને ખાવા તથા કપડાં તે સગવડ પણ પોતે કરી આપવા લાગ્યા. આમ નિર્ધનકે . રામ માની, પંડિતજી જે કંઈ ઉપજ આવતી તે સેવા, પાઠશાળા પુસ્તકાલય, આયો વગેરેમાં વાપરતા. આ વાસુદેવાચાર્યજીએ

સ. ૧૯૪૪ સુધી આ પાઠશાળામાં કામ થયું ત્યારબાદ ૫ વિષ્ણુશાસ્ત્રીને પાઠશાળામાં આચાર્ય તરીકે રાખ્યા પણ આ શાસ્ત્રીજી પાઠશાળામાં મરાઠીના બહુવિધતા હોવાથી, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પૂજાતા પણ સ. ૧૯૩૪થી કેટલાક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પડિતજી પાસે બહુતા તેમાં શાસ્ત્રીજી અને સ્વામીજી નામના બે જમનગર નિનાસી વાહણે સારી વિદ્યા સંપાદન કરી, શાસ્ત્રી અને પૂર્ણિમા હતા તેઓએ પાઠશાળાનું કામ ઉપાડી લીધું આ બંને શાસ્ત્રીઓ થોડા વર્ષે જોડે થોડોવર્ષ નનાવજી નિનકાવનના શાસ્ત્રી તરીકે ગયા તેથી બે શાસ્ત્રી માધવજી ગોપાલજી તે પાઠશાળામાં બચાવવા લાગ્યા આ વેદશાસ્ત્રી પણ જોડે થોડો સિદ્ધલાનજીના શાસ્ત્રી તરીકે ગયા આ દરમિયાન ૫ વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ ગુજરાતી ગરામૂર સીધી લીધું ને ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને સરસ બહુવિધતા મોકલે આ પાઠશાળા શરૂ આતમાં ચાલીશ વિદ્યાર્થીથી શરૂ થઈ પણ પાછળથી ત્રણ આકાશી શરૂઆતના વિદ્યાર્થીઓ આ સરવાળો લાલ લેવા લાગ્યા આવું તો પડિતજી વિદ્યમાન રહ્યા ત્યાંસુધી ચાલ્યું.

સભા પત્ર પાઠશાળા વગેરેની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તે બંને એક સરસ પુસ્તકાલયની આનંદશક્તિ પડિતજીને જણાઈ આમ તો પડિતજી પાસે દાખલો હરનિખિત તથા છપાવેલા ગ્રંથો હતા, પણ તે બધાને કમ તથા વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવી ખૂટતું સાહિત્ય મગાવી, એક સુદર પુસ્તકાલય સ્થાપવા માટે પડિતજીએ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો આમાં બધા ખરા સરકૃત છપાવેલા ગ્રંથો દેશ પરદેશથી મગાવી લાવ્યા અને તે જમાનાને સોભારૂપ એક સુદર પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી આ પુસ્તકાલયનું નામ વર્મ પુસ્તકાલય પાડ્યું પડિતજી મન ઘણું મોટું હતું નામ, ત્યાંવામાં પણ કાષ્ટપણ ધર્મપ્રેમીના દિનમાં સંકુચિત જાવ પેદા ન થાય તે માટે તેઓ કાળજી રાખતા, ને દરેક સર્જન પુરુષ તેમની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેમથી બાગ લે તેવી બહુને બિનવં રાખતા.

૧૮ જીવનવૃત્તિ-માનપાત્ર વગેરે.

પંડતજી મૂળથી જલુ સંવર્ધી અને કડક નિયમી હતા. તેમનો આખો દિવસ એટલે જોડાગર કામ કામ અને કામમાં જ જતો. એટલે તેમનો જીવનમા કામ સિવાય બીજો કોઈ મંત્ર હોતો નહિ પૂ મહાત્મા ગાંધીજીનું દૈનિક જીવન જોમણે અનુભવ્યું હશે તેમ પંડિતજીનું દૈનિક જીવન સમજી શકશે. પોતે એક મહાન વિદ્વાન હતા. તેમનું જીવન કેમ વ્યતીત થતું તે વિશે સમાચોચક પત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે, “સવાર સાંજ અને રાતનો ધણો વખત અથવા આખી રાત તેઓ વિદ્યાભ્યાસમાં માગતા અથવા વધારે ખુશ્કા શબ્દોથી કહીએ તો તેમનો સ્વર્ણો વખત વિદ્યા મંત્રથી વાતોમાં જતો. એક વિદ્યા અને ગુરુ તરીકે તેમણે જીવન ગાળ્યું છે. કાવ્ય-ન્યાય-વેદ તત્ત્વ અને બીજા અનેક વિષયો ઉપરનાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી નેમ જ હિ અને વ્રજભાષાના પુસ્તકોનો તેઓ નિરંતર અભ્યાસ કરતા હતા. આ વિદ્વાન હતા દરેક ધર્મકાર્ય પોતાના હાથે કરવામાં ચીવટ રાખતા. તેથી જ તેમનો આત્મા પ્રસન્ન રહેતો. સેવા વિષયમાં એમ કુદગતા અદ્ભુત હતી. પોતે વિનયન હોવા છતાં ભૌતિકરૂપે સેવામાં તેમ પ્રવેશતા ગમે તેમ વિચક્ષણ અને દક્ષ માણસને જુવારામાં નાખેલી જા વિશે સદુપદેશ આપી દેતા હતા. એક દિવસે તેમને કહ્યું કે “તેમને એ કહ્યું કે જોઈ કાંઈને આશ્ચર્ય થવા વિના ન જ જોઈતું કે, દેખતા માણસ પશુ ન થાય તેવાં સર્વ કામ તે કૃતી સૂનિ” અને સ્વચ્છતાથી કરે કાંઈરજીને ધગતા જુદા જુદા આરીક પ્રકારનાં શ્રંખાર તેઓ પોતા હાથે એવા તો સફાઈથી ધગવના કે તે જોઈ નજરે જોઈને ખાં અનુભવોએ ધર્મા હાથ! અને તેમ હોવું જોઈએ કાંઈક જેને સામ્રાજ્ય (તેને માટે) નેમાં આશ્ચર્ય નહિ. એવા પ્રમંજમાં જડિત તરી નાં મોટાં ગજરાતિ સુનોનાં કીર્તનો તેઓ ગર્ગંધ તાલ રંગ નિયમાનુસાર માણ રાજના અને તેનો જલુ વિભાજ નેમને કંઈક હોતો અને કીર્તન પ્રસંગમાં પડિતજીને અનેક તાલ મદન વચાડત

અને ગાતાં અમો જે તે નજરે જોવા છે સ્વસપ્રદાય પ્રમાણે તેઓ
મેં ય સ્વરૂપ સાથે અભિન્ન હોય તેવી રીતે પગમાનવના આવેશથી
સત્ત્વર સ્તંભ નિયમાનુસાર સેવા કરતા હતા આવા મહાત્માને નજરે
જોવા હોય તે તેમને ઈશ્વરાવતાગ માને તેમાં કશી નવાઈ નથી

શૌચ અને આચાર વિચાર તો પડિતશ્રીને ઘરણે ગયાં હતા
તેમના જેવા શૌચ પાળનાર ભારતવર્ષમાં ઓછા હશે તેઓ બધું
કર્મ શાસ્ત્રીય નિયમથી કરતા એમ મંદેવાર્ગ વાધો નથી કે તેઓ
સ્વાભાવિક શૌચ આચાર વિચાર પાળતા તેમાં શાસ્ત્રીય નિયમની રીત
આવી જતી એટલે તેમને પોતાના જીવનમાં સ્વ સ્ફુગળ્યા થતી તે
પ્રમાણે તેઓ વર્તતાં પણ તે સ્ફુગળ્યાનું કેન્દ્ર શાસ્ત્ર જ હતું

સેવામાં નિરાજવા પડી તેઓ સેવાનો સાથે સધ્યાજય પાઠા
દિક પણ તદ્દપ થઈ કરે જતા હતા તેમના આહ્વનિક અને જપના
પાઠનો વિચાર પણો મોટો હતો તેથી સેવાનો સમય થઈ ગયા છતાં
તેમનું આહ્વનિક પૂટણ જ નહિ તેથી બચ્ચીવાગ બોજન કર્યા વગર
તેઓ સાંજની સેવામાં નહાઈ, સેવા અને આહ્વનિક કર્યા કરતા અને
રત્રે પણ નાર વાગ્યાથી પહોંચા આહ્વનિક પૂરે થયું હોય તો જ
બોજન કરતા, નહિ તો આહ્વનિક સમાપ્ત કરી, થોડી નિદ્રા લઈ, વગી
સરાગમાં એ જ ક્રમ પ્રમાણે ધર્મકાર્યમાં લાગતા આવી
રીતે બધાંમે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી દિવસ કે રાત્રીએ બોજન લીધા
વિના આહ્વનિક કરતા બધે તથા તેમના પરિચિત લોકોએ અનેક
વખત સફળ મેત્રે જોવા છે. છતાં તેમની મુખ્યામૃતિ હમેશાં પ્રસન્ન જ
રેખાતી હતો બધે ત્રણ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ છતાં સિંહગર્જનાથી
પડિતશ્રીને સજામાં ગાજતા અનેકવાર જોવા છે આ ઈશ્વર અવતાર
નહિ તો બીજું ॥ ૧ આ નિત્યકર્મ ઉપરાંત પર્વ સંક્રાન્તિ શ્રાદ્ધાદિના
દિવસોમાં તેમને તે તે કાર્ય કરતા જોણે જોવા છે તેની તો પૂરી
ખ્યાતી જ થઈ છે કે સેવામાં સેવ્ય સ્વરૂપ પેઠે આમાં પણ દેવ પ્રિત
ઓનો તેવો જ સાક્ષાત્કાર (તેમને) હતો

પ્રસંગવચ્ચે પંડિતજીનું ત્રીથીયર પદ્યગુણુ યતુ સ્મરેલાના કેપંવાસ, ત્રીથીયાદ વગેરે તપશ્ચર્યામાં તેમને તદાકાર અને આનંદમાં લીને જોઈ સોકોને ખાતી, યતી કે એમને સર્વજ્ઞ આજ્ઞાકાર હતો. કર્મ તો ફલાદિશા વગરે માત્ર શરીરસ્વઆવધી થવા કરતાં દતાં. ગમે તેવી ટાડ કે પ તો પંથુ ત્રીથીમાં વધાર્યું નિમજ્જન કરતા અને વગી તેઓ. અનેક પ્રમંડો પાંખીમાં ઉચેથી ફૂડી, તરવાના પ્રોગ પશુ કરી બતાવના કર્યા. તોગંબીન કર્યા પગી તેઓ શરીર પેંડતા ન દતા. કારણ કે કર્મશાસ્ત્રમાં તેમ કરવા નિષેધ બતાવ્યો છે નિબામ, જ્ઞાન, શ્રાદ્ધ, મન, વેપ, વગેરે જે કાંઈ કર્મશાસ્ત્ર વિદિત એવ ને સેવે પંડિતજી આવી પૂરે કંઈકતા ઈર્તા પોતાથી કંઈપણ બનવું નથી એમ તેઓ આત્મકલ્પ પૂરું માનતા હતા.

વળી પંડિતજી યજુર્વાગ, કર્મકાંડ વગેરે વૈદિક કાર્યવિમાનમાં પૂર્ણ અદ્વિતીય જ દતા. તેઓ જન્મથી અપૂર્વ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. અને તેમનો ધર્મો સમય કર્મકાંડ, જપમંત્ર, યજુર્વાગ, ઈશ્વરમેના ઈત્યાદિ માર્ગશીલક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી તેમને અન્યકાક વધારે રહેતો ન હતો, તેથી આત્માવસ્થક પ્રસંગે અથવા ધર્મ છતાં સુતી પ્રાર્થનાઓ જ જીવન કાર્યમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થતા.

પંડિતજી મૃદરયાશ્રમી જીવન ગાળતા હતા, તદુપરાંત કર્મના પ્રયાન અને પાકડાળા, પુસ્તકાલય, પત્ર તથા પત્રિયસંપાદનની કમાળા કરી હતી. વગી તેમના માનોછના પિતાજી (નાનાજી) તત્કાલી શ્રીગણપત્ય પ્રશુ ગ્રંથ પૂર્ણ માનાજી સાદુખાતે માથે પડગાવેલુ હતું એટલે ધરમદિ જન તેમના નાં હૃદય વગી પોને જાણતામાં કે દોષથી દૂર રેક પ્રવેશના વિદ્વાન તેમના નામથી પતિચિત્ત દતા. તેઓ જ્ઞાન નીકને એક મોટા પનાકય વિદ્વાન પંડિત માન્યા એને ખરડ માટે નિર્મલ કિર્તન તે પેટલાક તો તેમના પરા જ્ઞાન, જાણી જા પંડિતની માન્યતા કરતા. તેથી તેમની કોઈ અદુર નીવે નિવડતા અને કર્મક્રમના ના પાળના નીક એક દંડી, પાંખા

બધા પ્રસંગોમાં પડિતે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવાથી ચોતાનો ધર્મ વિચારી, અતિથિસેવા ધણી આનંદથી કરતાં અને જે લોકો જેવીજેવી મોગણી કરતાં તે સર્વની મથારાકય માગણીઓ પૂરી પાડી, તેમનો આત્મા પ્રસન્ન થાય તેમ વર્તતા. પડિતજીને સમાજ તથા વૈષ્ણવો તંત્રથી જે આવક મળતી તે આવી અનેક જાતની ક્રિયાઓમાં ખરચાઈ જતી અને ઘણી વખત પડિતજી કરજનો બોજ વહન કરતાં, પડિતજીની આવી આર્થિક સ્થિતિનું જાન તેમના નજીકના દિતેશ્વરજીને સતત ચિતાનો વિષય થઈ પડતું. આર્થ સુધર્મોદય સભાના પ્રમુખ શેઠ શ્રી. વરજીવનદાસ પડિતજીના આર્થિક જીવન માટે સતત ચોક્કી પહેરો રાખતા. આ ચોક્કી રાખવામાં પડિતજી પ્રત્યેનાં તેમનો પ્રેમ હતો અને તે સકારણ હતો. તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે ભારતવર્ષમાં ચાલતા જમાનામાં આગળીના વેટે ગણાય તેટલા જ સાધુ બ્રાહ્મણો દિંદુ ધર્મ ને દિંદુ સંસ્કૃતિ માટે જીવે છે; અને તેમાં પણ પડિતજીનું સ્થાન અનોખું હતું. આથી તેમણે જાતે મહેનત કરી પડિતજી માટે એક ગોઠું ફંડ ઉઠું કરવા નિશ્ચય કર્યો અને આર્થ સુધર્મોદય સભા મારફત આ કામની શરૂઆત કરી. આ ફંડમાં અદાર દળદર આકસો પંચાવન રૂપિયા બરાબા. આ ફંડ પડિતજીને આપતી વખતે, એક બચ્ચ મેળાવડો માધવબાગમાં કર્યો, અને માનપત્ર સાથે સન્માનિત થી આ રકમ નીચે મુજબ અર્પણ કરવામાં આવી. આ સભાના અધ્યક્ષ પણ તે શેઠ સાહેબ મયા; આ સભામાં મુખાબ્જના પ્રસિદ્ધ શહેરીઓ પણ પડિતજીને સન્માનવા દાગર રહ્યા હતા.

શીમાન પરમેશ્વર દૂપાણુ જે મંત્રુબોની વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયો તેનાં સ્વરૂપમાં પહેાંતી સંકેતી તથી, તે પણ તે પોતે જ જન રૂપે પ્રકટ થયા છે. જીવોને તેમના પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ આપી તેઓનો અનુમદ કરતાં સારું તેમણે જગત સગળું છે; અને પોતાના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ તે પરમેશ્વરે પ્રથમ પદ્ધતિને શીખવ્યાં. ત્યાર પછી તે વેદનો અર્થ ઉઠાવેલ મંદિરો, કોઠા, નં સમજવાં લાગ્યા. ત્યારે તેવાં લોકો પર અનુમદની

પ્રજ્ઞાથી પોતે મનુ, વ્યાસ જૈમિની ઈત્યાદિ ન્દુષિ-રૂપ ધરીતે રમૂતિ પુરાણાદિક કર્યાં. ને પ્રથમ પોતે કહેલ વેદોનો જ અર્થ રમૂતિ પુરાણાદિકમાં સહેલી રીતે કરીને ધર્મનો પ્રકાશ કર્યો આવી રીતે વેદ, રમૂતિ, પુરાણો પ્રગટ કર્યાં, છતાં પણ જગારે કમિયુગની મહિન-તાથી લોકો જ્ઞાનશક્તિમાં અત્યંત દુર્બલ થઈ ગયા ત્યારે તેવાં મનુષ્યોને જોઈને પંચમેશ્વર પોતે આચાર્યશ્રી થયા અને રમૂતિ પુરાણ વગેરેથી દદ કરેલા પદાર્થ જ પાછા સ્ફુટ કરીને પ્રાણીઓ પર અનુમદ કર્યો. એમ થયું છે તો પણ હાલ અતિગ્રેવ કમિયુગના જોરથી નાના પ્રકારના ફગડાં છે છે, જેથી તે આચાર્યોના અર્થોમાં પણ લોકોને વિશ્વાસ રહેતો નથી. દુષ્ટે અર્થોના અભ્યાસથી લોકોની ભુદ્ધિ ફરી ગઈ છે. આવા વર્ષામાં ખરી રીતે વેદ રમૂતિ પુરાણનું અને આચાર્યોના અર્થોનું તાત્પર્ય લોકોના મનમાં પ્રકાશ કરવા માટે આર્યસુધર્મોદય સત્તામા પત્યેક પખવાડિયાંવિશે ધર્મતત્ત્વને ઉપદેશ કરીને જીતામુ જનોની ગતિની મહિનતા મટાડના માટે પરમેશ્વરે “પંચનદી ગોવર્દન લાવાજી”ને પ્રગટ કરેલા છે. જેમ કાશીમાં કિરણા ધૂતપાપા વગેરે પુરાણોક્ત પાંચ નદીઓ મનુષ્યોના ચિત્તને શુદ્ધ કરનારી છે, તેમ આ પંડિત પણ મનુષ્યોના મનને પવિત્ર કરે છે. તેથી એઓનું “પંચનદી” એ ઉપનામ સાર્થક છે. ધર્મતત્ત્વને ઉત્તેજન આપનારી (ગો)મંરૂતરાણી તેની વૃદ્ધિ આ પંડિત દરે છે તેથી પણ એઓનું ગોવર્દન એ નામ સાર્થક છે. માટે એ પંડિત સભામંદોના મનનું રંજન કરી, તેઓની ઉપર અનુમદ કરે છે. જેમ દેવતાઓ પોતાના અનર્થો દૂર કરવા શ્રીદરિની પ્રાર્થના કરે છે તેમ પોતપોતાના ધર્મના જિજ્ઞાસુ લોકો પોતાના અનર્થો દૂર કરવા પંડિતની પ્રાર્થના કરે છે. વક્ત્રની પૂંડે જે રાહિરી પામે, મંરૂતરાણી પોતાની મેજે આવી અવલગત દરે છે વિદ્યાઓમાં સર્વ જેવા પોતાના પિતાની પામેથી જ પંડિત સર્વ વિદ્યાઓ શીખેલા છે. જેમ વાસુદેવે વસુદેવજી અને દેવગીજીને સંપ્રજ કર્યાં હતાં તેમ,

ધણું તપ કરનાર શ્રીયુક્ત શ્રીલાહુભેટીજી તથા શ્રીધનશ્યામ બટ્ટજી એ નામનાં પોતાનાં માતાપિતાને સંતુષ્ટ કર્યાં છે. ધર્મશિલાસુ લોદ્રા પગમેશ્વરપણુ બુદ્ધિથી જ એ પડિતને વધારાકિત દ્રવ્ય અર્પણ કરે છે. જેના મુખથી નીકળેલાં વચનો સર્વ પ્રકારે સુજનોને સુખ આપે છે, સર્વ શાસ્ત્રોર્મા જેઓની મર્મતા સર્વ પડિતો વખાણે છે, જેઓર્મા વક્તાપણુ હિદારપણુ, સર્વ જનના મનને હળુ કરનાર શીઘ્રક્રિતાશક્તિ, સૌજન્યની અને સદાચારની સમૃદ્ધિ એ સર્વ ગુણો શોભે છે. ઉપર કહેલા સર્વ ગુણયુક્ત, આપને, આ સર્વ વાતનો અનુભવ લઈને અપરિમિત આનંદ પ્રાપ્ત થતાં સર્વે અમે ધણા સત્કાર સૂચક આ “માનપત્ર” અર્પણ કરીએ છીએ અને નિરંતર આપના સહવાસનો લાભ લેવા વધારાકિત દ્રવ્યના અર્પણથી સદાષતા કરવા સાર આજે થોડું એક એકું થયેલું દ્રવ્ય અર્પણ કરીએ છીએ. આ “માનપત્ર” આપના સર્વ ગુણનું સમર્થન કરવાને અસમર્થ છે તેાપણુ અમારા ઉપર કૃપા કરી એનો આપ સ્વીકાર કરજો એની અમારી અતિશય પ્રાર્થના છે. સંવત ૧૯૩૫ ચૈત્ર વદ ૧૪ રવિવાર

વરજીવનદાસ માધવદાસ-અધ્યક્ષ

વંદરાવનદાસ પગશોભનદાસ
ત્રીભોવનદાસ વરજીવનદાસ
ચતુર્ભોજ મુગગજી
ગોકર્ણદાસ જગમોહનદાસ

} ઓનરરી સેક્રેટરીઓ

આપણે રોડેઆતર્મા જોઇ મલા કે આપે સુધર્મોદય સમાનો શોડેઆતના ૩૦ સભ્યો હતા. તે સમા આજે થોડાક વર્ષ પછી એક નવધર્મવિત કુસુમ ક્યાન્વિન કર્પતર સમાન થઈ પડી હતી. આ વખતે પડિતજી ફક્ત પાનીસ વર્ષના હતા. આવી જાતનું અદુર્ભાવ આટની દૂક વયમાં ધણા ઓછા માણુઓને મળ્યું છે. વળી આતુ નંદેર માન ને આચરી થોટી રૂઝ દરમ અપણુને આ યુગમા નાની લાગે પણ તે જમાનાર્મા જનવર્જિતો પ્રવાદ એ રચિત હને

નયા લોકો પણ વિદ્યા નર્મદામહાદયના રૂપા, પુત્રો, પુત્રીઓ પાંડિત્ય મળેનું માન અપૂર્વ હતું તેમાં શકાને સ્થાન નથી

આ ફક્તમાંથી પાંડિત્યનું જે કંઈ કર્યું હતું તે પ્રથમ આ દેવામાં આવ્યું ને, બાકીની આઠથી નવ હજાર રૂપિયાની રકમની સરકારે લેતો લઈ, પાંડિત્ય માટે ટ્રસ્ટ કર્યું, જેના બાજની વાર્ષિક રકમ ૪૦૦ થી ૪૦૦ રૂપિયાની ચલી હતી આ આખા પ્રસંગ અંગે વારંતે ગોક્તાર નામના પારસી પત્રમાં ૨૭-૪-૧૮૭૬ ના માર્ચમાં લખે છે કે -

“મુમુક્ષુજન જેવી કુશળતા અને પ્રભુના વાળા આ પ્રખ્યાત અને માન પામેલા પાંડિત માટે લેલા કરેલા સનમાન ગથ (ટેરગીમે નિયમ) ફક્તમાં રૂપિયા અઢાર હજાર એકસો ત્રીસની રકમ ભરાવા પડી, એ રકમ એક માનપત્ર સહિત એમને ભેટ આપવા માટે ગયા રવિવારને દિને માધવ બાગમાં દિદુઓની જે દમદમા ભરેલી સભા મની હતી, તે જેટની એ આગ આખના પાંડિતને તેટલી દિદુ સમ્ય જનોને એક મરખી માન ભરેતો હતો મહુલાનજી દિદુ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એક શાસ્ત્રો માન નથી પણ સરસ્વતીના સર્વ પ્રસન્નતા પામેના એક પોતાના ગ્રાસાની પ્રેરણાથી પાંડિતાર્થ પહોંચે પહોંચે એ જો પુનઃજનના નવાજેતા એક વિદ્વાન મત્રિ જે તેમના કરુણા જનક અવાપાનો બગ તેમના મનના ચમત્કાર વાળી આપે છે અને એમનું આખું જનમચરીત્ર આપણને અચન્ન કરે તે ૧૮૫૫માં ટ્રાંકામધે જનમેલા આજે, મોત્ર ૩૪ વરસની તરુણ વય હતી તેઓ પોતાના મનના હાડગના ભારથી પ્રકાશથી જાગૃતીના શુભરૂપે દગ્ગએ પહોંચ્યા છે આઠ વરસનાં આલપણથી ચીનવાના મગ્ગ એમની આંખોનો પ્રકાશ જીનની સેતુ પછી એઓએ પોતાનો સવનો અખ્યાત અપગ અવરમામાં ચનાગો તે પોતાના બાપથી સંકેતોત ગણ્યા સ પાઠન કરતા ૧૧ વરસની ઉમરમાં તેઓ એકમાં એક જાંઘની ફેવિંગાએ મદોડા ઉપર ને મદોડા પર કરી નવા

જેટલી એઓ પ્રવીણતા પામ્યા, ને પછી તામીલ પડિતો હેઠળ વેદ પુરાણ આદીનો અભ્યાસ કરી ૧૮૫૫માં એઓ મુંબાઈમાં આવ્યા. ૧૮૬૩માં કાશીની જાગૃતિથી રાજપુતાના કાઠીઆવાડને મારગ યાત્રા કરતા પડિતને બહુમાન મળ્યું હતું. અને અંગત કરીને એમની વાદવાસ જે અષ્ટપદો (અષ્ટવિદ્યા) એટલે આઠપદની કવિતાઓ તરત ને તરત જોડી કઢાડવાનો અત્યંત શક્તિ ધરાવે છે, તેથી સરવે અચરત રહ્યા હતા. રાજકોટમાં મથે વગ્સે ૧૮૭૮ માં સર રીચર્ડ ટેમપલ સાથે એમની મુલાકાત થઈ હતી, તેમજ વડોદરામાં એમના માન માટે સર ટી. માધવરાવે પડિત વિદ્વાનોની મોટી સભા ભરી હતી. એવી જ સભાઓ અમદાવાદ વગેરે બીજા ગુજરાતી શહેરોમાં પણ ભરાઈ છે, અને મુંબાઈમાં પ્રો. મોનીઅર વિલિયમ અને પ્રો. મોની કાફ વગેરે નામકિત પુરોપોયનો આ પડિતને એવું, માન આપી મથા છે.”

સં. ૧૯૩૫માં શ્રીનાથદ્વારમાં તિલકાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજ ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમના પિતા શ્રીગિરધરજી તિલકાયત કાષ્ઠ કારણુઅર શીજીની સેવાથી વિમુખ થયા હતા આથી શ્રીગોવર્ધનલાલજી સગીર હિંમરના હોવાથી શ્રીનાથદ્વારનો પહોવટ હોંડેપુર નરેશ તરફથી એક પરિપત્ર, રાજકારભાર તથા દેવકારભારની બ્યવસ્થા કરતી હતી. આ મહારાજશ્રીએ પડિતજીની સલાહ પ્રમાણે નાની વયમાં સારો અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે એઓશ્રી સત્તર વર્ષના થયા ત્યારે પોતાના અને વૈષ્ણવોના હિત માટે આપશ્રીએ પડિતજી પાસે જે શાસ્ત્રીઓની માંગણી કરી. પડિતજી નિઃસ્વાર્થી હતા. તેમણે તરત જ પોતાની વિદ્યાવધ્મી પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા જનમનગરના રહીશ સ્વામજીભાઈ અને ગવજીભાઈ નામના જે વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓને મહારાજશ્રીની સેવામાં રજુ કર્યા. આ શાસ્ત્રીજીઓ મહારાજશ્રી સાથે સતત ધર્મચર્યા કરતા, અને તેમ કરીને મહારાજશ્રીનું જીવન શાસ્ત્રમય કરી

નાખ્યું. તદુપરાંત આ શાસ્ત્રીઓએ સદ્ધર્મભારકર નામે એક માસિક કાળ્યું, જેમાં પોકરા પ્રથો વિષે વિસ્તૃત વિવેચન આલેખવા માંડ્યું મારા ધાગવા મુજબ પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીય પત્ર ગો. શ્રી. યદુનામજી સુરત-વાયાએ સ્વધર્મ સંરક્ષકને સંશયગ્રેષ્ઠ પ્રકાશિત કર્યું હતું. પછી પડિતજી તરફથી બીજી આર્થ સમુદન નીકળ્યું અને આ મીઠું પત્ર સદ્ધર્મ ભારકર શ્રીનાથદ્વારા વિદ્યા વિભાગ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યું.

સ. ૧૯૩૬માં પડિત રમાબાઈ નામે એક દક્ષિણી છાત્રણી વિદુષી મુ મધમા આવ્યાં. તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું. તે ગમે નેવા સંસ્કૃતના મહારથીને આશ્ચર્યમાં નાખી રે એવી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનપ્રતિભા ધરાવતાં હતાં પડિતજી સાથે આ પડિતા વિદુષીને ધર્મી વખત મુખ્યમાં મેળાપ થયેલો. પડિતજી પણ તેમની જ્ઞાન-શક્તિથી પ્રભાવ થયેના હતા તેઓ વિધવા હતાં ને થોડા વર્ષ બાદ વિસાવત ગયાં ત્યાં આ વિદુષી બાઈએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો તેમનું આ કાર્ય તેમના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે અસંગત હતું, અને તેની અસર હિંદુ સમાજમાં અવળી પડી જે કે તેમનામાં અસાધારણ જ્ઞાનશક્તિ, એવાભાવી સ્વભાવ વગેરે પ્રશ્ન સનીય હતું છતાં તે જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ જે રીતે જોઈએ તેવી રીતે ન થયો. તેમણે વિધવાતથા આવી પુનામાં વિધવાશ્રમ સ્થાપ્યો.

આ જ અરસામાં મોટા મહિરવાળા ગો. શ્રીજીવશ્યાલજી મહારાજ ભીમામાં પધાર્યાં આથી પડિતજીના ધર્મકાર્યમાં બારે ફટકો પડ્યો આ મહારાજશ્રી સ્વયં વિદ્વાન અને વિદ્યાવિભાગી હતા, અને વિદ્વાનોની કદર કરી જાણતા. વળી તેઓ સમયને પિંજારી આસનાર હતા તદુપરાંત સામાજિક સેવામાં પણ તેમને ઠીક ઠીક રમ્મ હતા. પડિતજીને શરૂઆતથી આ મહારાજશ્રીની સારી દુક દની તેઓ પડિતજીના દરેક કાર્યને બાવપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપતા. પડિતજીને મુખ્યમાં આવે એક વીણી ઘઈ ચૂકી હતી. આ દરમિયાન મુખર્ષ તથા હનર પ્રેરના દરેક ગોસ્વામી નાગક પડિતજીથી સુપરિચિત થક મવા હતા તેઓ બધા સારી પેઢે જાણના હતા કે પડિતજીનું દાસનું કાર્ય એ મોટા જર મેનાવતિ જેવું છે ભારજી કે શ્રીવત્સમજી પ્રદાવ ઉપર આ

પચ્ચીસીમાં સખત અને ભયંકર ધ્વંસ કરતા અનેક હુમલા થયા હતા. તે હુમલા પ્રતિભા પૂર્વક અટકાવી શકે તેવા જે કોઈ એક જ મહાપુરુષ હોય તો તે પંડિતજી શ્રીગદુલાલજી હતા. તેમનાથી સંપ્રદાય અને ગોસ્વામી બાળકોની કીર્તિ સંરક્ષણ પામી હતી. કારણ કે પંડિતજી પરમ નીતિ-તાન વિકારરહિત મહાપુરુષ હતા. સ્વાધ્યાય અને તપથી તેમણે ઈશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. એટલે જ કંઈ પણ કાર્ય તેઓ ઉપાડે તેમાં સંપૂર્ણ રીતે નિઃસ્વાર્થી રહી, સેવાદષ્ટિ રાખતા. જ્યારે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિની ભયંકર ભમરીમાં મુંબાઈ અટવાઈ ગયું હતું, ત્યારે સાચેસાચ શાસ્ત્ર અને ધર્મ પ્રજ્ઞાલિકાથી પંડિતજીએ તે ભમરીનો આમળો ઉકેલી નાખ્યો હતો, અને મુંબાઈના વિદ્વન્જનોને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ત્રીજી આખનાં દર્શન કમળમાં હતાં. અને આજ પ્રસંગથી મુંબાઈમાં પંડિતજીની પ્રતિભા પૂર્ણ રીતે પડી હતી.

આમ છતાં પંડિતજીના આવા શ્રમની કદર ધણા ઓછા ગોસ્વામી બાળકોને હતી. સંપ્રદાય ઉપર કે ગોસ્વામી બાળક ઉપર અથવા હિંદુ ધર્મ ઉપર કંઈપણ હલ્લો થાય કે આવે એટલે તેનો ઉત્તર કોઈ આપે નહિ, અને ભૌં પંડિતજી તરફ અનામિકા ધરે. પંડિતજી અનેક કામમાં દટાઈ ગયા હોય તોય સમય કાઢી હલ્લો કરનારને વિનયથી ઉત્તર આપે. આ ઉત્તર આપવા માટે તથા શાસ્ત્રીય ઉત્તર તૈયાર કરવા માટે શાસ્ત્રી તથા ગ્રંથનાં બીજા પણ ધણીવાર પોતાની પાસેથી ચુકવતા આવા કામમાં થોડી ધણી સદાયતા હોય તો ગૌર શ્રી જીવન સાથજી મહારાજશ્રીની હતી. તેઓ પોતેપણ પંડિતોને આશ્રય આપતા. તેવા એક શાસ્ત્રી વેદશાસ્ત્રસંપત્ત આત્મારામ નારાયણ જેઓ અપ્પા શાસ્ત્રી નામે ઓળખાના, તેમને તેમણે પોતાના શાસ્ત્રી તરીકે રાખેલા. પંડિતજી આ શાસ્ત્રીજીને પોતાના મોટાભાઈ ગણતા. અને ધણી વખતે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ચર્ચા તેમની સાથે કરતા આ શાસ્ત્રીએ મહારાજશ્રીના બાલકૃષ્ણ ચમ્પૂ નામના કાવ્ય ઉપર સંસ્કૃતમાં સુંદર દીકા કરી છે, તથા કેટલાક બીજા હિંદુ ધર્મના મથોના અનુવાદ કર્યા છે. હવે આ મહારાજશ્રી સીલામાં પધારવાથી પંડિતજી એકલા પડી ગયા.

૧૯ પંડિતજીનું લગ્ન

પંડિતજીના લગ્ન સંબંધીતો ઇતિહાસ રસિક ઝે. તેમના લગ્ન અંગે અંદરના તથા બાહરના આક્રમણ સારી ગીતે થવા હતા. સરસ્વાતનું તેમનું લગ્ન સં. ૧૯૨૦માં થયેલું. આ પત્નીનું નામ પાર્વતી બાઈ હતું. આ બાઈ ધણી સુસૌવ, પતિપરાયણ તથા ધૈર્યશાળી હતી. પંડિતજી તેમની આ પત્નીથી અત્યંત ખુશ રહેતા આ બાઈએ પણ પોતાનું જીવન જોમ છાયા તરુતે અનુચરે તેમ ધકધું હતું. પણ તેમનો આ સંસાર અધૂરો રહ્યો ભગવદ્ ઇન્દ્રાણી આ સતી બાઈ સં. ૧૯૩૦માં પોતાનું પવનમૃતનું ખેળિયું તથા ભગવદ્દામ માં આવી ગઈ.

પંડિતજી લો જ્ઞાન ને વૈરાગ્યના ઉત્પત્તિ સ્થાન હોવાથી આ પ્રસંગે તેઓ સામાન્ય મનુષ્ય જેડે શોકમા મરકાવ ન થઈ ગયા, અને ફરીથી પરણવા માટે પણ નિરપેક્ષ વૃત્તિ રાખી આ વૃત્તિથી તેમના પિતા પંડિતજીના બહેને અત્યંત દુઃખ થયું. વળી તેઓ અપંગ હોવાથી બ્યવહારમાં પણ ધણી અકચણ પડતી. આથી પિતાના આમંદને માન આપી બીજો વિવાહ તેમની જાતિમા કર્યો. આ પત્નીનું નામ રુકમાવતી હતું. તેઓ પણ પ્રથમ પાત્રી કરતાં અધિક સેવાભાવી ને પતિપરાયણા નીકળ્યા. તેઓ પંડિતજી તરફ ઈશ્વર વત્ત જાવ રાખતાં, અને પંડિતજીની પરિચર્યા ધણી ગ્રેમથી અને પૂલ્કણ છુદ્ધિથી ઉડાવવા લાગ્યાં. વળી પંડિતજી બોજન કરે ત્યારબાદ પોતે બોજન કરે. મટલીક વખત પંડિતજીને નિત્યકર્મમાંથી પરવારતા રાત્રીના બાર વાગી જતા. આ વખતે તેઓ બોજન લેતા નહિ, ને સુપ્ત જતા આ પત્ની પણ પંડિતજીના કર્મમાં સ્થાવ કરતાં અને પોતે પણ પંડિતજી બોજન ન લેતા ત્યારે બોજન લીધા વગર સુઈ જતા

આમ પંડિતજીનો - ગૃહસ્થાશ્રમ તેા અતિ સુખી હતો. પેણુ જ્ઞાતિ તથા સુધારકો તરફથી બીજા લગ્ન દરમિયાન તેમની સામે વેચિત્ર વંદોળ ચઢી આવ્યો હતો. તેમની જ્ઞાતિમાં એવી વાત વહેતી મુકાબ કે પંડિતજીએ જે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં છે તે કન્યા પરગોળની કે, અને ગદુલાલજીનું લઘુ જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ ચયુ નથી. આ વાતનો પ્રચાર તેમની જ્ઞાતિમાં બહુ થવા લાગ્યો તે વખતની જ્ઞાતિસંસ્થાઓ ધણી પ્રયત્ન અને સરકાર કરતાં વધુ સત્તાધારી હતી. પંડિતજીના કાને આ વહેલી વાત રિષે અનેક અફવાઓ આવવા માંડી, અને અનેક આક્ષેપો થવા લાગ્યા. પણ પંડિતજીનો આત્મા શાંત હતો, ને મન પણ શાંત હતું. તેઓ ગમે તે વાતથી ગભરાઈ જતા નહિ, અને શાંત ચિત્તે તે વાતનું તથ્ય જાણ્યો, તેના અતિકાર કરતા. તેમણે પ્રથમ એક કાર્ય કયું. પોતે જે લઘુ કયું છે તે લઘુ જ્ઞાતિ ને શાસ્ત્રની મર્યાદાથી પ્રામાણિક છે, અને જ્ઞાતિતો કન્યા સાથે કયું ■ તેના દાખલા દલીલોનું એક પરિપત્ર છપાવી જ્ઞાતિમાં વહેંચાવ્યું.

સામાન્ય રીતે એવી શંકા થાય કે આવા નિર્મત્સર, ન્યાયી, ભગવદ્ભક્ત પંડિતજી માટે જ્ઞાતિમાંના કેટલાકને આવી જાતનો અવળો વંદોળ ઉભો કરવાની શી જરૂર! આ શંકા સ્વાભાવિક છે. શરૂઆતમાં મુંબાઈના ગૌસ્વામી બાળકો તરફથી પંડિતજીને, સારો ટેકો મળ્યો, અને પંડિતજીએ પણ 'પુષ્ટિમાર્ગ' ઉપર થતા હરિજ્ઞાનોને પોતાની શક્તિ અનુસાર ખાળ્યા હતા. આ કાર્યમાં ગૌ. શ્રીજીવજીલાલજી, શ્રીનૃસિંહલાલજી વગેરે મદારાજશ્રીઓની પંડિતજીને સદાય પણ સારી હતી. પણ પંડિતજીની આ સેવાને લીધે, ને મુંબાઈ તથા દેશ પરદેશમાં પંડિતજીના અગાધશ્રદ્ધા અને નિર્ગળ ચારિત્ર્યના કારણે દરેક ધર્મપ્રેમી સજ્જનમાં તેમના માટે માન ઉત્પન્ન થયું, અને હવે આ સજ્જનો ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોમાં તેમની સલાહ સીધી લેવા લાગ્યા - અને પંડિતજીની આંખે એવા લાગ્યા. આમ થવાથી કેટલાકના મનમાં પંડિતજી માટે ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. આમાં મુખ્યત્વે કેટલાક

ગોસ્વામી મદારાજે, થોડા મુધારકો અને થોડા આર્ય સમાજરો હતા. પંડિતજી તો માન આપમાનથી પર હતા. તેઓ તો કાષ્ઠ પશુ વ્યક્તિનું દિલ મન વચન અને કર્મથી દુસરતા નહિ. તેમજ સૌ સાથે મીઠી વાણીથી વાત કરતા. જ્યાં માણસનું મન સ્વાભાવિક નિર્જળ છે, અને તે નિર્જળતાને કારણે કાષ્ઠની પશુ અતિ ઉન્નતિ તે સહન કરી શકે નથી. પંડિતજી પોતે આર્ય સમુદય વર્ષ ખીખના પ્રથમ અંકમાં (સં. ૧૯૩૫ના કાર્તિક અંકમાં) લખે છે કે "વળી આર્ય લોકોમાં દાસ આ આસ આદ્ય છે કે ને કાષ્ઠપશુ જગતરા જગતમાં સરે કહેવાય તો, પ્રથમ તો તેના વર્ગના જ લોકો તેની સામે યત્નના વાપરે."

આ જ દરમિયાન સં. ૧૯૩૪માં પંડિતજીનું બીજું લઘુ ગ્રંથ, તેટલામાં ગો. શ્રીચીમનસાલજી મદારાજ ને ગો. શ્રીજીવજીસાલજી મદારાજ વચ્ચે પક્ષ પચા. આ પક્ષનું કારણ એ હતું કે જ્યંતના તેમના એક સર્ગ-તીય બહેન અમલ વસ્તુ વાપરેલી. અને શ્રીચીમનસાલજીએ તેને શુદ્ધિ કરી અપનાવેલી. આમાં ગો. શ્રીજીવજીસાલજીએ બહુજની શુદ્ધિની પદ્ધતિમાં વાધો લીધો આથી તે બન્ને વચ્ચે પક્ષ પચા. આ પક્ષ પચા પછી થોડા સમયમાં ગો. શ્રીજીવજીસાલજી લીલાચર્ય થવા. પશુ પડેલા પછે બેમા કરવા માટે આવજી વહિ ૧ સં. ૧૯૩૬માં હટલાક ગોસ્વામીઓ અને બહો મુજબમાં બેમા થવા અને બન્ને પક્ષના માણસોને બોલાવ્યા. સભામાં પંડિતજી પોતાના પિતાજી યત-સ્થામ બદ સાથે પધાર્યા અને બધાનું કે "શ્રીચીમનસાલજી મદારાજના તકમાં અમારું સગવજ વધારે હોવા જ્યાં સત્ત્વ ખાતર લીલાચર્ય જીવજીના પક્ષમાં અમે છીએ, તેથી અમારે રોષનું પડે છે, માટે બન્ને પક્ષ બેમા થવા તો સારું."

આ ઉપરથી મોઢુલથી આવેલા સળતીવ બહેનને બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થાવ માટે પ્રાવધિત કરવા સૂચનું. આ વાતનો ઇન્કાર શ્રીનાથદાસના પામટ યજ્ઞેષ તિથકાવન શ્રીચરણજીએ કર્યો. આનો

પડિતજીએ વિરોધ કર્યો આ ઉપરથી શ્રીગિરધરજી આવેશમાં આવી શ્રીજીવણજી મહારાજનું હૃદય ખોલ્યા તે વખતે પડિતજીએ નમ્રતાથી એઓશ્રીને કહ્યું કે “ જીવણજી મહારાજ જેવા આપણામા ધરમ ગુરુ થોડા જ યશો અને હમે નથી ધારતા કે જેઓ (શ્રીજીવણજી) ખીજા કોઈને ઈર્ષ્યા કરે પણ ખરૂં જોતાં તમે (ગિરધરજી) એક પક્ષ મૂકી ખીજામાં ગયા, ત્યા તમારા ઉવટા વિચારની મદદ શ્રીજીવણજી મહારાજને ન કરી માટે તમે ઈર્ષ્યા જાણુતા હશે. પણ આ વ હજ કુલમાં ચદ્રફી જીવણજી અસત થયાથી હાલ અંધકાર જોવામાં આવે છે, તેમજો આપણા માર્ગમાં જે સારી નામકિત સેવા મળતી છે તેવી ખીજા થોડા નજીવી શકશે. એવાની કીર્તિ પ્રત્યક્ષ અધ્યર્થમાં તો શુ પણ અન્યમાર્ગેય પણ કરશે, તેવી ખીજાની યશો નહિ” પડિતજી આ જોલ્યા એટલે શ્રીગિરધરજી મહારાજ રિસાઈને ચાલ્યા ગયા અને સલા વિસર્જન થઈ.

આ સમાનુ પરિણામ એ આજી ક્રે આ બન્ને પક્ષો વચ્ચે એક ખીજાના દેવનુ વાતાવરણ જામ્યુ આ વાત દરમિયાન પડિતજીનું લખ થયુ હતુ તે લખને વ ટોળના રૂપમા ફેરવી નાખવા માટે સામા પક્ષે નિર્ણય કર્યો પણ પડિતજી સમજુ હોવાથી તેમની રિયતિની જોખવટ કરતો એક પત્ર જાપાવી પ્રગટ કર્યો

આ પત્ર ઉપરથી આ વસ્તુ નક્કી કરવા શ્રીગોકુલ શ્રીમયુરા અને શ્રીનાથદાસની તેમની યાતિનુ પત્ર બેમુ થયુ. તે વખતે ગોપાલ ભટ્ટ નામના એક યાતિજને પડિતજીના લખ અંગે સકા ઉડાવી ત્યારે પડિતજીએ પોતાનો જાપાવેન પગિત્ર રજુ કરી પોતાનુ લખ પ્રામાણિક છે, એમ કહ્યુ આથી યાતિના માણસોએ ગોપાલભટ્ટને પડિતજી વિરુદ્ધ સકા કરવા માટે પુરાવા આપવા કહ્યુ ગોપાલભટ્ટ પામે પુરાવા કઈ હતો નહ. તે તો ગો. શ્રીચીમનનાનજી મહારાજ તરફથી હોયો યયો હતો, એટલે તે કષ ઉતર આપી શકયો નહિ. આથી યાતિએ ગોપાલભટ્ટને ગિરફા કરવા નિર્ણય કર્યો. આ અંગે

અક્રમિતિ નેને ગાતિ ગદ્યાર મૂકવાની હતી. પણ આ બાબત વિશે પંડિતજીનો વિચાર પૂર્યો. પંડિતજી તો જાણના હતા કે આ ગોપાલમદ્દ બીજાની શિખરણીથી હોળીનું નાગિયેર ચયો છે. એટલે તેમજ તેનો કમઅકલ ઉપર દયા લાવી, ગાતિ સમક્ષ ક્યું કે એણે મને આટલો સતાવ્યો. તે આજતનો અને એના ઉપર કંઈ દેવ નથી. માટે એના ઉપર દયા કરો. ગાતિજનો પંડિતજીનો મહાનુભાવતા નિદાળી, સાનંદાશ્વ પામ્યા અને પંડિતજીની ધ્યજા મુજબ ગોપાલમદ્દનો સવા રૂપિયો ફંક લઈ તેનો ગુનો માફ કર્યો. અને પંડિતજી નિર્વિધે ગાતિવંદાગ માંથી પાર થયા.

હવે સુધારકો પંડિતજીના આ લગ્નને જલ્દપણ કહી પંડિતજી ઉપર તેમના પત્રોમાં કંઈક દીકાઓ કરવા મંડ્યા. આમાં શ્રી નર્મદાશંકર, કેટલાક સુધારકો ને પારખી પત્રકારો જાણ્યા. પંડિતજી જ્યારે આ કંઈક દીકાઓ કાંઈ પામેથી માંત્રગના ત્યારે નવાઈ પામતા, ને કહેતા કે હું ચોત્રીસ વર્ષે પરણ્યો તે આ સુધારકોને મન થયે! છતાં તેઓ શાંત રહ્યા અને જાહેર પત્રોમાં કંઈ ખુનાસો કર્યો નહિ. બારી દીકાઓ કરવાનું કારણ ફક્ત ‘એક જ હતું’—તે હતું તેને વધુ પંડિતજી સદાચારી અને સાક્ષર હતા, એટલે તેમના છત્રન તથા માહિત્યમાં ક્ષતિ નીકળવા સહન ન હતો, પણ આ લગ્ન પ્રસંગ એવો હતો કે જે અગે પંડિતજી વિશે વહાતદા બોલી શકાય. કવિશ્રી નર્મદાશંકર આ પ્રસંગ ઉપર કટાક્ષ કરતાં લખે છે કે “લાલાજી, કે જેને માટે મોનિયર વીસ્વમસ જેવા નામાંકિત નર અતિ ધન્યા વખાણ કરે છે તેણે પોતાનો ધર્મબોધ પોતાના શિષ્યવર્ગને દીક આપ્યો છે.” આવા આવા કટાક્ષો તો જુદા જુદા પત્રોમાં ઠીક ઠીક આવતા. કાંઈ “ચાલીસ વર્ષના થઈ લગ્ન કર્યું” તો કાંઈ “૪૫મા વર્ષે લગ્ન કર્યું” એમ પણ આલેખ કરતા.

એવામાં પંડિતજીને કવિશ્રી આખ્યાન આપવા માટે જ્ઞાન પ્રધારક મંડળી તરફથી આમંત્રણ મળ્યું. એ આમંત્રણ

તેમણે સદર્શ સ્વીકાર્યું. આ સભામાં સાહિત્યરસિકો સારા પ્રમાણમાં હાજર થયા હતા. લગભગ બધા સુધારક પત્રકારો પણ હાજર હતા. આ પ્રસંગેનો લાભ લઈ પંડિતજીએ પોતાના ઉપર વૃદ્ધલગ્નનો આક્ષેપ શા માટે મૂકવામાં આવે છે તે વિષે ખુલાસો માગ્યો, અને પોતે બીલું લગ્ન ચોત્રીસમા વર્ષે કર્યું તેથી પરણનાર ઓનો બવ પોતે કેવી રીતે બગાડ્યો તે સમજાવવા માટે હાજર રહેલા ટીકાકારોને જણાવ્યું. તદુપરાંત પત્રદારો સમાજસેવા કરનારાને અંગત દેવના કીચકમાં પડતા અટકવાની સલાહ આપી. પંડિતજીનું કવિતા વિષેનું બ્યાખ્યાન તો બખ્ત હતું, પણ તેમને પોતાના ઉપર થતા આક્ષેપોનો નિખાલસતાથી ઉત્તર આપતા દૃખી ધણાઓનાં મન પંડિતજી તરફ માનથી જોવા લાગ્યાં.

આ જ અરસામાં સં.૧૯૩૭માં વૈકુંઠવાસી સાક્ષર પત્રકાર શ્રીધર્મજી-રામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ગુજરાતી પત્ર પ્રકાશ કર્યું. શરૂઆતમાં આ પત્રમાં જાણીતા કવિશ્રી. નર્મદાશંકર તંત્રી તરફે કામ કરતા. આ પત્રની નીતિ એ હતી કે આયર્ધર્મનું સંરક્ષણ કરી, ધર્મમાં જે સ્વચ્છંદ અનાચાર તથા વહેમો ધૂસી ગયા છે તે ઉપર કડક ટીકાઓ કરવી. કવિ નર્મદાશંકર શરૂઆતમાં આયર્ધર્મ તથા વૈષ્ણવ ધર્મના કદા દુરમન હતા. તેમનું વલણ કેટલેક અંશે ખ્રિસ્તીધર્મ તથા બ્રહ્મસમાજ તરફ વળેલું હતું. પણ દયાનંદ સરસ્વતિ મુંબાઈમાં આવ્યા ત્યારે ધર્મકલહ ઉભો થયો અને તે અંગે અનેક ચર્ચાઓ જાહેરપત્રોમાં આવવા માંડી હતી. આ ચર્ચામાં પંડિત મદ્દલાલજીનો મોટો હિસ્સો હતો. શરૂઆતમાં કાવશી સ્વામીજીની તરફેલમાં રહ્યા. પણ ચર્ચા દરમિયાન જેમ જેમ તેમનો ધર્મસંબંધી અભ્યાસ વધુ થવા માંડ્યો તેમ તેમ તેમના વિચારો બદલાવા માંડ્યા હતા. તેમના હૃદયમાં પંડિતજીના જ્ઞાન અને નીતિમય જીવન માટે પ્રેમભીજ વણાવું હતું, છતાં તેમણે વૈષ્ણવ મહારાજો અને વલ્લભાસંપ્રદાયને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે માહોમ

વિદેશી સજ્જનોનો મેલાપ.

પંડિતજીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કરતાં સત્તાવધાનની શક્તિની કીર્તિ ભારતવર્ષમાં તો ફેલાએલી હતી, તેવી જ રીતે યુરોપ અમેરિકાનાં સુઘ પ્રરુષો પણ પંડિતજીની આ અસાધારણ શક્તિ વિષે સંભળી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થતા. આ વિષે અનેક પરદેશી મહાનુભાવો તેમને મળેલા. તેઓ પંડિતજીને પ્રત્યક્ષ જોતાં તેમની માનવતા સદાચારણ અસાધારણ રમરણ્યશક્તિ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વ્યાખ્યાનશક્તિ સાથે સત્તાવધાનના પ્રયોગો જોઈ તેમની શક્તિથી દિગ્મુદ્ધ થઈ જતા. સર મોનિયર વીલીયમ્સ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા વિદ્વાન હતા. તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, વગી સરકારે તેમને ‘કેપેનિયન ઓફ ધી આર્ટ’નો ખિતાબ આપ્યો. ■ તે સદગૃહસ્થ પંડિતજી પાસે ધણીક વખત આવતા અને પંડિતજીને જમીની પધારવા અત્યંત આમદ કરતા. અને પંડિતજી પાસેથી એવું વચન મેળવ્યું હતું કે “જ્યારે હું જમીની આવોશ ત્યારે તમારા મહાનમાં મારો ઉનારો રાખીશ.” જો કે પંડિતજીએ હિંદુસ્તાનમાં ખરે જ રહેલાં પ્રવાસ કર્યો છે, પણ તેઓ સમૃદ્ધવાન કરવામાં ધર્મની બાધ સપૂર્ણ માનતા. આથી તેઓ હિંદ બહાર જવા માનતા નહતા. ખરેખર પંડિતજી હિંદ બહાર ગયા હોત તો આજે એમને મારે આપણા કરતાં પશ્ચિમના વિદ્વાનો ખૂબ સંભારતા હોત હિંદુસ્તાનમાં જાણીને પણ કેટલાક પરદેશી સંસ્કૃતભિવાષી વિદ્વાનો પંડિતજીને મળી યુરોપ પધારવા આમદ કરતા, પણ આવી જાનની ગુચ્છાફરી તેમના આદર્શની વિરુદ્ધ હતી, નદિનર વિગિવજીઓના કરતાં પણ એમણે હિંદુ ધર્મ, શાસ્ત્રો અને સંસ્કૃત મારે ધણું ધુનું છે.

એક રખતે સર મોનિયર વિલિયમ સાથે કેટલાક જમીન

ઓપુરુષો જે સંસ્કૃત ભાષામાં રસ ધરાવતા હતા તેઓ પંડિતજીના મંદિરે પધાર્યા અને પંડિતજીના કસનની અભિગ્રાધા બતાવી. આ વખતે રા. જ્યેષ્ઠારામ મુકુંદજી વગેરે પંડિતજીના શિષ્યો ત્યાં હતા. તેમણે તે બધાને માન પુરસ્કર આસન આપી બેસાડ્યા. એટલામાં પંડિતજી પોતાનાં નિત્ય નિવસ સેવા વગેરે કાર્ય પતાવી ત્યાં આબ્યા. તે વખતે એક રસિક જમન આં સંસ્કૃતમાં બોલી ઉઠી કે—

મહિષપાદપાતેન કમ્પિતં મુક્તવપ્તમ્ ।

માખના પગ વાગવાથી તથા જીવન-સ્વર્ગ, પૃથ્વી તે પાતાલ ક્રમ્માં છે, એમ વક્ત્ર વાક્ય બોલી. જેનો ઉત્તર પંડિતજીએ આપ્યો.

કુળાસ્થ પિતૃઃ પાત્રે વદનાત્પ્રતિવિમ્વતઃ ॥

આમ પાદપૂર્તિ કરતાં 'કહ્યું કે ભગવાન કૃષ્ણ ખ્યાલામાં પાણી પીતા હતા, તે વખતે ભગવાનનું મુખ જેમાં તથા જીવન રહેલાં છે તેનું પ્રતિબિંબ તે ખ્યાલાના પાણીમાં પડ્યું. આ વખતે એક માખે આવીને ખ્યાલામાંના પાણીને પગ અડકાડ્યો, આથી ખ્યાલાનું પાણી હાલ્યું. એટલે ભગવાનના મુખમાંના તથા જીવનનું પ્રતિબિંબ જે પીવાના ખ્યાલાના પાણીમાં પડ્યું હતું તે હાલ્યું. આમ એક અર્ધા સ્લોકનો અધૂરો અર્થ બીજા અર્ધા સ્લોકથી પંડિતજીએ મેળવી આપ્યો. આ ઉત્તર સાંભળતાં તે બધા ખુશ થઈ ગયા ને પંડિતજીના હાજર જવાબની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

• બીજા પ્રશંસક સર વિશ્વિયમ વેડરબર્ન હતા. તેઓ મુંબાઈ હાઈ કોર્ટના લોકપ્રિય પ્રતિભાવંત જજ હતા. તેમના પ્રમુખપદે પંડિતજીએ ફરામજી કાજરાજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં જ્ઞાન વર્ધક સભાના આશ્રય નીચે શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યા હતા. તેઓ પંડિતજીની શતાવધાનની અદ્ભુત શક્તિ દેખી ખુશખુશ થઈ ગયા હતા.

આ સર [વલગય વેડરબર્ન] લોકપ્રિય જજ હતા, અને મુંબાઈની પ્રતિભા તેમનું મોટું ચાલ હતું. બ્યારે તેઓ પોતાના હોદ્દા

ઉપરથી છૂટા થયા ત્યારે મુંબઈની પ્રજાએ તેમને જાહેર માન આપ્યું હતું. આ માન આપવામાં પંડિતજીએ મુખ્ય જાગૃતી લીધી હતી. અને સંસ્કૃતમાં આશીર્વાદાત્મક શ્લોકોથી આ જાગૃતી અધિકારીને પ્રસન્ન કર્યા હતા. આ વિષે પંડિતજીએ લીધેલા શ્રમનો ફેવલ તે વખતના અંગ્રેજ પત્રોમાં આવેલો, તેમાં પંડિતજીના જાહેર કામોમાં ઉત્સાહની બહુ પ્રશંસા કરી હતી અને તેમની દિંદુ ધર્મની ભક્તિની પ્રશંસા કરી હતી.

આવી રીતે પ્રો. મોનકાફ, પ્રો. પીટરસન, જી. એડવિન આરનેસ્ટ, સર રીચર્ડ ટેમ્પલ વગેરે અનેક યુરોપીયન વિદ્વાનો તેમને મળેલા અને તેમની અસાધારણ શક્તિની પ્રશંસા તે વખતના સમાચિકામાં કરતા 'વર્ગી ઇંગ્લીશમેન, સ્ટેટસમેન વગેરે અંગ્રેજ પેપરો પણ પંડિતજીના પુરુષ વખાણ કરતા. કમ-જાગ્યે તે વાતને આજે લગભગ ત્રણ વીસી થયા આવી પણ તે દરમિયાન પંડિતજીનું સ્મરણ સાચવવા માટે કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી. અરે! તેમના મૂળ લખાણો સાચવવા નેટલી પણ જગર કોઈ પણ તેમના શિષ્યે વૈષ્ણવે કે સંસ્થાએ લીધી નથી. સાચું કહીએ તો આ સંપ્રદાયમાં એક મોટી ખામી એ છે કે તેના પુણ્ય-શ્લોક પુરુષોની પુણ્ય વાદ કાવ્ય રાખવા માટે સ્મારક કરવા યજ્ઞમાનમાં સ્વેચ્છ ઉત્સાહ બતાવો પછી તરત જ તે વાતને વિસારી મૂકવામાં આવે છે. આ વાન નેટલી વૈષ્ણવોને હાથ પડે છે તેટલી - આ સંપ્રદાયના ગૌરવાળી બાગેશ માટે પણ સાચી છે. હેલ્લા લખણમાં મહાવર દ્વારામગધર્ષ, દવિ ગિરધર, ગો. શીજીવજીજી મદાગજ, શી ગુંધાલજી, ભગવાન શાસ્ત્રી, મુન્યંદ્ર તેજોરાલા, ગો. શ્રી ગોકુલ નાથજી વગેરેની સંપ્રદાય માટે અદ્ભુત સેવા છતાં તેમના સ્મારક માટે કોઈ પણ વૈષ્ણવે કે ગૌરવાળી બાગેશ સ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ કરી નથી; સંપ્રદાયમાં જીવંત રસ લેનાર માટે આ એક લાજનો વિષય છે.

ગો. શ્રી. દેવકીનંદનાચાર્યજી.

ગો. શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી સં. ૧૯૪૦માં મુગઈ પંધાર્યા, તે વખત પૂર્વે ફેટવાક વર્ગોથી પડિતજીને અન્ય ગોસ્વામી બાળકોને સદારો મનતો બધે ઘઈ ગયો હતો મું'ગાઈમાં મુખ્યત્વે તે વખતે ગો. શ્રીજીવલુલાલજી, શ્રીનૃસિંહલાલજી, શ્રીચીમનલાલજી વિગેરે આગેવન મહારાજો હતા. તેમા ગો. શ્રીજીવલુલાલજીનો સદારો પોતે વિદ્યમાન હતા ત્યાંસુધી પડિતજીને મળ્યો, પણ સં. ૧૯૩૬માં ઝોઝોશી લીલાવશ યયા ત્યારે પડિતજી એકવા પડી ગયા ગો. શ્રીનૃસિંહલાલજીએ સં. ૧૯૩૦માં આર્પંસુધર્મોદય સજા સ્થાપનામાં પડિતજીને સાથ આપેતો ને એક વખત સમામાં આવેલા, પણ ત્યાંઆદ નેમને પડિતજી સાથે સપ્રકાય વિષે વિચાર લિન્નતા ઘઈ. આના પગિણામે મહાગજશ્રીએ સુખોધનીસજા સ. ૧૯૩૫માં સ્થાપી, ને તેમા જીમનલાલ અમગજી શાસ્ત્રી નામના એક વિદ્વાન પ્રશ્નોના નાગરને શાસ્ત્રી તરીકે નીમ્યા. આમ પડિતજીથી જુદા પડી વિચાર લિન્નતાથી એક વસ્તુના નિર્ણયમાં બે મત થવા માંજા. આથી એક બીજા વચ્ચે પરસ્પર વિરોધો જીવનમાં મુકાયા જેવું ઘઈ ગયું ગો. શ્રીચીમનલાલજી તથા શ્રીનાથદ્વારાના પદ્મજી ગો. શ્રીગિરધરજી પોતાના પચના પક્ષીય વિજાગને લીધે પડિતજીથી જુદા પડ્યા. આમ મુખ્યમુખ્ય ગોસ્વામી બાળકોથી પડિતજી ઉપેક્ષા પામવા લાગ્યા. આ વસ્તુથી પડિતજીને કોઈ સમય દુઃખ થતું, પણ આ વખતે તેમના પિતાજી ધનસ્વામભટ્ટની દયાતીથી, આ દુઃખ તેમને બહુ મુંઝવતું નહિ.

ન્યારે મું'ગાઈ બહાર વિદ્યમાન ગોસ્વામી આચાર્યોમાં (૧) ગો. શ્રીગોવર્ધનલાલજી તિલકાયત શ્રી નાયદ્વારા, તથા (૨) ગો. શ્રીનાલકૃષ્ણલાલજી તિલકાયત શ્રીકંકરોલી આ જન્ને આચાર્યોને

પંડિતશ્રી માટે અનહદ પૂજ્યભાવ હતો. ને તેમને પોતાના ગુરુ તરીકે ગણતા હતા. જે કે જે સ્થાન ઉપર એઓથી વિરાજતા હતા, તે સ્થાન ધણું મોટું ને મોકાદાર હતું, વળી તેઓ જન્મે તે વખતે ઓગણીસ અને એકપચીસ વર્ષના યુવાન આચાર્યો હતા તથા તેઓને વસવાટ મુંબાઈ ન હતો. એટલામાં સં. ૧૯૪૦માં મુંબાઈમાં ગો શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી પધાર્યા આ મહારાજશ્રી બહુ વિચક્ષણ અને સુધારક વૃત્તિના હતા. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારમાં ઉત્કટ રસ લેતા. તેમની નીતિરીતિ બીજા મહારાજને કરતાં જુદી તરી આવતી હતી. તેઓ ખુરસી કે કોચ ઉપર ન બેસતાં, સિંદાસન ઉપર બેસતા, સૌને ચરણ સ્પર્શ કરવાની મના કરતા પણ પોતાનો પાદુખનો સ્પર્શ કરવા દેતા. તેમની આગળ નેહી સંસ્કૃતમાં પોકારાતી, આખો દિવસ ધર્મચર્ચા તેમની આગળ આસ્થા કરતી. તેમના ત્યાં ખાસ પડાનો ગિવાજ ન હતો, આ મહારાજશ્રીની પ્રકૃતિ જુદા પ્રકારની હતી. તેમાં તેમના પિતાશ્રી ગોવિંદપ્રજુની ખાસ આદા હતી કે “શ્રી ગદ્યલાલજી જેમનું જ્ઞાન આપણા સ પ્રદાય માત્રનું જ નથી પરંતુ આપણા મહાન આર્થધર્મનું રહસ્ય જેટલું તેઓ જાણે છે તેટલું બીજો કોઈ જાણતો હોય એમ મારા જણવામાં નથી, માટે તેમની પામેથી સત્યધર્મ અવસ્ય સમજી લે જે, તેમના હૃદયમાં શ્રીમદ્વાચાર્યજીનો (શ્રી વશ્ત્વભાચાર્ય મહાપ્રજુજીનો) અંશ બિરાજે છે”

આ વાતથી તેમના હૃદયમાં પંડિતજી માટે અનહદ માન હતું. મહારાજશ્રી આચાર્ય તરીકે પ્રથમ સં. ૧૯૪૧ના વૈશાખ સુદિ ૧૫ને રવિવારે મુંબાઈમાં પધાર્યા, તે વખતે જુદીજુદી કામના પાંચસો વૈષ્ણવો તેમને તેડવા બોરીજંદર રોડેજન પર ગયા હતા. આપશ્રીએ મુંબાઈમાં પધારી ચંદાવાડીમાં ઉતારો રાખ્યો હતો.

ચર્યાતમાં ચાહી વાસુદેવાચાર્ય પાસે સંસ્કૃતમાં મહારાજશ્રી આખ્યાન કરાવતા ને તેની ગુજરાતીમાં સમજ પંડિતશ્રીના સિધ્ધ

શામજી વાલજી શાસ્ત્રી આપતા. આ વખતે કાંઈ ચંકા પૂછતું તેને ઉત્તર મહારાજશ્રી શાસ્ત્રની રીતે મીઠાચથી આપતા. આમ યવાર્ય અનેક સુધારાવાળા તથા જાણેલા મહારાજશ્રીના શિષ્ય બન્યા.

મહારાજશ્રીની આવી ઉત્તર નીતિથી આર્થ મુધર્મોદય સંજ્ઞાન કરાજારી સમયેને મહારાજશ્રીને સત્તામાં પધરાવવાની ઇચ્છા યશ્વં પશુ સામાન્ય રીતે ખીલ મહારાજે આ સર્યાથી દૂર રહેતા હોવાથી આ મહારાજશ્રી પશુ પંધારસે કે કેમ એવી ચંકા ઉદ્ભવી આ સંકલ્પ વિકલ્પની વાત એક વૈષ્ણવે મહારાજશ્રીને આપી. આથી મહારાજ શ્રીએ તે જ વૈષ્ણવને કહ્યું કે “સ્વધર્મના રક્ષણ માટે આર્થ ધર્મના સ્થંભરૂપ પંડિતવર્ષ મદુલાલાજીના આશ્રય તળે આ સત્તા ચાલે છે ને આર્થધર્મના ઉપદેશ તેમાં અપાય છે, ત્યારે તેવી સત્તામાં અમ લોકોએ (ધર્મ શુરુઓએ) શા માટે ન જવું જોઈએ ? અરે, અમારા લોકોની કેવી ઉંધી સમજ છે કે જે કામમાં, તન, મન, અને ધનથી મદદ કરવી જોઈએ એવા ધર્મવૃદ્ધિ યવાતાં સાધનને તોડી પાડવાને પ્રયત્ન કરે છે !” આટલું કહી મહારાજશ્રીએ તે વૈષ્ણવને જણાવ્યું કે એ સત્તા જે દિવસે જગવાની હોય તે દિવસે મને જાણ કરવી, એટલે હું સત્તામાં જરૂર આવીશ. સત્તાવાળા મને આમનંદ પશુ નહિ કરે તોપણ, એક સાધારણ મનુષ્ય તરીકે, એવી ધર્મસત્તામાં આવવાની તો કાંઈ દરકત નહિ લે !

આ વાત સંજ્ઞાના આગેવાનો લેડ ત્રિભોવનદાસ વગેરેના કાન આવી, તેથી સં. ૧૯૪૧ના વૈશાખ વદિ ૧૧ની પ્રથમ સત્તા માં મહારાજશ્રીને નિમત્રણ આપ્યું. આથી મહારાજશ્રી પધાર્યા. આ વખતે સત્તા વૈષ્ણવોથી ચિકાર જાણ મઈ હતી. તે વખતે શાસ્ત્રીજી સ્યામજીમાષ્ટએ દર્શિકા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું તે મહારાજશ્રીએ પશુ તે વિષયમાં પોતાના વિચાર જણાવ્યા.

ત્યારપછી તો મહારાજશ્રી દર વખતે સંજ્ઞાના દિવસે પધારતા ને જરૂર પડે વ્યાખ્યાન આપતા. હવે મહારાજશ્રીને ખીજી સંરચાએ

તરફથી આમંત્રણ મળવા માંડ્યું. તે વખતે આર્ચનાનવર્ષક નામની સભા હતી, તેમાં પંડિતજીનું ધર્મના ત્યાગાત્યાગ વિચાર ઉપર વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. આ સભા અધિક જોડ સુદિ હતે શુક્રવારે સર મગનલાલ નયુઆઈના મંગલ જાગમાં રાખવામાં આવી હતી. આ વખતે દિવાનખાનું ઝાનાઝોથી ખીચોખીચ ભગઈ ગયું હતું. આ વખતનું પંડિતશ્રીનું વ્યાખ્યાન ગદન હતું. તેમણે આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ભગવદ્ગીતાના વચનો તથા અનેક દૃષ્ટાંતોથી પોતાના વિચાર એવી સરસ રીતે દર્શાવ્યા હતા કે શ્રોતાઓના મન પર તેની સરસ છાપ પડી હતી.

ધર્મના ત્યાગાત્યાગ વિચાર વિષેનું તેમનું ભાષણ પુરૂ થયા બાદ જુદી જુદી તેર ભાષાઓના વાક્યો, બ્રહ્મિકમયી કહેલા છુટા છુટા સખ્તો, તથા પટ્ટીના ટકોરા આદિ સનાતનધર્મના અમતભરી પ્રયોગો તેમ જ મનાતુમતિકા, એક ચરણ અને ત્રિચરણ સમસ્યાપૂર્તિની માગેલા છંદસ અને અલંકારમાં સંસ્કૃત શીઘ્ર કવિતા વગેરેના પંડિતશ્રીએ પ્રયોગો ખતાવ્યા હતા. આ જોઈ સભામાં હાજર સર્વ-શ્રામદ્ દેવકીનંદના-માર્પણ સુદા-છત્ર ચક્ર ગયા અને એક બોમ સાથે પંડિતશ્રી અસૌકિક શક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ઉપર એક સદ્ગૃહસ્થે એક વિચિત્ર લીટી ચાદૃશવિકીરિત જદમાં પંડિતજી પાસે ગૂંચી, તે લીટી નીચે લખી છે.

અંબાડી ઉંટને સીંગડે જન જુએ રાજે રવિ રાતમાં.

અર્થ—ઉંટને વગી સીંગડા હોય ! અને તે ઉપર અંબાડી માણસો જુએ ! તથા ગાતમાં સૂઈ પ્રકાશે !

આવી વિચિત્ર લીટીની પંડિતજીએ પોતાની પ્રવચન સરસ્વતીના ખસે બહુ સુંદર રીતે પાદપૂર્તિ કરી.

નીચા જે વચનો બહુ ગુણ ગણી તરવે લહે વેદના,
તેથી ચિત્ર ચળે, અમત્કૃતિ ચહે, મારી બધી વેદના;

આચાર્યો બહુ ધર્મ કર્મ કરવા, આખા અહીં પાતમાં,
અંબાડી ઉંટ સોંગડે જન જુએ, ગળે રૂંધે રાતમાં.

ભાવાર્થ-જેમણે વેદાદિ સાત્રો કાઢ દિવસ દોડા
નથી એરા નીચ ધરનો તરવો જાળીને ગુણનો સમુદ મેળવે છે, અને
વેદના તરવો સ્વીકારે છે, આ જોવાથી માફ ચિત્ત ચળે છે
(કેમકે બ્રાહ્મણો જેમને વેદસાત્ર જાણવાની ખાસ આગ્રા છે તે
જાણતા નથી) અને ચમત્કાર થયો એમ લાગે છે, તેથી બધું દુઃખ
થાય છે, આ સભામાં વિદ્વાનોની પાંક્તમાં આચાર્યો બહુ ધર્મ કાર્ય
કરવા આખા છે, તે બધું જેમ ઉદને શિંગડા ન હોય (જેમ ધવનો
ખરી રીતે વેદનાં તરવો સ્વીકારે નહિ છતાં પણ તે લોકો વેદનાં તરવો
સ્વીકારે છે), છતાં શિંગડા હોય તેમ લાગે છે, ને તે શિંગડા ઉપર
અંબાડી મૂકી છે તેમ જાણે છે (કારણ કે અંબાડી હાથી ઉપર હોવી
જોઈએ, પણ હાથીશી બ્રાહ્મણો કે જેમના મુખમાં વેદ બિરાજવો જોઈએ,
તે ન બિરાજતાં ધવનોના મુખમાં બિગળે છે તે ઉંટના શિંગડા
ઉપર અંબાડી જેવું લાગે છે) એવી રીતે આચાર્યો દાઢ જે આળમુ
અને ધર્મ કાર્યથી વિમુખ થઈ ગયા છે તે બધા અહીં ધર્મ કાર્ય
કરવા એક પાંક્તમાં આવી બેઠા છે. તે જાણે રાતે સૂરજ ન પ્રકા-
શતો હોય એમ લાગે છે

ત્યાર બાદ જેઠ સુદિ ૧૧ તા ૨૪૮૫ના રોજ વૈદિકધર્મની આવ-
શ્યકતા ઉપર અર્ધસુધર્મોદય સભામાં મહારાજશ્રીઓ બ્યાખ્યાન થયું,
તેમાં હજારો માણસો હાજર હતા. હવે દરેકને મહારાજશ્રી અને પંદિ-
તશ્રીમાં રસ પડવા માંડ્યો. બીજા જેઠ સુદિ બીજા રવિવારે શ્રીમદ્ભાગવત
જગતની બ્રહ્મરૂપતા ઉપર મહારાજશ્રીના પ્રમુખપદે બ્યાખ્યાન
આપ્યું. ત્યારબાદ જેઠ સુદિ છઠ્ઠા દિવસે મહારાજશ્રી સંસ્કારાદિ
ધર્મો ઉપર બ્યાખ્યાન આપવાના હતા. પણ તેમની તબિ ત બરાબર
ન હોવાથી આપશ્રીએ સભામાં પધારી એક ટૂંકું લાપણુ આપ્યું.
ત્યારબાદ પંદિતશ્રીએ સંસ્કારાદિ ધર્મો વિશે વધાર્યું બ્યાખ્યાન આપ્યું.

શરૂઆતમાં મંજલાયરણ કરી શ્રીભાગવતજનો પ્રથમ શ્લોક મધુર સ્વરે ગાઈ, તેના બાવાઈ સહેલી બાપામાં સમભત્રી, પડિતજ કહેવા લાગ્યા કે હું હિંચા હાય કરીને વારંવાર પોકારે છું પણ માઈ સાળજે કાણ ! એ પ્રમાણે વ્યાસજીએ કાંશીના લોકો પ્રત્યે કલાની જે ઐતિહાસિક કથા આચાર્યચંદ્રજી (શ્રીદેવકીનંદનાચાર્ય-જીએ) શ્રવણ કરાવી, તેનું તાત્પર્ય એ જ કે ધર્માચરણ કરવાને વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવે છે પરંતુ લોકો બરાબર ધર્માચરણ કરતા નથી. એ કુરિયાદ આજ નવો નથી, હા, હાલ એ કુરિયાદનું વિશેષ કારણ છે ખરું, સુખનું કારણ ધર્માચરણ છે. એ વાત તો નિઃસંદેહ છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે ઉદ્યોગથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી સુખ મળે છે. પરંતુ એકલા ઉદ્યોગથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ એકલા દ્રવ્યથી સુખ પણ થતું નથી. બે ઉદ્યોગથી જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી હોય તો મિત્રારા મનુરો ધણો જ ઉદ્યોગ કરે છે, પણ તેમને તેટલો દ્રવ્યલાભ કેમ નથી થતો ? અને બહુ ધનવંતો અનેક પ્રકારનાં કુશળનો પોકાર કેમ કરે છે ?

સૌ કોઈ સુખની ઇચ્છા તો રાખેજ છે. ત્યારે સર્વને સરખું સુખ કેમ નથી મળતું ? અને સર્વ કોઈ દ્રવ્ય પાત્ર હોતા નથી તેનું કારણ પણ શું ? હું કહું છું કે - સર્વ સુખનું કારણ ધર્મ છે-પણ તે ધર્મ હમણાનો વા જન્મ-આન્તરનો. કેવળ ઉદ્યોગથી જ સુખ મળતું હોય તો એક બરીમ મનુષ્યને ત્યાં સોકરો જન્મ્યો હોય, તેને તે જ વખતે રાજમહેલમાં ઉપાડી જઈ રાંભની રાણીને હવાલે કરવામાં આવે છે. અને તે રાણી તેને પોતાનો જ પુત્ર માની લે છે. ને માછળથી તે જ છાકરાને રાજપાટ મળે છે, તેનું કેમ ? આવા દાખલા અઘણિ રજવાડામાં જોઈએ છે, ત્યારે આ જાણે જન્મતાં વેંત એવો શો ઉદ્યોગ ? કોઈ કે તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ! આ તેના પૂર્વ જન્મના ધર્મનો પ્રતાપ નહિ તો બીજું શું ?

ત્યારે શું ઉદ્યોગ અને તેનું પરિણામ દ્રવ્ય એ સુખનું કારણ

નથી ! ના, ઉદ્યોગ સુખનું અવાન્તર એટલે સાધનરૂપ કાશ્ય તો ખરૂં-જેમ કહાડી રસોઈ કરવામાં જે તે પ્રમાણે, આ દૃષ્ટાંતમાં એકાદના પદાર્થ જેમ મુખ્ય અને કહાડી તેનું સાધનરૂપ કારણ છે. તેમ કહાડીને ઠેકાણે ઉદ્યોગ અને રસોઈના પદાર્થના ઠેકાણે ધર્મ અણવે. અને કહાડીનો દાડો પકડીને રાંધવાના પદાર્થને હલાવનાર, તેમ ધર્માચરણ કરીને સુખ મેળવનાર પુરુષ સમજાવે.

મજ્જુર ઐતિહાસિક વાતમાં કારીના કોડોએ બ્યાસજીને અભિમુખ કરી તેમનો સત્કાર કર્યો અને કહ્યું, આપના આગ્રહથી મોટું સુખ થશે. તેનો ઉત્તર બ્યાસજીએ “માત્ર માગ આવવાથી તમને કેમ કંઈ સુખ થવાનું છે ? તમે પોતે જ જો ધર્મચિન્તન કરશો તો આપોઆપ તમને સુખ મળશે” વગેરે જે આપ્યો તે કીક જ આપ્યો. મહાપુરુષના આગમનથી બેસક સુખ થાય છે. પગંતુ તેઓ મોટેથી તેમ કહેતા નથી. તેઓ એમ જ સમજે છે કે લોકો સન્માર્ગથી પ્રવર્તે તો પોતાની મેળે સુખી થાય મહાન પુરુષના આવવાથી પણ જો સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો તે ધર્મદ્વારા જ. વારતે સુખનું મુખ્ય કાશ્ય તો ધર્મ જ છે. મહાત્માના આશ્રય વિના પણ લોકો ધર્મનું સેવન કરે. તેનું રક્ત રૂળ મળે જ મળે.

આજનો વિષય “સરકાગદિ ધર્મ”નો હોવાથી પ્રથમ જ ધર્મનું લક્ષણ જે પૂર્વમીમાંસામાં કહ્યું છે, તે જાણવું જોઈ આવશ્યક છે જણાવ્યું છે. તે પૂર્વ મીમાંસાના બાર અધ્યાય જે તેના પહેલા અધ્યાયમાં ધર્મનું લક્ષણ જણાવતાં કહેતું છે કે, વિધિ તથા લક્ષણ છે પ્રમાણ જેનું તે ધર્મ. જે વિષે વિચાર લોક વગેરે જે કંથુ હતું તે બ્યાસજીને સમજતી ગાળત છે, જે સર્વને સહેલાઈથી સમજાય તેવી નથી, વિધિ એટલે પ્રેરણા વેદ આમ ગતાવે છે કે પ્રતિદિન સધ્યા કરવી, બ્રાહ્મણને તરજોડવો નહિ. જે વગેરે વાચેથી પ્રેરણાનો અર્થ સમજાય છે. વેદ જે ગાળતની પ્રેરણા કરી છે તે ધર્મ અને જેના અભાવની પ્રેરણા કરી છે તે અધર્મ. જે વિષે વેદ પ્રતિદિતો ધર્મો-

રાજઆતમાં મંગલાચરણ કરી શ્રીશામવતજીનો પ્રથમ શ્લોક મધુર સ્વરે ગાઈ, તેનો બાવાઈ સહેલી બાવામાં સમજાવી, પછિતજી કહેવા લાગ્યા કે હું ઈંચા હાથ કરીને વારંવાર પોકારું છું પણ મારું સાંજળે જો કાણ ! એ પ્રમાણે બાસજીએ કાંશીના લોકો પ્રત્યે કલાની જે ઐતિહાસિક કથા આચાર્યગજીએ (શ્રીદેવકીનંદનાચાર્ય-જીએ) શ્રવણ કરાવી, તેનું તાત્પર્ય એ જ કે ધર્માચરણ કરવાને વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. પરંતુ લોકો બરાબર ધર્માચરણ કરતા નથી, એ ફરિયાદ આજ નવો નથી, હા, હાલ એ ફરિયાદનું વિશેષ કારણ છે ખરું. સુખનું કારણ ધર્માચરણ છે. એ વાત તો નિઃસંદેહ છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે ઉદ્યોગથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી સુખ મળે છે, પરંતુ એકલા ઉદ્યોગથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમ એકલા દ્રવ્યથી સુખ પણ થતું નથી. જો ઉદ્યોગથી જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી હોય તો મિચારા મજૂરો ધણો જ ઉદ્યોગ કરે છે, પણ તેમને તેટલો દ્રવ્યલાભ કેમ નથી થતો ? અને ધણા ધનવતી અનેક પ્રકારનાં હુખનો પોકાર કેમ કરે છે ?

સૌ કોઈ સુખની ઈચ્છા તો રાખેજ છે. ત્યારે સર્વને સરખું સુખ કેમ નથી મળતું ? અને સર્વ કોઈ દ્રવ્ય પાત્ર હોતા નથી તેનું કારણ પણ શું ? હું કહું છું કે - સર્વ સુખનું કારણ ધર્મ છે-પછી તે ધર્મ હમણાનો વા જન્માન્તરનો. કેવલ ઉદ્યોગથી જ સુખ મળતું હોય તો એક ગરીબ મનુષ્યને ત્યાં છોકરો જન્મે હોય, તેને તે જ વખતે રાજમહેલમાં ઉપાડી જઈ રાંજની ગણિને હવાલે કરવામાં આવે છે. અને તે રાણી તેને પોતાનો જ પુત્ર માની લે છે. ને, પાછળથી તે જ છોકરાને રાજપાટ મળે છે. તેનું કેમ ? આવા દાખલા અઘણિ રમવામાં જોઈએ છે, ત્યારે આ બાળકે જન્મતાં વેંત એવો શે ઉદ્યોગ કર્યો કે તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ! આ તેના પૂર્વ જન્મના ધર્મનો પ્રતાપ નહિ તો બીજું શું ?

ત્યારે શું ઉદ્યોગ અને તેનું પરિણામ દ્રવ્ય એ સુખનું કારણ

આપણાથી જુદી જાનના છે અને તેમાં પણ અમુક દબમી અને અમુક ટોપીવાળો ? ત્યારે મનુષ્યમાં અત્યંત જ ઓળખાતી નથી એમ તો કહેવાય જ કેમ ? આકૃતિ અને ચામડી રંગ ઉપરથી જે રીતે જુદા જુદા દેશના મનુષ્યોમાં અત્યંત ભેદો તે પારખી શકીએ તો આજીવ્ય ક્ષત્રી વૈશ્ય વગેરે જાતિ વિશે તે જ પ્રમાણ કેમ ન સંભવે ? ત્યારે દાઈ કહેશે કે હાલ કેમ પ્રમાણે બગાડ નથી ઓળખી શકતા ? પણ તે ન ઓળખાવા કારણ આ જ વિષયના સંબંધમાં આગળ કહેવામાં આવશે. હાલ એટલું જ જણવું મક્ક થશે કે એ ચાર વર્ણો પોત પોતાના લક્ષ ઉપરથી એટલે કે, મુખનું તેજ, શરીરનો બધો ઇલાહિ જોનાં : ઓળખાવી જોઈએ.

વ્યાકરણે મહાભાષ્યના નમન પ્રકરણમાં આ બાબતનો વિચાર કરેલો છે. તેમ જ નવા મારુતશક્તિ નામના ગ્રંથમાં પણ આ વિષયનું લખવામાં આવ્યું છે ચારે વર્ણ તેમની મુખ્યચર્ચા વગેરે પછી આમ ઓળખી શકાય - માહિયોના કાંતિ તેજસ્વી અને તેમ શરીરનો બધો દઢ હોવો જોઈએ, ક્ષત્રીઓનાં શરીરનો બધો મજબૂત અને તેમના બાહુ લાંબા હોવા જોઈએ; વૈશ્યોનાં શરીરનો બધો : બનેથી જુદા જ પ્રકારનો એટલે આજીવ્યથી સખત અને ક્ષત્રીઓ પોથી; અને જનના શરીરનો બધો કોર, ચામડીનો રંગ કાળો અવિકૃત વેશ એમ વર્ણવેલું છે. આ પ્રમાણે બધાને માટે હોય જ એ નહિ; પરંતુ બિચાર વગેરે દુરાચારો બધા હતા તે કાળમાં દેવચર્ચના યુગો રૂપ પરખાતા હતા. વિદ્યા, દયા, ક્ષમા, સમ, દયતા, સહનશક્તિ, ઇલાહિ યુગો જોનામાં મુખ્ય તે આજીવ્ય; તેમજ સ્ત્રીપણ, શરવીલતા, લાજબતિ પ્રસંગે પાછા ન ફરવું, જેને હુકમ દેનાથી તે કામ કરવાની ના ન પડાવ એટલો કરચ ઇલાહિ યુગે જોનામાં હોય તે ક્ષત્રી; બાપારની કળા, દ્રવ્ય સંચય કરવાની બુદ્ધિ દેશોપયોગી પદાર્થનો સંગ્રહ કરવાની અને સંગ્રહ કરેલા પદાર્થ

જાગ્રમાસીદુ વિષયયઃ એ શ્લોક આ સત્તામાં ધણીવાર ચર્ચાઈ ગયો છે એનો મુખ્ય સાર એટલો જ છે કે વેદમાં જેનું વિધાન હોય તે જ ધર્મ. પૃથ્વીપર જોટલા ધર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા વેદમાધી જ નીકળેલ છે. જે વેદની વિરુદ્ધના ધર્મો છે, તે વેદ પછી યજ્ઞના છે, કેમકે તેમ વેદની નિંદા કરેલી હોય છે. જે તે વેદની અગ્રાક્રાંતિ હોય તો તેમ વેદ તથા વૈદિક ધર્મની નિંદા કેમ કરવામાં આવી હોય? આજે આપણામાં મારો નિચાર બીજાના ધર્મની નિંદા કરવાનો નિષેધ જ સમજવો. હમણાં જે ધર્મમાર્ગો ચાલેલા છે તે કાષ્ઠદારા ઇશ્વરે જ ચલાવ્યા હોય તો માણસોએ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવ્યા હોય તે વિષે મારું કાંઈ કહેવું નથી. પરંતુ વેદ એ ઇશ્વરની વાણી છે એટલું જ નહિ પણ ઇશ્વરનું શબ્દરૂપ સ્વરૂપ છે એમ કહેવ તે હરકત નથી. ધર્મપૂરાણમાં કહ્યું છે કે વેદ વિના બ્રહ્મા કાંઈ બરા ધર્મને કહેનાર નથી. અને જે વેદવિરુદ્ધ આચરણ કરે તેને દિગ્ધી મહાર, સમજવા. યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં ધર્મના ઉપોદ્ધાન કરીને તેના પ્રમાણ, ધર્માચરણ કરવાની જરૂરિયાત વગેરે બાબતો આજે ભમા દર્શાવેલી છે અને તે પછી સંસ્કારની ગાનત લખેલી છે, જેના ૧-૭ શ્લોક ટીકા સહિત ભાષણ કરતાં તરફથી કહેવામાં આવ્યા છે.

આજે શ્લોકોમાં ચાર વર્ણ છે. તેનું વિવેચન ટૂંકમાં આ ઠેકાણે, કરવાની જરૂર છે. કારણકે સંસ્કારનો અધિકાર એ ચાર વર્ણોને જ હવે વર્ણ વિજ્ઞાનનું તરવ જણાવવું જોઈએ, કારણકે હાલમાં કેન્દ્રીક શ્લોકો તરફથી એવી આશંકા ઉડાવવામાં આવે છે કે આજેથી કોઈ ૪૦ જે વર્ણ વિજ્ઞાન છે તે પાછળથી પડેલા છે. કેમકે પ્રથમથી તેમ હોય તો જુદી જુદી જાનો જોતા વેતજ જોગબાવી જોઈએ. જેમ હાલો ધોડા ગાય વગેરે જુદી જુદી જાના ચોપમાં પ્રાણી જતાં તે ૪૦ જે જુદે જુદે નામે જોગબીએ છીએ. તેમ આ શંકા અસંભવિત નથી પણ તેનો ખુલાસો આવે છે, કે આફ્રિકાના હબસી કે વિતાવતા જોરા લોકોને જોઈને આપણે જુદા એટલું નહિ પાગબી ચક્રીએ કે તેઓ.

છવટે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરતાં પણ એમ કહ્યું કે “પ્રભો, આપે ધર્મ પુરુષાર્થ જનાવ્યો છે અને તેનો પાયો-સરકારો, તે લોકોમાં ફાલ ખરાબર રહ્યા નથી, તો મગજૂન પાયા વિના ઇમારત કેમ ટકી શકશે? માટે આપ જ અમને ધર્મમાં પ્રવર્તાવો અને ધર્મનો ઉદ્ધાર કરો કે જોયી ધર્મ છૂટવાથી હમારી સત્તા સંપત્તિ બગ યશ ઇત્યાદિ જે જતું રહ્યું છે તે પાછું પૂર્વવત્ પ્રાપ્ત થાય. એ જ આપના ચરણમાં પ્રણામ પૂર્વક પ્રાર્થના છે.”

પંડિતશ્રીના આ વ્યાખ્યાનની અસર આચાર્યશ્રી અને જનતા ઉપર બહુ સારી પાડી. ઘણા લોકોના મુખથી આ શબ્દો નીસરવા માંડ્યાં. કે

આ દાનો કહાં પાઈએ સૌના ઔર મુખધ

યથાર્થ આચાર્યશ્રી અને પંડિતશ્રીને મેલાપ સુવર્ણ અને સુગંધિના મેલાપ સમાન છે. હવે મહારાજશ્રીએ પંડિતશ્રીને તેમની સાથે બીજા વિદ્વાનોનો શાસ્ત્રીય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધે તે માટે સત્કાર કરવા વિચાર કર્યો. આથી બીજા જેઠ વદ ૨ ને સોમવારે ચંદાવાડીમાં એક સભા ભરી તેમા પંડિતશ્રી, એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજના ન્યાયશાસ્ત્રી બીમાચાર્ય, ઓફિસરશાસ્ત્રી રાજરામ બોડસ, શાસ્ત્રી કાશીનાથ ગોલવેલકર, નારાયણ શાસ્ત્રી વામુદેવાચાર્ય, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી મહાબળ, બાલચંદ્ર શાસ્ત્રી, શાસ્ત્રી રમેશજી, વગેરે મુજાઇના ઘણા સારા સારા શાસ્ત્રીઓ તેમ જ ઘણા એક પૌરાણિકો, બ્રાહ્મણો, જ્યોતિષીઓ. વગેરે આસરે બસો સંસ્કૃતગ્રો હાજર હતા સૌ સૌની શાસ્ત્રીય લાયકાત પ્રમાણે બધાને સત્કાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે પાંચસો સુધી લઘ્વપ્રતિષ્ઠને સાધારણ વૈષ્ણવ વર્ગ હાજર હતો. તેમની આગળ મહારાજશ્રીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે “તમ લોકો જોઈએ તો મને ગિરિકુલ ભેટ ન ધરતા પણ સંપત્તિ પ્રમાણે જે ચાર શાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમનો

આચાર્યશ્રીના શબ્દોની પણ ઠીક ઠીક અસર થઈ. હકીકત એક સમા મહારાજશ્રીની સૂચના પ્રમાણે કરી, પંડિતશ્રીને તેના અધ્યક્ષ બનાવ્યા. આ વખતે શ્રી મુલજી જેઠા વગેરે અનેક બાટિયા સહૃદયો હાજર હતા. તેમણે પણ આચાર્યશ્રીની આવી પ્રેરણા માટે આનંદ ઉદ્ગાર કરાકવા અને શાસ્ત્રીઓના સત્કાર માટે ઉત્સુકતા બતાવવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીય ચર્ચા પૂર્ણ થતાં, પંડિતોના મથાળોએ સત્કાર કરવામાં આવ્યો.

ત્યારપછી બીજા જોડ વડેના મહારાજશ્રીએ વૈષ્ણવોને મંજીર ચેતવણી આપતું એક વાખ્યાન આપ્યું. આ વખતે હજારો વૈષ્ણવો હાજર હતા. આમાં શ્રીનાથદ્વારાના શીશિરધરજી મહારાજ કેરા પતિન થઈ ગયા હતા, તેમને કૃષ્ણમઠ ને જોધપુર નરસીએ સમય સૂચકતા વાપરી કેવી રીતે પાછા ભગવત્તેવા કરતા ક્યાં તેના એક કડક પ્રસંગની વાદ આપી, અને સૌએ પોતપોતાની ફરજ બતા કરવા તત્પર થવું જોઈએ એમ સૂચવ્યું. પંડિતશ્રી માટે જોષના કથું કે “પોતાના સંપ્રદાયના યાતા પાસે બેસવું”, તેમની પાસે તે સંબંધી ઉપદેશો સાંભળવા, વિદ્યાભ્યાસ કરવું, સ્વમાર્ગીય પ્રયોગ વાંચી તે સંબંધી યાન ભેગવવું અને તેમાં જન્માભ્યાસ પ્રમાણે ધર્મ ચરણ કરવું. વિદ્યા તો નીચની પાસે હોય તો તે પણ ભેરી એવું સાંભળ્યાં કહેવ છે. તો આપણા પોતાના સંપ્રદાયના મહાન વિદ્વાન અર્થાત પંડિત મદુલાલજીદ્વારા તે લેણમાં શી દરકન છે! આ પ્રસંગે મને માન પિતૃચરણનું સ્મરણ આવે છે. મારા પિતાજી વારંવાર કહેતા કે આપણા સંપ્રદાયને વિશે મદુલાલજીના દર્શનમાં શ્રીમદાચાર્યજીનો અંશ નિગળે છે. હાલ કેટલાક એમના પર દેવ કહે છે. તેમ ન જાયું. આપણા સંપ્રદાયનું જ માન નહિ પરંતુ આપણા મહાન આચાર્યશ્રીનું જોડવું એવો જોડે છે તેવું બોલે કોઈ નહીં. તેમ મારા જાણવામાં નથી.

માટે એમની પાસે સત્ય ધર્મ અવશ્ય સમજાવો જોઈએ. અમે ચોતે
પણ કોઈ વાત જોટી કહીએ તો તે ન માનવી. તે વખતે હંસના
જેવો દુધરૂપી સારમાહી સ્વભાવ રાખવો. પણ મગકાની પીટે
વિષ્ટા પર જઈ જેસવાનો સ્વભાવ કદી પણ નહિ જ. રાખવો.

હાલ ધર્મનો એક પગ ગયો છે. તે પણ લંગડો છે. જે બળદના
તથા પગ ભાંગી મથા હોય તે બાપડો એક લંગડાતે પગે ફની રીતે
ચાલી ઘડે ? તેને તો જે ચાર જણા મળીને ગાડામાં મોઢવીને લઈ
ભય ભારે જ જઈ શકે. લઈ જઈને પણ તેને દાણા ખવડાવે, ચારો
ચરાવે ને તેનો બરાબર આગતા સ્વાગતા કરે તો જ જોટલું આયુષ્ય
હોય તેટલું જ છવે. તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક લોકો આપણા ધર્મનું યોગ્ય
મેવન કરસે તો ઠીક, નહિ તો આપણો ધર્મ મને ભલે છે કે ફૂલી જશે,

x

x

x

x

જો વૈષ્ણવ લોકો ઉદ્યોગ કરવા મંડી પડે, તો સંપ્રદાયનો
સંહાર થવો તો એક બાબતે રહે પણ તેની ચોક્કસ વખતમાં ઉન્નતિ
થવા માટે એ ઉદ્યોગ એ જ કે કેટલાક ગુપ્ત મથા છે, તે સિવાયના
ખોળ પ્રસિદ્ધ મથા છપાવે, તેનાં બાબાંતરો કરાવે, સ્વમાર્ગીય
મથાનું અધ્યયન કરે, ધર્મસભાઓ સ્થાપે, પાઠશાળાઓ
ઉઘાડે ઇત્યાદિ આ મોટા ગુંબાઈ સહેરમાં એક ધર્મસભા આયોજી-
ધર્મોદય સાધવખાતમાં અને એક જ સંસ્કૃત પાઠશાળા વિદ્યાલક્ષ્મી
મહાસાહજના મદિરગા મેં જોઈ છે. આ સહેરની વૈષ્ણવોનો વસ્તીના
પ્રમાણમાં એ તે રી વીસાતમાં ? જોણમાં જોણો ચાર પ્રકાર ધર્મ-
સભાઓ તથા પાઠશાળાઓ તો જોઈએ. આ સહેરમાં બધા શ્રીમંત
સારા ગૃહસ્થો છે, તેઓ જો આ વાત મન પર લે, તો એ બનવું કાંઈ
અશક્ય નથી

રામાનુજ સંપ્રદાયમાં જોઈશું તો ૩૦૦-૪૦૦ વિદ્વાનો નીકળશે
અને આપણા સંપ્રદાયમાં સોપીએ તો તથા ચાર માંક માંક જડે !
બાકી બધાએ અમારા સરખા નીકળશે જો અમ સોડો એક એક

શાઓ રાખીએ તો આમમાં ૨૦ માળી ને બદલે ૧૦ માળી રખાય.
એથી વધારે તો ખોટ જાય એમ નથી !! અને સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનો
વધે, વળી ઘેર શાઓ હોય તો અમને પણ કેટલુંકે શાસ્ત્રજ્ઞાન મળે
અને અમારા બાળકો પણ વિદ્યા ઈષ્ટે તેમ ન ચાપ ને બ્યારે મોટા
શાય ત્યારે કહેશે કે અમને અમારા માળાપે મૂર્ખા રાખ્યા, અમે શું
કરીએ ! માટે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન તથા મદદ આપવી જોઈએ તેને
બદલે હમણા તો જે કાંઈ ધર્મોપદેશ કરતો હોય તેના એકદમ દેશ
કરે છે. જુઓની, ગુલાલજી કાઢને જલસંબંધ આપતા નથી કે
કંઠી બાધતા નથી પણ ભોળાને સાચો ઉપદેશ કરે છે, અને કંઈ
પણ માગું વિરુદ્ધ કરતા નથી કેટલાક ગ્રંથોથી અને લખાણોથી તેમણે
માર્ગનો ઉદય કર્યો છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ધર્મોશ્રમ કર્યો છે, તેમ
જતાં તેમના ઉપર એટલો, બલો કાપ તેઓ કરે છે કે માત્ર દેહાંત
દંડ કરવાનું બાકી રાખ્યું છે, જમ કરવું તેમના હાથમાં નથી.
નહિ તો તે પણ કરવાને શું નહિ કેવો અનર્થ !

આ જ વર્ષમાં બીજા જોડ વર ૧૨ વધી મહાગજશ્રી મુંબાઈથી
વખસાક જવાના હતા. પણ સેક્રી મુલુકંજ મોરાજી તથા બીજા
મથા સંબંધિત વૈષ્ણવોના આમદથી તેમના જંગલમાં ખડકાદિયા
માટે રોક્ષ ગયા. અહીં પણ પંડિતો તથા શાસ્ત્રીઓના સભાર
માટે મહાગજશ્રી સમક્ષ સમારંભ કરાવ્યો તેમાં મહારાજશ્રીએ વૈષ્ણવો-
ને સારો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને જે વડે
મદદ મળે છે એવી, પંડિતશ્રી ગદુલાલજીએ સ્થાપેલી વિદ્યામંદીર
પાઠશાળાને મદદ કરે તથા એક મોટું ફંડ ઉત્પન્ન કરી નવી
પાઠશાળા સ્થાપવા તથા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો પ્રગટ કરવાને ત્યાં
“ સર્વે શેડિયાઓને મુચના કરી ”

આ જ અરસામાં શ્રીગમદાસ કાનીદાસ નામના એક વિદ્વાન
વૈષ્ણવે આચાર્યશ્રી ને પંડિતજીની સહિતનો પરિચય કરાવતો એક
વહુ મંચે પ્રગટ કર્યો તેમાં આચાર્યશ્રી તથા પંડિતજીના જીવન તથા

બાપ્પાનોનો સંગ્રહ હતો. આ પુસ્તક ઉપર નોંધ લેતાં જણીતા સાક્ષર શ્રી. મયોલાઈ નજીલાઈ લખે છે કે “પંડિત શ્રી. ગદુલાલજી જોડે આપણા આખા ભરતખંડમાં એક ધુરધર પંડિત તથા શીઘ્રકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની અદ્ભુત શક્તિ અને વૈખણ્વ ધર્મનું મથાર્ય રહસ્ય જુતાવી શુદ્ધ ઉપદેશ કરવાની શુદ્ધિ પણ આ પુસ્તકમાં આરી રીતે વિવેચન કરી છે. એવા સદુપદેશ આપનારા શુદ્ધ મનના વિદ્વાનો જૂએ મરે છે ને કેવલ કુમારો લઈ જાય તેવા ઉપદેશવાળા આનંદ કરે છે. એ પણ વૈખણ્વોની એક બલિહારી છે ને માણસની ધર્મ સમજવાની શક્તિને પણ જેન લગાડે તેવી વાત છે.”

સંવત ૧૯૪૦ના આસો વદ ૧૩ને દિવસે કાપડના દૈંથી વેપારીઓની મહાગીતો ત્રીજી મહોત્સવ હતો. આ વખતે પંડિતજીને પ્રમુખપદે સલાહ બરવામાં આવી હતી તેમાં પંડિતજીએ સંપ ઉપર એક સામાજિક વ્યાખ્યાનમાં વિવિધ દૃષ્ટિથી સરસ રીતે સમજાવ્યું તે વ્યાખ્યાનનો ઉપયોગી ભાગ નીચે મુજબ છે.

સંપ એટલે સમુદાય, એકમ, એકતા એક મનુષ્ય એકસો જે કામ દર દિવસમાં પૂરું કરી યોગે, તેજ કામ જો પાંચ માણસ સાથે મળીને કરે તો બે દિવસમાં તો થવું જ જોઈએ, પરંતુ સાથે મળી કરવાથી તેજ કામ એક દિવસમાં સહેલથી પૂરું થાય છે એટલું જ નહિ, પણ કેટલાંક કાર્યો જે એકલાથી થતાં કેવળ અશક્ય હોય છે, તેના કામે પણ સમુદાય શક્તિથી સદબ શક્ય બને છે. કેટલાંક કામોમાં અનેક પ્રકારની શક્તિ જોઈએ છે. તે સર્વ પ્રકારની શક્તિ એક વ્યક્તિમાં હોતી નથી, અને સમુદાય થતાં જુદીજુદી વ્યક્તિની અનેક વિવિધ શક્તિ ભેગી થવાથી તે કામ ઘૂરવ પાર પડે છે. આ વાનમાં ઘણાં દરજ્જા આપણે સોંધતાં પડે તેમ નથી, આપણી આંખ સંમુખ સર્વત્ર સદા દરમ્યાન છે. રેલ્વે, રિપર્નિંગ (મીલ), સ્ટીમર, તથાક, નહેર, કોટ, કિલ્લા, સડક, મહેલ, પાડી, વજીર વગેરે અનેક લોકોપયોગી સાર્વજનિક સુખકારક કાર્યોનો પુષ્કળ પ્રસાર જે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તે સર્વમાં સવના જ દાખલા છે.

૫૬ (મરાઠી વ્યાસનું)

- સંપ ખરું મુખનું સાધન છે, દિન દિન સંપ વધારો,
 સંપ વિના નહિ સંપત્તિ મુખથી, પણ કહેવાય વિચારો. ૧
 યશો સંપથી લાજ વિશે, પ્રતિ દિવસ વધારો સારો,
 સંપ વડે અવિકલ જ્વલતામાં, યશનો યશ વધારો. ૨

• સુખનું ખરું સાધન સંપ છે, સંપથી સંપત્તિ મેળવાય છે. એટલું જ નહિ પણ સંપન કે સંપત્તિ એ શબ્દો પણ “સંપ” એણે બોલ્યા વિના બોલી શકતા નથી. જેનો મુખે ઉચ્ચાર કરવામાં પણ સંપની જરૂર પડે છે તો તેને સાક્ષાત મેળવવામાં સંપ વિના કેમ ચાલે ? ન જ ચાલે જગતમાં પણ સંપ હોય તો પ્રતિદિન લાભ અને વશનો નિશ્ચય સારો વધારો થાય છે માટે સદા સંપની સંરક્ષિ કરવી.

કાષ્ટ માણસ ખુદ મુંઝવે અને રૂપાળો હોય, સાર્ગ વસ્ત્રો પહેર્યા હોય, ઉત્તમ આભરણો અજોર્જા હોય, સારા વાહન પર હોય, અને સાથે સારો પરિકર એટલે સીપાર્ષ સપરા હોય તો તે ત્યાં જાય ત્યાં તેને માન મળે છે અટકું જ નહિ પણ આમાની એકેક ખામતથી પણ મનુષ્ય માન મેળવે છે પરંતુ કાષ્ટ એકને એ સર્વ વસ્તુઓ હોય, પણ એક નાક ન લાગે, તો તે વિના સર્વ શન્ય લાગે છે. જુઓ ત્યારે મુંઝવે રૂ, સાન વસ્ત્ર, કીમતી આભરણો, ઉચ્ચ વાહનો, અને સારા પરિકર એ સવળું હોવા છતાં એક નાનકડા નાક વિનાના એ સર્વ કાષ્ટ તેને બેડાસમાં ખાતરે કે તેમ આપણા આર્થ લોકોમાં પણ મુશ્કેલી છે. ઉત્તમ ધૈર્ય છે, તેવું જ ધર્માગિમાન છે. ધર્મને નામે આપણે ધણો જ ખરચ કરીએ છીએ. વળી પૃથ્વીમાં આપણે સર્વથી ચઢિવાતા છીએ, કેમ કે જે કાષ્ટ વટાવી જાય છે તે આપણનાંથી વટવીને બીજા ધર્મમાં મળે છે પણ પરધર્મો વટાવીને આપણા ધર્મમાં આવી શકેના નથી. વળી આપણા દાસનું સર્વ ખાવ છે પણ આપણે બીજાના દાસનું ખાઈ શકતા નથી. એવો ઉત્તમ ધર્મ, ઉચ્ચ પંકિત, વળી વેદ જેવી વિદ્યા અને આર્થ સ્થાન જેવી ઉત્તમ રસાલ ભૂમિ આખી પૃથ્વીમાં બાગ્યે જ દૈત્ય, એમ કહોએ તોપણ ચાલે, આર્વાચનમાં સર્વ પ્રભાવનું ધાન્ય, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, રૂપ નીપજે છે. જેમાં શ્રીકૃષ્ણ અને રામ જેવા ઈશ્વરાવતાર થયા, જેમાં વિક્રમ જેવા પરદુઃખસંજન રાજા થયા કાંટો પ્રવાય જમનાય દારૂમાં જેવા •

પવિત્ર તીર્થો, અને ગંગા યમુના જેવી પવિત્ર નદીઓ છે, અર્થાત્ આવી ભૂમિ ખીણ જડશે જ નહિ. જેમાં એકાદ વસ્તુ નવાઈ જેની ચતી હશે એવો ટોષ મળશે ખરી ! એ પ્રમાણે આપણી પાસે સધળું છે. પરંતુ એક સંપ રૂપી નાક નથી ! કુસપથી આપણું નાક મળું છે !!

આ રથજે સંપ સાથે નાકનો મુકામલો કરવાનું કારણ એ છે કે એમાં પરસ્પર મળતા ગુણો છે. જુઓ, નાકથી શ્વાસ લેવાય છે, અને શ્વાસ એ જીવવાનું સાધન છે. તેમ સપથી પારકા દેશની સપત્તિ આપણે ખેંચી લાવીએ છીએ, જે આપણા જીવનનું સાધન થઈ પડે છે. વગી નાસિકાથી મુગધનો અનુભવ લેવાય છે, જેને નાક ન હોય તેની આમળ અત્તરના ખાટલાઓ અને લાકૂના દગધાઓ પડ્યા હોય તો પણ તે શું કામના ! તેમજ સંપરૂપી નાકથી યશને અનુભવ લેવાય છે. મુગધને યસની ઉપમા આપવાનું કારણ એ કે જમનમાં જેની યશરૂપી કીર્તિ ફેલાઈ હોય છે, તેને વિષે લોકો કહે છે, કે ફાણાની કેવો મારી વાસના (સુવાસ) પ્રસરી રહી છે. ટોષ માણસને આપણે એકવાર ઠપકો આપતાં તેની અસર ન થાય, તો ખીજવાર ઠપકો દેતાં કહીએ છીએ કે શું તને નાક નથી ! અને તેથી પણ અસર ન થાય તો ત્રીજવાર તેને “નકડો” કહી ઠપકો આપીએ છીએ. આપણે તો ધણા ઠપકા ખાધેલા છે. જુઓ પ્રથમ સપ હતો ત્યારે આ આર્થસ્થાનમાં, ખાઈણો સરને ઉપદેશ આપતા, ક્ષત્રીઓ રાત્રી કરી ખાઈણનું બરણ પોષણ અને વૈષ્ણ સ્નેહનું સંગ્રહણ કરતા, વૈષ્ણ વ્યાપાર ખેતી, ગોગૃહા કરતા, અને ચંદ્રો ત્રિરશ્મિકાનું દાસત્વ તથા કળા કૌશલ્યનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. કુસંપથી એ વચોનો કમ તૂટ્યો. અગાઉ સર લોકો પોતપોતાના વર્ણાનુસાર કાર્યો કરતા હતા એ વ્યવહાર સત્યયુગમાં હતો એમ નહિ પણ આ કસિયુગનાં બેમાં પણ તેમજ આ કસિયુગનાં ૧૫૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી આપણું ગભ્ય કુસંપથી કસિયુગમાં મળ્યું. ચંદ્રગુપ્ત રાજના વખતમાં કુસંપથી આપણને મળ્યું. આપણા

ગભપર પરદેશના રર રાજાઓ આવ્યાનું વર્ણન તેા “શ્રીભાગવત” માં પણ છે.

તનોડ્ઢદૌ યના માવ્યાથતુદર્શતુલ્કલઃ ।

મૂયો દસગુરૈંદાથ મૌના ગ્લા દર્શવતુ ॥ (૧૨-૧-૨૦)

ચૌદ તુઢકો રાજાઓ અને આઠ યવન રાજાઓએ આપણા પર રાજ્ય ક્યું ત્યાર પછી તેઓમાં કુમંય થવાથી વળી બોન લોકો ફાટ્યા. એ પ્રમાણે કુસપથી ઘણી જ ઠાકરો ખાધી છે. અં આજ સુધી ખાતા જ જઈએ છીએ. એ યવનોની ચકામના ધણ દાખલા ક્રતિદાસમાં લખેલા છે. તેમાંના એક દ્રુકમા જણાવીએ

આપણા એક હિંદુ રાજાએ મેવાને માટે બીજા દેશને વખાણે દતો, તે એવી રીતે કે, તેણે એક યવન રાજાને પત્ર લખ્યો. તેમાં એમ લખ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં વડ, પીવળા, આકા, ચોરીઆ વગેરે મજાવશે ધણા છે, અને આપના મુલકમાં દાડેમ, દ્રાક્ષ, અશુર વગેરે ઉત્તમ પ્રકારના મેવા પાડે છે. માટે અમારા દેશ કરતાં આપનો મુલક ધણા સારો છે

આ લખાણ ધણુ માર્મિક છે, તેમાં એવી મતલબ સમાવી છે કે અમારા દેશમાં જેવા વૃક્ષો વજ જેવા થાય છે, તેવા જ માથુસો પણ વજ સરખા છે અને તમારા દેશમાં દ્રાક્ષ વગેરે ચપટીમાં લેતા કૃત્ય કરીને કૂટી ભાપ એવો મેવો છે, તેવા તમે પણ ધણા કોમળ છો. માટે જો હિંદુસ્તાનમાં આવશો તો તમને આર્થ લોકો સહજમાં ફેડી નાખશે. પણ જો લખાણની મૂળ મતલબ સમજીને તે યવન રાજાએ જે જવાબ લખ્યો તે દરેક આર્થજને કાળજીમાં ધાતરી રાખવા યોગ્ય છે. તે જો કે અમારા દેશમાં ધણા ઉત્તમ મેવા થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ તમારા દેશમાં એક “કૂટ” કરીને મેવો ધણા સારો છે, તે અમારા દેશમાં નથી અને તેથી જ અમારું મન તમારા દેશ તરફ આવવાને ખેંચાવ છે.

છવત્તુ વેા શું પશુ નિજીવ જડ પદાર્થો પશુ સંપત્તા જોરે જા
પામે છે.

• **अनुसूचित**

સુખ સિદ્ધિ માવ સહેજે, સર્વ મળી સંપદ સંપદા સાધિ,
દુર્મળ તથા મથ વણતાં, દોર ખની મસ્ત દસ્તીને બાધિ. ૧
કરણ તરણ તરણિન્યાં, મણા ધરે નદિ બલા તિમિર દણવા,
ગુપ્ત લાભ લભ લેખી, સુખનો કરે સિદ્ધિ સપ આદરવા. ૨

દુર્બળ ઝીણા તાંતણાનો પણ સમુદાય કરી વ્યવસ્થા દોરકું બને છે અને તે દોરકું મોટા મદોનમત દાઘીને પણ જાણી શકે છે. તેમ જ એક કિશોરું તેજ પહોંજ જુજ છે, પણ તે ઘણાં સાથે મળતાં જરેજર અવકાશને દબાવ કરે છે. ઔર્યાત સર્વ મળીને સંપ મંપદા સાધ્ય કરે તો સુખ સહેજમાં સિદ્ધ થાય છે, માટે એવા શુભ લાભ ઉપર લક્ષ આપી, સુખનો સંપ રૂપો સિદ્ધિને આદરવાનું કરે.

સપ ઘડેવાનું મુખ્ય કારણ દામ સંગ્રહન વિધાનો પ્રકારો છે. દરેક માણસે સંસ્કૃત સૌખ્યનું લેણાં. આથી સપનું પણ સ્વરૂપ સમજાય છે. દાલ આપણામાં રવણ કહેવાનું અભિમાન રેખાય છે. મારા દાદાએ આમ ક્યું હતું અને મારા પાપે આમ ક્યું હતું. તેઓને આપણે પૂછીએ કે તેઓએ જે કરવાનું હતું તે ક્યું; પણ તમે હર્ષ કરી શકો છો? તો તેનો સંગીન ઉત્તર દેવો જ તેમને પ્યારી થઈ પડે છે. આપણા લોકો પરદેશી પામે માત્ર ખરીદ કરે તેમાં એક જણ જે આવ્યા માંડણી કરે, તેને ન વળગી રહેતા બીજાં તેથી વધારે ભાવ આપીને ખરીદ કરે, આ જોઈતો જાણ દામ આવતાં જ ત્રીજાં તેથી જોણે કાલે હર્ષ, પહેલાં જેણે કાળાં જોણે વેચે, ક્રેટી ૧૧ ત્રીજાં જોણે હર્ષ તેનાથી જોણી કીમતે વેચવા લગે. એમ ઉત્તરોત્તર એક એકના લાભમાં નુકસાન કરે અને જે નિગારો એક બીજા પાસે જોઈને રહેશે તેને રહેશે નહીં. (રહેશે નહીં) માત્ર વધારે વધારે

અપતો જાય, તેથી તેને જોતે જોણે જાણે આપતો પરવડે છે, અને
આપણા લોકો જ જોઈના ખાડામાં ઊતરતા જાય છે. જો પરદેશી
માલ વધારે જાણે કંઈ ન જરીદે તો આપણામાં કુમપને લીધે તગત
જ બીજો તે ખરીદી લે આયો પગેસીજોનો માલ તો ધૂમ અપે પણ
આપણને જ પરપગ મોટું નુકસાન થાય, નદી મૂળમાંથી નીકળે છે
ત્યારે એક નાનો સળંગો ઝરો હોય છે, તેમાં બીજા નાના નાના ઝરા
મગવાથી આખરે તે એટલી મોટી બને છે કે મોટા સફરી વદાજોને
પણ તે જોળંગવી જારે યહ પડે છે. સપ જોવી જ ચીજ છે. માટે
જેમ અને તેમ સપની વૃદ્ધિ કરો. તેથી આપણી ચઢતી દશા થશે

૫૬ (રાગ મારી)

સૌથી સમજી આગ, સુજનો સપ જ સેવો, ૧
સ્વાસ્થ્ય સમજી સદજો સરસી, કરશે સુજસ પસાર ૧ સુજનો.
વિખ જોવો વિખવાદ વિચારી, વાશે વેગ વિકાર ૨ સુજનો.
વાગવાગ વધારો વેગે, વિનય વિવેક વિચાર, ૩ સુજનો.
સપ નાવ સેવેથી આવે, દુઃખ દરિયાનો પાગ ૪ સુજનો.
કરો ધગણિનિજ મામ ધિરજ ધરી, સગો સહ્ય સંસાર, ૫ સુજનો.
સૌથી સગસ સપ સપત આ, સૌ સપત આધાર ૬ સુજનો.
હવે ગોવર્ધન કહે સપ ધન, સુખ સાધન નિગ્ધાર ૭ સુજનો.
ઉવટે ઇશ્વર ચગણમા પણ મારી પ્રદામ પૂરક એ જ પ્રાર્થના

‘છે કે સપવૃક્તી વૃદ્ધિ થઈ અમાગ આર્થ ભાઈઓમા અધિક અધિક
સપતો વધારો થાય એવી અમ પગ કૃપા કરો.

જોગીઓ

અમ પર કરો કૃપા જગદીસ, સપ વધારો હો, ૧.
સાચો સપ સકલ સુખરાશ, તેથી સપ તણી મન આશ
પામ્યા સપ વિના ગદ્ગદ નાશ, કરો અમશ સપ તણો ૧ અમપગ.
વધે જો સુજનોમાં સપ, તો સૌ જોમે વાળી જપ,
ભાગે દુષ્ટ તણો જલ કપ ચિત્તે સપ સુજન દયા ૨ અમપગ.

૧૪૮ :: ભા. મા મદુલાલજીનું જીવનઃઅને સાહિત્ય

પ્રભુજી પરમ પ્રજનો પોષ, કરજો કરી સંપ સંતોષ,
દરજો દૂર દુરિન દુઃખ દોષ, કરીને શોષ શોષ તથો. ૩ અમપર.
રાખે સુજન સંપ નિરધાર, છોડી છઠ્ઠ કલહાદિ વિચાર,
કરે પરસ્પર પર ઉપકાર, બહુ અધિકાર, મેળવતાં. ૪ અમપર.

કાઠિયાવાડનો પ્રવાસ

પંડિતજી પ્રવાસ તો ધણી વખત કરતા પણ તેનો સચિત્તર હેતુ આપણને પ્રાપ્ત થતો નથી. કાઠિયાવાડમાં તેમણે ખાલપણ કુમાર અને કિશોર અવસ્થા માળી હતી. તેમણે નેત્રનું સુખ કાઠિયાવાડમાં મેળવ્યું હતું. કાઠિયાવાડનો તેઓએ સં. ૧૯૨૮માં પણ પ્રવાસ કરેલો. કારણકે તેમના નાના(માતા પિતા)જીનું ઘર જુનાગઢમાં હતું. વળી તેમના ત્રણ પુત્રોની ગાદી જુનાગઢ પોરબંદર ને જામનગર હતી. આથી સામાજિક તથા ધાર્મિક કામ માટે તેમને ધણી વખત અહીં આવવું પડતું.

સં. ૧૯૪૧ના પંડિતજી જુનાગઢ ગયા. ત્યાં તેમના મામા તથા કાઠિયાને (જોસ્વામી ખાજો) મળ્યા. અહીં આગળ જુનાગઢવાસીઓ તરફથી પંડિતજીને સાફ મન મળ્યું. ને તેમના પ્રેમને વધ થઈ શતાવધાનના પ્રયોગો કર્યા. તથા ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો સારા પ્રમાણમાં કર્યા. ત્યાંથી પંડિતજી જાવનગર પધાર્યા ત્યાં આગળ પંડિતજીનો અપૂર્વ સત્કાર કરવામાં આવ્યો. જાવનગર નરેશ, દિવાન વિકલખાઈ, સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર મણિભાઈ નજીભાઈ, તથા ત્યાંની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પંડિતજી સમાગમમાં આવ્યા ને સાંજના તેમના અગાધ જ્ઞાન માટે તથા શાતવધાનની અદ્ભુત શક્તિ માટે જૂરિ જૂરિ (ધણી ધણી) પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

જાવનગરમાં નાગર કોમનું વર્ચસ્વ વધુ પડતું છે. જોઈ તે કોમ તેના પોતાના ખાસ વિશેષ સદ્ગુણોને લીધે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અગ્રપદ ભોગવે છે. જાવનગરમાં તે વખતે વિદ્વાન નાગરો વસતા હતા, તેમાં તથાજીભાઈ શામળદાસ, વજ્રેશંકર, ગોરીશંકર વગેરે લખ્ખપ્રતિષ્ઠ હતા. તેઓ જ્યાં પંડિતજીના સમાગમમાં

૧૫૦ : ભા મા ગદુવાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

આવેલા જશોનાથે મદાદેવમા પડિતશ્રીનાં વ્યાખ્યાન તથા શતાવધાનના પ્રયોગ થયેલા, જેમાં હજારો માણસો ભાગ લેતા, અને એકના નામરોના ચાગ્યેથી પાચસો માણસો તેવી સભામાં હાજર રહેતા વળી કેવલાદિત મદાદના ધણા રૂઠ અનુયાયી શ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર શાસ્ત્રીમતના પરમ છાતા હતા, ને તે સમયની રૂઠ પ્રમાણે જીવન ગાળતા તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યાગી વાનપ્રસ્થ જીવન શરૂ કર્યું હતું તેઓ પવિત્ર ને યાત્રી હોવાથી કાષ્ઠના સહવાસ માં આવતા નહિ તેમ છતાં તેમણે પડિતજીને પોતાની વાડીએ ધણા માનપુરસ્કાર પધરાવ્યા. અહીં આમળ આ પરમ પવિત્ર વાનપ્રસ્થ ગૌરીશંકર અને પડિતજી વચ્ચે ધાર્મિક ચર્ચા અત્યંત છૂટથી થઈ, જે ચર્ચાથી ગૌરીશંકરભાઈ બહુ પ્રસન્ન થયા.

તા ૨૫-૨ ૮૬ના રોજ દિવાન સાઈમ વિઠ્ઠલભાઈએ એક મેળી સભા બોલાવી, જેમાં નામદાર મહારાજ સાહેબ પધાર્યા હતા અહીં શતાવધાનના પ્રયોગો તથા વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યા પડિતજીનાં વ્યાખ્યાન તથા શતાવધાનથી મહારાજ સાહેબે અત્યંત ખૂશ થઈ તા ૧૬મી એ પડિતજીને પોતાના મહેલે પધરાવ્યા અહીં જ ને વચ્ચે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ વિષે ધણી રમુજ ચર્ચા થઈ આ ચર્ચામાં પડિતજીએ પોતે તે જ વખતે અનેક કવિતા રચી મહારાજ સાહેબને સભાગાવી આથી ભાવનગર નરેશને પડિતજી મોટે ધણું માન પેલ થયું અને શાલ પાધડીનેા મોગ્ય ભરપાવ આપ્યો તથા ધણી શેઠ રકમ બેંદ કરી

થોડા દિવસ જતાં ફરીથી વાનપ્રસ્થો શ્રી ગૌરીશંકર બાસ્કે પડિતજીને પોતાની જે સાળામા પધરાવ્યા અને સારો સત્કાર કરી વળી શ્રી તત્તુભાઈ શામળદાસ, જેડ નંદીગઢ હૃદયીશંકર, ના ૧૬મી તસ હિ પ્રમાદ, જેડ ભગવતદાસ વગેરે મદાજન તરફથી પણ પડિતજીનેા મારો સત્કાર કરવામા આગેા.

આમ થોડા મામ કાઠિયાવાડમાં રહી પડિતજી વડોદરા પધાર્યા.

વડોદરામાં શ્રીમંત સરકાર તથા બીજા મુખ્ય મુખ્ય અમલદારો તથા આગેવાન વ્યક્તિઓના સમાગમમાં પંડિતજી આવ્યા ને સૌને આનંદ પમાડતા પંડિતજી ૧૨-૩-૮૬માં પાછા મુંબઈ પધાર્યા.

૧૫૪ :: ભા મા. ગદ્યવાચનું જીવન અને સાહિત્ય.

જાગવો શકાય છે-એટલે વગર વિચારે જાગવમ કરવામાં આવે છે. જાગવમ પછી ચાલુ સમા વિષે કવિતા રચવા પડિતજીને એક ભાઈએ વિનંતિ કરી, આથી પડિતજીએ લલિત ઇંદમાં તેનું વર્ણન કર્યું.

સુજન આઠસો દિન્દુ પારસી, અહીં મળ્યાં ખરા શુદ્ધ આરમી,^૧ ૧
તરત બુદ્ધિથી બોલ્યું સાંભળે, હૃદય દુદ્ધથી સર્વ લાભ લે ૨
મુખદ સર્વદા આ સમા રહે, ગુણો તણા પુરો આસ ભાર હો. ૩
સુજન સાંભળે સર્વ કામને, તજી ધરે કહ્યું મે ન કામને. ૪

ખરે ખરા જણાય દેશ દેશના સુવૃત્ત જે,
સમાધિ^૨ સાધિ આધિ^૩ તે થકી સ્વચિત્તની તજે.
જનો તણી બણી બણી સુબુદ્ધિની મણી સજે,
૪વિલોકી વર્તમાન પત્ર ને લઈ સુખો ભજે.

૧ સુવર્ત-આકતીઆખતો, ૨ સમાધિ-સમાધાન, ૩ આધિ-મનનું દુઃખ,
૪ વિલોકી-વાંચી.

શ્રી કેળવણી ઉપર કાબૂ રચવાનું કહેતાં તેમણે જુજંગી ઇંદમાં રચીને ગાયું.

વધુ શીખશે સર્વદા ને સુવિદ્યા,
વધુ સર્વદા તે થશે નાય-દયા.
સહિ સાધશે કામ સાર્ગ વિચારે,
બણી કામિનીયો સરે અર્થ ચારે.

આમ શોધ કવિતાના પ્રયોગ થયા. આ વખતે આ સમજના

^૧આગસી એટલે દર્પણ. દર્પણ પેડે આબેદુન બાપજનું સ્વરૂપ સમજનાર અથવા રસની ખૂબી જાણનાર.

વર્તમાનપત્રની ઉપયોગીતા વિશે પૂઝતા પડિતજી ચામર-ઇંદમાં બોલ્યા.

પ્રમુખ મી. ખુરશેદજી રૂશતમજી કામા હતા. આ વખતે અવધાનના પ્રયોગમાં નવ ભાષાના જાણકારોએ ભાગ લીધો. જ'દ-જાણીતા જ દરકાદર મી. આંટીઆએ, પેહેલવી-મી. શેરીઆજી ભાડ્યાએ, મુજરાતી-કૃષ્ણશર નવરોજી કાજરાજીએ, સંસ્કૃત-મી. પાનાયદ, ફેચ-સેક્રેટરી મી. પટેલે, ફારસી-પારસી પ્રકાશના રચનાર મી. જમનજીએ, લેટિન-મી. જહાંગીરજી કાજરાજીએ, જરમન-એલ્ફ્રેડ જીવલજી જમશેદજી વગેરેએ (એમ) આ અવધાનમાં જાણીતા ભાષા શાસ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો.

આ બધાઓ જુદી જુદી ભાષામાં જે વાકયો અગર કાવ્યો બોલ્યા તે અક્ષરશઃ પડિતજી ઉચ્ચારી જતાવ્યા. આમ રમુજ ને આનંદના વતાવરણમાં આ નવ-કળેવાયેલાઓની સભા મોડી ગતે વિસર્જન યર્ષ. પંકિતજીના શતાવધાન વિષે સમાલોચકાર લખે છે; “એમનું શતાવધાન સમગ્રવ્યું સમગ્રરાય તેમ નથી, એતો જે જોતું તે જ જાણતું. એકંદરે એ શક્તિ માટે પડિતજી મુખાઈ મુજરાતમાં જ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં સર્વોત્તમ હતા.”

ન્યુનિલી ઉત્સવ.

આ સાલમાં મુંબાઈમાં મદારાજી વિક્ટોરિયાનો ન્યુનિલી ઉત્સવ ખેડા પાયા પર ઉજવવામાં આવ્યો. જો કે આ ઉત્સવ આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક ઉત્સાહથી પ્રજાએ ઉજવ્યો હતો. પણ મુંબાઈમાં તે આખા ભારતવર્ષમાં ભાત પાડે તેવી અનેરી રીતે એને ઉજવ્યો હતો. ભારતવર્ષના ૧૮૫૭ની અસાંતિ પછીના વર્ષ લોકોનાં યાનિયો ગયેલાં. સૌ પોતપોતાને ફાવે તે ધર્મ ક્રમ સુધારો કરી ચક્રાં. એટલે સગકાર તરફની લોકોની જાતિ માનનીય હતી. આમાં વિક્ટોરિયા તેના સ્વભાવથી ઉમદા ને ગુલામી સ્વભાવનો હતી. તેના પ્રેમાળ સ્વભાવ ને પ્રજાવત્સલતા લંડન બેઠે અહોનાં લોકોમાં પર ફરી બેઠો હતો, એટલે તેના ઉત્સવમાં સ્વભાવિક રીતે હતી. મુંબાઈની તસુ એ તસુ જમીન આ ઉત્સવ અંગે વચગાઈ હતી.

મુંબાઈમાં આ ઉત્સવ અંગે અનેક સમારંભો થયેલાં. આવે સમારંભ માધવ ખાત્રમાં ગવ બહાદુર જવેગીલાલ ઉમીલાસંકરના પ્રમુખ-પદે ઉજવાયો હતો. પ્રમુખના આખ્યાન બાદ પકિતજી મદારાજી ભણે એ બોલ કહી તેમના માટે સ્તુતિના શ્લોકો રચા.

શસ્ત્રાંક સકટ વલ્લ સમર્થિતું ધર્મ વલ્લ જ્યેષ્ઠમ્
પ્રગેવ પ્રગ્મયલા શુચિતા દર્શી પ્રગ્મણ્દ્ર ॥

૧૯૧૧ સાલ સુખનિધિ બીદરિએ મદારાજીને સુખશ્રી રંગ દેવન ૭૦નાર સાંજુ આપુખ, પણ પ્રકારનું જગ. અને અનેક મોડી મમદિઓ, સર્વ જગ મન ધર્મ અને જીવનનું સારી રીતે રજા કરવા માટે પવિત્ર નીતિસાગી વાળો પૂરા પ્રેમથી પ્રથમ (જને ૧૮૫૮માં) પ્રમાણ ૧૫ આપી છે.

एतान्मरसि सरोहरस्य कृत्यम्
त्रिवाम्भ सपदि यद्विनिर्गत्त यत्
धामोदो विष्णुनमिन्द्रिगुनिवार
सर्व दिनकरकृत मामान्ति ।

રાત્રી અને પ્રજાનો પરસ્પર સબંધ સ્વયંકથણ જેવો છે. જેમ
ચૂંકાઈ કમળનો પતિ કહેવાય તેમ રાત્રી પ્રજાનો પતિ છે. કમળનું
કાષ્ઠ એ જ કે ગમે તેટલું ઉંડું પાણી હોય તો પણ તે સર્વ ઉંડાઈ
પોતાનો દેખાવ બહાર આપે છે. તેમ પ્રજાસમુદાય કૃષી અગ્રાધ
તગારમાંથી ખરી રાજભક્તિ દેખાડવા બહાર પડે છે. કમળમાં આ-
ભોદ, વિકાસ અને લક્ષ્મીનો નિવાસ થયો એ સર્વ કામ સુરના
દાયમાં છે, તેમ પ્રજામાં આતુ થવું ગજાનું કર્તવ્ય છે.

ત્યારબાદ આ સજામાં દયપતરાચ શ્રિ, ગંગાબાલ ત્રિભોવન
દાસ, રાવનદાદુર ગોપાળરાવ, હરિ દેશમુખ વગેરેએ શ્રિતા તથા
ભાષણ કર્યા છેવટે પડિતજી પામે ગણીને આસીર્વાદનું મુચવવાથી
પડિતજીએ નવો શ્લોક પાલી આસીર્વા ઉચ્ચાર્યા

इरा भविकुटेरिवभिषट्ठो पापदपयादिमाम्
माया सविचरन्व साधित्ति भण्णमुत्तदिनम् ।
तन्वाता समन्त प्रजानु ममन्त मर्यास्वरा एण
भूयो आरत्तभूमभूतिमरदा भन्नाम भूतार भूतम् ॥

પરમેશ્વર આ યાવિકુટોરિયા ગણીને સર્વ વિધેયથી બચાવી
સુરક્ષિત ગણે. જેથી મદાગણી અધિભર ભોગવનાર લોકોની માયા
નિર્મૂલ દરી નાખે, એવો શ્રમ લઈને સર્વ પ્રજાઓમાં મોગી મમતા
અને યથાર્થ સમન્ત દેનાવનારી, વારંવાર બારતમુખિની સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ
દરી, પ્રજાનાં ધનનાં કલ્યાણ માટે નિરતર મદો.

આ સાલમાં પડિતજીના એકના ત્રે આધાર તેમના પગ
પૂજ્ય પિતાજીનો જોતાકવાસ થયો. પડિતજીને તન અને ને ધનથી

૧૫૮ :: જા. મા ગદ્દેલાલજીનું જીવન અને સ્રોહિત્ય.

જેનો આધાર હતો તેઓમાંના ધણાખરા ચાલતા થયા હતા. તેમાં તેમના પિતાજી જ્વાથી તેમના હૃદયની વાત જોલીને, સાંભળનાર કાઈ રહ્યું નહિ, કારણકે એ યુગમાં એમની સમક્ષ જે ગૂંચવણો આવતી તેના નિકાલ માટે જાણીય ને તટસ્થ રીતે સલાહ ઓપનાવે એાછી વ્યક્તિ હતી. પંડિતજીના પિતાશ્રી પણ સમર્થ વિદ્વાન હતા તેમનું શિષ્યમંડળ પણ ઠીક ઠીક વિગતૃત હતું. આ આધાર પર જ્યારે માટે પંડિતજીને તિલકાયત થયોવર્ધનલાલજીએ શીનાયદાર તેડાવ્યા. અહીં થોડા માસ ગિરાજી, ઉદેપુરનરેશના નિમત્રણને માન આપી, ઉદેપુર પધાર્યા. અહીં પંડિતજીના મેમાગમમા મહારાણા તથા પોસિટિવ એજન્ટ સાહેબ આવ્યા. આ બન્ને જણાઓ પંડિતજીની અદ્ભુત સ્વધર્મપરાયણતા તથા વિરમવજનક તીવ્રશુદ્ધિથી ખણ આશ્ચર્ય પામ્યા. મહારાણાએ પંડિતજીનાં કારે વખાણ સાંધે એક દમ્બર ફિયા તથા પોસિટિવ એજન્ટ સાહેબે બે શાલ ભેટ આપી. ત્યાંથી પંડિતજી મુંબાઈ પધાર્યા.

મુખાઇમાં પડિતજીનું સ્થાન એક માયા ધર્મપાલક અને ધર્મશીલ તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું કેાઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક બાબતમાં પડિતજીની સલાહ આપતી મનાતી તથા કેાઈ પણ સામાજિક કે વ્યક્તિગત ધાર્મિક કાર્યમાં પડિતજીની સલાહ મુજબ મુગધનો ધર્મપ્રેમી વર્ગ ચાલતો.

આ સાન એટલે સવત ૧૯૪૩માં મુખાઇ મ્યુનિસિપાલિટીએ મુડા બાળવા માટે જીતી રીત નવી, નવી રીત દાખલ કરવા માટે નિયત કર્યો આ કાર્ય માટે મુખાઈ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના કામ ચલાવે કમીશનર મી એફ એલ ચાન્સે શમદહન અગે ફેરફારની સમજૂતી આપતો એક પરિપત્ર કાઢી શહેરના આગેવાનો ઉપર મોકલ્યો.

આ શમદહન વિધિમાં મીમેન્ટના ચોક્કામાં લોહાના થાંભલા રાપવાના હતાં અહીં આગળ મુનદહના સમધીઓ શમ મુકે પડી તે શમ ત્યાંના માણુમે નવા સલા દ્વારા બાધો નાજો આવી રીતે એક સાથે અનેક શમ માપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવાની હતી.

આ શમદહનની પદ્ધતિમાં આપણા આર્યધર્મના સરકાર તે પદ્ધતિને જગ સરખોએ વિચાર કરવામાં આગે નહતો અને આપણા ધર્મને સમાજના આગેવાનો—જે કાં તે કુલપતિ પગાળી કે ધન સચવથો તેવા મની એટલા હોય છે તેઓ—કેાઈ પણ જાતની ધર્મ ને સમાજની વાતમાં ગંભીરતા ન નાખતા મનસ્વી વર્તન દાખવવા માટે જ, અને તેઓ ધર્મશીલ પુરુષોની આવી માન્યતા ઉપેક્ષા કરે ન તેમની આવી નીતિથી આપણો આર્યધર્મ નિપ્રતિનિતિ ધીરજ નાશો પડતો.

૧૬૦ :: ભા. મા ગદ્યાવજીનુ જીવન અને આદિત્ય

અય છે, આ વસ્તુ ઉઘાડી આપે જોવાથી સહજ સમજાય તેવી છે.

અહીં પણ એનું મન્યું. જુના જુના સમાજના આગેવાનોએ આવી જાનના કામ માટે પોતપોતાનો યોગ્ય ટેકો આપ્યો. આ દરમિયાન પડિતજી ઉપર મી. આર્થર્સનો આ પરિપત્ર આગે, તે તેમના અભિપ્રાય માટે માર્ગશી કરી. આ પરિપત્ર તેમણે બીજા પાસે વાંચાવ્યો. પરિપત્રનો વાત સંજ્ઞતા જ તેમણે સમદહનની આવી રીતિ માટે વિરોધ કર્યો, અને તે માટે પોતાનો વિરોધમત જણાવેના નીચેનો એક પત્ર કમીશનર ઉપર મોકલ્યો.

મહેશ્વરજી એફ. એમ. આર્થર્સ એસ્કવાર,

મુ. મા. સહૈની મુનિસિપાલિટીના

કામચલાઉ કમીશનર જોગ.

સાહેબ,

તમારો તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૮૭નો લખેલો અંગ્રેજી પત્ર મને છેક તા. ૭મી ઓગસ્ટે મળ્યો એ પત્રનો જુરામ ચાલના માસની તા. ૧૫મી પહેલા મોકલના તેમા જણાવેનું દાવાથી, તે લખાણ જુલામાવાગ લખવા જેટલો દાખ મને અવકાશ નથી, માટે તે તો ત્યારે જને ત્યારે ખરૂં. દરમિયાન દાખ તમારા પત્ર માથે મોકલેના અગા પ્રશ્નોનો સાર જાણી લઈ તે સરના દૃષ્ટ ઉતરે આ માથે જુજગાનીમા લખી મોકલ્યા કે, જેનું અંગ્રેજી કગારી મેલા ફં પાડે છું કે તમેને સહેજ જાની સકશે.

૨ મુઝાં જાગવાની રીતિમાં એવો ફેરફાર કરવો કે જેથી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય અને જગા ન રોકાય, આ તમારો ઉદ્દેશ પ્રાપ્તના ક્ષમાળ માટે છે, અને જે વિચારમાં જે મર્મવિરોધ ન આવતો. દાખ તો ગુરુત્વ જણાય પરંતુ આર્થર્સ લોકોમાં ગર્ભાપાનથી આગળો અંગ્રેજી (મનુષ્યની ક્રિયા) સુધીના અંગ્રમજી કરવાને મર્મચાલના લખ્યું છે.

અને તે સંસ્કારો કર્યાથી આ લોક અને પરલોકમાં ઉત્તમભોગ મળે છે.—એમ આર્ષશાસ્ત્રમાં નિર્વિવાદ રીતે માન્યું છે તેમાં અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર અત્યંત આવશ્યક છે અને તેનો આરબ મુખ્ય પ્રેમદંડનથી જ થાય છે. માટે જો એ દંડન જ ગેરરીતે ધાય તો તેથી સંસ્કાર આખો જગડે. આ અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર યથાર્થ થવાથી મરનાર પ્રાણીની પશ્ચાત્કામાં પૂરી સફળિતિ માનેલી છે. અને પાછળથી ક્રિયા કરનાર પુત્રાદિકનું આ લોક પરલોક બંનેમાં મોટું કલ્યાણ માનેલું છે. માટે શાસ્ત્રમાં અને તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ દંડન પ્રકારથી વિરુદ્ધ રીતે નવા સંચા વગેરે કરી તેમાં સમને બાળવું અને તે પણ કાષ્ટથી જીદા સાધનો—કે જે કદાચિત અપવિત્ર પણ હોય, તેવા સાધનોથી બાળવું એ તદ્દન અયોગ્ય છે.

૩ આર્ષશાસ્ત્રમાં વ્યાજ્ઞલ્ય દ્વારા વેસ્વ અને યજ્ઞ એ ચારે વર્ણો એક બીજાથી ઉતરતા ગણેલા છે, અને હાલ તો યાત્રિ બેઠી અગાળિત બેઠ સુદૃઢ માનવામાં આવે છે. તે વર્ણબેઠ ગતિબેઠ તોડી સર્વ સંમિતે સાથે બળવા એ કેમ અયોગ્ય ન ગણાય ? આર્ષશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં એક વર્ણમાં પણ એક સમનો બીજા સમને સંસર્ગ થવાથી પણ અપવિત્રતા ગણાય છે અને તેની શુદ્ધિ માટે અંત્યેષ્ઠિ કરનારને શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરવી પડે છે. ઉત્તમ વર્ણને ઉતરતા વર્ણને સંસર્ગ હોય તો ઘણી જ મોટી ક્રિયા કર્યા પછી જ તેનું દંડન કરવું એમ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે. એક મુઠ્ઠાને બીજા મુઠ્ઠાનો સદજ પણ સંસર્ગ થયો હોય અને તે સસર્ગનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યા વિના જાણીને અથવા જૂવથી તે સમનું કરવામાં આવેલું દંડન અર્થ ગણવામાં આવે છે; અને પગી હાડકાં ઉપર તે શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કર્યા પછી ફરીથી હાડકાંનું વિધિ પ્રમાણે દંડન કરવું પડે છે. પગી કદાચિત સ્ત્રીઓનાં અને પુરુષોનાં મર્દા સાથે બળે તો ઉપર લખેલા અનર્થ કરતાં વધારે અનર્થ થાય. દંપતિ સિદ્ધિ અન્ય સ્ત્ર તથા પુરુષ સાથે બાળવાથી ઘણું જ મોટું પાપ થાય—અને તે ખન્ને નિર-

પરાધી પ્રાણીનો જ્યાં બલિયાર સિદ્ધ કરો પરલોક ગતિમાં મોટી હાનિ પહોંચાડી, આમ બને. દંપતિમાં પશુ જે જુદાં જુદાં મરજ પામ્યા હોય તો તે બંનેનાં મુઠાં પશુ સાથે જાગવાનો વિધિ નથી.

૪ શય બાજવા માટે ઈંટ સુનાથી વાધાતુલ્યો જે કાઈ પ્રકારનું બાધકામ કરવામાં આવે તો તેમાં શય લાખા પછી બીજું બાજવા માટે તેની મુદ્દિ કરવાની જરૂર છે, અને સુનો ઈંટ ઉપેક્ષા વિના તે સ્થળ મુદ્દ થતું નથી. તથા ધાતુ ગળ્યા વિના શુદ્ધ થાય નહિ માટે તેનું બાધકામ કરવામાં આવે તો તે પશુ બર્ધ થઈ પડે.

૫ માથા નિચાર ગ્રમાણે ચઢાવે દાહવા કરતાં બાજવા એ જ ઉત્તમ રીત છે. માટે જે દિંદુઓનાં ચઢાં દાહવામાં આવતાં હોય તો તેનો અટકાવ થઈ તે બાજવાનો રિવાજ પડે એમ તો થવું જોઈએ. અને તેમ થવામાં જે લાભ દેખીતા છે : (૧) જમીનનું વૈકાલ્ય નહિ થાય, અને (૨) દિંદુ ધર્મથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આશયો રિવાજનો અટકાવ થશે.

૬ મુઠાં બાજવા માટે સંચો કરવામાં આવે તો ખર્ચમાં કાપડો પડે એવી જે દલીલ એ બાબતમાં બનાવવામાં આવે તો તે ધણી કાપડા યોગ્ય જણાતી નથી. કેમકે ખર્ચમાં બચાવ થવાના કારણમાં ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો ઉલ્લંઘીને અધર્મથી વર્તવું એમ કાંઈ પણ ધર્મિષ્ઠ માણસ હજીસે, નહિ એમ કું ધારે ખું. કદાપિ ખર્ચમાં બચાવ થાય એમ માનીએ તો તે પશુ માત્ર બાજવાનાં સાધનાંની કોમતમાં સહેજસાજ બને, જે કાંઈ મોટો સાધક સજ્જાત નહિ. વળી લાહડાનાં જન્મતો દિંદુસ્થાનમાં ધર્મ છે, પરંતુ તે મોમાં મળવાનું કારણ તો અરકાર કહેવાય. અગર જે કાંઈ રીતે અગરને કસામજ કરી આ કામને માટે વગર શીએ જાગવું મેળવા પ્રયત્ન થાય તો સ્તુત્ય મજાશે.

(૧) દરેક રાગને અવશ્ય જુદું જ બાળવું જોઈએ

(૨) દિવસમાં પ્રમાણે પાંચરૂં કે બારી જનારી તેમાં પ્રેનદાદ કરી રાકાય જ નહિ, કાગળ ભૂમિ પર જ દાદ થવો જોઈએ. ઉત્તમ કે ઉતરતા વર્ણના રાગ એક કે મીઠા માથે ન જ અગાધ.

(૩) જ્યારે આ પ્રકાર જ ખોટો છે ત્યારે એક બહીમાં જુદાં જુદાં ખાતાં પાડી પ્રેતદહન થઈ શકે કેમ ?

(૪) મરનારના પુત્ર વગેરે અગ્નિસંસ્કાર કરનાર અધિકારીઓએ મરનારની ચિતા પાસે અવશ્ય જવું જોઈએ.

(૫) ચિતા બડકતા પહેલાં તથા તે ઉપર પ્રેન મૂક્યા પછી કેટલીક ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે.

(૬) પ્રેત બળવું હોય તે અરસામાં પણ કપાનિક વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

(૭) પ્રેત બળી રહ્યા પછી તેના અસ્થિ સખોડી વગેરે દિવસ ધર્મ સાસ્ત્ર પ્રમાણે તીર્થમાં નાખવા જોઈએ તીર્થ ન મળે તો હરિયા વગેરે જળાશયમાં પધરાવવા જોઈએ.

(૮) ધર્મસાસ્ત્રમાં મુખ્યપક્ષ ને ત્રણ દિવસ પછી મરનારની ચિતા હોલવી કૃષ્ણ (અસ્થિ) વીણી લેવાનો છે પરંતુ તેટલા દિવસ તેને તે જ ઠેકાણે મુજાઈ જેવા ગીચ વરતીવાળા જોડેરમાં તથા સંક્રાંતિ સમયનામાં ચિતા રાખવામાં ખીજા મુદ્દા વગેરેનો અપવિત્ર સ્પર્શ થાય, માટે તુરંત ચિતા હોલવી કૃષ્ણ વીણી લઈ તે હરિયામાં પધરાવી દેવાનો નિવાજ પણો હોવો જોઈએ.

(૯) અગ્નિસંસ્કાર થયા પછી પ્રેનને અથવા તે બળી રહ્યા પછી તેના અસ્થિ વગેરેને મરનારના વર્ણ સિવાય ખીજા વર્ણનાએ અડકવું ન જોઈએ. ઉત્તમ વર્ણવાળો જો ઉતરતા વર્ણનાને અડકે તો અડકનારને સાક્ષી મોઢું ગાયશિવ કરવું પડે જે અને મરનાર જો ઉત્તમ વર્ણનો હોય અને અડકનાર ઉતરતા વર્ણનો હોય તો મરનારની પરલોક ગતિ ઉત્તમ લેખાતી નથી.

(૧૦) આ પ્રશ્નનો જવાબ નવમા પ્રકરણ ઉપરના સમાર્થ ૧૧૧ છે.

(૧૧) મરનારની ચિંતા ત્રણ દિવસ સુધી રાખવાના ધારામાં તેના શમને બળીને ખાખ થતા સુધી તેના સમાચો ચિંતા પામે રહેના ન હતા અને તેમને રહેવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ દાસના રિવાજ પ્રમાણે તેટલા જ વખતમાં સર્વ ક્રિયા કરી લેવા માટે તેમને ચિંતા પામે રહેવાની અવશ્ય જરૂર છે.

(૧૨) લાકડાં છાણાં ધાસ તથા તે સાથે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે અપવિત્ર ન ગણી હોય એવી જ વસ્તુથી મહાદા બાળવાં જોઈએ.

(૧૩) મુઝદા બાળવાની જગા સાફમુક્ક કરવા માટે ૧૫ જાતનો માથુસ રાખવો તેનો ખૂનાસો ધર્મશાસ્ત્ર જોતાં ગૂચરાય ભરેલો છે, પરંતુ ચાર વર્ષથી બદારના મનુષ્યે તો ન જ ચાલે.

(૧૪) મુઝદા બાળવાની જમીન ઉપરથી પ્રુધીજ હોતી જોઈએ

(૧૫) દિંકુઓના દોઢ અથવા બે વર્ષ સુધીની ઉંમરનાં મરનાર બાળકોને દાટવામાં આવે છે, તે પછીની ઉંમરનાં બાળકો મુખ્ય છે, અને ત્રણ વર્ષ પછીના મુઝદાને બાળકો જ જોઈએ. પછીનાનાં બાળકો (બાર દિવસ ઉપરની ઉંમરનાં)ને પણ બાળવાની સાલમાં મનાઈ નથી.

(૧૬) કોઈ પણ જાતના રોગચાળાવાળાને બાળકની ધર્મશાસ્ત્રમાં મના કરેલી નથી, પણ સંવાસી તથા બે વર્ષ સુધીનાં નાનાં બાળકો સિવાય સર્વ મનુષ્યોને બાળવાનો જ વિધિ છે.

(૧૭) પ્રેતને બાળવામાં બાધ લેખનાગી એવો જાતો દિંકુઓમાં નહિ હોય, અને દોષ તો મારા જાણવામાં નથી. ફક્ત સંવાસ લાગે દોષ તેવું મહાદા જમિયાં દટાય પા જળમાં વહેવાવાળા, પરંતુ જગ્યા નહિ.

(૧૮) ગૃહસ્થ એટલે ઓ પંચેલા દિંકુ લોકો અથવા પોત પોતાના ધર્મમાં ગિરંતર અગ્નિ રાખતા જે મનુષ્યનો સંસ્કાર જે અગ્નિ દોષ તે જ અગ્નિ વડે અર્ધો રખાતો અથવા મોતો

એટલે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધર્મ ગણેલો જે અગ્નિ તે વડે જ અગ્નિ-સંસ્કાર કરવાનો વિધિ છે. માટે તેનો અગ્નિ ધૈરવી લઈ જવામાં આવેનો હતો. તે પગથી હાથે તો જળતો તોલકો લઈ જવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. મુઠ્ઠાને સાચામાં પ્રથમથી સગાવી ગણેલા અગ્નિમાં બાળવા મૂકવા એ તો ફેવળ ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, એ કહેવાની તો જરૂર નથી. કેમકે સંઘા વગેરે પ્રકાર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ-શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે.

પં. ગુડનાલજી ધનસ્વામજીની આગાધી વિકુલલસ રામરામ

ઉપલો પત્ર મી. ચાલ્સનીના હાથમાં જતાં, તેનો મર્મ સમજતાં તે તો બહુ અકળાઈ ગયા. અત્યાર સુધી આવેના લખાખરા ઉત્તરો તેમની સૂચનાને ટેકાફ દેતા આ જ પત્ર નવી ભટ્ટીની વિરુદ્ધમાં હતો. તેથી તેમણે અગ્રેજી પત્રોમાં પકિતજના વિષયે સમમ લિફ્ટુ જનનાના નથો એમ જણાવી, મ્યુનિસિપાલિટી તો પેતાના નિર્ણય પ્રમાણે પેતાનું કામ કરશે એમ સમ ચારપત્રોમાં લખવા માંડ્યું. વગી વધારમાં બેએ ગહેટ, ટાઈએ આફ ઇડિયા, રાસ્તેગોફનાર વગેરે અગ્રેજી ગુજરાતી જાપાઓ પણ મી. ચાલ્સનીની વાતને ટેકા આપવા લાગ્યાં, અધૂરામાં પૂરે તે વખતના નાગરિક નેતાઓમાંના કેટલાક નેતાઓ મી. આરયર કાફડે, સર મંગલસ નથુજી, મી. હાસાભાઈ ફરામજીએ મી. ચાલ્સનીની વાતને ટેકા આપતા હોય તેવા ઉત્તર આપ્યા. પણ મી. ચાલ્સની પકિતના પત્રનો સીધો ઉત્તર ન આપ્યો.

હવે આ કમીશનર સાહેબે ભટ્ટીના પ્રશ્ન અંગે બ્લૂ. બલ્કેટો પ્રથમ તેમણે એમ કહેવા માંડ્યું કે એક સાથે ધર્મી મહાં બાળી શકાય એવી સમવક કરવા માટે કેટલાક ઉત્તર આપ્યા છે. તદુપરાંત સને ૧૮૮૫-૮૬માં મુનાઈમાં કુલ મળ્યું ૨૧૮૫૦ છે તેમાં હિન્દુઓના ૧૪૫૫૮ મળ્યું છે. આમાંના ધર્માંગ સગ દાદરામાં આવે

૧૬૮ :: જા. મા ગદ્દલ લજ્જનુ જીવન અને સાહિત્ય.

દના. પણ જ્યારે પંડિતજીએ પોતાના વિચાર જાહેર પ્રજામાં વહેના મુદ્દા ત્યારે પ્રથમ, સત આપનારાઓના વિચારમાં પણ પહોંચાવ્યા, ને તેમણે પણ મી. ચાલ્સની વાતને ટેકા આપવો બધે ક્યો આ જ દગમિયાન ૧૫-૯-૮૭ના રોજ એક અસાધારણ મોટી સભા બહીતો વિરોધ કરવા મળી આ મહત્વના કાર્યના પ્રમુખ માટે ગાંધી સાહેબ વિશ્વનાથ મોંઘિકને સુદેશમાં આવ્યા ને ગેક વરજીવનદાસે તેમને ટેકા આપ્યો. પ્રમુખે પંડિત ગદ્દલાલજીનો આજ્ઞા માનના જણાવ્યું કે સખદહન ત્રિધિ સાત્તમા ફોલ છે તે જરાગર બતાવનાર આ પંડિતજી છે, ને સમગ્ર હિંદુ જનતાએ તેમનો આજ્ઞા માનવો જોઈએ. આ વખતે પંડિતજીએ જાણી વિષે પોતાને ક્યો ગુટિએ જણાવ્યું છે તે સભામાં સચિત્તાર સમજાવ્યું. ત્યારબાદ બહીતો વિરોધ માટે એક સભા નીમવામાં આવી, જેમાં ગ. જા. વિશ્વનાથ નારાયણ મોંઘિક, ગેક વરજીવનદાસ માધવ, પંડિત ગદ્દલાલજી, જગજીવનદાસ દેસાઈ વગેરે હતા.

આ દગમિયાન મી. જી.બી. નગરકરે જેઓ બહુ સમાજ દના. તેમણે બહીતો તારોણમાં એક સભા વિસ્તર કોલેજમાં બોલાવી, પણ તેમને ટેકા નહિ જેવો રહ્યો. ત્યારબાદ ૧-૧૦-૮૭ ના રોજ હિંદુ મહાજનની એક બીજી મોટી સભા મળી આ સભામાં એક વિરોધ આરજી તૈયાર કરી દળદો સહીઓ સાથે તે અગ્રજી કોર્પોરેશનમાં મોકલી આપી.

દવે કોર્પોરેશનમાં આ કામ માટે ઉવટના નિકાલ માટે મળ મળી આ વખતે કનૈસ મેરી વેધરે જાણી દાખલ કરવા માટે દરખાસ્ત નહી ને દગખાસ્તનો વિરોધ ગ. વિશ્વનાથ નારાયણ મોંઘિકે ક્યો તેમ તેમણે જાણી સુ. કે પંડર દળદો હિંદુ ગદ્દલોની અગ્રજી આ કાર્યના વિરોધ માટે જાણી છે. તદુપરાંત એ. બી. દેવજીનંદનાચારજી, તથા પંડિતવં મુલાલજી તથા જીવન દાઓઓએ આ કાર્યને નાપસંદ ક્યું છે. તદુપરાંત આ કાર્યના પ્રમુખ જીમતોએ પણ આ કાર્ય માટે

વિગેધ દર્શાવતી અરજી મોકલી છે. માટે બહી આ રીતે ન બનાવવી જોઈએ એમ જણાવ્યું વળી બહીની તરફથી કરનારી બંધો માણુમેની અરજી હોય તેમ જણાય છે ત્યારબાદ આ દરખાસ્ત ઉપર જે ત્રણ મુદ્દાઓ આવ્યા તે ક્રેડીટ ચર્ચા થઈ, ત્યારબાદ સભા બીજા દિવસ પર મુજતવી રહી.

બીજા કોર્પોરેશનની મીટીંગમાં ડૉ. ખેનીએ જણાવ્યું કે ગમે તેટલા લાભ કે ફાયદો હોય પણ કોઈના ધર્મ સંબંધી લાગણી દુભવવી ન જોઈએ, પછી મત લેતાં ૧૭ વિરુદ્ધ ૧૨ મતે બહીનો સવામનો બુકો થઈ ગયો. આમ પંડિતશ્રીએ ઉપાડેલી લડતનો સફળ અંત આવ્યો.

આ બહીના બુકોની લડતનો ખ્યાલ આપણા હાલના સત્યાગ્રહની લડતના જમાને ન આવે તે સ્વાભાવિક છે પણ તે કાલમાં મુખ્યત્વે ગોરા મોકોના મોટા સામે જોઈને મોટા ભાગના લોકો મતની આપ લે કરતા. વળી આપણો ઇશ્વરચેલો તથા શ્રીમંત વર્ગ પણ તેમની આંખે જોતો. તેવા સમયે ગોરા લોકોની વાતનો વિરોધ કરી, આવડો મોટો વિરોધ પ્રજામાં જગવી, ટેકો મેળવવો એ કંઈ સહેલી વાત ન હતી. આમ પંડિતશ્રીએ બહી વિરુદ્ધ ચળવળ કરી આપણી ધર્મભાવના સતેજ કરી, આપણા લોકોમાં ધર્માભિમાન પેદા કર્યું તે કાર્યનું મૂલ્ય ઓછું નથી.

ગુજરાતીકાર લખે છે. “બહીનો બુકો કરવાનું પહેલું માન અમે પંડિતવર્ગ મદુલાલજીએ આપીશું. ક્રેડીટ દેથી મેબરો કે જેઓના વિચાર કંઈપણ સાંસ્કૃતિક વગરના છે તેઓ કોઈ પણ રીતે ધર્મ કે સાંસ્કૃતિક સત્તાવાળા ગણાતા નથી તેઓએ વગર વિચારે ગમે તેમ મતો લખી મોકલ્યા હતા. આ મતો પર વિચાર કરી કમીશનરે તો તમામ હિંદુ કોમ બહી પસંદ કરશે એમ ધારી સર્વ સાતિને તે આગળના પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. આ પ્રશ્નો એટલા બધા

કાંગા ને અવિવેદી હતા કે સર મંગલદાસ નયુબાર્ષિએ પણ તેના અવિવેદીપણા સામા આ (ગુજરાતી) પત્રમાં પોતાના વિચાર પ્રગટ કીધા છે. પ્રભમાં કમ્પોઝિટરના અવિવેદિત પ્રશ્નોથી ખગલગાટ થાય, ને પ્રાચીન રીતરિવાજને માનનારી હિંદુ કોમ ગભરાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહોતું. પરંતુ પં. ગદુલાલજીએ પોતાના વિચારો આપ્યા પછી ધણાક પ્રથમ વિચાર આપેલા હિંદુ મેન્સરો પણ પાછા ફરી મળ્યા. પંડિતજી પર ઘણાક રીતનો કટાક્ષ કમીશનરે કીધો હતો, તેમ જ એક સુધરેલા પારસી પત્રે ફાકટમાં લલચવાટ કરીને હિંદુઓની લાગણીને ફાગટમાં દુખાવી છે. પણ આ જવા લલચરાટનો અંત આવ્યો છે. પં. ગદુલાલજીના વિચાર આગળ તેઓના વિચાર તદ્દન છુલ્લક જણાય છે. પંડિતજી પર દોષ મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાં તેઓ તદ્દન ખોટા છે, તેના ધણા મજબૂત કારણો છે x x x x

પણ પંડિત ગદુલાલજી હતા તો આ પ્રમાણેને એક ધર્મનો મોટો વિજય મળ્યો ને તે માટે આપ્યા હિંદુ મંડળે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ, તથા રા. સા. મંડળીક, મુંબાર્ષિ સમાચાર, જમજમરીક, તથા ડા. લોલાધર જાદવની સેવાની કદર કરવી જોઈએ.

ભૂતીના પ્રભુ દરમિયાન વેદ ઇશ્વરપ્રણીત છે એ વિષે ચર્ચા ઉભી થઈ શક્યાન એનો રીતે થઈ કે પ્રાં શ્રીયગ્ગ્રંથ જનસીવાએ હૃમ્તોત્સવ વ્યાખ્યાન માળામા વેદ વિષે વ્યાખ્યાન આપતા જણાવ્યું કે સામાન્ય રીતે, વેદ ઇશ્વર પ્રણીત છે, એમ હિંદુઓની માન્યતા છે. પણ વસ્તુતઃ વેદ ઇશ્વરપ્રણીત નથી આ વ્યાખ્યાનના વિરોધમાં જણાતા, ત્રિવિષ્ટાદૈતી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રી ગુરુકેડજી ઉદ્ભવજી શાસ્ત્રીએ વેદ ઇશ્વરપ્રણીત છે એમ એક લેખ વર્તમાન પત્રમાં છપાવ્યો. આમ ચર્ચાની પરપરા શરૂ થઈ તેથી કંઈ નિર્ણય ન થયો. આપણા ત્યાં વેદનું સ્થાન ધણુ મોટું છે. કાગળ કે તેના ઉપર આપણા આર્પસ્થાનના સર્વ ધર્મનો, શાસ્ત્રનો, પુરાણનો તત્ત્વજ્ઞાનનો, જાવાનો અને ખરૂં કહીએ તો હિંદુઓના સર્વ પાત્રીન આચારવિચારનો આધાર રહ્યો છે. માટે આ સર્વોચ્ચ વેદ વિશે નિર્ણાયક વિચાર સિદ્ધાંત જણાવવા સારૂ વર્તમાનપત્રોમા આવતી ચર્ચા પૂરતી ન હતી આ વખતે પડિનજી મુખાર્ધમાં ન હોવાથી, આ અગત્યની ચર્ચાનો યોગ્ય નીવેડો ન આવ્યો. પણ થોડા વખતમા પડિતજી મુખાર્ધ આવ્યા. તેમને આ સબધી વાત કરવામા આવી આથી તેમણે વે- વિષે પોતાના વિચાર જણાવવા માટે આર્યધર્મ સુરમેદિય સભામાં વ્યાખ્યાન આપતા શરૂ કર્યા (૧) વેદ સાક્ષાત ઇશ્વરની વાણી અને શબ્દાત્મક ઇશ્વર સ્વરૂપ છે, (૨) તે સર્વ શબ્દાવધાનુ મૂળ કાગળ છે, ને (૩) તે પરમ પ્રમાણ છે આવા ત્રણ વ્યાખ્યાન આ સભામાં તેમણે આપ્યા એટલામા ૬-૮-૮૭ ના રોજ આર્ય સમાજના ઉપેશક સ્વામી બારકાગનદ સત્ત્વતિએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પ્રાચીન

૧૯૨ : બા. મા મદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય

અર્વાચીન સ્થિતિએ નામની પત્રિકા પંડિતજીનાં બાપજી વખતે વહેંચી. આ પત્રિકાનો ઉત્તર પંડિતજીએ એક હજાર શ્રોતા વચ્ચે મફત સચોટ રીતે આપ્યો અને સ્વામીજીની પત્રિકામાંથી ઉભી થયેલી ગેરસમજ તથા કલ્પિત વાતોને સંપષ્ટ રીતે ખુલ્લી પાડી આથી સ્વામીજી પંડિતજી ઉપર રોષે બરાબા અને આર્થસમાજમાં પંડિતજીનાં વ્યાખ્યાનનું ખંડન કરતાં વ્યાખ્યાન રાખ્યું અહીં સ્વામીજી વ્યાખ્યાન ખંડનને બદલે મદારાને ઉપર વ્યાખ્યાન બધા મંડી પડ્યા. આથી જો વિદ્વાનો પંડિતજીનાં વ્યાખ્યાનનું ખંડન સાંભળવા મળ્યા હતા તે નિરાશ થયા. ત્યારબાદ પંડિતજીનાં શિષ્ય વ્યાસ મૂલશંકર રામજીએ સ્વામીજીનાં વ્યાખ્યાન ઉપર ચર્ચા કરી. તેના અંગે ખંડન મંડન ચર્ચા માટે આદાન આપ્યું. તે સ્વામીજીએ સ્વીકાર્યું નહિ. પરંતુ આર્થ સમાજના મંત્રી શ્રી મેવકલાલ કરસનદાસે શ્રી મદુલાલજીને આ સબધમાં પત્રોમાં ચર્ચા કરવાનું તા. ૨૪-૮-૮૭ને રોજ જણાવ્યું. બા ત્રિપે બખતા શ્રી સેવકલાલ જણાવે છે કે ઉક્ત પંડિતજી (શ્રી મદુલાલજી) ને સત્તમની તકવાર લઈ બહાર પડશે તો આખા ભારત-વર્ષને લાભ થશે, તેથી મેં આ માગણી રોગોપકાર વાસ્તે કરી છે. યો તેઓ મને ક્ષમા કરશે. પણ પંડિતજીને આવી આક્ષેપાત્મક ચર્ચા માટે સમય નહતો. એટલે તેમના શિષ્યો મૂલશંકર, જય બકમાલ (નિ), શ્રી દેવાશંકર તથા સ્વામીજી ને સેવકલાલ વચ્ચે ચર્ચાઓ થઈ જે ચર્ચા અનુશે પતિતો વક્રિઃ સ્વયમેવ પ્રગામ્યતિ એ ન્યાયે અધૂરી હી.

કાશીની યાત્રા

સં. ૧૯૪૩માં શ્રીનાથદ્વારાના તિલકાવત શ્રીગોવર્ધનલાલાજી મહાનગ પ્રયાગ કાશી વચેરે રથલે યાત્રા કરવા નીકળ્યા. તેમની સાથે પશ્ચા પંડિતો રિદાનો અને યાત્રીઓ આ વખતે પ્રવાસમાં હતા. તે જતાં તેમણે પંડિતજીને અત્યંત આગ્રહ કરી. પોતાની સાથે લીધા કાશી અસપ્તચી રિદાનું કેન્દ્ર છે વળી શ્રીમદ્દાપ્રજુજીનો સૈશવકાળ પણ કાશીમાં ગયો હતો. તેમણે રિદાનવાસ પણ ત્યાં જ કર્યો હતો, તથા શુદ્ધદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન પણ પ્રથમ ત્યાંથી શરૂ કર્યું હતું. વળી પત્રાવલંબન મંથ લખી શ્રીકાશીવિશ્વેશ્વરના મંદિરના દ્વારે ચોટાડી માયવાડી પંડિતોને શુદ્ધદૈત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા માટે આહ્વાન આપી કાશીમાં જ કેવલાદૈન તત્ત્વજ્ઞાનને દ્વાર આપી હતી. અને આપત્રીએ આસુરગ્યામોદલીલા પણ અહીં જ કરી હતી. આમ પહેલેથી હેતુ સૂધી કાશીમાં રહી, ધર્મસંસ્થાપનનું યુગપ્રવર્તક કાર્ય કર્યું કાલજે પણ હોય તો એક શ્રીમદ્દાપ્રજુ વલ્લભાચાર્યજી છે. તેથી ભારત-ભૂજ્ય પંડિત શ્રી. મદનમોહન માલવીયાજી શ્રીમદ્દાપ્રજુજીને કાશીના પ્રથમ આચાર્ય તરીકેનું બિરદાવ આપે છે. વળી કાશીમાં પુષ્ટિ સંપ્રદાયનું એક મોટું મંદિર ગોપાલ મંદિર છે, તથા શ્રીમદ્દાપ્રજુજીની બેઠકા છે. આમ પુષ્ટિ સંપ્રદાય સાથે કાશીનો સંબંધ મૂળનો છે. અને કાશીમાં વિજયયાત્રા કરવા માટે જપું એ કાર્ય અસાધારણ મથાત્રું. આથી મદારાજશ્રીએ કાશીની યાત્રા માટે વિચાર કર્યો. તેમનો ઇરાદો વિજયતિલક કરાવવાનો ન હતો, પણ તેમની ઇચ્છા શ્રીમદ્દાપ્રજુજીની બેઠકામાં જઈ, દર્શન કરવાની હતી. જતાં રેએ

૧૭૬ : મા બા ગુદલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

પરાજિત કરે તો કાશીનું ગૌરવ ખંડિત થયું ગણાય. આમ મને તો પોતાનો આ જૂનલ ઉપરનો જન્મ એગે મયો ગણાય આથી કાશીના ગૌરવને સાચવવા માટે પોતાનો અવતાર છે એમ તેઓ ગર્વથી વતે છે. અહીં ગો શ્રી ગોવર્ધનનાલજી તથા જીવનલાલજી સભામાં સિદ્ધાસન ઉપર બિરાજ્યા હતા. અનેક પંડિતો આ સભામાં હાજર હતા, જેમાં શ્રી કેવાસચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય, શિવકુમાર શાસ્ત્રી, ગંગાધર શાસ્ત્રી, દામોદર શાસ્ત્રીની મુખ્યતા હતી.

અહીં શ્રી ગુદલાલજી પાસે ચતાવધાનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો આ પ્રયોગથી આખી પંડિત સભા પંડિતશ્રીની અદ્ભુત અમરજીવશક્તિથી આશ્ચર્ય પામી, ને તેમની ચતાવધાન શક્તિની અત્યંત પ્રશંસા કરી.

પછી દર્શનશાસ્ત્રમાં આત્મા-અનાત્મ વિચાર વિષે પંડિતોએ ચર્ચા ઉપાડી, જેનો ઉત્તર પંડિતજીએ બહુ કુશળતાથી આપ્યો ત્યાંનાદ વાદ કથા ઉપર ચર્ચા ચાલી તેમાં પંડિતજીએ કેટલાક પંડિતોને જે ત્રણ કોટીથી, કેટલાકને પાંચ, કેટલાક આઠ તો કેટલાકને દશ કોટી પછી નિરૂત્તર કર્યા આમ ચર્ચાથી પંડિતોને લાગ્યું કે કાશીનું ગૌરવ ખંડિત થવા આવ્યું છે. આ વખતે સમયસૂચકતા વાપરી પંડિતજી એભ્યા કે, કાશી તો અજેય છે. તે અહીં તો જે ચર્ચા ચાલે છે તે આત્માનંદ ખાતર છે આમાં કંઈ મારી મોટાછ બતાવવાની ઇચ્છા નથી. આવડા મોટા સૂમદના પંડિતોમાં બિગાજત સરસ્વતીના વિધવિધ રૂપનાં દર્શન કરી મને અતિ આદલાદ થાય છે. વળી મારો અહીં આવવાનો ઇરાદો ભગવદ્ દર્શન છે. વિજયપત્ર એ મારો ઇર્ગદો હતો નહિ, ને કે પણ નહિ આમ કહી પંડિતજી ને પંડિતમંડળી વચ્ચે કાવ્યસાહિત્યની ચર્ચા ચાલી. ત્યાર બાદ મહારાજશ્રીએ દરેક પંડિતનું પૂજન કરી સુવર્ણ વસ્ત્ર તથા સો મો રૂપિયા દાન તરીકે આપ્યા. પછી પંડિતો મહારાજશ્રી તરફ સન્માન દર્શાવી, પંડિતશ્રીનાં વખાણ કરતા કરતા સૌ સોના રથાને

મમા. અહીંથી મદારાજશ્રી શ્રીનાથદાગ પધાર્યા અને પડિતજી શ્રીનાથદાગથી મુખાષ્ટ પધાર્યા.

સ. ૧૯૪૩માં અપ્પા યાગ્રી વિદેહ પામ્યા આ અપ્પા શાસ્ત્રીનું આખું નામ આત્મારામ નારાયણ છે તેમને પડિતશ્રી પાતાના મોટાભાઈ તરીકે મળ્યુંતા તેઓ કુશામ બુદ્ધિના હતા તથા ડો. લાંઘારકરના શિષ્ય હતા તેમનો જન્મ સ. ૧૮૭૪મા થયો હતો આ પડિતશ્રીની કદર એ શ્રી જીવલુલાલજી મદાગાજી કરી, પોતાની પામે આજીવન રાખ્યા હતા આથી મદારાજશ્રીને પણ લાભ થયો હતો એકે મદારાજશ્રી વિદ્વાન હતા ને તેથી બાતકૃષ્ણ વગેરે કાવ્ય રચ્યાં છે, પણ તે કાવ્યો ઉપર મસ્કૃન મીકા કરી તેમનું મોઢવ વધાગનાર આ વેદમ જસ પન્ન યાસ્ત્રીજી હતા તેમણ પણ મદારાજગત ગમાયણ, થોમવાસિષ્ઠ વગેરે મથો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પડિતશ્રી ને આ શાસ્ત્રીજી વચ્ચે મીઠો નાતો હતો સુરખ્યાં આથે મુમધનો કેમ મેગ ન ખને? બધા કુટિલ પ્રશ્નોમાં તેઓ એક શ્રીજી વચ્ચે મદમાર મેગવતા. જો કે ઉમરમા સારો તકાવત હતો, જ્યાં તઓ એકનીજના બની રહેતા.

સ. ૧૯૪૪માં ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રચારક મહાગોષ્ઠી પડિતશ્રીને કવિતા એ વિષય ઉપય આખ્યાન આપવા આમત્રણ આપ્યું? પડિતજીએ પહેલાં પણ આ સભામા આખ્યાન કરેલાં, તેની કદર આ લલેના મળેલા પારસી જાણીઓ તથા બીજાઓએ કરેલી, ને પડિતજીની બુદ્ધિસંકિત માટે તે સૌ સદા સારો જાન દેખાડતા તેમની કવિતાના આખ્યાન ઉપર ચર્ચા કરતાં શ્રી ગુજરાતીકાજ જણાવે છે કે કવિતા એ એક એવી આદુનાદજ્ઞનક વસ્તુ છે કે તે મમે તેને -મરીખ કે ધનિક, સુખી કે દુખી, આગસુ કે મહેનતુને, ગમગીની કે ખુશાલીવાગી રિયતિમા સત્વર આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે માત્ર મોટાં મનુષ્ય નહિ પણ નાનાં નાનાં જાણકોને તેમ જ તારુણ્યના મદમા વ્યક્યૂર અનેસા યુવાનોને પણ તે આનંદ આપે છે કવિતા જેવા અગાધ અને ઉત્તમ વિષયને થોમ ઈન્સાફ મિનિ રિનિ બીજો કોઈ આપી રહે

તે વાત અસંભવિત જ છે. વળી ગુજરાતી બાષામાં સાહિત્ય માં
 ભેદ એ તેવા મર્યાદા પશુ નથી, કે તેને આધારે એ વિષય સારી પે-
 ચરચી સહાય. માટે તેનું મર્યાદા વિવેચન કરવા માટે તે ગુજરાત
 જનતાને ગીરવાણુ ગિરાનું જ સારી પેઠે જ્ઞાન ધરાવનાર તથા ભર-
 કવિ હોખને કવિતાનો છવ જે રસ તે સમજનાર પ્રેમીહૃદયી મનુષ્ય
 જ ભેદ એ અને એટલી શક્તિ ધરાવનારને હાથે એ વિષય
 પડેલો ભેદ એને ધણો આનંદ પામ્યા છીએ. ગુજરાતી જ નહિ
 પણ સંસ્કૃતમાં અત્યુત્તમ કાવ્યશક્તિ આ પદ્ધતિ ધરાવે છે, એ
 શક્તિના અનુભવનો જેમણે એમની શીશ્યકવિતાના પ્રયોગો
 લક્ષ્યપૂર્વક જોયા હોય, કે એમની કવિતાનાં વાંચી સાંભળ્યાં
 હોય એવાં સહૃદયી સંસ્કારી વિદ્વાનોને જ તેનો આનંદ મળે
 તેમ છે. દ્રુષ્ટાંમાં એટલું જ જણાવીએ છીએ કે એમના જેવી
 સંસ્કૃતમાં અને તે વળી શીશ્યમાં કવિતા કરનાર આજને સમયે આ
 ભારતખંડમાં પણ વિરલ હશે, તે અન્યખંડની નો વાત જ શી ?

જો કે મને તેવા કરકા અને ગંભીર વિચરને પણ તેઓ ધણે
 જ સરળ કરીને સમજારી ચકે છે અને તેથી જ તેમના મુખે સંભળેલાં
 બાષણની ડાપ શ્રોતાઓનાં હૃદયમાં અદ્ભુત પડે છે. વળી વધારે
 ચમત્કાર આખ્યાનમાં એ નજરે પડે કે તેમણે જે ઘોડું ધણું
 કવિતાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું તેમાં ભેદતા ઉદાહરણે તેમણે પોતાની
 કૃતિનાં જ વાપર્યાં હતાં, અને તે એટલાં તો કબુલિત તથા સ્થિર હતું,
 કે તે પ્રત્યેક ઉદાહરણની એકેક વાંચે લીટી બોલનાં તેની માપુરતા
 માટે શ્રોતાઓ તરફથી હર્ષનાદની તાગીઓની ગર્જના ધની રહેતી
 હતી. આ પદ્ધતિના આશ્રયની કૃતિ જોનાં જામને જાણના
 પ્રાચીન પદ્ધતિજન જરૂરયાતના સમસ્યાઓના પડેલા આત્મને,
 એક એક વાદ આવે છે કે “કાવ્યનાં જોનાં ભેદ એ
 તેમાં નવાં ઉદાહરણે રચીને એ આ મંદમંદ કાવ્ય કવિ
 જે બીજા કાવ્યનું એ લીધું નથી. કરુણિને પેલા કરાની કવિ

ધરાવનાર મુગધું પુષ્પોનો મુગધ મનથી પણ સવે છે આ પોતાની ગર્વોક્તિ તેમજ પોતાના ગ્રંથમાં સત્ય કરી દેખાડી. તેથી તે ગર્વોક્તિના દોષથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ આપણા અર્વાચીન પંડિતરાજ તો નિરજિભાન રહીને પોતાનો સ્વાગ્રય સિદ્ધ કરે છે, એ તેમનામાં વિશેષતા અમે જોઈએ છીએ. તેમ બામ કરવાથી મુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એક ઉત્તમ પ્રતિભા વધારે થાય છે, એ કંઈ પંડિતજનો આપણા ઉપર જોવે તેવો ઉપકાર નથી.

વિવિધ પ્રસંગો

(૧) શ્રીકાટવડેકરનો મિત્રાપ

પડિતજીના સત્તાવધાન અને અસાધારણ સમગ્રજીવિતાના અનેક પ્રસંગો બની ચૂક્યા હતા, ને તે વાત દવ જાહેર બની ગઈ હતી હતી તેમ જનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદા જુદા હેતુ સાથે પડિતજીને મળતા ને તેમની વિરમવજનક સમગ્રજીવિતાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય તેની ઇચ્છા રાખના મદારાષ્ટ્રમાં કાટવડેકર કરીને એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તે કાલમાં હતા સ. ૧૯૪૦ની આસપાસમાં તેઓ એક વખત પડિતજીને મળવા માટે આગા, ત્યારે વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું કે આપની સમગ્રજીવિતા અસાધારણ છે એમ સાંભળ્યું છે તો તે વિશે મને કંઈ પરિચય ન કરાવે! આપ કહેા તો મારી પામે એક મરાઠી પુસ્તક છે તે આપની આગળ વાંચી જાઉં, ને તે આપના સમગ્રજીવિતા આવે તો આધોર્પાન મને સંભળાવવા કૃપા કરો ત્યાર પડિતજી હસીને કહેવા લાગ્યા, “ભાઈ હું કંઈ દેવ નથી, હું એક સાધારણ સાધારણ મનુષ્ય છું પણ તમારી ઇચ્છા છે તો જાને વાંચો ઇશ્વરકૃપા હશે તો આપ જો કંઈ વાંચશો તે હું મુખપાક કરીશ” પડિતજીનો આવેા ઉત્તર સંભળતા શ્રીકાટવડેકરજી આનંદમાં આવી ગયા, ને ધિક્કાયાળનો સમય ટાળીને તેમણે મરાઠી પુસ્તકમાંથી વાંચવા માંડ્યું તે વાચન વચગા સાગીત્રીસ મિનિટ ચાલ્યું. આ પછી પડિતજીએ તે મરાઠી ચોપડીના શબ્દો સંખ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ કાટવડેકરજીને કરાવ્યા. વળી વચ્ચે કોઈ માણસે છીક ખાધી હોય તે, તથા ધિક્કાયાળના ટકોરા જે પાનાના વાચન વખતે વાગ્યા હોય તે પણ પડિતજીએ કહ્યું ત્યારે મદારાષ્ટ્રના તે પરમ વિદ્વાન પડિતજીને નમન કરી ધન્યવાદ આપતા વિનય થયા.

(૨) તત્ત્વચર્ચામાં મધ્યસ્થ

ભાગતરજીમાં વાસ્તિકિ, મનુ યાગવલ્કય, જૈમિની, પતંજલિ ગૌતમ, કણ્વાદ આ જુદા જુદા શાસ્ત્રોના રચના સમર્થ પડિતો

યઈ ગયા છે, ને આણુ કાવિદાસાદિ મહાકવિઓ તથા બીજા વિષયોના પ્રણેતા બીજા પણ મહાન પુરુષો થયા છે આ બધા સમર્થ પુરુષોની બુદ્ધિ-શક્તિનો નિવાસ પડિતજીમાં થયેલો હતો, તેમ જાણ કરે તો આજે પણ આપણને નવાઈ ઉત્પન્ન થાય પણ જોએ એમના સાક્ષાત્ પરિચયમાં આવ્યા છે, તથા તેમનાં તે તે વિષયના પ્રોંદ બ્યાખ્યાનરૂપે, તથા લેખો વાંચ્યા છે તેમને તો એ વાતમાં નવાઈ નહિ લાગે સામાન્ય રીતે વેદાન્ત ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર અને કાવ્ય એમાંથી એકાદ વિષયમાં પારગત હોય છે તે વિદ્વાન કહેવાય છે. પણ આપણા પડિતજી વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર ને કાવ્ય દરેકમાં પૂર્ણ હતા, ને ન્યાયમાં મધ્યમ હતા આમ ત્રણે શાસ્ત્રોના અભ્યાસી પડિતો બધા જ થોડા હોય છે વળી પડિતજીએ ન્યાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જાણીતા મહામહોપાધ્યાય પ્રેફેસર બીમાચાર્ય પાસે કર્યો હતો પોતે મહાન વિદ્વાન હોવા છતાં પોતાને જે વિષય અઘાત હોય તે જાણી લેવા માટે તેઓ હમેશા તત્પર રહેતા આમ તેમનામાં સરસ્વતી દેવીએ બધી ગીતે નિવાસ કર્યો હતો આથી પડિતજી વિદ્વાનો તેમ જ સામાન્ય માણસોની 'રેફરન્સબુક' બની ગયા હતા જે કોઈ વસ્તુ ન સમજાય કે શાસ્ત્રમાં ન જડે તે વસ્તુના પૂર્વાપર સંબંધ તથા રહસ્ય સમજવા માટે અનેક વિદ્વાનો તથા સામાન્ય માણસો પણ તેમની પામે આવતા વળી વખતોવખત કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનો તેમની સાથે તત્વચર્ચા કરવા માટે મળણી કરતા આવે એક પ્રસંગ સવત ૧૯૩૧માં બન્યો હતો.

મુબારકમાં નારાયણવાડીમાં તાતાચાર્યજી નામે એક સુપ્રસિદ્ધ પડિત રહેતા તેઓ જાતે સમાનુજ પડિત હતા તેમણે એક વખતે વિનોદાચે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે પડિતજી પાસે માગણી કરી તેમાં તાતાચાર્યજીએ શાકરમત લીધો ને પડિતજીએ શુદ્ધાદિત મત લીધો આ નાદવિવાદ સંસ્કૃત ભાષામાં થઈ ગયો, ને તે પાંચ કનાક સુંધી ચાલ્યો તેમાં પડિતજીએ શુદ્ધાદિત સિદ્ધાંતનો ઉત્કર્ષ સારી રીતે

સિદ્ધ કરો તાતાચાચીજીને નિરુત્તર ક્યાં હતા.

આવી રીતે પુનાની શ્રીમદુનાયજી મદારાજની પાઠશાળામાં કાચી નિવાસી શાલશાસ્ત્રી અને ગ્વાલોચરના ધોઈશાસ્ત્રી વચ્ચે વ્યાકરણમાં મોટો સાઆચી થયો હતો. આ પ્રસંગે પંડિતજી મધ્યસ્થ નિમાયા હતા. એમાં પંડિતશ્રીએ મધ્યસ્થ તરીકેની જવાબદારી જદું સારી ને નિષ્પક્ષ રીતે બજાવી હતી. આમ પંડિતજીને કેટલાક, ઠેકાણે શાસ્ત્રીય સ્વર્યામાં પક્ષકાર તરીકે અથવા તો મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરવું પડ્યું. આવા સાઆચી વર્ષમાં કેટલીક વખત થતા. આવો એક સાઆચી માધવનાથમાં તા. ૧૪-૧૨-૧૮૮૫ એટલે સં. ૧૯૪૧માં થયો હતો. તેમાં પંડિતજી મધ્યસ્થ નિમાયા હતા.

સં. ૧૯૪૧ના માગસર સુદ ૧૦ ને શનિવારે વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતવાળા પંડિત બાંકટાચાચીજી તથા અદૈત સિદ્ધાંતવાળા પંડિત નાનુરામ શર્મા એમની વચ્ચે રામાનુજ ને સાકર સિદ્ધાંતને લગતો વાદ થવા માટે પ્રથમ સજા મળી. તે વખતે મધ્યસ્થ તરીકે પંડિત શ્રીમદુલાલજી તથા પંડિત ભારકરાચાચીજી નિમાયા હતા. પ્રારંભમાં પંડિત શ્રીમદુલાલજીએ સભાજનોને જણાવ્યું, “વિશિષ્ટાદૈત અને કેવલાદૈત એ બન્ને મતના એટલા અંશે છે કે તેમનું પારાયણ કરતાં થયો કાળ લાગે અને બન્ને મતમાં ધુરધર પંડિતો થઈ ગયા છે, અને હાલ પણ છે. માટે આ વાદમાં જ્ય પરાજય વ્યક્તિનો સમજવો, પણ કેઈપણ મતનો ન સમજવો. આ સાઆચી એક દિવસમાં પૂર્ણ થઈ શકે તો ઠીક, નહિ તો બે દિવસમાં, તો અવશ્ય પૂરો કરવો; અને હાલ અમને જેને જ મધ્યસ્થ ઠેરવ્યા છે તેમ ન કરતા મધ્યસ્થની સંજ્ઞામાં બીજા ત્રણનો વધારો કરવો, કારણકે તેથી જે તરફ વિશેષ મત પડે તેનો જ્ય અને તેમ ન બને તેનો પરાજય થયો એમ જણવું સુમમ પડે. વાદીપ્રતિવાદીએ આ વાદ માત્ર વિનોદાર્થે સમજવો, પણ તેમાં પરસ્પર દ્વેષજનિ રાખવી નહિ. યુનિ અને રમૂતિ તથા તેને અવિરુદ્ધ તર્કથી સાઆચી કરવો, અને

બન્નઅ પાતપાતાના મતનું રચાપન અને બીજા મતનું ખંડન કરવું.” આ પછી બીજા તથા મધ્યસ્થો તરીકે ગજારામ શાસ્ત્રી, શિરધારી શાસ્ત્રી અને ગૌડવાચાર્યને નીચવામાં આવ્યા. આ પાત્રો આ શાસ્ત્રાર્થ માત્રસર વદ ઢના દિવસે વાદી પ્રતિવાદી ને મધ્યસ્થો તથા શ્રોતાજનો સમક્ષ ચરૂ થયો.

પ્રથમ પંડિત બ્યંકટાચાર્યે પૂર્વપક્ષ કર્યો કે, “અદ્વૈત મતમાં નિર્વિશેષત્વ, ચિન્માત્રત્વ અને જીવ-બ્રહ્મની એકતા ને કહેલી છે તે કથી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે? કારણકે યઃ સર્વજ્ઞઃ સ તવાયન્ એ આદિ શ્રુતિયોએ સર્વજ્ઞત્વાદિ વિશેષ આત્માના કહેલા છે, માટે નિર્વિશેષત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણકે વિજ્ઞાતારમેયેન વિજ્ઞાનોવાત્ એ શ્રુતિએ જ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા વધુવેશે છે, માટે ચિન્માત્રત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. વળી દ્વા સુખર્ગ સયુજા સપાયા સમાન વૃક્ષં પરિપમ્વજાતે એ શ્રુતિએ જીવ-બ્રહ્મનો ભેદ પ્રતિપાદન કરેલો છે. માટે તે બેની એકતા થઈ શકે નહિ.”

આનો ઉત્તર પંડિત નાનુશર્માએ આપ્યો કે, “સર્વિશેષ બ્રહ્મવાદીના મતમાં વિશેષ સબંધી ગુણ લેવા, અવયવ લેવા કે ક્રિયા લેવી? ને આપ સગુણ બ્રહ્મ કહો તો તે ઠીક નથી, કારણકે સાક્ષીચેતા કેવલો નિર્ગુણથ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોએ બ્રહ્મના નિત્ય ગુણનો નિષેધ કરેલો છે. અવયવ અને ક્રિયા પણ આત્મામાં નિત્ય રહી શકતાં નથી. કારણકે નિષ્કલં નિષ્કર્મ શાત્મ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોએ અવયવ અને ક્રિયાનો નિષેધ કરેલો છે. માટે ત્રણે કલ્પ સર્વિશેષ કહી શકાતા નથી તેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનાશ્રયતાથી ચિન્માત્રત્વ ન માનવું એવો ને આપનો પક્ષ છે તે પણ ખટે નહિ. કારણકે સત્યં જ્ઞાનમનંતંબ્રહ્મ, પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોએ જ્ઞાનૈકરૂપ આત્માનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. માટે જ્ઞાનાશ્રય આત્મા નથી પૈશ્વ ચિન્માત્ર રૂપ છે. જીવ બ્રહ્મનો ભેદ માનવાનો ને આપનો પક્ષ છે તે પણ ખટે નહિ. કારણ કે, જમ્યં વૈ જનક પ્રાતેસિ ચદ્રેદ બ્રહ્મહમસિ તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ

૧૮૪ :: ભા. મા. મહાલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

શ્રુતિયોએ અભેદ પ્રતિપાદન કાઢેલું છે. માટે બેદખત સિદ્ધ થઈ શકે નહિ."

એવી રીતે ત્રણ પક્ષ ચાલેલા હતા. તે પર કોટિકમ થતાં થતાં સનિવાગનો દિવસ બેઠો અને રવિવારને દિવસે પણ એકથી સડાચાર સુધી ચાલ્યો ચાલ્યો. પછી જ્યારે અઢી કોટિ પંડિત બેઠા-ચાર્જ ઉપર રહી, અને અઢી કોટિ પંડિત નાનુરામ શર્મા ઉપર રહી, ત્યારે મધ્યસ્થોએ ચાલ્યો બંધ કરાવ્યો, અને બીજા મધ્યસ્થોની સમંતિથી પંડિત શ્રીમદ્દલાલજીએ સર્વ સભાસદોને બોલાવ્યું કે "આ વાદમાં બન્ને પક્ષ બરાબર ઉતર્યા છે, કાંઈનો જય પરાજય થયો નથી, કારણ કે બેઠાના ઉપર સરખી કોટિ રહેલી છે." એમ કહી સભા વિસર્જન કરી.

૩ વાંદરાના વધનો ન્યાય

આજથી સીતેર, એંસી વર્ષ પૂર્વે આપણી શાંતિ સંસ્થાએ આત્મારના જેવી નિર્બળ ને નિષ્ક્રિય ન હતી. તેમની સત્તા કોઈ પણ સત્તાધીશ કરતાં પણ વધુ હતી. મમે તેવો અક્રક ને ટેન્ડીલો માણસ હોય છતાં પણ સમગ્ર શાંતિની નીતિ વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરવા છતાં તે શાંતિ તેના ઉપર અત્યંત ને પરાક્ષ રીતે દબાવ્યું લાવી શકતી, ને તેના અક્રક વલણમાં સારી રીતે અને કે કમને તેણે કેન્દ્ર કરવો પડતો. જો કે શાંતિસંસ્થાના આ બેદુર્યમીલ્યાં વર્ચસ્વના ભોમ કોક કોક વખત સાચા દિલના સુધારક ને પવિત્ર પુરુષો પણ બનતા અને હાલ પણ બને છે. પણ તેવું ઘણું જોઈું બનતું. વળી સમગ્ર રીતે જોતાં તે સંસ્થામાં વિવેક, ને કાલની મર્યાદાનું શાણપણ હવું અને છે. વળી આની સંસ્થાઓમાં જે કંઈ કાર્ય થાય છે તે પણ કરીને સર્વાનુમતિથી થાય છે. આવો એક નોંધપાત્ર પ્રસંગ મુબાઈમાં દયાવીશાલાડ શાંતિનો બનેલો તે નીચે આપું છું.

સંવત ૧૯૪૨ના ચૈત્ર સુદ ૮, દયાવીશાલાડ શાંતિના રોડ ઉપર બે અરજ આવી. વિગત એવી હતી કે તા. ૧૧-૪-૮૬ના રોજ ૪-૨૫૯૨

કાઠડોએ ગોળી મારી એક નર નાનરને મારી નાખ્યો, તથા માદાને
જેણી મીઠાઈ ખવડાવી મારી નાખી આ કાર્યમાં જેર બેળવવા
પદાર્થ, ખરફ, કેળાં તથા મદુક એ સવળુ સ્પદિત્વ મી દામોદરનાસ
નાનાભાઈ નામના લાઠ વાણિયાએ આણી આપ્યું હતું આ વિગતી
એક અરજી શ્રી ધનજી હોરાજી, તથા બીજી અરજી મેલો લાલજી
કરસન તથા શાંતિકૃનોએ કરી હતી આથી મે હજાર માણસની
આ શાંતિના શૈક મી નરોત્તમદાસ કરસનદાસે શાંતિનું પત્ર બોલાવ્યું
પત્રે પડિતજીની સનાદ મુજબ આ વિષે ન્યાય કરવો તે નહીં થયું,
અને એક વિનંતિપત્ર પડિતશ્રી ઉપર નીચે મુજબ મોકલ્યું

વેંશાસ્ત્રસપન્ન પ્રસિદ્ધ પડિત ગુરુવાલજી ધનશ્યામજી
મહારાજ, તથા તેમની પસંદગીના બોજા વિદ્વાનોની પવિત્ર સેવામાં
મહારાજ,

હુ બાઈવાસી લાઠ વીમા તથા દસાની ન્યાતિસખા ચેત્ર
સુદ ૧૦ને વાર ભોમને દિને ન્યાતિના એક ગૃહસ્થ ઉપર વાદંગ
૨, તેમાં એક નર અને એક માદા એ પ્રમાણે બે બે ગૃહસ્થની
સૂચના ઉપગ્રથી ખૂન ઉપદ્રવ થવાના કારણથી પરહસ્તે માર્યા
ગયા, એવું તપાસ કરતા સામિત થયું તેન માટે ન્યાતિ તરફથી
તે ગૃહસ્થને શું ચાસન હતું તેને માટે ઠગવ કરવા શાંતિ મગી હતી
જે બાનતમા ન્યાતિસખાએ કીધેના ઠગવની રૂએ આપની પાસે
ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે પ્રાપ્તિત મહાકાવો તે પ્રમાણે મળકુ ગૃહસ્થ
પાસે અમત કરાવવા ન્યાતિ સખાએ અમો નીચે સહી કરનારા જણ
બેને આપની સાન્નિદ્ય પ્રતિનિધિ દાખવ મોકલ્યા છે માટે કૃપા કરીને
આપ યોગ્ય લાગે તેવો રસ્તો કહાડી આપશે

ઉપર લખેલાં બે પ્રાણીઓમાં નર બહુકની ગોળીએ તે માદા
જેરથી મારવામાં આવેના જ તે માદા ગર્ભણી ન હતી જે
બેળવવાનો પદાર્થ, ખરફો, કેળાં તથા મદુકની મલ્લ આરોગીએ
આણી આપી હતી

(સદી) ઘાલભાઈ વલ્લભભાઈ

ત્રીભોવનદાસ દરીવલ્લભદાસ

આ વિનંતિ ઉપરથી પંડિતજીએ આ કામમાં પાંચ પંડિતોની સંમતિથી નીચે પ્રમાણે સુકારો આપ્યો. આ પંડિતોમાં શ્રી. કાશીનાથ શાસ્ત્રી જોગવેળકર, વિષ્ણુ શાસ્ત્રી મહાજલ, ભાલચંદ્ર શાસ્ત્રી પાધ્યે, ઇન્દ્રજીવંદર શુક્લ તથા વિષ્ણુ શાસ્ત્રી હતા. વાનસ્ના વધનું પ્રાપ્તિત મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૧ના શ્લોક ૩૫, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના ઉપપાતક પ્રાપ્તિત પ્રકરણના શ્લોકમાં છે તથા પ્રાપ્તિત ઉદ્દેશીખરમાં પણ તેમ જ છે. આ ઉપરથી પંડિતજીએ નીચે મુજબ લેખિત સુકારો સંવત ૧૯૪૨ના ચૈત્ર વદ ૩ને વાર શુક્રવારે રાત્રિને આપ્યો.

(૧) જે મજકુર આરોપી કમોદરે પોતાની સક્રિય પ્રમાણે મોનાનાં શિંગડાં, રૂપાની ખરી, મોતીનું પૂછકું અને તાંબાનો વસો કપ્પાદિ સાહિત્ય સહિત બે ગાયો બાલજોને દાનમાં આપવો.

(૨) ઉપસો પણ ન બને તો એકઠી ગાયના મૂલ તરીકે પોતાની સક્રિય પ્રમાણે ચાર તોલા, નદી બને તો બે તોલા, નીકર ઉરરે એક તોલા સોનું દાનમાં આપવું. સક્રિય તપાસવાનું કામ ન્યાનિલા-જોને પંડિતજી સેવે છે.

(૩) કોઈ પવિત્ર તથાવ ઉપર કાદીમુઝ મુંઝાવી એક ઉપવાસ કરી ઉપસું પ્રાપ્તિત કરવું.

(૪) ચંગાજી બાગીચીમાં સ્નાન કરવું.

આમ આવા અનેક સામાજિક, રાજકીય, પ્રજાકીય, તેમ જ સાંપ્રદાયિક પ્રસંગોમાં પંડિતજીને અમરથ, પદ્મકાન્ત, સામાધાનકાર અને ખોજ રીતે અમરજી લાગેલો પડતો. અને તો આવા અનેક પ્રસંગોમાં એકાદ દાખલો આપી સતોષ માનવો પડે છે. આ પ્રસંગ ઉપરથી તે વખતનું આપણું સામાજિક ને માર્મિક વાતાવરણ, નવા સેતો તથા આપણા અમરપુર નેતાઓનું વલણ વગેરેની કેંઈ ઝાંખી થશે.

૪ દિવ્ય : અનુભવ

આપણે ઉપલા પ્રસંગોમાં પંડિતજીને દિવ્ય સ્મરણશક્તિવાળા શાસ્ત્રીમાં મધ્યસ્થ, તથા ન્યાયાધીશ તરીકે પવિત્ર ફરજ બજાવતા જોયા. આ પ્રસંગમાં તેમનું હૃદય કેવું પ્રેમાળ તથા પવિત્ર હતું, તથા તે ભોળા ને કુમળા હૃદયમાં પ્રભુના કેવા દિવ્ય અનુભવો મતા તે વિષેનું દર્શન કરીશું.

સંવત ૧૯૩૬-૪૦માં પોતાના મામાના દિકરા ગોરવામીથી ગોકુલેશજી જામનગર—ની મદનમોહનલાલ(શ્રીબાણુરાયજી મહારાજશ્રી)ની ગાદી ઉપર પધારવાના હતા. આથી શ્રી બાણુરાયજી મહારાજનાં પુત્રવધૂ શ્રીમાજી મહારાજે મુંબઈથી પંડિતજીને જોલાડ્યા. આ વખતે મુંબઈથી વડવાણુ સુધી રેલ્વે હતી, ને વડવાણુથી રાજકોટ સુધી સરકારી ટપાલ માટે ઘોડાના ટપ્પા ચાલતા હતા. પંડિતજી પોતાના સિપ્પ માધવજી ગોપાલજી વૈદ્ય શાસ્ત્રીને લઈ રેલ્વેમાં વડવાણુ ગયા, ને ત્યાંથી સરકારી ટપ્પામાં બેસી પરધરી ઉતર્યા. (અહીં જન્મ જાહેરના મોટા મહેલ છે.) તે વખતે સવારના પાંચ વાગ્યા હતા. એટલામાં સખ્ત વરસાદ ને વાવાઝોડું થયું, પણ સહભાગ્યે એક કલાકમાં તે બધું સાંત પડ્યું. આ વખતે પંડિતજીએ માધવજી શાસ્ત્રીને નદી ઉપર પોતાને લઈ જવાની સૂચના કરી. આથી શાસ્ત્રીજીએ પંડિતજીને નદી ઉપર લઈ જઈ, પૂર્વ દિશા તરફ બેસાડ્યા. પંડિતજીએ સૂર્યોદય થયો છે કે નહિ તે પૂછ્યું, ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ અરુણોદય થયો છે એમ કહ્યું. આમ વાતચીત ચાલે છે, ત્યાં તે પંડિતજીના આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યા, તથા પંડિતજીએ ઉંચેથી શ્વોસોચ્છવાસ લેવા માંડ્યા. આમ પંડિતજી ને રહતા જોઈ, શાસ્ત્રીજી મનમાં દુઃખી થવા લાગ્યા, અને વિચારવા લાગ્યા કે પંડિતજીને અશ્રુજાણીતા કંઈ વાગ્યું હશે, પણ દુઃ પગરપેસાનો નોકર એટલે હપકો દઈ સકતા નથી. આમ વિચારતાં પોતે પંડિતજીને નમ્રતાથી વારંવાર પૂછવા લાગ્યા, કે આમ શા માટે રડો છો? આપને શું દુઃખ થયું તે જરા રૂપરૂ કરી વો ઠકિાં પણ પંડિતજી તો

પોતાના આત્મામાં લીન હતા. એક બાલુ અશ્રુપ્રવાહ ચાલતો હતો, બીજી બાલુ મુખમાંથી યૌક્ષ્ણાય નમઃ શ્રીકૃષ્ણ ગોવિન્દ હે દણ્ડો પહિ મામ્ એવા સ્વરો નીકળતા હતા. હવે શાસ્ત્રીજી વધુ મૂંઝાવા લાગ્યા. પહેલાં તેમને લાગેલું કે કંઈ મારી બૂનથી પડિતજીને લાગી આવ્યું છે, માટે રહે છે; હવે એમ લાગવા માંડ્યું કે તેમને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હશે માટે યુરુજી આમ કરે છે. આમ માધવજી શાસ્ત્રીની મૂંઝવણ વધવા માંડી.

આ તરફ પડિતજી તો આર્તસ્વરો સાથે ભગવન્નામોચ્ચાર તથા અરે અરે એવા શબ્દોચ્ચાર કરે જતા હતા. આમ ધડીકમાં પડિતજીને ભગવન્નામોચ્ચાર કરતા તથા ધડીકમાં અરે અરે શબ્દો બોલના બેઈ, શાસ્ત્રીજી વધુ ગભરાવા લાગ્યા. તેઓ તો પડિતજીના રક્વાનું કારણ કંઈ સમજી શક્યા નહિ. તેથી તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે શું તેમને પગમાં કટિ વાગ્યો છે, પેટમાં દુઃખ છે, માથામાં વેદના થાપ છે કે બીજી કંઈ આતર પીડા છે! ને ગળગળે અવાજે પડિતજીને વાગવાર તેમના દુઃખનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી પડિતજીએ પોતાની આતર સમાધિમાંથી ભગવત્ શાસ્ત્રીજીનો ગળગળો અવાજ સાંભળ્યો. એટલે તેઓ બોલ્યા કે બેટા, કંઈ પણ વાગ્યું નથી, તેમ કંઈ દેહની પીડા નથી. એ તો મારો એવો સ્વભાવ છે ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ બહુ નમ્રભાવથી સાચી વાત બોલવા ગિચાસા કરી. આથી પડિતજીનું હૃદય પાહું ભરાઈ આવ્યું ને બોલવા લાગ્યું કે મહાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અહો દેવાધિદેવ, દંતવ્યો મે ગમગમઃ પછી થોડીવાર શાંત રહી, કહ્યું કે શ્રીધકુળ પાસેનાં સિંદાસન ઉપરનાં ઝારીજી ડોંગાર્થ મર્થ છે ને સિંદાસન ઉપર જળ ડોંગાયું છે. માટે જગ દુઃખ મર્થ આવ્યું. પડિતજીના બા શબ્દો સાંભળ્યા એટલે તેમણે પડિતજીને કહ્યું કે શ્રીધકુળ તો મુંગાઈમાં બિરાજે છે અને આપણે તો પરધર્મમાં છીએ! તો આપે તે શી રીતે જાણ્યું? પણ પડિતજીએ તેનો કંઈ ઉત્તર ના આપનાં પ્રભુનું નામસ્મરણ ધણી વખત સુધી ચાલુ

રાખ્યું. આમ ને આમ એક એ ક્ષણે ચાલ્યા ગયા પછી શાસ્ત્રીજીની વિનયીથી પંડિતજી સ્નાનાદિ કરી મુકામ ઉપર પધાર્યા હવે શાસ્ત્રીજીને પંડિતજીની વાતમાં ચટપટી લાગી. અ.થો મુકામ ઉપર જતાં જ અગિયાર રૂપિયાનો અચ્ચ-ટ તાર મુંબાઈ રોડ શ્રી ઈશ્વરલાલ ત્રિભોવન-દાસને પંડિતજીએ કહેલી ઈક્ષણજી સંબંધી બધી બીનાતો કરવામાં આવ્યો, ને મંગેલા થતા પહેલાં મંદિરમાં જઈ, મુખિયાજીને પૂછો, આ વાતના સમાચાર જામનગર આપવા જણાવ્યું શેડશ્રીને તાર મહત્તા મંદિરે ગયા. તે વખતે મુખિયાજી સ્નાન કરીને ધંડાનાદ કરતા હતા. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે અગાઉ દિવસે તારામગલ થયા પછી જળની ઝારી ઢોળાઈ ગયેલી, ને સિંદાસન નીચે આવીને પડી હતી, તથા સિંદાસન ઉપર કેટલુંક જળ ઢોળાએલું હતું. આ બીના રોડશ્રી તથા મુખિયાજીએ જોઈ તેથી તેઓ બહુ દિગ્ભીર થયા.

હવે અહીં તાર કર્યા પછી પંડિતજી તથા શાસ્ત્રીજી પ્રસાદ લેવા બેઠા. ત્યારે પંડિતજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે, “માધવજી, આનંદમાં છે ને? તપાસ કરવાથી દુનિયામાં બધી વસ્તુઓ નક્કી થાય છે.” ત્યારપછી તેઓ રાતના મરઘરી ટપ્પામાં બેસી બીજે દિવસે જામનગર ગયા. ત્રીજે દિવસે રોડશ્રી ઈશ્વરલાલ બાઈની પત્ર માધવજી શાસ્ત્રી ઉપર આવ્યો. તે આખો પત્ર શાસ્ત્રીજીએ પંડિતજી આગળ વાંચી બતાવ્યો. આ પત્ર વાંચતાં પાછા પંડિતજીને પૂર્વવત્ ભગવદ્ દર્શનની તીવ્ર આર્તિ થઈ આવી. પંડિતજીના જીવનમાં આવા કેટલાક પ્રસંગો બનતા જે વખતે ભગવદ્ વિરહમાં તેઓ ચોધાર અત્રુ પાડતા. ખરેખર ગદ્યશૃતતા સાથે નમ્રતા, મોટાઈ સાથે દીનતા, શાસ્ત્ર-પારંગતતા સાથે ભગવદ્ વિરહાનુભવ કોઈ વિરલા ભગવાનના કૃપાપાત્ર જનમાં હોય છે.

૫ એક સ્લોકનો સંદર્ભ

ભારતવર્ષના જુદાજુદા વિકાસના મોટા મોટા વિદ્વાનો પંડિતો અને દેશનેતાઓ જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ પધારતા ત્યારે ત્યારે

૧૯૦ :: બા. મા. મદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

તેઓ પંડિતજીને મળ્યા વિના જતા નહિ. વળી આ વિદ્વાનો કેટલીક વખત પોતાની ચંકાઓ પંડિતજી પાસે રજુ કરી, તેનું સમાધાન મેળવવા માટે અપેક્ષા રાખતા. આવા વિદ્વાનોમાં ગ્રો. દેવસેન, પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, કલકત્તા હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર વગેરે અનેક હતા. સર રમેશચંદ્ર મિત્રે પંડિતજીની એક વખતે દોઢ કલાક મુલાકાત લીધી. તે વખતે ધર્મ સંબંધી વાતચીત કર્યા પછી, તેમણે પૂરેલી ચંકાઓનું પંડિતજીએ પૂર્ણ સમાધાન કર્યાં પંડિતજી માટે તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું, “પશ્ચિમનો સુધારો અને પશ્ચિમની પ્રજા આવા પુરુષો કદી પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. ધર્મ સંબંધી માગ હલવામાં જન્મતી ચંકા ને તેથી ખૂંચતો કટિ નિમૂળ કરી, આપે જે મારા પર કૃપા દર્શાવી મને નિઃસંશય કીધો છે, તેમાં જ મારી મુંઝાઈની સફરનું સાક્ષ્ય સમજું છું.”

વળી સં. ૧૯૪૦માં આપણા જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાની સાક્ષર કવિ શ્રી મણિ-ભાઈ નબુભાઈ સિદ્ધાંત-કૌમુદી લખવા આવના હતા. આ વખતે મદન-રાધના જાણીતા વિદ્વાન ભાંડારકર પણ તે જ મંચ લખવા માટે પંડિતજી પાસે આવતા. તેમણે “સંસ્કૃત માર્ગો પરિચય” તથા “મંદિરાન્તઃ પ્રવેશિકા નામનાં બે પાઠ્ય-પુસ્તકો સંસ્કૃતભાષા શિખનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે અમિત્તમાં લખેલાં છે. તેઓ પાછળથી યુનિવર્સિટીના એક મુખ્ય કાર્યકર, સંસ્કૃતના તજ્ઞ તથા મુનાની ઓરિયેન્ટલ સંસ્થાના મુખ્ય કાર્યકર્તા હતા. વળી તે સમયમાં મુંબાઈ હાઈકોર્ટના મોટા જજ રા. રા. તેલંગ, જે પ્રથમ બેરિસ્ટર હતા તેઓ પણ પંડિતજી પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યારપછી કેટલાક વર્ષો બાદ તેઓથી હાઈકોર્ટના જજ થવા હતા. બેરિસ્ટર તેલંગને ચાઓજી માધવજીને અને પરિચય થયો. તેમણે ચાઓજીને એક આર્ષના શ્લોકનો અર્થ પૂછ્યો. આ આર્ષ એક કુટ શ્લોકની બનેલી છે, ને તેનો અર્થ પણ પૂછ્યો કામ્ય છે. ત્યારે ચાઓજીએ કહ્યું કે મને તેનો અર્થ નથી આવતો. ત્યારે થી તેલંગે કહ્યું કે આપ પંડિતજીને તેનો અર્થ ના પૂછો! ત્યારે ચાઓજીએ કહ્યું કે પૂછી તો શકાય. પણ મને તો

આપણે અત્રેના બીજા વિદ્વાનો ને પૂછોને પછી પંડિતજીને પૂછીએ. જ્યાં સુધી બીજા વિદ્વાનોથી આ કામ પતવું હોય ત્યાં સુધી પંડિતજીને કિમતી સમય બચાવવો જોઈએ. ત્યારે રા. તેલંગે કહ્યું, 'મેં આ શ્લોકનો અર્થ સમજવા ઠીક ઠીક શ્રમ લીધો છે. જેમ કે મહામહોપાધ્યાય પં. રામરામ શાસ્ત્રી બોલે, મહામહોપાધ્યાય બીમાચાર્ય કલકીકર, શ્રી. કાશીનાથ શાસ્ત્રી ગેળવેલકર, મહામહોપાધ્યાય અમ્પા શાસ્ત્રી વગેરેને પૂછ્યું છે, પણ મારા મનનું સમાધાન નથી થયું. ત્યારે માધવજીભાઈએ પંડિતજીને તે શ્લોકનો અર્થ પૂછી લાવીશ તેમ કહ્યું. આથી એક દિવસે પંડિતજી સદજ આનંદમાં બેઠા હતા, ત્યારે માધવજીભાઈએ રા. તેલંગે પૂછેલા શ્લોકનો અર્થ પૂછ્યો.

અધુના મધુકરપતિના ગલિતોપ્યકાર વમ્પતી યેન ।

ઘાત સ પાલયે ત્વાં વિગત વિકારો વિનાયકો લક્ષ્મ્યાઃ ॥૧॥

આ શ્લોક સંજ્ઞાતો પંડિતજી પ્રથમ વિચારમાં પડી ગયા, તે પૂછ્યું કે આ આર્યા તમે ક્યાથી લાવ્યા? ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ જણાવ્યું કે બેરિસ્ટર તેલંગ સાહેબે મને અર્થ પૂછવા આપી છે. તેમણે આપણા નગરમાં વસતા સારા વિદ્વાનોને તેનો અર્થ પૂછવા, કોઈ બરાબર સમાધાન કરી શકતા નથી તેથી આપશ્રીને પૂછવા માટે મને કહ્યું છે. આ આર્યાના અર્થ વિષે પંડિતજીને પણ ડીકડીક શ્રમ કરવો પડ્યો. પણ પાછળથી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ થયો. એટલે શાસ્ત્રીજીને બોક્સારીને કહ્યું કે બાઈ, આ આપાનો અર્થ આવો હોવો જોઈએ.

અધુના-એટલે હમણાં વળી અધુ મધુકરપતિના, ધુમ્પકર વિનાનો મકરપતિ એટલે બૂક અથવા ગ્રાહ, તેના વડે ગળીજરાએલો અપકાર એટલે વમ્પકર વિનાનો દમ્પતિ એટલે દંતી જે દાથી, જેનાથી રક્ષાયો છે તે વિકાર વિનાનો વિચક્ષ્ણ વિનાનો લક્ષ્મીનો વિનાયક-નાયક એટલે લક્ષ્મીનો પતિ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન તમારી રક્ષા કરે.

(અધુના અ એટલે નથી ધુમ્પકર જેમાં એટલે ધુમ્પકર વિનાનો, અ એટલે નથી વકાર જેમાં એટલે વ વિનાનો.) આમ પંડિતજીએ તેનો અર્થ કહ્યો. આ અર્થ જ્યારે

૧૯૨ : જા. મા. ત્રયાદ્યજનું જીવન અને સાહિત્ય.

શ્રી. તેલંગ બેરીસ્ટરે સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ પ્રસન્ન થયા ને પંડિતજી વિષે બહુમાન તો હતું, છતાં તે માનમાં વિશેષ વધારો થયો. આ શ્લોક પાછળથી નિર્ણયસાગર ગ્રંથમાં જણાવેલા સુભાષિત મ્તન ભાડાગાર નામના ગ્રંથમાં છે.

૩૦. અધિક માસની ચર્ચા

સંવત ૧૯૪૪માં અધિક માસ ક્યો એ વિષે ચર્ચા ચાલી. કેટલાક જ્યોતિષીઓ એક માસને અધિક કહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક ગુજરાત કાડિયાવાડના જ્યોતિષીઓ વેદાનુસાર માસને અધિક માસ કહેતા હતા. આ ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં છૂટથી આવવા લાગી. બન્ને પક્ષો તરફથી બરપૂર પ્રમાણે આપવામાં આવતાં, પણ ચર્ચાનો અંત આવતો નહિ. વગી ધણીખરા જ્યોતિષીઓ પંડિતજી ઉપર પત્ર લખી તેમનો યથાર્થ મત શો છ તે જણાવવા વિનંતિ કરતા હતા. વર્તમાનપત્રો પણ આ વિષે પંડિતજી પોતાનો નિર્ણય જણાવે એ વિનંતિ પોતાના તંત્રીસેઓમાં કરવા લાગ્યા. આ વખતે પંડિતજી જોધપુર હતા. ત્યાં જાણીતા જ્યોતિષી વલ્લભરામ પુરુષોત્તમ અને જીવનરામ કુચરામ વગેરે પંડિતજી પાસે ગયા, અને અધિક માસ વિષેની આન્તિ ટાળવા વિનંતિ કરી, કારણકે સાચો અધિક માસ ક્યો ને સુભાશુભ કર્મ ક્યારે કરવું તેની ઓખવટ થવાની જરૂર હતી. આથી પંડિતજી જોધપુરથી મુંબઈ ગયા ને માધવમામમાં ૧. જ્યેષ્ઠાશ્રમ મુકુંદજી તથા સાત્તીજી સ્વામીજી વાસજીએ ૧૧. ૨૨-૨-૮૮ના દિને સભાની ગ્રાહવજો કરી ને સભાના અધ્યક્ષ ત્યાંને બધા જ્યોતિષીઓ ને વિદ્વાનોના આમહુદથી પંડિતજી ખિરાજવાલ વગેરે આ સભાએ મદામદેવપાશ્વાલ રાજરામ ચાઓ મેઘસ, ચાઓ ભીમાચાર્યજી, બાલચંદ્ર ચાઓ પાખે, તથા દગિપ્પા ધાઓને અધ્યક્ષ તરીકે નીમ્યા. આ સભામાં ગ. રા. ત્રેપાલ ધાઓ, ચાઓ ગજુદાસજી જોધવજી, ચાઓ મુસારજી, શ્રીકૃષ્ણ ચાઓ પાખે, જોષી મોતીગમ વગેરે પાંચસો ચાઓઓએ ભાગ લીધો હતો, તે સભા એ દિવસ ચાલી હતો. વેદાનુસાર માસ અધિક છે, તે પ્રતિપાદન

કરવા માટે બંદાર ગામથી ઉમરેદના જોષી લાવાનીચંકર, શુકલતીયંના જોષી ગણપતગમ તથા જોષી નરોત્તમચર્મા, જામનગરના જોષી રાંધુ શિવચંકર અને ગોકળ મકનજી વગેરે જ્યોતિષીઓ આવ્યા હતા. ત્યારે ચૈત્ર માસ અધિક છે તે માટે દ્રાવડા, જામનગર, પેટલાદ, ભરૂચ, ખેડા વગેરેથી પત્રો આવ્યા હતા. તેથી વડોદરા સરકારી શાળાના જ્યોતિષશાસ્ત્રી રા. અમૃતલાલ નાગજીને ખોલાવ્યા હતા સજ્જાની શરૂઆતમાં પડિજીએ પ્રવચન કરતાં કહ્યું કે “આ રમડામાં પડવાની મારી મિનકુલ ઇચ્છા ન હતી, તેના જે કાગળો છે: (૧) ચૈત્ર કે વૈશાખ જે માસમાંથી એક અધિક માસ થાય અને તેથી ગમે તે એક પક્ષવાળાઓનું હૃદય ક્યવાય, જે કવવાની મારી મિનકુલ મરજી નથી (૨) આ વિષય જ્યોતિષશાસ્ત્રનો છે કે જે શાસ્ત્રના સર્વ ગ્રંથોનું મેં અધ્યયન કરેલું નથી. જે ગ્રંથો મેં જોયેલા છે તેનો અધ્યાપન વગેરે વ્યાસન નથી એટલું જ નહિ, પણ આ બંધનમાં મુખ્ય કામ ગણિતનું છે અને તે મધુર્ગમ છે, એટલે તે મારાથી બનવું અશક્ય છે.

ત્યારે એવી ચંકા ઉઠવાનો સંભવ છે કે તમે આ જાનતમાં પડ્યા શા માટે? તેનો ખુલાસો એટલો જ કે મારા ઉપર બ્રાહ્મણો પછી જ પ્રીતિ રાખે છે તથા આ જાનતમાં મારો વિચાર મુજાઈના લોકોએ અને બહારગામવાળા પક્ષી લોકોએ પત્રદારના નજીવાની મંત્રણી કરી છે, માટે તેઓને મારો જે વિચાર હોય તે જણાવવો મને પ્રાપ્ત થયો છે એટલું જ નહિ પણ, વતમાનપત્રોમાં જે બંને પક્ષો તરફના પત્રો છપાયા છે તેમાં પણ કેટલાકોએ એ જાનતનો મારા તરફથી ખુલાસો મેળવવા ઇચ્છા અને આમદ બનાવ્યો છે. આટલું જુદું છતાં જો તે પર કંઈ પણ લક્ષ આપવામાં ન આવે તો એક રીતે મારા તરફથી અભિમાન પૂર્વક અવિનય થયો ગણાય આથી આ સજ્જા લાઈ જ્યેઝારામને ચાલીજ રયામજી તરફથી યોગ્ય છે.

કોઈપણ વિષય સંપૂર્ણ સમજવો અને તેના અગાધોદાપણનું

૧૯૪ = ભા. મા. ગદ્યભાવજનું જીવન અને સાહિત્ય.

વિવેચન કરવું આ વાત ઈશ્વરજી જાણે છે. તથાપિ મનુષ્યની જીવિતમાં જે જે ચોક્કસ લાગે તે પણ કહેવું ને કરવું જોઈએ. માટે આ વિષયમાં મારી જીવિત અનુસાર જે કહેવામાં આવે તે ઉપરથી કોઈએ પણ પોતાના મનમાં માફું લગાડવું જોઈએ નહિ, એવી સર્વેને પ્રાર્થના છે, કારણકે હું ફરીથી જણાવું છું, કોઈનું પણ હૃદય દુઃખવવાની મારી અંતઃકરણ પૂર્વક ધ્યાન નથી."

ત્યારબાદ પંડિતજીએ અધિક માસ ઉપર પોતાનો મત વિસ્તાર પૂર્વક દાખલા દલીલોથી સમજાવ્યો અને 'જણાવ્યું' કે સાર્વજનિક સલાચાર પ્રમાણે આવતો ચૈત્ર અધિક ચરો. ત્યારબાદ વૈરાગ્યવાદીઓએ આ બાબતમાં સારો શ્રમ કર્યો છે. તેઓ જ્યોતિષમાં સારા પ્રામાણિક અને દ્વિંમતવાન છે, નહિ તો આટલું દેશાંતર સેવીને આટલો શ્રમ ઉઠાવવાનું શોધ હોય નહિ. મનભેદ તો આપણા આર્થસ્થાનમાં પરંપરાથી આવ્યો આવ્યો છે શૈવ વૈષ્ણવમાં પરસ્પર મતભેદ વગેરે.

પંડિતજીના ચૈત્ર અધિકમાં માખ્યરથો મળતા ચક્ર ત્યારે સૌનું પૂજન વગેરે કરી, ચોક્કસ દક્ષિણા આપી, આ સભાનો 'અર્થ' શાસ્ત્રીજી વચનજી દીરજીએ ઉઠાવ્યો હતો. વળી અધિક માસમાં શું કરવું એ વિષે પંડિતજીએ બાખ્યાન અહીં આપ્યું હતું.

આર્થ સમુદય માસિકનું પુનઃ પ્રકાશન

પંડિતજીએ મુંબાઈમાં તા. ૬-૭-૮૮ના રોજ આર્થ સુધર્મોદય સભામાં સોમવારે ષ્ઠસંબંધ વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે વખતે ગો. શ્રી. દેવકીનંદનાચાર્યજીની તબિયત ચારી ન હતી. તેથી તેઓશ્રી હાજર ન રહી શક્યા. પણ તે બાપણના બીજા ભાગ વખતે મદારાજશ્રી તથા ગો. શ્રી. રમણલાલજી મથુરાવાલા તે વ્યાખ્યાનમાં પધાર્યા હતા. આ સભામાં ધણા વિદ્વાનો, સદ્ગૃહસ્થો તથા સંભાવિતો આવ્યા હતા. શરૂઆતમાં ગો. શ્રી રમણલાલજીએ ષ્ઠસંબંધનો અર્થ ને ગુરુનાં લક્ષણ ઉપર હટાદાર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે વ્યાખ્યાન પૂર થયા બાદ ગો. શ્રી. દેવકીનંદનાચાર્યજીએ ગો. શ્રી રમણલાલજી મદારાજશ્રીને પૂછ્યું કે “પંડિતજીનું વ્યાખ્યાન કેવું હતું, તે સદ્ભંધી કહી દેશો.” ત્યારે પૂ. રમણલાલજી મદારાજશ્રીએ બર સભામાં પંડિતજીના નિર્મલ અને નિર્મલસર ધર્મોપદેશ ઉપર ચંકા રાખનારને ધુત્કારી કાઢતાં કહ્યું કે પંડિતજીનું વ્યાખ્યાન યથાર્થ ચાલેલો હતો અને સમ્રમાણ છે, એમના જેવા ધાર્મિક પુરુષ આજને સમયે મળવા અત્યંત દુર્લભ છે.

ત્યાર પછી પંડિતજીને કોઈએ પૂછ્યું કે “મનુષ્ય જીવંતિ મોટો ભાગ તત્ત્વજ્ઞાન ન મેળવતાં વ્યર્થ ગયો હોય એવો ધગડો માણસ તે જ્ઞાન મેળવી શકે કે નહિ? અને મેળવે તો શી રીતે? તેને ઉત્તર આપતાં પંડિતજીએ કહ્યું કે “જ્ઞાન તો માણસે નાનપણથી જ મેળવવું જોઈએ. કદાચિત તેમ ન જને તો પણ ત્યારથી જ્ઞાન સમન્વય ત્યારથી તેને સુધારી લેવી જોઈએ. એ જ્ઞાન સરત્વજ હરિ મજ એમ કરીને મેળવવા ધારે તો ગમે તેટલા ટૂંક સમયમાં તે મેળવી શકાય એમ છે. પરીક્ષિતે સાત દિવસમાં અને ખટવાંગે બે ઘડીમાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી એક મેળવ્વાની વાત ભાગવતમાં અસિદ્ધ છે. પરંતુ તેમ ન કરે તો સો વર્ષ પણ તેના માટે પૂરતાં નથી. તે મેળવવાનાં

સાધન સત્પુરુષોનો સંગ તથા વેદ, વ્યાસસૂત્ર, ગીતા, ભાગવત વગેરે સત્સામ્રાજ્યનું શ્રવણ મનનને નિદિધ્યાસન એ છે આજે તેવા સત્પુરુષો દુર્લભ છે” આ પ્રશ્નોત્તર પછી એક નીચેની સમસ્યા પૂછવામાં આવી

કીડી કુજર કાખમાં લઈ કરી આકાશ પથે ઉડી,
તેનો ઉત્તર પડિતજીએ નીચે મુજબ સાદુંલવિકીડિત છદ્મમાં આપ્યો

ખોળામાં સિંચુ મુગિભાર ભરણે, પામી પ્રવીણ સદી
ભૂમિમાં જ મૂડી જગત અગમી, માતા ધરીદા રહી
ચોખાં તેમ જ વાયુરૂપ રિપુએ, હેવો તળી નૌ છુડી
કીડી કુજર કાખમાં લઈ કરી, આકાશ પથે ઉડી

તા ૭-૧૦-૮૮ના રોજ આર્થ સુધર્મોદય મહામાં પડિતજીએ કાવ્ય વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ત્યારે પડિતજીના મિત્રાન કવિ સિંચ સામ્રાજી નદકિશોર તથા સામ્રાજી સ્વામીજીને સત્તા તરફથી સીદ્ધમંત્રિની પદવી આપવામાં આવી હતી આ વખતે પડિતજીએ કહ્યું હતું, “આ બન્ને મારા સિંચ છે નાટે આ પદવી આપવામાં આવતી નથી, પણ પિતા અને શુરજીએ (ધનસ્વામી જટજીએ) સ્થાપેલી વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળા તરફથી તેમની પરીક્ષા અનેક વખત સેવાઈ છે તેમાં યોગ્યતા જણાતા આજે પદવીદાન કરવામાં આવ્યું છે.”

સવન ૧૯૭૨માં પડિતજીએ આર્થ અમુલ્ય માસિક સનાતન ધર્મનું રદસ્ય સમગ્રવવા માટે કહ્યું હતું, તે અમુક વર્ષોથી બંધ થયું હતું પડિતજીએ તે કરીધો પાશુ આશ્રય ક્યું. આ પત્ર પ્રમદ કવવામાં તેમની મેવાગતિ જ હતી આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય કેટલું બધું મૂલ્યવાન છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે તેમણે તે સર ક્યું હતું. જો કે તેમની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન નબળો પડતી હતી વગી તેમનો ઉદારતા સ્વભાવ દોવાયો જે કઈ કંઈ અત્યુ તે અનેક પ્રકારની લોકસેવામાં વખત જતું લોકોમાં પણ તેમની આર્થિક સ્થિતિ માટે બહુ સારો ખ્યાલ જામી ગયેતો, એટલે કે દર દરના બાબજી તેમની પાસે સીધી કે આકાશરી રીતે આર્થિક

સદાયતા ઇચ્છતા. પંડિતજી પણ સ્વભાવે દુલ્ભ હતા. તેથી જે કંઈ હોય તે આપી પોતે પ્રસન્ન રહેતા. પણ તેમની ખરી આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો ખ્યાલ ગુજરાતી પત્ર તેનો તા. ૧૧-૧૧-૮૮ ના અંકમાં આ પ્રમાણે જણાવે છે “પંડિતજીની દ્રવ્ય સંબંધી દરિદ્રતા કેવી છે તે દરેક પ્રેક્ષકને પ્રત્યક્ષ છે. કદાપિ મદદધી ને ધનધાન તે નહિ દેખાતી હોય તો ભણે. કેમકે તેઓ દેખે તો આવા ઉપયોગી અનાગ્રિત મહાત્માનું દળદર ક્ષણમાં દૂર કાં ન થઈ શકે? x x x દરિદ્રતાનું દુઃખ એવું તો અસંભવ છે કે જે વેળા ઘાઘા માસ્તિ તૈલં ન ચ લવણં નો પોષાર પડે તે વેળાએ ગમે તેવી મદદતા, વિદ્વતા, સહનશીલતા કે પડિતાઈ સર્વે પોતાની મેળે જલાયનતા પામે છે. આ પંડિત પૂરી રીતે પરતંત્ર તેમાં વળી દરિદ્રતાનું દુઃખ x x x”

આ દીક્ષા ગુજરાતી પત્રે તેમણે આર્થ સમુદય સં. ૧૯૪૪ માં ફરી પ્રગટ કર્યું તે વખતે કરી હતી. આમ છતાં પંડિતજીએ આર્થ-સમુદય પત્રના નવા નવા અંકો દર માસે પ્રગટ કરવા માંડ્યા, ને સામાજિક, ધાર્મિક ને રાજનીતિ અંગેના લેખો તેમાં પ્રગટ થવા માંડ્યા, અને જુનું પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમ જ થોડુંક ગુજરાતી સાહિત્ય તેમાં તેમણે પ્રગટ કર્યું. તા. ૧૭-૩-૮૯ માં બાહરણાઆર્થ પાણિનિ ઉપર એક વિદ્વતા ભર્યો લેખ તે વર્ષના ગુજરાતી માં ૨૬૭ માં પ્રગટ કર્યો.

તિલકાયતશ્રીનું મુંબઈમાં આગમન.

તા. ૨-૪-૮૬ ના રોજ શ્રીનાથદ્વારાના મહારાજશ્રી તિલકાયત શ્રી. ગોવર્ધનજીવજી મુજાઈ પધાર્યા તે વખતે મુંબઈની આમ પ્રજાએ આપશ્રીને ભારે માન આપ્યું. આનું માન જલ્દલતા રાજાઓ, ડેપુ- નેતાઓ તથા અન્ય ધાર્મિક પુરુષો તે કાલે ભાગ્યે જ પામ્યા હશે. આપશ્રીને સત્કારવા મારે ઠેક કાવસજી પટેલના તળાવથી ચંદ્રામણની વાડી સુધી પુષ્કળ મનુષ્યો આવ્યા હતાં. આપશ્રીએ મુંબાઈ પધારતાં પ્રથમ પંક્તિજીને માદ કર્યા, અને આર્થસુધર્મોદય સમા રિયે ખજર પૂજી. વળી આર્થસુધર્મોદય સમાએ બાળકોને જ્ઞાન આપનારી એક યાજ્ઞ સ્થાપી હતી. તેમાં આતુ બજાર સાથે સદાચાર ને સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. ઉપરાંત દર રવિવારે બાળકોની સમા બરી, ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ તેવો ઉપદેશ આપવામાં આવતો, ને તેમને ધાર્મિક ચોપડીઓ ભેટ તરીકે આપવામાં આવતી. આ પ્રવૃત્તિ ઉપા- ડવાનું કારણ એ હતું કે સરકારી યાજ્ઞાઓમાં ધર્મનું સામાન્યજ્ઞાન અપાવું નહિ. મહારાજશ્રીના સંજોમાં કહીએ તો—“હિંદુઓના ઊઠરાઓને ધર્મોપદેશ તદ્દન થતો નથી એવી યોગશૂળી ચર્ચા શિક્ષ- વાથી જ્ઞા આર્થસુધર્મોદય સમાની અધિકારી મંડળીએ આ યાજ્ઞ સ્થાપી છે, ને સારા વિદ્વાનો પાસે બ્યાખ્યાનરૂપે ઉપદેશ કરાવવા અજમાવશ તરીકે રવિવારના બ્યાખ્યાનનો પ્રયોગ આતુ કરે છે.”

શ્રીનાથદ્વારા હિંદુધર્મ ને તેમાં વળી પ્રવૃત્તિપ્રાદવમાં એક મહત્ત્વનું નીર્ણય છે. તેના વડા શ્રીમદ્ વલ્લભચાર્યજી મદામજીજીના વંશજ હોય છે. ગો. શ્રી. ગોવર્ધનજીવજી આ મહારાજના લાજ ને વિવારસિક વડા ધર્મશુરુ હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૮૧૭ ના ધાવજ વડ ૧ના થયો હતો. સં. ૧૮૩૨માં આપશ્રીના પિતાજી શ્રીનાથજીની મોટી ઉપરથી પદમજી થયાથી આપશ્રી તેમની ઉપર પધાર્યા, ને નિલકાયત તરીકે

રાજ્ય ફરજ અજળવવા માંડી. પોતે વિદ્યારસિક હતા, તેથી સદ્ગર્ભ માસિક શાસ્ત્રીજી નંદકિશોર ને સ્વામજી પાસે પ્રગટ કરાવતા. તે માસિકમાં પોઠશ્રમંચનું વિવેચન કરી લોકો સમજે તેમ પ્રગટ કરાવું, વળી સુદર્શન પ્રેસ લાવી મંદિર અને સંપ્રદાયના સાહિત્યનું પ્રકાશન ચાલુ કર્યું હતું; તદ્વપરાંત એક વિશાળ પુસ્તકાલય, સંસ્કૃત પાઠશાળા, હિંદી પાઠશાળા, આયુર્વેદિક ઔષધાલય વગેરે સ્થાપ્યા હતાં. આપશ્રીએ બોજીના મંદિર તથા વૈષ્ણવ યાત્રાળુઓ માટે બહુ સાગી વ્યવસ્થા કરી, તથા વૈષ્ણવ યાત્રાળુઓને કોઈ જાતની કનકગત ન ચાપ તે માટે નજર રાખવા માંડી. વળી પંડિતજીને તેડાવી વારંવાર વ્યાખ્યાન અપાવતા, તથા પંડિતજીના શિષ્યોને પાતાની પાસે શાસ્ત્રો તરીકે રાખ્યા હતા.

હવે આ વિદ્યાપ્રેમી મહારાજશ્રીએ આ નગરમાં પધારી વિદ્યા-સ્થલો ને વિદ્વાનોની કદર કરવા માંડી. ૧૫-૪-૮૬ના રોજ વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને મેલાવડો રાખ્યો હતો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પચાસની હતી આ મેલાવડામાં આપશ્રી પ્રમુખ થવા ને વિદ્યા સંબંધી એક સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે બાષણના અંતમાં આપશ્રીએ જણાવ્યું કે, "મુંબઈ જેવા નગરમાં આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે ■ ને તેનું ઉપરીપદ મદુલાલજી જેવા પંડિતજીના હાથમાં છે, તેથી આ નગર કદીક રીતે કાચીની ઝગડો ખતાવે છે" ત્યારબાદ દોઢસો રૂપિયાના સંસ્કૃત પુસ્તકો માંડવી બંદરના માવજી માધવજી તરફથી આ મેલાવડામાં વિદ્યાર્થીઓને ભેટ આપ્યા હતા.

વળી ૨૫-૫-૮૬ના રોજ મહારાજશ્રીએ નગરના પંડિતોની એક સભા બોલાવી, તેમાં પંડિત મદુલાલજી, મદામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી રાજરામ બોડસ, કૃષ્ણા શાસ્ત્રી મદાનપ, તથા પં. સ્વામજી કૃષ્ણ વગેરે દોઢસો શાસ્ત્રો, પુરાણો, બ્યાસ પંડિત હાજર હતા. તે વખતે બ્યાકરજી અને વેદાંત વિષે સંસ્કૃતમાં ચર્ચા ચાલો. ત્યારબાદ પંડિતજીએ આચાર્યોનું કર્તવ્ય એ વિષે એક મનોરમ વ્યાખ્યાન આપ્યું. પછી સર્વ પંડિતોને બક્ષિસ ને ફલાહાર થતા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી.

આ સમય દરમિયાન (સં. ૧૯૪૪) - રોડ મુલજી જેઠા કાપડ મારકીટમાં વૈષ્ણવોની એક મોટી સભા ઊઠાઈ. તે વખતે મહારાજશ્રીએ પંડિતજીને વેદાન્તમટ્ટાચાર્ય પદથી એનાયત કરી. ત્યારબાદ આપશ્રીએ વૈષ્ણવોને કીમતી બોધ આપ્યા. તેમાં પંડિતજીને એ પત્રો લખીને એક ખલીયામાં ગાળ્યા. તે પત્રો નીચે મુજબ છે. આ બન્ને પત્રો ઉપરથી આપશ્રીનો પંડિતજી ઉપરનો પ્રેમ જણાઈ આવે છે. મહારાજશ્રીએ વૈષ્ણવોપદેશ કરતાં જણાવ્યું કે “જે અનાદિ નદિ, તે સંપ્રદાય પણ નદિ તે તો પંથ જણવા. આજ કાલ કલિના પ્રભાવથી પંથો ધણા થયા છે, તથા થતા જાય છે. જેમ ચોમાસામાં ઠેકઠેકાણે પાણીના પલ્લવ બને છે તથા ફૂટા પડે છે, તે પ્રમાણે તેનું ફળ પણ સાદિ અને સાંત છે, ડોહનું અનાદિ કે અનંત નથી. પંથોમાં પ્રમાણ વજેરની યોગ્ય વ્યવસ્થા કંઈ હોતી નથી. બને સંપ્રદાયમાં એ વ્યવસ્થા જરૂર હોય જ છે. આપણા સંપ્રદાયમાં પણ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલની વ્યવસ્થા આચાર્યશ્રીશ્રી મીમંસ વલ્લભાચાર્યજીએ “તત્ત્વદીપ નિબંધ,” વ્યાસસૂત્ર પર “અણુભાષ્ય,” તથા ભાગવત પર “સુબોધિની” દીકા વજેર મંથમાં ઘણી સારી રીતે કહેલી છે. પરંતુ આજકાલ વૈષ્ણવોમાં પઠનપાઠન પદ્ધતિ હુમપ્રાય થઈ ગઈ છે, તેથી ધણા સોગ્ર તે જાણી શકતા નથી. આટલા વૈષ્ણવો જેઠા છે તેમને પૂછીએ તો એટલું પણ નદિ કહી શકે કે શ્રીઆચાર્યજીએ રચેલા આટલા મથો છે. વૈષ્ણવો આચાર્યજીના મથોનાં નામ માત્ર પણ ન જાણે એ અત્યંત બેદની વાત છે. અમારા (મહારાજોના) વત્રમાં પણ ઘણે જાતે એવી જ દાસત છે. પઠનપાઠનનો વ્યવહાર તો ઘણે ઠેકાણેથી વિદાય થઈ ગયો છે. ઠેકા. વૈષ્ણવ વિદ્વાનો પણ આજકાલ ક્યાં છે? અને પ્રજાની દુપાથી કવચિત્ ડોહક છે તો તેમની પણ વૈષ્ણવો તથા ધૂન ઉઠાવે છે.

૧ મન બાળ્યાન વળખાયામાં છે તેમાંથી થોડોક ઉપયોગી સ.ન. અને લીધા છે.

અને અમારા (મહારાજ) વર્ગ તરફથી પણ કંઈ ઉત્તેજન તેમને મળતું નથી. અને કેટલાક હમાગ (મહારાજ) વર્ગનું લેતા પણ નથી, અને બીજા વૈષ્ણવો તેમને દેતા પણ નથી. કદાચિત કોઈ આપવા તૈયાર થાય તો હમારા (મહારાજ) વર્ગ તરફથી તેમને મના કરવામાં આવે છે. કહો, એવી ઘડનાંમાં સંપ્રદાયની ઉન્નતિ કેમ થાય ? પરંતુ એ વાત ધણી જ અનુચિત છે. એથી સંપ્રદાયમાં ધણી મોટી હાનિ થઈ રહી છે. તથા યવાનો પણ સ્પષ્ટ સંજલ છે. એટલા માટે સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનોને વૈષ્ણવોએ અવશ્ય ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. મેં તો એવો વિચાર કર્યો છે કે, દેશ વિદેશ વૈષ્ણવોને ઉપદેશની મુલ્યતા થવા માટે ઉપદેશકોને પણ મોકલવા, જેઓ ત્યાં જઈ, ઉપદેશ કરે. એ વાત મોલવાની એમના ગુણો મને દ્રશ્ય પાડે છે કે પાંડતશ્રી ગદુલાલજીની વિદ્યા તથા અવધારણુશક્તિ અચુત્તમ છે. આ સમયમાં આપણા સંપ્રદાય-શ્રેયોનું પારપરિક અધ્યયનપૂર્વક જો જ્ઞાન કોઈપણ ઠેકાણે હોય તો તે એમનામાં જ છે. એમના સમક્ષ આ ઠેકાણું ઉચિત નથી, પરંતુ એમના જેવા વિદ્વાન આપણા સંપ્રદાયમાં બીજા નથી. પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુ કરે. મેં એમને એક પત્ર આપ્યો છે.

॥ શ્રીહરિ ॥

॥ શ્રીમત્પ્રમૂણામગ્રસ્મરામ ॥

સ્વસ્તિ શ્રીમત્કલગુણગણાલંકૃત સૌજન્યસાગર પંચનદી
૩ ગદુલાલજીને ગૌરવામિ ગોવર્ધનલાલના નમસ્કાર. સમગ્ર તત્ત્વાસ્તુ.
અપરંચ, સમાચાર એંછે જે આપ પરદેશમાં ફરીને અમારી આદાર્થી
દુર્મતોના ખડન પૂર્વક સ્વમાર્ગ વિષયક જોધ કરે. અને આજ
કાલ ચાલતા જુદા જુદા પાખંડ મતોના પ્રચારવિશેષથી ધણાખરા
વૈષ્ણવજનો શ્રાંત થઈ રહ્યા છે, તેઓનો સદેહ દૂર કરી, સ્વમાર્ગમાં
પ્રવૃત્ત યવાને ઉપદેશ કરે. એટલા માટે આપણા સંપ્રદાયનાં સર્વ-

દેશીય સર્વ વૈષ્ણવોના નામથી એક ભલામણપત્ર પણ, આ પત્રની સાથે મોકલ્યો છે. તેમાં અહીંથી કંઈ પણ દ્રવ્ય નહિ લેવું એવો આપનો અભિપ્રાય છે મારે આપની સહાયતાને મારે તેઓને ભલામણ પણ લખી છે. તે પત્ર પ્રસંગાનુસાર સર્વ વૈષ્ણવોને દેખડાવશે. જેથી સ્વમાર્ગના અંતઃશુનના કહેવાથી તે વૈષ્ણવોને આપના વિષયમાં કોઈ રીતનો ભ્રમ હશે, તે આ પત્ર જોતાં સદાજ દૂર થશે, એમ જાણશે. આપનો સ્નેહ સ્પષ્ટ પણ જૂનતા નથી. સ્નેહ પ્રતિષ્ઠા વર્ધમાન ગણશે. કુશલપત્ર લખશે કિમધિકમ્મિતિ માધ શુદ્ધ-૫ સં. ૧૯૪૪ સમસ્ત વૈષ્ણવોને પત્ર.

શ્રીહરિ:

શ્રીજી પામે શુદ્ધિ કરીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ:

શ્રીવિદ્યો જ્યોતિ.

સ્વસ્તિ શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રી જીવધનલાલજી મદારાજ શર્માનાં સ્વકીય પરમ વૈષ્ણવો એવા, શ્રી ગૂજરાત વગેરે પ્રાન્ત નિવાસી સમસ્ત વૈષ્ણવોને સપરિવાર શુભાશિષ્ય. શ્રી સદા સ્તેષ્યઃ અને સ્મર્તૃભ્યઃ અપર ચ હાલ પંચનદી પંકિત શ્રી. ગદ્યલક્ષ્ય આપણા સંપ્રદાયમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન છે. આખા દિ-દુસ્તાનમાં પણ એવા દુર્લભ છે. અને આપણા સંપ્રદાયમાં વર્તમાન અમયમાં સૂચ્ય છે આ સમયમાં કૌંસ પ્રભાવથી સુધારાવાળા તથા દયાનંદી વગેરેના અનેક ઉપદ્રવો જોડે છે. પરંતુ એમણે કાઠ રીતથી એ સર્વનું મુખ મધે કરી સંપ્રદાયનું મરણજી ક્યું છે, અને હજી પણ સંપ્રદાયના સરસજીમાં એમનો પરિપૂર્ણ આગ્રહ છે. પરંતુ નિર્મિતતા વિના કોઈપણ કાર્ય જની શક્ય નથી, અને અમારા તરફથી તે કંઈપણ સર્વથા ન લેવું એવો એમનો અભિપ્રાય છે, તેથી જ જની શક્ય તે એમની સહાયતા કરવી, એ વૈષ્ણવ માત્રને આવશ્યક છે. અને એઓ ત્યારે ત્યારે તમારા તરફ આવે ત્યારે ત્યારે એમના મુખથી સ્વધર્મ સિદ્ધાંત આગ્રહ રાખીને જરૂર સમીચનો. આ કાલમાં આપણા પ્રધાનોના ઘાતા અને વક્તા એમના જેવા જીવ કોઈ નથી. મારે જે

કંઈ સંપ્રદાય સંબધી સદેહ હોય તે એમને પૂછીને નિશ્ચય કરી લેશે. પરંતુ ફરવામાં એમના મનનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે, સર્વ પ્રાંતોમાં ચોતરફ સંપ્રદાયનો ઉદય થાય તથા પાપાંડુનું ખંડન થાય. એઓ પરંપરાથી સિંહાડ કાંકરોલીના છે તેથી અમે એઓને એ જ આજ્ઞા કરી છે કે આપ સર્વ પ્રાંતોમાં ફરી, આપણા પ્રાચીન સિદ્ધાંતોનો ઉદય કરો. માટે એઓ તમારા પ્રાંતમાં આવે ત્યારે એમને મુખે સ્વધર્મસિદ્ધાંત અવરજ અવજી કરશો, એવી અમારી આજ્ઞા છે. અને કોઈ પણ વૈષ્ણવ એમનો જે કંઈ યથાશક્તિ સત્કાર કરશે તે કેવલ એમનો જ નહિ થાય, પરંતુ સંપૂર્ણ સ્વસંપ્રદાયના વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરવા જેવું યશે. અને સ્વધર્મનું ઉત્તેજન કરવું એ તો મનુષ્ય માત્રને આવશ્યક છે. તેથી વધારે લખવાની જરૂર નથી.

કોઈ કોઈ લોક મતસરાઈકથી એમનો વિદેષ કરે છે. પરંતુ એઓ તો અંત કરણ પૂર્વક સ્વસંપ્રદાયના અભ્યુદયમાં જ ઉત્સુક છે. એઓ કેટલોક વખત અમારી સાથે રહ્યા છે, તેથી અમને એમનો પૂર્ણ અનુભવ છે એમ જાણીશો. આ સમયમાં તમા સર્વ વૈષ્ણવોએ સ્વધર્મનો આગ્રહ પૂર્વક ઉદય કરવો એ આવશ્યક છે. નિશ્ચય થું લખીએ. તમારી સેવા ક્ષણ પણ બૂનતા નથી અને સેવામાં ચિત્ત જેવું રાખો છો તેવું જ રાખશો. મિત્ર માથ શુદ્ધ-૫ સં. ૧૯૪૪ના.

આ પત્રો આપીને એમને મેં કહ્યું છે તથા ફરી પણ કહું છું કે, આપણો સંપ્રદાય અનાદિ સિદ્ધ છે અને શ્રીમદ્દામ્રજુહ(શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી)એ પરમ પરિશ્રમથી એવું પુનરુન્નિવન દીધું છે. તે આજકાલ વૈષ્ણવોના પ્રમાદથી તથા હમારા (મદારાજ) વર્ગના આગસથી તથા કળિભજના પ્રભાવથી વિદ્યાવિષયમાં શિથિલીભૂત થતો દેખાય છે. માટે પઠનપાઠનદ્વારા, ઉપયુક્ત મથોદ્વારા તથા દેશપરદેશ ઉપદેશ દ્વારા આપ શ્રમ લઈને તેને પુનરુત્તેજિત કરો. સંપ્રદાયનો વિદ્યાદ્વારે સેવા એ પણ શ્રીની એક મુખ્ય સેવા છે, તથા શ્રીમદ્દામ્રજુહની સેવા પણ એ જ છે.

અને સાર્વાનિક સર્વ વૈષ્ણવોને પણ મારી એ જ આગા છે જે જેમ અને તેમ સંપ્રદાયની વિદ્યાવૃદ્ધિના ઉપાય તથા સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનને ઉત્તેજન કરતા ગ્રહો. અને પંડિત શ્રી. ગદ્યલાલજી જે અમારી આગાથી ઉપદેશ આપે છે તે યથાર્થ સમજો. અને મારો તો સંપૂર્ણ જરોસો છે કે, એમના ઉપદેશમાં શ્રીઆચાર્યજીના સિદ્ધાંતથી અણુમાત્ર પણ ફેર આવે એમ નથી. વગી સુજનોએ તો હંસ જેવો સ્વભાવ રાખવો, માખી. જેવો ન રાખવો. દુર્જનનો સ્વભાવ તો માખી જેવો જ હોય છે. એતો સિદ્ધ વાત જો કે ઈશ્વર વિના સર્વથા ખીન્ને કાઈ નથી. કાલ જન્મતનું ભક્ષણ કરે છે. દેહનો કંઈ જરોસો નથી. માટે જે સારું કામ બની શકે તે જરૂર જસદી કરી લેવું.

ત્યાર પછી પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન, ભક્તિના પ્રકાર યશ્ચાગતિ, અઘસંબંધ વિષે મહારાજશ્રીએ પોતાના પ્રવચનમાં સમજણ આપી, વૈદિક આચરણ વિષે બોલતાં કહ્યું કે, “પ્રસંગોપાત એ પણ કહેવું જોઈએ કે, ગાયત્રીમંત્ર પણ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નિરૂપક છે. તેથી આપણા સંપ્રદાયમાં પણ વેદાધિકારી વૈષ્ણવોને ગાયત્રીનો જપ પણ અત્યાવરણક છે. અને વૈષ્ણવ યથા એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મને તિલાંજલિ આપે, એમ થતું હોય તો તે તો બહુ જ ધુરી વાત બન્યવી. શ્રીમદ્દાપ્રજ્ઞાનો એવો સિદ્ધાંત જ નથી કે, વૈદિક ધર્મને ત્યાગ કરવો. (પંડિતજીને સંબોધીને) “કેમ લાલાજી આપ જ કહો.”

પંડિત ગદ્યલાલજી— “શ્રીમદ્ આચાર્યચરણને તો વેદનો અને વૈદિક ધર્મનો અત્યંત આગ્રહ છે. બાબ્બ વગેરે આકર ઋષોમાં આપશ્રી આગા કરે છે કે વેદમાં અણુ માત્ર પણ—અમ્મર માત્ર પણ અન્યથા સર્વથા નથી. અને નિબંધ વગેરે ઋષોમાં વૈદિક ધર્મ પાળવાનો અત્યંત આગ્રહ છે. અને કર્મમાર્ગપ્રવર્તક એવું આપનું નામ છે. પ્રકરણ પ્રથમમાં પણ

સ્વધર્મમનુતિષ્ઠિર્ વૈ માર્દ્વગુણ્યમન્યથા ।

સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન ઉત્તમ, તે નહિ થાય તો વિશુદ્ધતાનો

ભારજ છે. દર્શનાદિ સ્થલોમાં સ્વર્ચર્માચરણની આવશ્યકતા બતાવી છે.” આ પછી માલા, તિલક, આંતરધર્મ, સેવાના પ્રકાર, સૈવ્ય વિચાર અને ફક્ત વિશે પ્રવચન કરી, ઉપસંહાર કરતાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું હતું કે “અહીંના વૈષ્ણવોની ધર્મનિષ્ઠા જોઈને ચિત્ત ધણું પ્રસન્ન થયું છે. હવે એ જ કહેવું છે કે જેવી ધર્મમાં પ્રીતિ છે તેવી જ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય અને શ્રીમદ્દયાઈજીના પ્રયોગનું ગદસ્ય સમજીને, પ્રભુની સેવા કરે, અને પ્રભુ દીનના, અનન્યતા જોઈને સેવા સ્વીકારે અને સદા સેવામાં ચિત્ત રહ્યા કરે, અને આપણા સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થાય; ને વિદ્યાને માટે પાઠશાળા પુસ્તકશાળા, પુસ્તક પ્રચાર માટે મુદ્રણ શાળા, ઉપદેશને માટે સલા સમાજ યોગ્ય મંડળી સત્સંગ વગેરે થયા કરે. પાઠશાળાની અત્યવશ્યકતા છે. તેમાં માત્ર પંડિતજી શ્રી મદુલાલજીની વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળા સદા દેખાય છે, પરંતુ તેને પણ હદ આશ્રય નથી.” આમ ૨ નેક પ્રકારની સૂચનાઓ કરી છેવટે પ્રભુપ્રાર્થનાદ્વારા પ્રવચન પૂરું કર્યું હતું.

આ સાલમાં પંડિતજી તરફથી સાંપ્રદાયિક વયોત્સવની દીપણી બહાર પડી. આ દીપણીમાં જન્મદિવસી રામનવમી માઠ પક્ષ વગેરે તિથિઓ સંબંધી ચર્ચા નિત્યલાક્ષીસ્થ ગો. શ્રી હુસિંદલાલજી તથા ગો. વા. શાસ્ત્રીજી હાજરલાલ અમરજી શાસ્ત્રી તરફથી તથા બીજાઓ તરફથી ધવા માંડી. આ ચર્ચા કેટલીક વખત બહુ ચાલતી ને પંડિતજીને મોટે શિષ્યવર્મ તેમાં લાગ લેતો. આ બધી ચર્ચા નુબાઈ સમાચાર. મુંબાઈ ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં ચાલતો. કેટલીકવાર આક્ષેપ પ્રતિ આક્ષેપ ચર્ચા વિષયોનર ચર્ચા ચતો. પણ આ ચર્ચામાં પંડિત જીએ કોઈ દિવસ પોતાની સાન્નિક પ્રકૃતિને અસ્વસ્થ બનાવી નથી, તેમજ સામા પક્ષે તરફથી ગમે તેવા આક્ષેપો થવા છતાં કોઈ દિવસે તેમજ સામા પક્ષ સામે પ્રતિ-આક્ષેપ કર્યો નથી. પણ પોતે જ માનતા તેના પ્રમાણના વાક્યો મૂકી પોતાની વાતની પુષ્ટિ કરતા. ત્યારથી શરૂ થયેલો દીપણો આજે પણ ૫૬ વર્ષથી પંડિતજીની સંચા તરફથી પ્રગટ થાય છે.

આ સાલમાં એટલે સં. ૧૯૪૪-૪૫માં એક વખતે પંડિતજીના શિષ્ય માધવજી વૈદ્ય શાસ્ત્રીએ પંડિતજીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે એકાદશીના માહાત્મ્યમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે એકાદશીનું વન કરનારને રાજસ્ય યજ્ઞ, અશ્વમેધ યજ્ઞ, વાજપેય યજ્ઞ વગેરે યજ્ઞાદિતું પુણ્ય થાય છે. શું આ લખાણ અતિશયોક્તિવાળું નથી લાગતું? તે સાંભળી પંડિતજીએ ઉત્તર આપ્યો કે અરે ભાઈ, આપણા શાસ્ત્રોમાં કોઈ ઠેકાણે વેદવ્યાસજી જે ભગવદ્વતાર છે તેમના મુખથી ખોટા શબ્દો અથવા જેને તમે અતિશયોક્તિ કહો છો તેવા શબ્દો બોલાયા કે લખાયા નથી, તમે રાજસ્ય વગેરે યજ્ઞોને એકાદશીના વ્રત કરતાં ખોટા ક્ષમાળા સમજો છો એ ખરાબર નથી. એકાદશીનું વ્રત જે કરે છે તે વ્રત એટલું મધું પવિત્ર છે કે રજસ્વલા બાઈ કે પ્રસૂતા બાઈ પણ પોતાના અપવિત્ર દિવસોમાં પણ એકાદશી વ્રત કરવાનું બ્રહ્મતા નથી. એકાદશીનું વ્રત કરવાનો મુખ્ય હેતુ મોક્ષપ્રાપ્તિનો છે. મોક્ષ એટલે કર્મ બંધનમાંથી મુક્તિ જરૂર જણી જવું. કર્મ બે પ્રકારનાં છે: (૧) શુભ (૨) અશુભ. શુભ કર્મ સુવર્ણમેડી છે ત્યારે અશુભ કર્મ લોહમેડી છે એ બન્ને મેડીઓથી જીવને પ્રાણાન્ત કષ્ટ થઈ શકે. માટે શુભાશુભ કર્મનો નાશ થાય ત્યારે જ મોક્ષ થઈ શકે એકાદશીનું વ્રત કર્મબંધનમાંથી મુક્ત કરે છે, ને મોક્ષ અપાવે છે રાજસ્યાદિ યજ્ઞ કરવાથી મોક્ષ મળતો નથી. માટે એકાદશી કરતાં પૂન યજ્ઞિ વાળા તે યજ્ઞો છે. માટે એકાદશીનું વ્રત કરવા માટે જે કંઈ રાજસ્ય યજ્ઞનું પુણ્ય વગેરે લખ્યું છે તે લખાણ બધું ઓછું છે.

સં. ૧૯૪૫માં આર્યસુધર્મોદય સમાજી વર્ગગાઠના દિવસે પંડિતજીએ સભામાં નીચેનાં બે કાવ્યો ગાયાં હતાં.

ઈશ્વર પ્રાર્થના-રાગ ખોલુ જરવો.

સદ્ગુણ સુખી રાખો હરિરાય,

તનથી મનથી ધનથી જનથી, દુષ્કિત કાઈ ન થાય. (૧) સદ્ગુ
નરમ નરમને પરમ ધરમનું કરમ જ વરમ ધરાય.

આર્થસુધર્મોદયનો દિન દિન, અધિક સુખશ પ્રસરાય. (૨) સહુ
 હ્રુતિસંગત મંગળ ઉપદેશ, કુપય સંગ વિસરાય.
 કાલ વિશાળ નિર્થ ન ખોતાં, અર્થ સમર્થ ભરાય. (૩) સહુ
 ચાય વિગમ નિકામ કામનો, કુશળ જ કામ કરાય
 ગોવર્ધન પ્રભુ આપ કૃપાથી, ભક્તિદ ભુક્તિ વરાય. (૪) સહુ

આર્યોને આશોર્વાદ

(૭૬ ત્રોટક સાથે લેતાં સવૈયા-ગગ-જંગલો સુર-પડદો)
 નિજ કર્મ સુકર્મ સદા કરજો, બહુ તાપદ પાપ ન આચરજો,
 દહ આશ્રય ધૈર્યરનો ધરજો, નહિ વુચ્છ તણી ધગવી ગરજો. (૧)
 રહિ દૂર કુસંગ થકી ડરજો, ખલવાદ કદાપિ ન આદરજો,
 નહિ વેદ વિરુદ્ધ પથે ગરજો, બહુ ગરત વિષે ન ફરી કરજો. (૨)
 પ્રભુના પદદાસ સદા ડરજો, દહ ભક્તિ ખરી કરી ઉદ્ધરજો,
 મુખથી હરિના ગુણ ઉચ્ચરજો, મુખથી ભવસાગર તરજો. (૩)
 શુભ કીર્તિ સતી વનિતા વરજો, ચર્ધ દીન દયાળ દુઃખો દરજો,
 સ્થિર સંપદ સંપ તણી ભરજો, ધનસ્થામ સુતોક્તિ ન વીસરજો. (૪)

દોહરો

ભયભવભંજન સુજન મન, રંજન ભગન જ ભણુ
 કરે રસિક વસ્ત્રભ સદા, તે હરિ ભજન વખાણુ.

ઉમરેઠનો પ્રવાસ.

સં. ૧૯૪૬ માં ૨૩-૧૨-૮૯ ના દિને પકિતજી પોતાનાં ધર્મપત્ની સાથે મુંબાઈથી કોડેર પધાર્યા. પ્રાતઃક્રમ કરી શ્રીરક્ષ-
છોડજીનાં દર્શન ચરણરૂપર્યાદિ કરી ૨૪-૧૨-૮૯ના સંજે પકિતજી
ઉમરેઠ પધારવાના હતા. આથી ત્યાંના પ્રખ્યાત સાત્રીજી ગુરુરામભાઈ
ગાડી, રથ, ઘોડેસ્વાર વગેરે સાધન લઈ તેડવા આવ્યા. વળી પકિતજી
પધારવાના છે. તેની જાહેર ખજરા આજુમાજુનાં મામડાંમાં વહેચાગવી
હતી. આથી અનેક લોકો પકિતજી પાસે સંકાસમાધાન માટે
આવવા લાગ્યા. પકિતજી પણ ઉમરેઠ આવી નિમંત્રણ ઉપર વ્યાખ્યાન
આપવા લાગ્યા. તે દરમિયાન તા. ૨૯-૧૨-૮૯ના દિને પકિતજીના
ત્યા પુત્રી અવતરી, પણ તે તરત જ પંચત્વ પામી. આથી ગામમાં સર્વ
લોકોનાં મન ગમગીન થયાં. તેમણે ધાતુ કે પકિતજી તરફથી મળતો
લાભ થોડા કિંવસ જરૂર બંધ રહેશે. પણ પકિતજીએ તેઓની ધારણા
ખેડી પાડી. જો કે તેમની પ્રથમ પત્નીને કંઈ સંતાન ન હતું. વળી
ખીજી પત્નીની આ પ્રથમ સતતિ હતી. છતાં, તેમણે આ વિષે
ભગવાનની અક્ષજ લીલા માની પોતાનું મન સદજ આનંદિન રાખ્યું,
ને દમિય પ્રમાણે વ્યાખ્યાનાદિ આપુ રાખ્યાં. જામ ગીતાજીમાં
સ્વાસ્થ્યગતિગૂંધ નાનુજોવંતિ પકિતજીઃ કહેલા વાક્ય પ્રમાણે પોતાનું જીવન
આચરી જતાબુ એટલું જ નહિ, પોતાની નિખાલસ પકિતાઈનો અને
નિરભિમાનો વૃત્તિનો પણ સર્વને અનુભવ કરાવ્યો.

ઉમરેઠમાં પકિતજી નિત્ય મંદિરમાં સજા કરતા. અદ્વી વિદ્યા-
વિદ્યાસી અને ધર્મજિજ્ઞાસુઓને પકિતજીની દાનજરી આનંદ ઉત્સવ
જેવી યઈ રહી હતી, ને મંદિરમાં ધણ જ સંભાવિત સમજનો
આવવાથી જગ્યા નાની પડવા લાગી. આથી સાત્રીજી ગુરુરામભાઈએ
સાત ૨૩૩૫ની દવેથી પાસે એક મોટો મંડપ સમારથાન માટે

બંધાવે, ને ત્યાં આગળ સભા કરાવા લાગી. અહીં શતાવધાનના પ્રયોગ માટે એક સભા નિશાળમાં રાખી હતી. તે વખતે પ્રમુખ-સ્થાને અહીંના મુન્સિફ રાવ સાહેબ ઝરેરીવાલ ગિરાન્યા હતા. અવધાન પ્રયોગમાં અરબી, સિંધી, તેલંગી, સંસ્કૃત, ફારસી, ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી એ આઠ ભાષાનાં પ થી ૧૬ ગ્રંથો સુધીનાં વાક્યો રાખ્યાં હતાં. તેમાંના ગ્રંથો ગમે તેવા વ્યતિક્રમથી લોકો કહેતા હતા. ને વાક્યની ને પ્રયોગની સમાપ્તિમાં પડિતજી તેને યથાક્રમ ગોઠવો બરાબરે કહી બતાવતા, તથા નષ્ટ ભિષ્ક રીતે પણ તેના ઉત્તરો આપતા. વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર, શીટ્ર કવિતા કહી, પૂછનારની ઈચ્છા પૂરી પાડતા. વગી સાત વખત ઘટના અને ૨૩ વખત બીજા દોકારા પણ થતા, તે સર્વ યથાર્થ પડિતજી કહેતા. આ શક્તિ જોઈને પ્રમુખમોએ પડિતજીને ઈશ્વરની વિભૂતિ જણાવી, સદ્ભરનો લાભ લેવા સૌને વિનંતી કરી હતી. ત્યારે પડિતજીએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, “આ પ્રયોગ નાટક-તમાસારૂપ નથી, પણ આ પ્રમાણે મનને ડગરતા એક કાલમાં ધણાં કામ થઈ શકે તથા લોકો ધર્મોપદેશ લેવા કેળવાય એ હેતુ છે. જેમ વૈદ્ય ખાક સાકરની સાહચરતા બે છે, તેમ હું આ પ્રયોગની સહાયતા લઈ, ધર્મોપદેશ કરું છું.” આ પછી સભામાં મળેલા સાહિત્ય-રસિકોએ પડિતજીને જુદા જુદા વિષય ઉપર કાબૂ રચી આપવા માટે વિનંતી કરી. તે સભામાંથી એક ભાઈએ લોકોએ સભામાં કેમ વર્તે તે વિષે શાહુલવિકીડિત વૃત્તમાં વર્ણન માગ્યું. આથી પડિતજીએ પોતાની શીઘ્ર કાબ્યશક્તિથી ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે :

- (૧) જાણે સજ્જનના ગુણો અવલુમાં, લોકો જ ધીંગ વ્હી,
વાર્તાલાપ વિશેષતા ફરિ કરે, સાચુ વિચારે લહો,
સત્યાસત્ય વિવેચને જન મને, યાનાર આરમ (આરામ!) છે,
લોકોને નિવરો વિષે જ ધરવા, સખો તણ કામ છે.
બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે દેવ ને મનુષ્યમાં હિતમ કેણુ ?

પડિતજી— કેટલોક દિવ્ય શક્તિ દેવતામાં રહેલી છે, તેપણુ

૨૧૦ :: ભા મા ગદ્ગદાલજ્જનું જીવન અને સાહિત્ય.

તેવા દેવતાઓના મસ્તક ઉપર પણ દર્શ મુક્તિપદે જઈ શકાય એવો યોગ્યતા આ મનુષ્ય દેહમાં રહેણો છે, એટલો ઉત્તમતા મનુષ્યમાં છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન એ હતો કે “સભાએ ધણો ઘેર આરંભ્યો છે એ બુજી ગી વૃત્તમાં વર્ણન કરો.

પંડિતજી-જનોએ મનોનાં ધરીને વિચારો, ખરો રાખવો બુદ્ધિ કેરો સુધારો,

મળ્યા આજ તો કેટલા દંભિયો છે, સભાએ ધણો ઘેર આરંભ્યો છે.
ચોથો પ્રશ્ન:-“ધૈર્ય કેમ મળે એ શિખરિણી વૃત્તમાં કહો.”

પંડિતજી— સદા સાચે ભાવે, પદ્યગણ આવે સુ હિન જે,
કદા તેને પોતે, સદય મતિ ને તે નહિ તજે,
સમસ્તોનો કર્તા, સકલ બપદર્તા દરિ બજે,
મળે મોક્ષોદ્યોગે, ત્રિવિધ પથ યોગે મન સજે.

પાંચમો પ્રશ્ન:- “ગણપતિનું કવિરૂપે સંસ્કૃત આર્વામાં વર્ણન કરો.”

પંડિતજી— પાલંડપંડમંડનપંડિતશુંડાલ્યવંડમંડન ।

લસદલિમંડલગંડો ગણેશ્વરઃ શુભકૃતોભૂત્ કવિર્જયતિ ॥

અર્થ— પાખંડ સમૂહના ખંડનમાં પંડિત એવો જે શુંડાવંડ તેના
ઉપર સિંદુર આદિનું મંડન ધારણ કરનાર શુભકૃતિ કવિ
ગણેશ્વરનો વિજય થાઓ.

છઠ્ઠો પ્રશ્ન— સાધુ અસાધુનાં લક્ષણ નાગચ છંદમાં વર્ણવો.

જનો તણા મુળો ધણા, મને ધરે સ્વભાવથી,
કરે દરેક રીતના વિચાર સાર ભાવથી,
સદાપ સાધુ બળવા, સ્વધર્મથી પ્રમાણવા
વિરુદ્ધ તે થકી રહે અસજજનો, વખાણવા.

માત્રમો પ્રશ્ન— જેમાં બધા જ લકાર હોય એવો રોહરો આપો.

પંડિતજી— આ પ્રશ્ન સીધ કવિતાના નિયમ બદારનો છે.
એકાદશી સ્તોત્ર સાગ કવિઓ પણ બળે ત્રણ ત્રણ દિવસે વિચાર
કરી, ગોણી શકે છે. માથ જેવા કવિઓના મોટા મોટા કામ્યપ્રયોમાં

આવે એકાદસરી શ્લોક એકેકે જ ગપ્પોગાંડો મળે છે, તથાપિ હાલ તો એક તરફથી ઘટના ટકોગ થાય છે તેની ગણતરી સાથે પણ દોઢ મિનિટમા કરી અપુ છુ. પરંતુ દવે કાંઈએ પણ સીઝ કરિતામાં એકાદસરી શ્લોકની માગણી કરવી નહિ

લે લે લે લે લાન લે, લાલો લાલા લાલ,

લાખી લીલા લીન લે, લાવ લોલ લે લાલ

અન્યથા—૨ સખી! લે, લે, લેલે (ઉતાવળમાં વધારેવાર બોવાઈ જાય છે) લાવને (પુત્રને) લે, કેમકે લાલો (પુત્ર) લાળવાળો અને લાલ (રડવાથી લાલ)ચોળ થયો કે. માટે લાલી (પુત્રની) લીલા (રમતને) લીલ સમજી છે લોલ (સ્ત્રી) આ ચમચ લાવને લે, અથવા (લાવ ક્રિયાપદ ગણીને) તેનું લાવન કર માતા પોતાની પુત્રીને લેવાનું કહે છે.

આ પછી સરકૃતમા સમસ્યા પૂર્તિ થઈ હતી ત્યાંથી પકિતજી પાછા મુજાઈ પધાર્યા અદ્દા તેઓ સખત માંસ પડી ગયા તાવ ને ઉધરસ સારી રીતે સત્તાપતા હોવા છતાં, તેઓ હમેશનું પોતાનું નિત્યકર્તવ્ય સાધ્યાસેવાદિ મિલકુલ છોડતા નહિ અને ધર્મોપદેશ પણ આપતા હતા આ વખતે ડોક્ટર બાલચંદ્ર કૃષ્ણ બાલવડેકર મુનાઈમાં પ્રખ્યાત ડોક્ટર હતા. તેઓ અનેક ગર્ભીય ફગ્નીઓની પ્રેમ પૂર્વક સારવાર ને ચિકિત્સા કરતા, ને કેટલીક વખત મોટા મોટા યુરોપિયન ચિકિત્સકો તથા સર્જનો જે કામ ન કરી શકતા તેવા મલોર દરે તેઓ પોતાની કુદત્તી શુદ્ધિશક્તિથી મટાડતા એક પ્રચુતા સ્ત્રીને પ્રસૂતિ સમયે તેના મર્જના બાળકે પ્રચમ હાથ જહાર ફાંક્યો આથી પ્રસૂતિ થવામા અડચણ ઝળી થઈ આ હાથ ફેવી રીતે પાછો અદર જાય ને માળક તથા માતાને ગુકચાન ન થાય, તે માટે મુજાઈના સારા સાગ ડોક્ટરોને બોલાવ્યા પણ કંઈ ગરતો ન જડ્યો. પછી ડો. શ્રી લમચંદ્રમાઈને બોલાવતાં તેમણે સ્ટરિનાઈઝડ ૧૦ મેય તે બાળકના હસ્તને અડાડતાં બાળકે હાથ પાડો ખેંચી

૨૧૨ :: બા. મા. ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

ગર્ભાશયમાં મૃગ સ્થિતિએ ગોઠવી દીધો. ત્યાર પછી કુદરતી રીતે પ્રસૂતિ થઈ. આવા આવા પ્રસંગોથી તથા સમાજ ઉપયોગી નિસ્વાર્થ સેવાથી ડૉ. બાલચંદ્રભાઈનું નામ મુંબઈમાં સારી રીતે તે દાણે જાણીતું થયેલું હતું. તેમણે પંડિતજી માંદા છે એવું સાંભળ્યું એટલે જાતે આવીને પંડિતજીનું શરીર તપાસ્યું ને દવા આપવી શરૂ કરી. આથી પંડિતજીને ઠીક થવા માંડ્યું. આ વિષે મુંબઈમાં ૫૪ ૯-૨-૬૦માં નોંધ લે છે કે “આ બધા હૃદયના અને સમર્થ ચિકિત્સકે ઘણી જ ચીવટ રાખી પંડિતજીની ઈચ્છા મુજબ દવા આપી. વળી તેમની દવા કરવામાં આ ડોક્ટર ઘણી ખામોશી રાખતા હતા, અને અનેક અમલો વેડના હતા. કારણકે ધર્મચુરત, આમદો, સેવાપૂર્ણપ્રેમી પંડિતજીને યોગ્ય ઔષધ-રુચણ, સાબકારક ને ધર્મને શરણ રહી ને આપ્યું તે થોડું મુશ્કેલ ન હતું. પંડિતજીને સારૂ થતાં મુંબઈના ધર્મપ્રેમી સમાજે ડોક્ટર શ્રી. બાલચંદ્રભાઈનો ઉપકાર માન્યો હતો.

ઉપનયન તથા કસકતાનું માનપત્ર

આપણે ગયા પ્રકરણમાં ડૉ. શ્રી બાલચંદ્ર કૃષ્ણ બાટવડેકરની પ્રમુખીય સાચા હૈકદર તરીકે સેવાભાવના જોઈ ગયા. તદ્દુપરાંત તેઓ સંસ્કૃતના સારા ચાતા ને વિદ્વાન હતા. વળી વિનય અને વિવેકસંપન્ન હતા. તેમના ત્યાં તથા તેમની મોટાભાઈ ગમનન કૃષ્ણ બાટવડેકરના ત્યાં ઉપનયન સંસ્કાર હતા. ગમનનભાઈ વડોદરામાં મોટા ઓફિસર હતા. આ ઉત્સરમાં તેમના બે બહુક ઉપરાંત એક ગરીબ બ્રાહ્મણના બહુકને પણ ઉપવિન દેવાનું હતું. આ પ્રસંગે ધણી મોટા માણસો આવેલા તથા પડિતજીને પણ ખાસ વિનંતી કરીને પધરાવ્યા હતા. આ વખતે બહુકને બેભાવી, થોડોક ઉપદેશ કરી, ઉચિત શિક્ષા દઈ, નીચે પ્રમાણે પડિતજીએ તે બહુકને આશીર્વાદ આપ્યા હતા.

હૃદયનયનચિદાવિદ્યોતિતવપુ રતવિગુણરાગી ।

સજ્જનસૌહૃદભાગી યો ભાટવડેકરોપદ્ધઃ ॥

આયુર્વેદસ્યાગાદ્રુરુતઃ પુરુષત્ત્વમુરુપરિશ્રમતઃ ।

આસીત્ત્વ કૃષ્ણશર્મા ધર્માર્ચિતગણપતિભક્તિરુત્તમર્મા ॥

તસ્યાય પુત્રપૌત્રાણુપનીતૌ યૌક્ત્ય કૃત્તકલાલાપો ।

હંસાચિવ શુચિપક્ષી સમેતિ મમ માનસો મદ્દોહાસમ્ ॥

સદૈવ સંપત્થાલી માલચંદ્રો ગજાનનઃ ।

સંપોષ્ય સત્ક્રિયાતસ્તૌ ક્રિયાદ્વિશ્વા ચિરાજિતૌ ॥-

અત્યંત મનોહર, નિર્દોષ વિદ્યા વડે પ્રકાશિત વપુ, પારકા ગુણો ઉપર પ્રીતિ રાખનાર, સર્વ સજ્જનોના સખા, પૂરા પરિશ્રમથી શુરુ પાસેથી આયુર્વેદનું તત્ત્વ બાણનાર એવા, જેને સ્વધર્મથી પૂજા કરી, પ્રસન્ન કરેલા ગણપતિની ભક્તિ સર્વ ઠેકાણે રક્ષા કરવાને કવચ જેવી ચર્મ હતી, તે બાટવડેકર ઉપનામ વાળા કૃષ્ણ શાસ્ત્રીના

પુત્ર અને પૌત્ર હંસની પેઠે કૃતધકધાપ (વિદ્યા કલા શીખવાનો આરંભ કરતા, હંસ પક્ષે મધુર આલાપ કરતા), શુચિપદ્મ (પવિત્ર સંબંધી) એ બન્ને ઉપવિત જોઈ, જેમ હંસને ઉપતમ એટલે પાસે આવેલા જોઈ, માનસ સરોવર ઉદ્ભાસ પામે તેમ મારું માનસ મોટા ઉદ્ભાસ પામે છે. દેવતાઈ સંપત્તિથી શોભનાર ભાતચંદ્ર ગજનન તથા સદૈવ અખંડ મોક્ષસમૃદ્ધિને પામી, શોભનાર ભાતચંદ્ર અને ગજનન એ નામના કૃષ્ણ સાઓના પુત્રો આ બન્ને બાળકોને-સારી રીતે પોષણ આપી, સત્કર્મ અને સત્કારથી-વિદ્યાવિરાજીત કરે.

તા. ૨૪-૫-૯૦ના શુક્રવારે વીસથી પચ્ચીસ માણસો સાથે પંડિતજી શ્રી જગન્નાથરાયજીની યાત્રાએ પધાર્યા. આપણા ગુજરાત-માં કાકોઠ, દારિકા અને દક્ષિણમાં નાસિક, પંદરપુરની યાત્રાતું જેવું મહત્ત્વ છે તેવું જ જગન્નાથરાયજીની યાત્રાતું મહત્ત્વ સમગ્ર ભારતીયોના મનને છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી મહાપ્રભુજી તથા શ્રીવિકૃષ્ણ પ્રભુચરણ અનેક વખત શ્રી જગન્નાથપુરી પધારેલા. ત્યાં આપશ્રીની બેઠકો પણ છે. આ વખતે પંડિતજીને રોયને વળાવવા અનેક સંભાવિત શાઓઓ, પંડિતો, વિદ્વાનો વગેરે રોયન ઉપર સવારે આવ્યા હતા. મુંબાઈથી પંડિતજી શ્રીજગન્નાથજીનાં દર્શન કરી, પાછા વળતે કલકત્તા પધાર્યા અહીં અનેક દેશી અંગ્રેજી પત્રકારો પંડિતજીના પરિચયમાં આવ્યા. તેઓ પંડિતજીની અસૌક્રિય શક્તિથી આશ્ચર્ય પામ્યા ને પોતાનાં પત્રોમાં પંડિતજીની શક્તિનાં બહુ બારે વખાણ કરવા લાગ્યા. બહુીતું રેટસમેન પત્ર લખે છે કે, “પંડિતજી જેવા વિદ્વાન અને તે સાથે તત્ત્વચાતુર્યમાં કુચળ એવા પુરોષ આ દેશમાં એટલા-તો થોડા જ કે તેને સર્વ પ્રકારે આર્થ લોકો દેવતાઈ મળે છે.” બ્યારે ઈંગ્લિશ-મેન નામનું પત્ર લખે છે કે, “યુરોપમાં આવા પુરોષ જલ્દી જ મહો આવશે ને મળશે તો તેના પર ત્યાંના લોકો અત્યંત ફિદા ફિદા થઈ જશે.” આથી પંડિતજીનો સારી રીતે સત્કાર થવા માંડ્યો. પંડિતશ્રીના માનમાં એક સભા (મેગાવડો) સર સબ રાધાકાન્ત દેવ બહાદુરના

નિત્ય મદિમા થઈ. ત્યાં આગળ પકિતશ્રીએ સસ્કૃત વિદ્યા અને જ્ઞાપાની મહત્તા ઉપર બ્યાખ્યાન કર્યું હતું. પછી અવધાન પ્રયોગો કર્યા હતા જીંછ સભા ટાલિન દોલમા મળી હતી. તેમાં યુરોપિયનો જિયામુએ વિદ્વાનો બધા જ હાજર હતા. અહીં આગળ પકિતશ્રીના ચતાવધાનના પ્રયોગ થયા ત્યારે સર્વે સભાજનોને આ પ્રયોગો અદ્ભુત ચમત્કારરૂપ લાગ્યા. આથી સૌએ પકિતશ્રીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી નવકાવો દીધા. વળી પકિતશ્રીની લોકોત્તર શક્તિ દેખી ત્યાંના ધર્મપ્રેમી સમાજે શ્રીમદ્ ભાગવત અદ્યોત્તરછત પાઠવણ કર્યા પકિતશ્રીના નેતૃત્વ નીચે મેસાડી આવી ૧૦૮ શ્રીભાગવતની સપ્તાહ કલકતામાં આ પ્રથમ બેઠી હતી વળી આ સમય દરમિયાન એક ધર્મસભા સ્થાપવામાં આવી સવન ૧૯૪૬ના આમે સુદિ ૧૪ ના દિને પકિતશ્રીને કલકતાનગરી તરફથી બહુમાન કરવું એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું, તેમાં એક હજાર વિદ્વાનો, ગામઓ, સી એસ આઇઓ, ટ્રેન્યુઓટો, બાકરણ ને ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ જાગ લીધે. હતો તે માનપત્ર નીચે મુજબ છે

કલકતાનું માનપત્ર

સમગ્રા મનુષ્યો જોની પ્રસિદ્ધ મુજનના, ઉદ્ધાતા આદિ ગુણ ગતના રત્નાકરની પ્રશંસા કરો છે એવા, તથા વિભક્ષિત દેશના માણુએ વાગવાર જોના યશઃપુજનું માન કરે છે એવા, શ્રીમદ્ભવન-જાચાર્યે પ્રવર્તાએલા આચાર વિચારની ચતુરતામાં અગ્રેસર એવા, આયજનના હૃદયકમળને પ્રકુલ કરવામાં મુખ્ય, વેદાંતભદ્રાચાર્ય, શીલ્પકવીશ્વર ઇત્યાદિક અનેક પદવીથી અલંકૃત, પકિતપણાના ગુણ ગણથી ગુણાવેદા, નિજ નિવાસથી ઉત્તમ એવી મુનાઈપુરોની રોજા-રૂપ એવા આપ શ્રીમાન પચનદી શ્રીમદ્દુલાનાજી મહોદય શ્રીજગતા-ચક્રની યાત્રા પ્રસંગે આ (કલકતા) નગરીમાં પધાર્યા અત્રે આપે અસાધારણ રમરણુશક્તિએનો પરિચય કરાવીને, અપરિચિત એવી અનેક લાપાએનો જલ જલના અવધાનો જતાવીને, યાગીકીથી જોના

(સમીક્ષક) મનુષ્યોના ઇચ્છિત વિષયો પ્રમાણે સમસ્યા પૂર્તિનું પાંડિત્યપણું બતાવીને, પંદર પગની અંદર જ પચીસ શ્લોકો રચવાની નિપુણતા વડે, જ અંગ સહિત વેદ શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વ્યાકરણ આદિ ત્રિવિધે વિદ્યાની ત્રિવેચક શક્તિ સંપન્નપણાથી, વિવિધ અલંકારોથી અલંકૃત એવી કાવ્યરચનાઓથી અને વિન્યાદિ ગુણમણી મહત્તાથી પોતાના શતાવધાનપણાને યથાર્થ કરી આપી, આપે આ નગરોના સંભાવિત ગૃહસ્થોને અને પંડિત પુરુષોને અત્યંત સંતોષ પમાડ્યા છે. અને વિશેષમાં તમે બાસ્વાવસ્થાથી અંધ હો તેમની આવી અદ્ભુત શક્તિ અમને અત્યંત વિસ્મય કરે છે, અને કૌતુક ઉપજાવે છે. તે સર્વ કારણને લઈને અમે બહુ જ માન સહિત આપનું અભિગ્રાન ધરાવનારૂં આ માનપત્ર આપને સમર્પણ કરીએ છીએ. શુભમ્ સં. ૧૯૪૭ સૌરાષ્ટ્રિન માસની એવીસમી તિથિ કલકલ રાજધાની

મહામહોપાધ્યાય વિદ્યારત્ન શ્રીશુભમોદન શર્મા

■ ન્યાયરત્ન શ્રીરાખાલદાસ દેવે શર્મા

તર્કવાગીશ શ્રી. કામાખ્યાનાથ શર્મા

સ્મૃતિરત્ન શ્રી. મધુસૂદન શર્મા

ગોસ્વામી શ્રી. ઉપેન્દ્રમોદન શર્મા

મહામહોપાધ્યાય શ્રી. દીનગન્ધુ દેવ શર્મા

મહામહોપાધ્યાય ન્યાયરત્ન શ્રી. મહેશચંદ્ર શર્મા. (સી. આય. ઇ.)

શ્રી. ગોવિન્દ શાસ્ત્રી; શ્રી. ચંદ્રકાન્ત શર્મા; શ્રી. સદાનંદ શર્મા.

શ્રી. રામેન્દ્ર ન્યાયવાગીશ જદુ પલ્લિનિવાસી

મહારાજ બહાદુર ઠાકુર શ્રી. યતીન્દ્રમોદન શર્મા (કે. સી. એસ. ઇ.)

રાજા શ્રી. ખારી મોદનમુખ (સી. એસ. આઈ.)

રાજા સર શ્રી. સૌરીન્દ્ર મોદન ઠાકુર (સી. આઈ. ઇ.)

મુખોપાધ્યાય શ્રી. શિવનારાયણ શર્મા

શ્રી ત્રિપુજીજી મુખોપાધ્યાય શ્રી. ગમવિહારી શર્મા

સ્મૃતિરત્ન શ્રી. મધુસૂદન શર્મા પલ્લિનિવાસી

શ્રી હપીકેસ સાસ્ત્રી;

વિદ્યારત્ન જો. શ્રી મહેન્દ્રનાથ સર્મા

ન્યાયરત્ન શ્રીરાજકુમાર સર્મા

શ્રી. બાબુ શ્રી. દામોદરદાસ વર્મા

રાજા શ્રી. રાજેન્દ્ર નારાયણ દેવ બહાદુર

રાજા શ્રી. રાજેન્દ્ર લાલમિત્ર સી. આર્ટ. ઇ. એસ; એલ. એલ. ડી.

બાબુ શ્રી. ગિરીન્દ્ર ધોષ; બાબુ શ્રી. ગિરીન્દ્રદાસ રાવ બહાદુર

બાબુ શ્રી. રામનાથ ધોષ; બાબુ શ્રી. નંદલાલ બસુ.

આચાર્ય પરંપરા

ત્યાંથી પંડિતજી મયુરમાં પધાર્યા. આ વખતે અહીં પુષ્ટિ-
માર્ગની આચાર્ય પરંપરા ચાટે ભારે ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો.
આ પરંપરામાં 'શ્રી સિવજી પુષ્ટિમાર્ગના પ્રથમ આચાર્ય' છે, એ
વિષેની ચર્ચા મુખ્ય હતી. પંડિતજી આ મતના હતા, ને તેમણે આ
મત ધણા જોરે શોરથી પોતાના ગ્રંથોમાં જોવા કે સત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ
વગેરેમાં પ્રતિપાદન કર્યો. તેઓ એમ માનતા કે "અનાદિ સિદ્ધ"
એવા વેદોક્ત સંપ્રદાયો અનાદિ છે. તેથી અમુક કાલની મર્યાદા
સંપ્રદાયને લાગતી નથી. વગી સંપ્રદાયો હરિની હ્રમ્ભાથી જન્મત સાથે
પ્રવર્તે છે, ને જન્મતો જન્મવત્સ્વરૂપમાં લય યાવ ત્યારે તે પણ
તિરોદિત થાય છે. તેઓ એમ પણ કહેતા કે તે વિષેનો પરંપરા
સંપ્રદાય શ્લોક નીચે મુજબ છે.

- (૧) આદૌ થીપુરુષોત્તમં પુરુષરં થીનાસ્વાપ્યં મુનિ
છુષ્ણં વ્યાસગુરુકં શુકં તદનુ વિષ્ણુસ્વામિનં દ્વાવિદમ્ ।
તચ્છિષ્યં કિલ વિલ્વમક્કલમહં ઘન્દે મહાપોગિનં
શ્રીમદ્દહમનામ ધામ ચ મજેડસ્મસ્ત્ત્વમ્પ્રદાયાધિપમ્ ॥
સરસ્વાતમાં શ્રીપુરુષોત્તમ (૨) મહાદેવજી (૩) થીનાસ્વામિનિ
(૪) કૃષ્ણ (૫) વ્યાસ ગુરુ (૬) શુકદેવજી, (૭) દ્વાવિદ દેશના વિષ્ણુ
સ્વામી (૮) તેમના શિષ્ય મહાપોગી નિલ્વમંજલ અને (૯) શ્રી
મહાવસ્થાઆચાર્યજી જે અમારા સંપ્રદાયાધિપ છે તેમને કું જનું પું
આ પરંપરા સાંકિત્ય સંહિતાના ભક્તિખંડના પાંચમા અધ્યાયમાં
૨૧૧૮ આપી છે. (સત્સિદ્ધાંત માર્તંડમાં પા. ૧૨૩માં મૂળશ્લોક
આપાય છે.) ત્યારબાદ શિવજી પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય છે, તે વિષે
અમ્બકં યગમહે શુર્ગનિષ પુષ્ટિવર્દનમ્ વગેરે શુનિ, ઘપનિ૧૬ તથા
ભાજવતના શ્લોક લખ્યા છે. તેવી રીતે નારદજી પુષ્ટિમાર્ગના
આચાર્ય છે તેમ પ્રતિપાદન કરતાં શ્રીભાજવત પ્રથમ સંધે,

પંચરાત્રના પ્રથમ રાત્રના શ્લોક આપ્યા છે. વળી આ પરંપરાની પુષ્ટિનાં નીચેનાં બીજાં કારણો પણ આપવામાં આવતાં.

(૨) શ્રીમદ્દત્તમોદનશ્લોક રવરૂપ શ્રીયજ્ઞનારાયણ બદ્ધતા સમયનું છે. તે રવરૂપ શ્રીયુગાંતરજ્ઞને સક્ષમ પુત્ર શ્રીધનર્યામજ્ઞને માથે પધરાવ્યું. આ રવરૂપ શ્રીઆચાર્યશ્રીયી સેવાગેહું છે. આ ગોપાલજ્ઞનું રવરૂપ છે. ને શ્રીઅંગ હિપર હિપનયન તથા શ્રીપાદુકા પણ છે. આથી વૈદિક તથા તાંત્રિક પદ્ધતિથી આ રવરૂપ શ્રીયજ્ઞનારાયણ બદ્ધથી શ્રીલક્ષ્મણ બદ્ધ સુધી પૂજાયેલ છે. આ પ્રકાર શ્રીવિષ્ણુ સ્વામીનો છે.

(૩) શ્રીમદ્દામ્રજ્ઞને ઝ્યેત્રી શ્રીસુભોધનીજ્ઞના મંગલાચરણ હિપર શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞને શ્રીગોપાલવિવિન્દિતને એ શ્લોકમાંના શબ્દ હિપર દીકા લખી છે કે અત્ર શ્રીગોપાલવિવિન્દિત જ્ઞયનેન પરંપરયા વિષ્ણુસ્વામિનતામુચર્તિ ગોપાલોપાસક્તા સુચિતા આપત્રીનો પ્રાદુર્ભાવ સં. ૧૭૨૪માં છે.

(૪) સંપ્રદાયપ્રદીપ, ચરિત્રચિન્તામણિ, યદુનાથ દિગ્વિજય, ભગવદ્ તત્ત્વદીપિકા વગેરેમાં શ્રીવિષ્ણુસ્વામીનો મત શ્રીમદ્દામ્રજ્ઞને સંમત છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૫) નાભાજી વગેરે પરસ પ્રદાયના બક્ષતો આચાર્યશ્રીને વિષ્ણુ સ્વામીના મતના માને છે.

(૬) વિષ્ણુદાસ, હરજીવનદાસ વગેરે બક્ષત કવિઓ કીર્તનોમાં શ્રીમદ્દામ્રજ્ઞ વિષ્ણુ સ્વામીના સંપ્રદાયના છે એમ જણાવે છે.

(૭) યોગી ગોપેશ્વરજી રસિજીમાં નિબંધમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતને અધ્યતિમક માને છે અને કારણ તરીકે વિષ્ણુસ્વામી મતાનુવર્તી એમ છતિશ્રી લખતી વખતે શ્રીમદ્દામ્રજ્ઞ નિબંધ વગેરેમાં જણાવે છે. આ યોગી ગોપેશ્વરજીનો જન્મ સ. ૧૮૩૬માં છે.

(૮) વૈષ્ણવનાં યથા શમ્ભુઃ આ વાક્યથી શ્રીશિવજી પુષ્ટિમાર્ગીય પરંપરાના પ્રાચીન આચાર્ય છે એમ ગણવામાં આવે છે.

હિપર જણાવ્યા મુજબ શિવજી વગેરેને પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્ય પરંપરામાં સ્થાન આપનારા ગૌરવામી બાળકો, પંડિતજી, તથા બીજા વિદ્વાનો ને સારીઓ દલીલો કરતા. જ્યારે આ પરંપરા વિરુદ્ધના

કેટલાક ગોરવામી બાલકો તથા શ્રી. જગનનાથ અમજી શાસ્ત્રી ને બીજા વિદ્વાનો ને શાસ્ત્રીઓ પોતાનું દષ્ટિબિંદુ નીચે મુજબ રજૂ કરતા.

(૧) ઘાદૌ શ્રોણ્યોત્તમં પુરહરં એ શ્લોકનો મૂળ કર્તા કોણ, અને તે પરંપરા કોણે લખી? શ્રીમદ્દામ્રજી પોતાના રચેલા કોઈ પણ ગ્રંથમાં આ પરંપરા સ્વીકારતા નથી, તથા આ પરંપરા અમારી છે એવું જણાવતા નથી, તેા તમે તે પરંપરા માનવા કેમ લક્ષ્યાઓ છો?

(૨) શું તમે એમ માને છો કે બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર અને અષ્ટાક્ષર મંત્ર પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા છે? એટલે વિષ્ણુસ્વામીની પરંપરા માનનાર બિસ્વમંજગદ્દાર શ્રીમદ્દામ્રજીને પ્રાપ્ત થયા છે?

(૩) “એવો માર્ગ” શ્રીવૃક્ષભવરનો, જ્યાં નહિ પ્રવેશ વિધિ હરનો.” શ્રીગોપાલદાસબાઈ શ્રીવૃક્ષગાખ્યાનમાં શ્રીવૃક્ષભાગ્યાચાર્યજીના માર્ગમાં શિવજીનો પ્રવેશ નથી એમ લખે છે. તેા આચાર્ય પરંપરામાં શિવજીને કેવી રીતે સ્થાન અપાય?

(૪) જો શિવજી પુષ્ટિમાર્ગીય પરંપરાના આચાર્ય હોય તેા તેમનું મન જપ કરવામાં અન્યાય થાય કે નહિ? શ્રીમદ્દામ્રજીએ શિવજીનું મત કરવાની ગના કરી છે, તથા તેમના સ્થાનમાં સ્વધ્વજાથી કે કાષ્ઠની પ્રેરણાથી પણ ન જવું એમ લખ્યું છે તેનું શું?

(૫) તૃતીય સ્કંધ શ્રીસુભોધિનીજીમાં રામાનુજનો માર્ગ સાત્ત્વિક, માધ્વનો રાજસ, વિષ્ણુસ્વામીનો તામસ ને અમારો નિયંત્ર એમ માર્ગમિતતા બતાવી છે તેનું શું? ઉવટમાં આ પક્ષગણા પરંપરાની બાબતમાં નીચે મુજબ પોતાનો મત સૂચવતો શ્લોક આપતા.

પુરુષોત્તમસન્મૂલાં શ્રીવૈશ્વાનરમધ્યમામ્

અસ્મદાચાર્યપર્યમાં યન્દે ગુરુપરંપરામ્

શ્રુપરંપરામાં આનાદિ શ્રીપુરુષોત્તમ છે, મધ્યમાં શ્રીમદ્દામ્રજી છે, ને અમારા આગ્ર આચાર્યને કું નમ્રું પું. આ શ્લોક

ઉપરની દીકામાં જણાવ્યું છે શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એ વાક્યથી સમ્પ્રિદાન દ-
ધન પુરુષોત્તમ જગવાન પોતે આ માર્ગના મૂલ્ય છે, તેથી આ માર્ગ
આધુનિક કહેવામાં શુદ્ધિની જડતા છે. વળી બ્રહ્મહત્તા સો વર્ષ તે
શિવજીનો એક દિવસ, શિવજીનાં સો વર્ષ તે વિષ્ણુનો એક નિમિષ,
આમ હોવાથી જગવાન આગળ શિવ વગેરે આધુનિક મણાય. વળી
શિવજી ગુણાવતાર ને આવેશાવતાર છે જ્યારે જગવાન જ્ઞાનશક્તિ ને
ક્રિયાશક્તિ યુક્ત પૂર્ણાવતાર છે વળી જગવાન જેવા પૂર્ણાવતાર છે
તેવા જ શ્રીમહાપ્રભુજી પણ પૂર્ણ જગવદવતાર છે, ને તેનું પ્રમાણ
શ્રીગુસાર્જીજી શ્રીવલ્લભાષ્ટકમાં વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એવ એમ કહ્યો આપે છે
માટે શિવજી ને વિષ્ણુસ્વામી પરંપરા ન માનતાં આ પરંપરા
પુષ્ટિમાર્ગીય છે, ને તે સર્વે માનવી.

આમ બન્ને પક્ષો સામા સામી દલીલો કરતા અને એક
ખીજના લખાણના ખંડનમંડન ચાલ્યા હતા. પડિતજી જાદૌ
શ્રીપુરુષોત્તમ વાળી પરંપરામાં માનતા હતા, ને તે સ્લોક મુજબી ચાલ્યો
આવે છે, એમ કહેવામાં આવતું. વળી શ્રીસુબોધિનીજી વગેરેની
ઇતિશ્રીમાં શ્રીમહાપ્રભુજી વિષ્ણુસ્વામીમતાનુવર્તી લખે છે તે પ્રમાણ
તરીકે કહેવામાં આવતું. જ્યારે બીજી તરફથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ મંત્રસા-
ચરણ કે મંત્ર ચર્યાતમાં કોઈને પણ પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા
નથી, વળી વિષ્ણુસ્વામીનો મત તામસ છે એમ સુબોધિનોજીમાં
સ્પષ્ટ લખાણ છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીને આ પરંપરા માન્ય નથી,
એમ કહેવામાં આવતું. વળી આ પક્ષ એમ પણ કહેતો કે જાદૌ
શ્રીપુરુષોત્તમ વાળો સ્લોક પુષ્ટિમાર્ગ અર્વાચીન છે એમ ન મનાય તે માટે
કોઈકે બતાવ્યો છે. આ ઉપર ચર્ચામાં પડિતજી ઉપર ધણા આક્ષેપો કરવામાં
આવતા, છતાં તેઓ તો મૂળથી શૂન્ય ને વિનમ્રતાની મૂર્તિ હતા તેમના
ઉપર ગમે તે આક્ષેપ કરો પણ સત્ય પરત્વે જણાવવા સિવાય પોતા
ઉપર થતા નકારા આક્ષેપનો પગિહાર જાગ્યે જ કરતા. તેમનો
સ્વભાવ મૂળની પ્રાચીન પ્રણામિકાના સંરક્ષણ તરફ હતો ને જુના
મંત્રોમાં આ મત જણાતાં તેઓ તેના પક્ષકાર જન્યા હતા.

સને ૧૮૯૦ માં આ વિષય ઉપર ઉગ્ર ચર્ચા ચાલી. તેમ
લગવાન પડી શિવજી પ્રથમ આચાર્ય છે. તે વિષય હતો. અ
ચર્ચામાં જો. શ્રી. દેવકીનંદનાચાર્યજી પડિતજીના પક્ષમાં રહી, તેમનું
પરંપરા સત્ય છે, એમ જણાવવા લાગ્યા. પણ તેમની વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોત્ત
છમનદાસ અમરજી, દયાગીજી મૂવજી ઠક્કર રતનદી સાક્ષજી, બા
વદ્ધમદાસ તથા ત્રિવેદાસ ગમદાસ વગેરેએ ચર્ચાપત્રો લખ્યાં. આમાં
પણ “પંડિતજીની ઈચ્છા આચાર્ય ચલાવી છે”, તેવા ઇંગ્રેજી વચગાં
આણેલા થતા. વગેરે આ બાજતમાં જો. શ્રી. વિદ્યેશરાયજીની જોડે
પત્રવ્યવહાર કરતાં શિવજી પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય નથી અને શિવ-
જીનું પૂજન કરેનાથી અન્યાય થયે છે, એ જણાવ્યું. આ
વખતે પંડિતજી તરફથી શાસ્ત્રીજી પ્રાણજીવન દરિદર વગેરે ઉત્તર
આપવા લાગ્યા.

આ પ્રશ્નનું નિગદ્યરણ કરવા મયુગમાં એક મોટી સભા બેઠી
કરવામાં આવી. આમાં શ્રીનાથદાગધીય તિલકાચત શ્રીગોવર્ધન-
દાસજી, ઠાંકરોલીવાળા શ્રીનાથકૃષ્ણનાથજી, ને જો. શ્રી દેવકીનંદના-
ચાર્યજી આ પરંપરાના પોષક તરીકે પધાર્યાં. આ નિર્ણય બંને
પંડિતશ્રી મદુસાક્ષજીએ પણ પધારી સારો બામ ભેવા માંડ્યો. જ્યારે
સામી બાજુ મુંબાઈના જો. શ્રી. નૃસિંહદાસજી, કાઠાવાળા શ્રી
કનૈયાલાલજીએ આ પરંપરા માન્ય ન કરી.

આ નિર્ણય મારે એક મોટો મંડપ જો. શ્રીદેવકીનંદનાચાર્યજીએ
શ્રીગોકુલમાં જાંધાવ્યો. ને પ્રતિવાદીઓને આ પરંપરા સત્ય નથી
તે સાબિત કરવા આદાન આપવામાં આવ્યાં. બરનપુરનરેજી આ મંડપ
જાંધાવીને તેની બચરણ જાગરવા ઉપરાંત આ ચર્ચામાં અપૂરક
માત્ર તેણે માંડ્યો. જ્યાં આ પરંપરાનો પ્રશ્ન ચાલતો હતો, ત્યાં
ઠેકાકા આર્ચકમાજી આર્ચકો શ્રીમદુસાક્ષજી ઉપર મયુગમાં આપેલ
કરવા લાગ્યા. તે આપેલોને પરિદાર કરવા જો. શ્રી દેવકીનંદના-
ચાર્યજીએ આર્ચકમાજીનો જાહેર રીતે પંડિતજી સામે દાખલ
કરવા આદાન કર્યું. તેમાં શ્રી શુભાંનાચાર્ય, મદામદોપરેજી મયુ-

સદન. કુંડલાચાર્યજી, નંદજી પંડિત, ચોખાના ચુરુ, ભેશી લાલજી, રઘુનાથભટ્ટ મહારાજપ્રી, વાસુદેવજી ચતુર્વેદી, દામોદર શાસ્ત્રી ચતુર્વેદી, મુક્તિનાથ ઝોઝા વગેરે અહીંસો પંડિતો સભામાં હાજર થયા, તે આચાર્યસમાજના સિદ્ધાંતોનો સમીક્ષા કરવામાં આવી.

આમ આચાર્યસમાજ ઉપર થોડી ચર્ચા ચાલ્યા પછી મૂળ પરંપરાની વાતની ચર્ચા ચલાવવા માંડો. આ સભામાં મહારાજશ્રી- (ગો. શ્રીદેવકીનંદનાચાર્યજી)ના મહામંત્રી બોમોદાસે વિદ્યા ઉપર ભાષણ આપ્યું. તેમાં ભાષાના પ્રયોગ ઉપર ટીકા કરી. આ ટીકા એક પ્રેમજીભાઈ ભટ્ટ કરીને વૈષ્ણવ હતી તેમને ન ગમી. આથી તેમણે આ ભાષણ અંગે અનેક ઠેકાણે ટીકા કરી. તેથી મહારાજશ્રીએ પ્રેમજીભાઈને બોલાવી આ સંબંધી બોમોદાસ સાથે ચર્ચા કરી, નિર્ણય લાવવા માટે કહ્યું. આ વાર્તાલાપમાં પ્રેમજીભાઈ ખરાબર ઉત્તર આપી શક્યા નહિ.

પછી આ સમયમાં કૃષ્ણમદમાં છપ્પન બોગ થયો. તે વખતે કોટાવાળા મહારાજશ્રી ત્યાં પધાર્યા હતા. તેમના આગમ આ પ્રેમજીભાઈ ભટ્ટે બધી વાત કરી મહારાજશ્રીને આ વૈષ્ણવની વાતમાં તથા જ્ઞાતા તેમણે તેમની વાતની પ્રુષ્ટિ આપતો એક પત્ર લખી આપ્યો. આ પત્ર લઈ આ વૈષ્ણવ શ્રીગોકુલમથુરાના વૈષ્ણવોને વંચાવવા લાગ્યા, ને મહારાજશ્રીના મંત્રી બોમોદાસનું બ્યાખ્યાન સંપ્રદાય વિરુદ્ધ છે, એમ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એટલામાં મુખાધિપી ગો. શ્રી. ત્રીસંહલાલજી મહારાજશ્રી ગોકુલ પધાર્યા. આ મહારાજશ્રી પણ કોટાવાળા મહારાજશ્રીના ચક્ષુકાર હતા. આ બન્ને મહારાજશ્રી-ઓએ પરંપરા માટે એક સભા બોલાવી તેમાં કંઈ નિર્ણય ન થતાં જેમ બધે પંડિતોની સભામાં ચાલ છે, તેમ કોઈ જાતના નિર્ણય વગર સભા ઉઠી મઈ. આ સભામાં ત્રણમે પંડિતોએ ભાગ લીધો હતો.

ત્યારબાદ જેઠા સુદી ૪ ગે. શ્રીદેવકીનંદનાચાર્યજીએ વિષ્ણુ-સ્વામીનો નિર્દંડનો એક ગંજવર વરધોડો કાઢ્યો. તે વરધોડો ફરતાં

ફગતાં શેઠ લક્ષ્મણવાલજીના વાકામાં ગયો. ત્યાં પ્રથમ કરી રાખેલો વેફિકાના ઉપર વિજયદાસની પધરામણી કરી. તે વખતે ગો. શ્રી-બાલકૃષ્ણવાલજી, શ્રીદેવકીનંદનાચાર્યજી, શ્રીગોપાલકાલજી, શ્રી ગિરધરકાલજી મથુરાવાળા હાજર હતા તદુપગત પડિન ગદ્યવાલજી, તિથરા શ્રીકૃષ્ણવાલજી, શ્રીદામોદરવાલજી વગેરે અનેક બહો, ટુન્દાવન વાળા શ્રીનુદ્યશનાચાર્યજી, ગો. શ્રીમધુસૂદનકાલજી વગેરે અનેક પડિતો, અને રાયકોશનકિશોર સાહેબ, રાજા ઉદિત નારાયણ સાહેબ, વગેરે અનેક સદ્ગૃહસ્થો હાજર હતા. સભામાં પદરસોથી એ હજાર માણસ હતાં. અહીં ગો. શ્રીનૃસિંહવાલજીને ત્રેકવા જતાં તેઓશ્રી ન પધાર્યાં. આ વખતે ડો. પીટરમનના અધ્યાપક સાસ્ત્રીજી શ્યામજીએ સંસ્કૃતમાં શિવજી પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય છે, એ તરફેણમાં સુંદર બાવણ આપ્યું. ત્યારબાદ પડિતજીએ રવમાર્ગીય ત્રણેમાંથી શિવજી પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્ય છે એમ સાબિત કર્યું. આ બ્યાખ્યાન સાંભળી આખી સભાએ આ મતને સંમતિ આપી હેવટે ગો. શ્રીદેવકીનંદના ચાર્યજીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે “પડિત ગદ્યવાલજી અમારા સપ્રદાયના મહાન પિદ્ધાન છે, માટે જોને સદેહ હોય તેણે ખુશીથી પોતાના મનનુ સમાધાન કરી લેવું”.

ત્યાર પછી જેઠ સુદી ૭ ગો શ્રીનૃસિંહવાલજીએ મથુરામાં રાશનગજમાં સભા બરીને પરપરા વિષે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો આ સભા સુદી ૪ ની સમાના પ્રમાણમાં નાની હતી. આ સભામાં ગોકુલવાળા ગો. શ્રીકૃત્યવાલજી પધાર્યા હતા ન્યારે આ જ દિવસે ગો. શ્રીદેવકીનંદનાચાર્યજીએ શેઠજીના વાકામાં એક સભા બરી હતી. અહીં એક રોવપડિત આચો. તેણે કહ્યું કે પુષ્ટિમાર્ગ પદંપગમાં પિયાગ ને જ શિવમક્ત હરાબ્યા છે, તે વાત સાચી છે? તેનો ઉત્તર પડિતજીએ આપતાં જણાવ્યું કે “ પુષ્ટિમાર્ગમાં કયાંય પણ શિવજીની નિંદા કદી જ નથી કેમકે પુષ્ટિમાર્ગમાં નિંદા વળ્ય છે. ખરો વૈષ્ણવ હશે તે નિંદા કરશે નહિ. અથવા સાંભળશે નહિ. પણ શિવ જગત-

ચુરુ છે તેમણે તો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો છે માટે તેમની નિદા કરવી ઉચિત નથી જેઓ શિવ સા પદનીચ શિવની નિદા કરે છે તે તે પ્રમાણે શિવ માટે હમે છે તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના રહસ્યથી તદ્દન અજાણ છે. તેમ જ શ્રીવત્સભાચાર્યજી કૃત નિગધાદિ ગ્રંથો તેમના વાચનામાં આ પા નથી, તેને લીધે તેઓ વગર સમજે નિદા કરે છે, એમ સમજવું માટે તમારે તેના એક તર્કની ગ્રંથો ઉપર રાખ કરવો ઉચિત નથી” આમ તે કાળમાં પુષ્ટિમાર્ગીય પરપરા માટે વાદી પ્રતિવાદીઓની સમાજો સામાસામી થતી પણ હાન તો એ ચર્ચાઓ નિર્મલકરે મિરાજે છે પડિતજી તો આ ચર્ચાઓ દર્શિયાન શ્રીનાથ દ્વારા દત્તા પણ તેમનું વિરતન શિષ્યમડળ તથા પ્રણયને આ ચર્ચામાં રસ લેતા ને સામાસામી પ્રત્યોત્તર થતા પડિતજી તર્કથી નિષ્ણદાચાર્ય વળે, રામજી શાસ્ત્રી, માણેકનાથ દવ શેઠ ખાનમદમદ હનીપમાઈ એ વ રકુનના મુખ્ય અધ્યાપક શાસ્ત્રીજી રામચંદ્ર વાસુદેવ, પડિત રામકર્ણી શાસ્ત્રી-જેનપુર, પ રામચંદ્ર દેવમીનદન, શાસ્ત્રી અબાલાલ કલ્યાણજી, શાસ્ત્રી ખલિરામ પ્રાણગકર, શાસ્ત્રી નરવશ્મિ ધનંજી, વેણીરામ જેયર વગેરે અનેક દત્તા, જ્યાં સામા પદ્ધતિ શાસ્ત્રીજી જગનનાથ ઈરે થોડા દત્તા. શાસ્ત્રીજી જગનનાથ મુનાઈ સમાચારમાં પોતાનો મન પ્રદર્શિત કરતા. જ્યારે આ બધા મુનાઈ ગુજગતમાં લખતા આ ચર્ચા મહા દુનૈયમય ને આસ્પેષાત્મક સામાસામી ગતી ગર્ભ હતી.

વગી જેવી રીતે પરપરા સમયમાં પડિતજીને ગો શ્રી નૃસિંહનાથજીના સાથે મળ્યો. હવે, તેવી જ રીતે એનાદશી તમા ઉત્સવો અને ત્રોતાના દિનનિર્ણય અંગે પણ જનરો મતનો દત્તો પડિતજીની ટીપ્પણી નીકળતી હતી તેના રિગ્રાધમાં ગો ની નૃસિંહ લાનજીની ગીપણી પણ નીચળતી તે જાને ગીપણીમાં તમર ને એકાદશી નામાં ક્રાકમાં ફેર માણમ પડતો તેથી આ વિષે વે યવામાં તથા સનાતનીઓમાં જનરો ઉદાપેદ થતો.

માનપત્રો

(૧) જુહીના રાજ તરફથી મહામાન

કવકતા, દિલ્હો, પટણા, મયુરા, બનારસ વગેરે રચનાની યાત્રા કરતા કૃત્તા પંક્તિ ૧-૧૨-૬૨ના દિવસે રાજપૂતાનામાં આવેતા જુહી શહેરમાં ત્યાંના રાજસાહેબના આગ્રહથી પધાર્યા. અહીંના મહારાજા જાતે વિદ્વાન હતા, ને વિદ્વાનોની પરીક્ષા કરી સારો સત્કાર કરતા હતા. વળી તે ગાળની સભા વિદ્વાનોથી ભરપૂર હતી. અહીં ભાગ્યભાર્તકના ચતુર્વધાનના પ્રયોગ ચર્ચા સૌ તેમના ઉપર મુગ્ધ થી ગયા. ૧૨૨૫થી રાજ્યના પંક્તિની એક સભા ભગવામાં આવી તેમાં પંક્તિ પાસે ૭ યાત્રાના મત પ્રમણે જીવ, ઈશ્વર, બધે, મોક્ષ, સૃષ્ટિ અને અન્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપવા વિનંતિ થઈ આથી આ વિષયો ઉપર પંક્તિ ત્રણ દિવસ લામલભાદ બેઠ્યા, જે સાંભળીને સભાના વિદ્વાનો હક મર્ષ ગયા. પછી મહારાજાની આગ્રાથી પંક્તિએ ૬ મિનીટમાં ૨૫ શ્લોક બનાવ્યા હતા, જે ધણી રસિક, અમરુતિવાળા, દ્વિઅર્થી, રમાયમગ મુક્ત હતા. આમ ધનાવધાની, ૭ યાત્રાના અમાધારણ અભ્યાસો ને સરકુના મર્ષોત્તમ, કીર્તિમવિ, એવા પંક્તિના દર્શન જુહીના રાજ સાહેબને થતાં, તેઓ અતિ દર્શમાં આવી ગયા અને પંક્તિની કાંઈ કરતાં એક હળવર રૂપિયાની જરીની યાત્રા, ધોતી જોડો, ને એક રૂપાની ૭ડી પોતાના માણસ સાથે અર્પણ કરી. આ માણસ પંક્તિ સાથે હમેશાં રૂપાની ૭ડી લઈને તેમની આગમાં રહેતો. તે માણસને ૧૨૨૨ તથા બીજો અર્થ પંક્તિ વિદ્યમાન રહ્યા ત્યાં સુધી મહારાજા પોતે આપના વળી પંક્તિ સાથેના માણસને પણ ગાળ

સાહેબે સારો સત્કાર કર્યો હતો. આ વખતે સંસ્કૃત ભાષામાં પંડિતજીને માનપત્ર આપવામાં તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર નીચે મુજબ છે.

(પંડિત શ્રીગદ્ગુલાલજીને ખંદીશરે આપેલું માનપત્ર)

શ્રીહરિ:

શ્રીમદ્દારાગધિગજ મહાગવ રાજ વગેરે પદવીથી શોભતા ખુંદીશર શ્રી ૧૦૮ શ્રી રઘુવીરસિંહથી અપાયેલું અભિનંદનપત્ર.

શ્રી રમેશચરણાબ્જમાં ચંચરીકૃતચિત્ર મહાગાનડધિરાજ મદારાવ રાજાબ્જ શ્રીગદ્ગુવીરસિંહર નુબ્ધ, સં. ૧૯૪૨.

આ પંચનદી ઉપનામવાળા, ભારતમાતૃક અને વેદાન્ત-ભટ્ટાચાર્ય એવી બે માનનીય પદવીઓ સમાજ તરફથી મેળવનાર ગોવર્ધન શર્મા જે મદ્દલાલ નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમનું આ દેશના સૌભાગ્યને લીધે, ઠોઠાં કાર્ય પ્રસંગે અહીંના આગમન થયું, આપનું યશ્વંત્ર પરાક્રમ ખુંદીની આમ પ્રજાને કષ્ટગોચર થયું હતું અને અમાગ રાજ સમયેના મુખથી આપની પ્રશસા અમે સાંભળતાં યતાવધાનપૂર્વક વિશ્લેષણ અમત્કારો પ્રત્યક્ષ જોવાની અમારા મનને હિતમુક્તા થઈ. જ્યારે આપ ઠોઠા નગરથી આપના સ્વદેશ તરફ જતા આ નગરને શોભાવીને અમારી સજામાં આવ્યા, ત્યારે જે શુદ્ધિકૌશલ પહેલાં સાંભળ્યું હતું તેથી વિશેષ અમત્કાર અમે દેખ્યો. સજાના સમય સહાસરો એકાગ્ર ચિત્તથી આપની વાણી સાંભળવા તાગ્યા. આપે સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અરમી આદિ ધણી ભાષાઓમાં વિષય લઈ, સો કરતાં વધારે અવધાન કર્યા છે પ્રથમ પૂછનારે ત્રણ અસંખ્ય અણ્ણો પૂછ્યાં છતાં, તેની ઇચ્છાનુસાર આપે જાડુ જલદીથી એક ચરણ રમી સમસ્તાપૂર્તિ કરી, ૧૫ પક્ષમાં પચ્ચીસ નવા શ્લોક બતાવ્યા, થોડા સમયમાં દ્વિઅર્થો પાંચ શ્લોકની રચના કરી, તત્કાલ જ પૂછવામાં

આવતાં મેધનાદ અને કંસરધની કથાઓનો શ્રવેષ કરીને રચના કરી, પદ્ધતિન શાસ્ત્રોના મતની સ્પષ્ટ રીતે સમજણ આપી, વગેરે વિષયોમાં આપે બહુ કુશલતા બતાવી છે. વળી આટલી વિદ્વાતા છતાં આપની લોકોત્તર નમ્રતાથી અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ. વળી નાનપણથી બાહ્ય દૃષ્ટિ ન હોવા છતાં, આવી લોકોત્તર અર્તદૃષ્ટિ જોઈને અતિ વિસ્મય અને આનંદ અમારા મનમાં થાય છે. તેથી ગૌરવાભિરૂ થઈ અમે આ અભિનંદનપત્ર અને ચાંદીની છત્રી આપને આપીએ છીએ. કારતક વદ ૭ મંમલ સં. ૧૯૫૦.

વળી પંડિતજીને શાહપુરનિવાસી લોકોએ જે માનપત્ર આપ્યું છે, તે નીચે મુજબ દિનીમાંથી ગુજરાતી કરી આપ્યું છે.

(૨) શાહપુરસ્થ માનપત્રમ્

શીરામજી

શ્રીમાન્ ભારતમાતૃદેવ, ધર્મપ્રભાકર, વેદાન્તજ્ઞાચાર્ય, આશુકવીર્ય, ભટ્ટજી મહારાજશ્રી પ શ્રી પંચનદી શ્રીમદુદ્યાપજી મહારાજની સેવામાં.

અમેા સર્વ સનાતન ધર્માવધમ્ની શાહપુર નિવાસી અત્યંત દર્શને વિનય પૂર્વક આપ શ્રીમાનનો ધન્યવાદ માનીએ છોએ, અને અમારા મનની વાત પ્રગટ કરીએ છીએ કે, આપ શ્રીમાને બહો પધારીને અમને બધાને ધર્મોપદેશ કર્યો તેથી અમને ધર્મ બાજતમાં આપ તરફથી જે આનંદ ઉપકાર થયો છે, તે માટે આપને નેટલો ધન્યવાદ તથા પ્રશંસા કરીએ તેટલી જોઈ છે. ખાસ કરીને અમે આપનો વિરોધ ધન્યવાદ એટલા માટે માનીએ છીએ કે આ કલિયુગમાં અન્ય ધર્મોથી પ્રસિદ્ધ થએલાઓની આપે રક્ષા કરી છે. અને નવા પ્રચલિત ધર્મોથી અમારા લોકોના મનમાં યોગ્ય સમજણી જે સંદેશો પ્રાપ્ત થયા હતા તે બધા આપે મિટાયા છે અને એવું માનીએ

છીએ કે દુભારી દુનિયા ધર્મનૌકાને આપે તારી છે. આ બદલમાં સર્વશક્તિમાન, સર્વંગ, સર્વવ્યાપી, ધટપટ અંતર્ધામી શ્રીગોવર્ધન-ધારીને આપ શ્રીમાનને માટે અમે સાચી ભક્તિ ને પ્રેમ સાથે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આપ શ્રીમાન મહાત્મા આ સંસારમાં હાજો વખત ખિરાળો, અને ધર્મ વિષયમાં આપ શ્રીમાન સ્તિમ્બિજ્ય કરો, જેથી સત્તાતન ધર્મની પ્રતિદિન ઉન્નતિ યાપ. સં. ૧૯૪૬ના પાંચ વહી ૩. બોલાનાથ દીવાનાદેવભારત સાદપુરા વજેરેની લહી.

કેટલાક પ્રસંગો

(૧) પાદપૂર્તિ ને સમરયાઓ.

સં. ૧૯૪૯ ના કારતક સુદ ૧ બેસતા વર્ષે તા. ૧૧-૧૦
૯૩ ના રોજ શેડ લખમીદાસ ખીમજી કાપડ બજારમાં શ્રી નગીન-
દાસ લાલદાસના ત્યાં પંડિતજીની પધરામણી થઈ હતી. તે વખતે
પથા સફગૃહસ્થો ત્યાં હાજર હતા. અહીં અવધાન પ્રસંગમાં જુદીજુદી
ભાષાના શબ્દો ઢોકાગ વગેરેનું વર્ણન પંડિતજી પાસેથી આંખાળી
શ્રોતાવર્ગ પ્રસન્ન થયો હતો. તે વખતે નીચેની પાદપૂર્તિ ને સમરયા-
પૂર્તિ થઈ હતી.

(૧) “પુત્ર વર્ષ પાંચનો ને બાપ બાર માસના.”

મનહર છંદ:-

તપ મત ધર્માચાર, સર્વ પુણ્ય તણે સાર,
ચરિત વિચાર જોયો, સાર વેદ આજ્ઞો.
કાળ બહે ના વિકાર, સર્વ કૃત્ય દે ઉદાર;
કાષ્ટ નહિ પામે પાર, અમિત વિહારનો.
અદ્ભુત આકાર આર, હીકે બને વારંવાર
સર્વ શોખનો આચાર, મણિ રૂપા હારનો.
એમ સ્તુતિ કરે ધાત્ત, ત્રિમૂર્તિ રૂપ ધાત્ત.
પુત્ર વર્ષ પાંચનો ને, બાપ બાર માસનો.

કાવ્ય સ્વનો ઉત્પાદક પિતા છે. તે કાવ્ય જોડતે એક વર્ષ.
દરમિયાન પુત્રાન સામિજ્યનું સ્વરૂપ છે, તે તપ વગેરેનું આચરણ
ખતાજર કરે તો કાવ્ય સ્વરૂપ નારાયણ જગદાન પ્રસન્ન થાય.

(૨) ધર્મની કેવણી વિના એકલું અગ્રેષ્ઠ બચુનારની સ્થિતિ વણીવે.

શાદ્દલ વિદીડિત છંદ-

જાણે! ધર્મ અધર્મ બેઉ ગયિયા, એ પાડતો એ હશે,
આ જેયો બધ પામતા જ દુનિયા, ના ન્યાયમાંથી ખમે,
હાલેથી બહુ ફેફ્ફાર કરવા, તેમા વિચારે કરી,
વિદ્યા કેવળ નુન ને જથ્થુ બણે, આ શુદ્ધિ તેણે કરી

ધર્મ આચરવાથી પુણ્ય ને અધર્મ આચરવાથી પાપ મને છે
તેથી દુનિયા ધર્મ અધર્મના પાવનમાં બધ રાખે જ ને અધર્મ
તરફ જતા નથી પણ જેમને ધર્મ ને અધર્મના સ્વરૂપની ખબર નથી
પણ એકની અગ્રેષ્ઠ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, તેઓ ધર્મના મૂળગત
સિદ્ધિમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે

(૩) શાનિના કવિ બલ્લનિષ્ઠ ગુરુજી, ખારા મદુનાલ છે

આ પાદપૂર્તિમાં પોતાની પ્રસસા આવતી હોવાથી પડિતજીએ
તે કરવા ના પાડી, પણ શ્રોતાઓના ધણા આગ્રહને વશ ધર્મ નીચે
પ્રમાણે પાદપૂર્તિ કરી

લેડો સર્વ સભાસદો અહિં તમે, ધર્મો તણા પાળ છે,
સારાસાર વિચાર કારણ તણી લેનાર સાંભળ છે,
સ્નેહથી જન કોષને પણ કહો, આવુ ધરી જ્ઞાલ છે,
શાનિના કવિ બલ્લનિષ્ઠ ગુરુજી, ખારા મદુનાલ છે

(૪) તે પછી એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે બાહ્યાણુને આપવું અગ્નિમાં
કે ધૂળમાં નાખ્યા બરાબર છે તેવી સમસ્યા કરો ત્યારે સંઘરા વૃત્તમા મ્હુ,
જે બાહ્યાણુ પોતાના કર્મકાંડમાં કુચળ નથી, ને અતિ કર્કશવૃત્તિનો
છે તેને આપવું ધૂળમાં નાખી દીધા બરાબર છે, ને જે બલ્લનિષ્ઠ કે તેને

શંકા સમાધાન

(૧) શાપાનુમદ શક્તિ

આર્યસુધર્મોદય સમાધારા અનેક સુત જિજ્ઞાસુ ધર્મપ્રેમીએ પડિતછને શાસ્ત્રમાની શંકાએ પૂછ્યા. એક વખત મુંબાઈના એક અમમણ નાગરિક ગેકવી વરજીવનગ્રાસ તાપીદામ ખી. એ. જે એક સમાના પ્રમુખ હતા તેમણે પડિતછને પૂછ્યું કે શાસ્ત્રમાં શાપાનુમદ શક્તિનું વર્ણન આવે છે, તે વિશે સ્પષ્ટ સમજણ પડતી નથી, તો તે વિશે સમજાવો તો કીક. ત્યારે પડિતછએ તે સમજાવતાં કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં શાપાનુમદ શક્તિનું વર્ણન છે તે બગબર છે. પહેલાંના સમયના માનવીએ અસત્ય ભાષણ કરતા ન હતા. ને અસત્ય ભાષણ કરનાર સમાજમાં નિંદાતો હતો. ધણા ભાગે પશુ પક્ષ અસદાયરણ કરતું હોતું નથી, તો મનુષ્ય જાતિ અસદાયરણ કે અસત્ય ભાષણ કરે તે પૂર્વે કાગળમાં માનવામાં આવતું નહિ. વળી સામાન્ય એવો માન્યતા છે કે ખોટું બોલવાથી એક દિવસનું કે એક માસનું આપુષ્ય બોધું થાય છે. અને હાલ પક્ષ એમ મનાય છે કે ખોટું બોલનાર માણસની જે વખતે ખગર પડે છે કે આ માણસને ખોટું બોલવાની ટેવ છે, ત્યારે અસામાન્ય પ્રસંગોમાં સોફા તેવા માણસનો વિશ્વાસ કરતા નથી. વળી તે પેસાવાળો કે વિદ્વાન હોય તોપણ તેનો કંઈ પણ પ્રતિષ્ઠા નથી હોતી. ઉપરાંત શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે નાટ્યગૃહ પર જાકું પત્તુ અસત્યથી બીજું ખોટું કંઈ પાપ નથી. અત્યથી પગમેશ્વર આ જગતને ચલાવે છે, સત્યના જગથી તે જગતની રચના કરે છે, અને જગતનો સંદાગ પણ આ સત્યના જગથી કરે છે, ને એને પણ

યંથ તથા કેટલાક ગુજરાતી સરકૃત સંપ્રદાય મથો સારી રીતે સંશોધીને ઇપાવ્યા હતા. આ અર્થે કાવ્ય નડીવાદથી પ્રગટ થતા કૃષ્ણ મહોદય જેના તંત્રી જાણીતા મસ્તકવિ શ્રી. વાલાશંકર હતા તેમણે પ્રગટ કર્યું છે. એમાંની કેટલીક પંક્તિઓ નીચે છે.

કવિકુલભૂષણ જનમિથો, ભરતખંડની મહિ,
ધન્ય થયા તેથી સકથ, કવિજન આ જગ માહે.

પછી આ જાતીયા કવિ લખે છે કે ભાગ્યશાળી ભરતખંડમાં પરાક્રમી, યશસ્વી, ભોજરાજ હાન દેવામાં અચૂક હતા તેની સભામાં મહાધુરિણ પંડિતોની ગણતરી અનાવિઘ્નથી થતી. તે દિવસે અનામિકા અગિળા કાલિદાસ વગેરે સમર્થ પંડિતોને દેખાડવાથી સાર્યક હતો. ત્યાર પછી ભારતભૂમિને શોભા આપે તેવો કાઈ કવિ થયો નથી, પણ કેટલાય સૈના બાદ પંડિતશ્રી જન્મ્યા છે પાંચ લખે છે કે :

શિખરિણી છંદઃ

અહાં જીવી વાણી, ગ્રવણ કરતા કણ્ઠપુટથી,
અભિમાને કે'તા, નથી જ કવિ વૃક્ષ હઠથી,
પરંતુ આ ભૂતા, પરમ શુભ ભાગ્યે જનમિથો,
ગુરુ આ શીગોવર્ધન સુભગ નામે પ્રગટિથો.

આમ ૩૦ કડીમાં આ કાવ્યમાં પંડિતજીની અનેક પ્રશંસા લખી છે.

શંકા સમાધાન

(૧) શાપાનુમદ શક્તિ

આર્યસુધર્મોદય સમાધારા અનેક સુત જિજ્ઞાસુ ધર્મપ્રેમીઓ પંડિતજીને શાસ્ત્રમાની શંકાઓ પૂછતા. એક વખત મુન્યાઈના એક અગ્રમણ નાગરિક શેકવી વરજીવનદાસ તાપીદામ બી. એ. જે એક સજ્જાના પ્રમુખ હતા તેમણે પંડિતજીને પૂછ્યું કે શાસ્ત્રમાં શાપાનુમદ શક્તિનું વર્ણન આવે છે, તે વિષે સ્પષ્ટ સમજણ પડતી નથી, તો તે વિષે સમજાવો તો કીક. ત્યારે પંડિતજીએ તે સમજાવતાં કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં શાપાનુમદ શક્તિનું વર્ણન છે તે બરાબર છે. પહેલાંના સમયના માનવીઓ અસત્ય ભાષણ કરતા ન હતા. ને અસત્ય ભાષણ કરનાર સમાજમાં નિંદાતો હતો. ધણા ભાગે પણ અસદાચરણ કરતું હોતું નથી, તો મનુષ્ય જાતિ અસદાચરણ કે અસત્ય ભાષણ કરે તે પૂરું કાગમાં માનવામાં આવતું નહિ. વગી સામાન્ય એવો માન્યતા છે કે ખોટું બોલવાથી એક દિવસનું કે એક માસનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે. અને હાલ પણ એમ મનાય છે કે ખોટું બોલનાર માણસની જે વખતે ખબર પડે છે કે આ માણસને ખોટું બોલવાની ટેવ છે, ત્યારે અસામાન્ય પ્રસંગોમાં લોકો તેવા માણસનો વિશ્વાસ કરતા નથી. વગી તે પૈસાવાળો કે વિદ્વાન હોય તોપણ તેની કંઈ પણ પ્રતિષ્ઠા નથી હોતી. ઉપરાંત શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે નાન્ટાદ્ પરં પાતકં પરમ્ અસત્યયો બીજું ખોટું કંઈ પાપ નથી. મત્વથી પરમેશ્વર આ જન્મતને ચલાવે છે, સત્યના જગથી તે જગતની રચા કરે છે, અને જન્મનો સંહાર પણ આ સત્યના જગથી કરે છે, ને પોતે પણ

તે સત્ય રચણ છે સત્યપાદીને નહિ તરીકે ઓળખાવાય છે. નહિ સખદનો અર્થ પણ એવો થાય છે કષ્ટ શબ્દ વચ્ચે એટલે સત્યના મોનનાર, જે સત્ય મોલતા નથી તે સ્વર્ણ કહેવાતા નથી હમેશા સત્ય મોનનારને પરમેશ્વરની દયાથી સુખ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાનનું એટલે ત્રિકાનનું જ્ઞાન થાય છે વગેરે સત્ત્વ વ્યવહાર કરનાર માણસ જે કંઈ ખોટું મોનના નથી, તે માણસ જે કંઈ કોઈને કોઈને અંગે કંઈ ખોટું વેણ કહે જોતે શાપ એમ કહેવામાં આવે છે તો તેની વાણી શાન રૂપે પ્રગટ થાય છે અથવા પ્રસન્નના પૂર્વક આશીર્વાદ વચન તે કોઈને આપે તો તે સત્યના પ્રનાયે આશીર્વાદ વચન ફરીમૂત થાય છે સત્યપ નનથી જીવામાં એવી તરેહની કોઈ અલૌકિક શક્તિ હોય નહિ થાય છે કે જેથી સત્ત્વક રોએ એને સાધનુમદ શક્તિ વર્ણવી છે આવા કલકટ દરિયુમદ સત્યરચણ ભક્તીનારામણ સમક્ષ નણ વર્ષ સુધી હુ ખોટું મોલીશ નહિ અને મનસા વાચા કર્મણા અસત્ય આચરણ નહિ કરે એવી પ્રતિજ્ઞા લે, ને તે પ્રમાણે આચરણ કરતો માણસ તણ વર્ષ પછી જે કોઈને યોગ્યાધિગ્ન શબ્દ કહે, તોતે પ્રમાણે તેની વાણી રૂબે છે આજે પણ સત્યપાલન કરનારને સાસ્ત્રમાં નખેલી સાધનુમદ શક્તિનો અનુભવ જરૂર થશે.

(૨) સર્પમંત્ર

ભણીતા વૈદ્ય શસ્ત્રી માધવજી ગોપાલજી જેઓ પતિતજીના શિષ્ય છે તે વાત આપણે આ પ્રયત્નમાં ધણે દેઝાણી જોઈ ગયા છીએ તે સાસ્ત્રીજીને પતિતજીએ સર્પમંત્ર શીખવેલો હતો. એક વખત સુ ૧૮૫૨ના અરસામાં સાસ્ત્રીજી લાલનગર ગયેના, ત્યાં પ્રશ્નોરત બ્રાહ્મણ શ્રી ત્રિભોવનદાસ ઈશ્વર સોનીચીટ વડેન જે એજન્સી પાસ ૬૧, તેમને મળ્યા તે વખતે માટેને પતિતજીના કુલશ સખાચાર પૂરીને કહ્યું તમે પતિતજીના શિષ્ય છો, તો મારું એક કષ્ટ ન કાપે ? ત્યારે માધવજીઆણે કહ્યું કે ઈશ્વરની દયાથી મારે તેનો નાશ કરીશ

૨૪૦ :: જા. મા ગદ્યવાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

પંડી તેમજે જીનમાં બેઠેલો સર્પ બનાવ્યો, ને પંડી કહ્યું કે હવે તેની ચિંતા રહે છે. ચાચીજીએ વકીન સાહેબની વાત સાંભળી ત્યારે પડિતજીનો આપેલો સર્પમંત્ર યાદ આવ્યો. તે મંત્ર રવિ મંગળે જપવાનો હોય છે. સદલાગ્યે તે દિવસે મંગળવાર હતો, સવારનો સમય હતો. તેથી વકીલ સાહેબ અને તેના પત્નીને મંત્રનો ઉપદેશ તેમજે સર્પની સામે જ કર્યો અને કહ્યું કે પ્રથમ આવતા કે બહાર જતાં સર્પની સામે તે મંત્ર બોલવો, તથા ધીનો દીવો કરવો. એક બહારાજિયાં સર્પ આ સ્થળ છેડી જશે, પંડી ચાચીજી પોતાના મુકામે જવા તેમના મથા પંડી તે દિવસનીએ મંત્રનો જપ તથા ધીનો દીવો ચાલુ રાખ્યો. બીજે જ દિવસે છુધવારે સર્પ પોતાનું સ્થળ છોડી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે શ્રીજે દિવસે છુધવારે ચાચીજી વકીલ સાહેબને મળવા આંગણ ત્યારે ને જન્ને જ્યાં પ્રસન્નતા પૂરક હાથ બેઠો પત્રગતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. આ પંડી એ મંત્રનું મૂળ મહામાત્રનાં ખાસિ પદોમાં જનમેજવ રાત્રીએ પોતાના પિતાનાં મૃત્યુ બંને મોક્ષાન્વિત થઈ સર્પવદ કર્યો હતો તેમાં આ મંત્ર (આરિતકનો) પ્રસિદ્ધ છે, એમ તેમજે જણાવ્યું.

(૩) શ્રી. હારિકાંધીશ પ્રભુનાં દર્શન.

એક વૈષ્ણવ જે તૃતીય ધરનો સેષક હતો, તેણે પંડિતજીને પૂછ્યું કે આવા બધાં કર્મક્રિયુષ્મા અત્રા કષ્ટદેવ સાક્ષાત્ દર્શન આપે તે માટે અમારે શું કરવું જોઈએ? તેના જવાબ આપતાં પંડિતજી બોલ્યા કે પ્રભુનાં દર્શન શ્રીય ધરમાં જન્મવનાં જોઈએ. વગી જમવાની પ્રાપ્તિ માટે બકિતમર્જ સર્વ માર્ગ કરતાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. નિરોધપ્રજ્જ્વના પ્રથમ સ્તોત્રમાં પ્રભુનાં ચિત્રોત્કર્ષ દુષ્ણ વર્ણવ્યું છે, તેવું દુઃખ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તો પ્રભુ આજે જ દર્શન દે, તે તમે નિશ્ચય સમજાવો.

(૪) સપશુક શ્રોતધામ

મહાનુભાવી પરમ ભાગવત વૈષ્ણવસિરોમણિ મહારાજશ્રી શાર્દ-
લસિંદણ કીશનમહર્ષી ગાદી ઉપર વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હતા.
તેમના ભાઈ જ્ઞવાનસિંદણજી પુત્રકામનાથી એક વચ ક્યો. આ વચ
સકામ હતો અને પુત્રકામનાવાળો કરવાનો હતો. આ કાર્યમાં પશુ-
વ્રતની આવશ્યકતા હતી. મહારાજ પોતે પરમ વૈષ્ણવ ને શ્રીવદક્ષણ-
વંશજોમાં પરમ આસ્થાવાળા હતા. તેથી બાવી જાતનો વચ વૈષ્ણ-
વથી થઈ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન તે કાસે સમાજમાં ચર્ચાવા લાગ્યો. આ
માટે પંડિતજીને બોલાવવામાં આવ્યા ને તેમની સલાહ લેવામાં આવી.
પંડિતજીને વેદ વાક્યોમાં પૂરેપૂરી શક્તિ હતી. વળી વૈદિક દિંસા એ દિંસા
નથી, કારણ કે તે દિંસાથી પ્રત્યક્ષ ક્ષત્રે અને અનુભવધામ છે, એમ
તેમની ખાતરી હતી. છતાં પણ વૈષ્ણવ ધર્મ ને તેમાં પુષ્ટિમાર્ગ સકામ
કર્મ કરવાની મના કરતો હોવાથી તેમણે રાજ્યજીને પ્રથમ કથું કે
પશુના સ્થાને પિષ્ટ? પશુવધ કરવો હીક છે. તે વખતે કશીના સુમંસિક
કર્મકાવડી વિદ્વાન શ્રી. વામનાચાર્યે પશુવધ વચથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય
તેનું જણાવ્યું, ત્યારે પંડિતજીએ તે વાતની પુષ્ટિ આપી ને તે વચ
કરવામાં આવ્યો. તેના પરિણામે સં ૧૯૫૪માં મહારાજના ત્યાં
પુત્ર જન્મતર્યો જેનું નામ શ્રીચત્રનારાયણસિંદણ રાખવામાં આવ્યું.
પંડિતજી આવા સકામ વચો, કરવાની પ્રેરણા ભાગ્યે જ કાઢીને
કરતા, પણ સકામ માણસનો આમદ હોય નો પછી તેના
સકામ કર્મો વૈકાંટ પદ્ધતિએ કરાવતા.

(૫) મોટા મંદિરના અધિષ્ઠાતાની નિમજ્જક.

સંવત ૧૯૧૨ ને ત્યાર પછી પંડિતજી મુંબઈમાં રવાની
થયા ત્યારથી મોટા મંદિરના ચેરવામાં મહારાજ શોભવણલાલજીનો
તેમને સહારો હતો. મહારાજશ્રી પોતે વિદ્વાન અને વિદ્વા-

૧ સાચા પશુ જલે લોટ વડે બનાવેલા પશુનો આકાર.

પ્રિય હતા. તેમાં પંડિતજીના સમાગમથી મહારાજશ્રીની વિદ્યાવાડી સારી વિકાસ પામી હતી. આ મહારાજશ્રી સં. ૧૯૩૬માં લોધામાં પધાર્યા. ત્યાર પછી આપશ્રીનાં વહુજી મોટામંદિરનો વહીવટ કરવા લાગ્યા. તે તેમને મંદિરના કામકાજમાં તેમના બાઈ પદનાબલાસ સદાય કરતા હતા. સંવત ૧૯૫૨માં વહુજી મહારાજની તર્જિયત નરમ રહેવા લાગી. આથી તેમણે પંડિતજીને પોતાની પાસે બોલાવી, દત્તક પુત્ર લેવાની વાત કરી. ત્યારે પંડિતજીએ આપાસેની વાળા ગો. શ્રી-દામોદરલાલજી મહારાજશ્રી શ્રીગોવિંદજી (પાછળથી શ્રીગોકુલનાથજી) મહારાજને દત્તક લેવા સૂચ્યું. શ્રીવહુજી મહારાજે પંડિતજીની વાત માની, તે મહારાજશ્રીને વૈદ્યાખ માસમાં દત્તક લીધા. ત્યાર બાદ પંડિતજીની ઠગ્ગા મુખ્ય વહુજી મહારાજે પોતાની ઉલ્લી માંદગી વખતે અનેક ધર્મકાર્ય કરાવ્યાં તે ઉપરે પોતાની અવિદ્યમાન રિયતિમાં સર્વ વૈદિક વિધિવત ઉત્તરદ્વિયા કરવાની પંડિતજીને આઠા કરી, જે આઠા પ્રમાણે પંડિતજીએ તેમને પોતાની માતા સમાન મણીને સર્વ વિધિ જગજ્ઞ મધારીતે કરાવી હતી.

૬ પાઠશાળાનો ઉત્સવ

વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળા જે સં. ૧૯૩૪માં સ્થપાઈ હતી તેનો મેળાવડો સં. ૧૯૫૨માં ગો. શ્રીવેંકટેશ્વરનાચારજીના પ્રમુખપરે ચંદ્રનાગમાં થયો હતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૯૦ હતી. આ વખતે પંડિતજીએ પોતાના પ્રિય સિષ્ય સ્થાપજીના વેકુંડરાસ થયાની વાત દિલ્લીગીરી સાથે કરી હતી. આ વખતે શેડ માધવજીએ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન કર્યું હતું. વળી આ જ વર્ષમાં વે. સા. સં. મદામહોપાધ્યાય રાજરામ શાસ્ત્રી વિદેહ યયા, જે પંડિતજીના મિત્ર ને ઉત્તમ પ્રશરના વિદ્વાન હતા.

(૭) ભારતધર્મમહાપરિષદ

સંવત ૧૯૫૨માં ભારતધર્મમહાપરિષદ પંડિતજીના પ્રમુખ પદે ભરત્યું નહોતી થયું. પણ અણધાર્યા કારણસરને લીધે તેનો

- આવી શક્યા નહિ. પશ્ચિત્ત આવી પરિવેશના ગ્રાણ્ય હતા, તે તો આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. વળી પશ્ચિત્તની હાજરીથી પરિવેશમાં નવો ચેતન પ્રવાહ છૂટતો, ને સગાસહો એક જાતની મીઠી ગરમી અનુભવતા. આ વખતે પશ્ચિત્ત તે પરિવેશમાં હાજરી ન આપી શકવાથી તે પરિવેશ વિષે ગુજરાતીકાર લખે છે કે “તેઓ પદાર્થો હોત તો સનાતનધર્મ તે શું અને તેનું નિરૂપણ કરવાની કાની યોગ્યતા છે, તથા તે કેવી મહત્તા ધરાવે છે, તે સધળી બાબતનું ઉત્તમ પ્રકારનું વિવેચન થયા વિના ન રહેત. વેદશાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર આદિત્ય લોકોને તેમનું બાપશુ ધણે અંશે રુચિર તથા ઉપયોગી ઘટ પડતે તેમાં સંશય નથી” આ પરિવેશમાં ગો. શ્રી-દેવકીનંદનાચાર્યજી નિરાશયા હતા. પોરબંદરવાસી શ્રી. શુભચુ-લાલજી મહારાજ, મણિભાઈ જશભાઈ તથા મણિભાઈ નમુભાઈ વગેરેએ ધર્મવૃદ્ધિ માટે આ સભામાં સારો પ્રયાસ કર્યો હતો.

(૮) શાસ્ત્રીજી નંદકિશોરની ગુરુસ્તુતિ

શાસ્ત્રીજી નંદકિશોરની શુદ્ધ શક્તિ અભાવથી જમાડે તેવી હતી. તે માત્રમાં એમ કહેવાતું કે “કવિ નંદકિશોર સરખી ઉત્તમ અને તાવળી કવિતા કરનાર એક તેમના ગુરુ સિવાય બીજા કોઈ મુખ્ય પ્રકારમાં જોવામાં આવતો નથી.” આ કવિએ સં. ૧૯૫૨ના અષાઢ ૩૬૧૫ ગુરુપૂર્ણિમાએ એક સ્તોત્ર રચીને સભામાં ગાયું હતું. તે સ્તોત્ર એક ઉચ્ચ પ્રકારનું કાવ્ય છે, તેથી નીચે આપ્યું છે.

સંદર્શ્યન્ત્યો નિગમાગમાનાં, માર્ગં નિકામં હૃદયં હરન્ત્યઃ ।
પીયૂષપૂરાનિવ સંકિરન્ત્યો ઘાતા, ગુરુણાં વચસાં જયન્તિ ॥ (૧)

વેદશાસ્ત્રના મર્મને દર્શાવનારી, હૃદયને ખેંચનારી અને અમૃતના પૂરને વરસાવતી હોય તેવી અમારા ગુરુજના વચનોની ધારા વિજય પામે (૧)

ઔદાર્ય પરમાશ્રુતં સુજનતાસૌશીલ્યયોર્વૈભવમ્
માતાતૈતમતીત્ય ઘાત્યમુદયો દાક્ષિણ્યકારુણ્યયોઃ ।
યેષાં ધૈર્યમપારમાત્મગરિમોદ્રેકો વિવેકોઽસ્તિતા-
નમ્રપ્યાન્ સકલથ્રુતિસ્મૃતિચિદાં ગોવર્ધનાર્પાન્નુમઃ ॥ (૨)

અશ્રુત ઉદારતા, સુજનતા સુશીલતા, ચતુરતા, દયાલુતા, ધીરતા,
અને વિવેક આદિ જેમના અનેક ગુણો પાર નથી, અને જેઓ
સધર્મો વેદ શાસ્ત્ર અણુનારાઓમાં અમરણ છે. એવા ગોવર્ધન
ગુરુની અમો પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ.

વેદક્ષેષુ પ્રથમગણિતાઃ પાણિનીયેષુ પૂજ્યાઃ
કાળાદેષુ પ્રથિતયશસો, ગૌતમીયેષુ ગૌયા-
નીમાંસાસુ પ્રપ્તમરચચઃ પ્રક્રમા સાંપ્યવિશા-
સ્તે જીયાસુ સુકષ્મિગુરવસ્સ્મૃતગોવર્ધનાર્પાઃ (૩)

વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયશાસ્ત્ર, વૈશેષિક, પૂર્વ ઉત્તરમીમાંસા સાંપ્ય
અને કાંબ્ય-સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશલતા ધરાવનાર ગોવર્ધન ગુરુ વિજય
પામો.

સચ્છાત્રેષુ કૃતોઽસ્તિ યઃ શ્રમમયો યુષ્માભિરપેતરઃ
સ સ્યો ધર્મઃ ઇતિ સ્તુતેર્ન પદવી મુચ્ચેસ્તયં નીપતે
તદ્વાચ્યામધિવેતાઽધિમવર્તા જિહ્વાપ્રરંગસ્થલી
લીલાનર્તનકૌશલં વિતનુતે તચ્છલાઘનીયં મુદુઃ ।

હે ગુરુવર્ધ, આપે સાત્તાઓના અભ્યાસમાં મજા મેળવી છે
તે પોતાનો ધર્મ છે માટે તેમાં નવાઈ નથી, પણ વાણીદેવી આપની
જીભના અમ જાગમાં નૃત્ય કુશલતા બતાવ્યા કરે છે તે પારંવાર વખા-
ણવા જેવી વાત છે.

દ્યૌ રૂપ્યાત્મા શિશિરકિરણઃ ક્ષીયતે કૃષ્ણપક્ષે
માનોર્મા નો ભવતિ રજતી વિશ્વસન્નામિજાતઃ

ન ધીકંટો ભવતિ સમદગ્ વૃત્તદા ગોત્રશષ્ટ-
સ્તત્કેનાસ્મદ્ગુરુગરિવૃદાસ્સન્તુ વક્તોપમાનાઃ (૬)

અમારા ગુરુજીને ઠાની ઉપમા આપવી એ વાતની અમને સૂજ પડતી નથી. આઠાસની આપીએ તો તે યન્ય છે માટે ન અપાય. ચંદ્રની આપીએ તો અધારિયામાં તે ક્ષય પામે છે અને અમારા ગુરુ તો કૃષ્ણપક્ષના એટલે શ્રીકૃષ્ણાવતારના પક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે છે. સૂર્યની ઉપમા આપતાં રાત્રિમાં તેની ક્ષતિ હોતી નથી એ કુઃખ છે. બ્રહ્મા સાથે સરખાવતા તે નાભિચક્રી ઉત્પન્ન થનાર અથવા અકુપીન છે માટે યોગ્ય ન ગણાય. મહારોવણી ઉપમા આપતાં તે ત્રિનેત્ર હોવાથી વિષમ દષ્ટિવાળા ગણાય છે ને ગુરુત્વ સમદષ્ટિવાળા છે. ઈશ ગોત્રનો (પર્વતનો) યજુ છે માટે તેની ઉપમા બેસતી નથી, કારણ કે અમારા ગુરુ તો વાઘૂદ નામના ગોત્રની વૃદ્ધિ કરનાર છે. (૫)

(૯) નસીરાબાઈનું માનપત્ર

નસીરાબાઈ નગર રાજપૂતાનામાં આવેલું છે. ત્યાંની પ્રજા ધર્મ-પ્રત્યે લાગણીવાળી હોવાથી સં. ૧૯૫૨માં પંડિતજીને મુંબઈથી માન-પુરઃસ્કર બોલાવી ધણા સન્માન સાથે શ્રીવિહારીજીના મંદિરમાં ઉતારે. આખો, બહો મંદિર તથા જાહેર સ્થાનોમાં પંડિતજીનાં અવધાન તથા વ્યાખ્યાનો થયાં. તેમાં મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો, જનરલ, કરનલ, કેપ્ટન, સેફ્ટેન્ટ, મોલવી મુસલમાન તથા નામધારી આર્ય-સમાજીઓ તથા ગામના ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત બાઈઓ આવ્યા હતા. અવ-ધાનના પ્રયોગો ચર્તા અંગ્રેજ અમલદારો તથા ખીજાઓ તાબી પાડતાં પાડતાં ચાકી ગયા. પછી પંડિતજીએ મૃતિ મણ્ડન, શ્રાદ્ધ, તર્પણ તથા તીર્થસ્થાન ઉપર બહુ અદ્ભુત વ્યાખ્યાન આપ્યાં, જે ત્યાંની પ્રજાને અમૃતની વર્ષા સમા લાગ્યાં હતાં. પંડિતજીનું આશ્લિક ઠમ નેહને પણ આશ્ચર્ય પામતાં. લોકોએ તથા અનેક મોટા અમલદારોએ પંડિતજીની કલ સાથે માનપત્રો આપ્યાં, તેમાં જણાવ્યું હતું કે અમે

૨૪૬ :: જા. મા ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

આજ સુધી આવાં અપૂર્વ આખ્યાનો સાંભળ્યાં નથી, તથા આવી રમણશક્તિ દેખી નથી. કલિકાલમાં આપ ધર્મના મોટા રક્ષક છે એમ અનેક પ્રશ્ન સાં તેમાં કરી હતી.

(૧૦) શેઠશ્રી હરજીવનદાસ તંરડેની ભેટ

શેઠ હરજીવનદાસ વસનજી મણિયાર સં. ૧૯૫૨માં સખ્ત માંદા હતા. તે વખતે તેમની ઇચ્છાથી તેમનાં પત્ની સધાબાઈ, જીએ જામનગરના દિવાનનાં પુત્રી હતાં, તેમણે પંડિતજીને બોલાવ્યા તે શ્રીનાથજીની જીવી, વેદ, ત્રિંચણ તારાપોરવાળી વાડીને લાંબું મંદિર પંડિતજીને ભેટ ક્યું. તે આપતી વખતે શેઠશ્રીની એવી અભિલાષા હતી કે પંડિતજી વિદ્વાન હોઈ, વિદ્યાવૃદ્ધિમાં વિશેષ શ્રમ લે છે, તથા પોતે આ તેમને ભેટ કરે છે. પંડિતજીને પામે બોલાવી શેઠે ક્યું કે “પુણિમાર્ગમાં મને મદદા છે, તેમાં પણ આપ ઉત્તમ વિદ્વાતા ધરાવનાર છો, માટે આપમાં મને વધારે શ્રદ્ધા ભક્તિ છે. ત્રિંચણમાં આવેલું મારું મંદિર તથા વાડી હું આપને અર્પણ કરું છું” તે વખતે ત્યાં અનેક વિદ્વાનો તથા સંભાવિત ગૃહસ્થો હાજર હતા. તેમણે શેઠશ્રીના આ કાર્યને અનુમતિ આપી ધન્યવાદ આપ્યો હતો. પછી શેઠશ્રી પાંચમા દિવસે વિદેહ પામ્યા. પાછળથી આખીજે વાતમાં કંઈ પ્રપંચ રમાઈ ગયો તે પંડિતજીને આપેલાં સર્વ ભેટની વાત જાણી દેવામાં આવી. આ પછી પંડિતજી ૩૦-૮-૬૬ના રોજ શ્રીગોકુવેશજી મહારાજ માંદા હોવાથી જીનામઢ પધાર્યા. તે વખતે ગો. બ્રહ્મવિહીનંદનાચાર્યજી તથા કેટલાક સંભાવિત સંજ્ઞાનો પંડિતજીને વળાવવા માટે આવ્યા હતા. ત્યાં જઈ પછે ધર્મપ્રેમી સમાજમાં સારો ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. આ વખતે રાજશ્રી લીલામાં પધાર્યા. ત્યાગ્યાદ નિ. લી. સ્થ મહાગજશ્રીના ૬૦ સત્યમામા દાગી ગયાં. તેથી પંડિતજીને જીનામઢ આવવું પડ્યું. અહીં વડુજી ૪-૨-૬૭ના રોજ બાર વાગે લીલામાં પધાર્યા. તેમની દિવા પછુ પંડિતજીએ કરી હતી.

હીરકમહોત્સવ

જુનાગઢથી આવ્યા પછી પંડિતજીએ દંડતા ને વિવેક, વૈરમ-કદયાણ, શ્રીવલ્લભાચાર્યનું જીવન એ વિષેનાં વિવિધ વ્યાખ્યાનો આપી શુદ્ધમોદિય સભાના આશ્રયે જુદા જુદા સમયે આપવા માંડ્યાં. તે દરમિયાન લખ-તરનરેશે ધણી આગ્રહથી પંડિતજીને લખતર તોડાવ્યા. મહારાણી કરજી-સિંહજી બહુ ભાવિક અને મર્મગ સંપ્રદાયી હતા. તેમણે શ્રીજીની જ્ઞાન ચક્રાવવાને મોટો મનોરથ જેક વદ ૧૨ના શુક્રવારથી આરંભી ચાર દિવસ સુધી કર્યો. પંડિતજી રાજાજીના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ લખતર પધાર્યા. તે વખતે રટેયન ઉપર પાટવીકુંવર, બીજા રાજકુમારો તથા સંભાવિત ગૃહસ્થોએ વાજિત્ર અને કળશ સાથે સામૈયું કરી, પંડિતજીનો ભારે સત્કાર કર્યો. પંડિતજીએ પણ આ ઉત્સવમાં હળરો વૈજ્યવો તથા રાજકુટુંબના માણસોને સારો ધર્મજોષ આપ્યો.

ઝાગણીસમા સિકામાં ભારતવર્ષમાં અત્યંત અચ્છાંતિ હતી. અંગ્રેજો કાવાદાવાથી મરાઠા, મોગલ, રજપૂતો તથા બીજાઓને પરાજિત કરી, ભારતવર્ષના ધણી થઈ પડ્યા હતા. વળી તેઓમાં ધર્મદેય હોવાથી ભારતીય પ્રજાને બહું સોસલું પડ્યું હતું. આ અસંતોષથી સને ૧૯૫૭માં અંગ્રેજ કંપની સામે મોટો બળવો પ્રજાના અમુક ભાગે કર્યો. આ બળવો કંપની સરકારે બહુ મુશ્કેલીથી દબાવ્યો. ત્યારથી કંપની સરકારનું રાજ ગયું ને ઇંગ્લેન્ડના રાજા ભારતવર્ષના રાહનશાહ ગણાવા લાગ્યા. આ વખતે ઇંગ્લેન્ડની ગાદી ઉપર મહારાણી વિક્ટોરિયા હતી. આ રાણી બહુ બહી, કુનેદયાળ હતી ને પ્રજા તરફ મમતાવાળી હતી. તેણે ગાદી ઉપર આવ્યા બાદ બહુ શાંતિભરી નીતિ અપનાવી, પ્રજાના મન જીતી લેવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. મનુષ્ય માત્રને

જે ધર્મ પાળવો હોય તેમાં રાજ્ય તરફથી દસ્તખેષ નહિ થાય તેવું તેણે જાહેર કર્યું. વગી યુદ્ધ વગેરે નાખૂદ થયેલાં હોવાથી પ્રજાનું મન વેપાર ઉદ્યોગ તરફ લાગ્યું હતું. તેના પરિણામે મુંબાઈનો વેપાર-ઉદ્યોગ બહુ વધ્યો હતો ને મુંબાઈવાસીઓ માલદાર બનતા હતા. આમ ઉપરની સ્થિતિ રાણીના રાજ્યમાં સારી રીતે પ્રસરી હતી. આ વખતે રાણીને રાજ્ય કરે ૬૦ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી આખા ભારત-વર્ષમાં મહારાણીની કાયમંડ જ્યુબિલી (હીરક મહોત્સવ) બહુ ભગ્ય-રીતે ઉજવાયો હતો. ને મુંબાઈએ તો તે અંપૂર્વ રીતે ઉજવ્યો હતો. પંક્તિજી પણ મહારાણીઓના પૂજક હતા. તેમણે આ ઉત્સવ અંગે આશીષ આપતાં વેદવિદ્યાનો પ્રચાર થાય તેવી માંગણી કરી હતી. ને નીચેની કવિતા એક મોટી સભામાં એમણે ગાઈ હતી.

ભરત જૂમિનાં ભાગ્ય ભલું છે, જૂખ લીખ લય ભાગો,
જીતો જીરે જીમનથી જન્મતિ, તમ જય જન્મમાં જાગો.
પ્રથમ હતા અહીં યવન જીવનપતિ, જોર જીલ્લમ કરનારા,
જખ્ખર જમાવ જમાવી જન્મમાં, જન જીવન હરનારા,
તે સમય અહીં પરમ ધર્મનું, કરમ નરમ દર્શાયું,
ધૂમ ધામ ધધિલ ધેરા તણું, ધોરણ ધરા-ધરાયું.
સખ્ત વખત એ ગયો ન્યારથી, તખ્ત તમે શોભાવ્યું,
લાખો લેખે લોકોનું દિલ, લક્ષ લઈ લોકાઓનું.
પરમ પ્રેમ પ્રભ પદ-પામો, પેખી પુત્ર પ્રમાણો,
માત મળી મનમાની માની, મનુજો મોલો માણો.
મહિ માલિક ચર્ચ મનમાં માનો, મોટી મમતા માયા,
અને મન પુજ પ્રભ ઉજગર, જીભ અમર તરુ છાયા.
વેદ વિગેરે વિદ્યાવાણી, વિનય વિવેક વધારો,
જીતી જગત જન નીતિ પ્રીતિથી, નીતિ રીતિથી વારો.

ત્યાર બાદ આ ઉત્સવ અંગે તા. ૨૨-૬-૧૯૭૧ના રોજ વિદ્યા-લક્ષ્મી પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને સંઘાગોષ્ઠીની સભા મંચી. આખી

પાઠશાળાને વિજ્ઞાની દોવાયો સજ્જારવામાં આવી હતી. આ સમાર્પણના જ પ્રસિદ્ધ સદ્ગૃહસ્થો ને યાચીઓ હાજર હતા. તે વખતે પંડિતજીએ વિદ્યા અને સુખ્ય કરીને પ્રાચીન વિદ્યા માટે મહારાણીજીના રાજ્યમાં જે પુષ્ટિ મળી છે તે સંબંધી લખાણથી ચર્ચા કરી હતી. પછી શ્રી. મંજળદાસ જમનાદાસે એક ઠરાવ નીચે સુખ્ય મૂક્યો જેને રા. વિઠ્ઠલદાસ રાજરામે ટેકા આપ્યો હતો. તે ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

“અમે પંડિતશ્રી ગદુલાલજીએ સ્થાપિત વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને સહાયકો મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાની કૃપામંડળનું બિંદી પ્રસંગે એકઠા થયા છીએ. મહારાણીશ્રીના પ્રતાપી રાજમાં પ્રાચીન વિદ્યાની ઉન્નતિ થઈ છે અને સંસ્કૃત વિદ્યાને ઉત્તેજન મળ્યું છે, તેની પિંજણ આ પાઠશાળા કરે છે, અને ઇચ્છે છે કે આનાથી અધિક મહારાણીશ્રીની સરકાર આપતી રહે અને શ્રી ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે મહારાણીશ્રીનો જ્યજ્ઞ્યકાર થાય અને તેઓ ભાગ્યે વખત સુખમાં રાજ્ય કરે. આ સાથે શિક્ષણ પદ્ધતિનું પુસ્તક જે પાઠશાળાએ આ પ્રસંગ માટે તૈયાર કર્યું છે તે સાર મોકલાવે છે. ત્યારબાદ મહારાણીજીને તારફારા વિજ્ઞાપન કરવાનો ઠરાવ થયો તથા શિક્ષણ સંબંધમાં જે લેખ થયો છે તે આ પાઠશાળા તરફથી મોકલવા નિશ્ચય કરી, પાઠશાળાના સંસ્થાપક શ્રીગદુલાલજીનો ઉપકાર માની વાનિજના કળ્પો અને મધુરજ્વલિ સાથે આ સજ્જા વિસર્જન થઈ હતી. આ ઉત્સવ ત્રણ દિવસ થયો હતો, ને પંડિતજીએ સ્વતંત્ર રીતે એક તાર તથા આનંદ મહારાણીશ્રીને મોકલ્યા હતાં.

છેલ્લો વિહાર

સં. ૧૬૫૩માં મુંબાઈમાં બ્યુબોનીક પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો હતો. આથી લખતરના જગવદીય મહારાજાએ પંડિતજીને લખતર આગ્રહપૂર્વક તેડાવ્યા. તેથી પંડિતજી એવા તથા પુસ્તકો સહિત અત્રે પધાર્યા. મહારાજાએ પંડિતજીની આગતા સ્વાગતા બહુ સારી રીતે કરી. ત્યાં થોડા માસ રહી સં. ૧૬૫૪માં કાર્તિક માસમાં પંડિતજી સહકુટુંબ લાવનગરમાં વૈશ્યોને ઉપવિત સંસ્કાર આપવા પધાર્યા. અહીંના મહારાજાએ પંડિતજીનો સારો સંસ્કાર કર્યો. આમ તો આખા કાઠિયાવાડના બધા રાજાઓ પંડિત-શ્રી માટે માન ધરાવતા હતા. તેમાં જુનાગઢના નવાબે તો પંડિતજી જુનાગઢ પધારે ત્યારથી તેમનો બધો ખર્ચ રાજાની તિજોરીમાંથી પાડવા ગોઠવણ કરી હતી. વળી જુનાગઢ પંડિતશ્રીનું પ્રાચીન નિવાસસ્થાન હોવાથી તે પ્રત્યે તેમનું સ્વદેશ જેટલું મમત્વ હતું. ઉપરે ગો. શ્રીગોકુલેશજી જ્યારે નિત્યસીલામાં પધાર્યા, ત્યારે મહારાજાશ્રીની કમ્પ્લા મુજબ પંડિતજીએ જુનાગઢની હવેલીની બ્યવસ્થા કરી હતી. ને આ વખતે વર્ણાશ્રમ ધર્મ બ્યવસ્થા ઉપર દસ દિવસ સુધી બ્યાખ્યાન આપ્યા હતા. આ બ્યાખ્યાનો સં. ૧૫૫૪ના પોષ સુદી ૧૪ પૂર્ણ થયા, ત્યારે ત્યાંના સમજન-સમૂહ-જેમાં રાજાના મોટા મોટા અમલદારો, સાસુઓ હતા-તેમણે જુનાગઢનો ઉપકારપત્ર કરી બહુ ડાન આપ્યું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “એક વક્તાનું એક બ્યાખ્યાન . . . ૫છી ઉત્તરોત્તર તેનાં બીજાં બ્યાખ્યાનો રચિકર થવાં અશકય તેને બદલે આપનાં બ્યાખ્યાનો દરજે દરજે યન્નવતામુપૈતિ તદેય રૂપં રમણીયતાયાઃ એ પ્રમાણે પ્રતિદિન અધિકાધિક રુચિકર થઈ

પડ્યા છે, કે જેથી સખ્યાનધ સદૃશરચોએ પોતાનો દશ દિવસ સુધીનો સાગનો સમય આનંદાવેશમાં કયા માણ્યો એ ખગર પણ પડી સડી નહિ, અને પ્રતિદિન જનસમૂહ વધેને જ જોવામાં આવ્યો છે આને વ્યાખ્યાન સમાપ્તિનો સમય આવવાથી અમે સર્વ ખિન્ન અને આપના વિરહના અસહિષ્ણુ થઈ ગયા હોયે.

પકિતજી ભાવનગર પધાર્યા ત્યારે તેમને પાંચ સાત માસની એક પુત્રી હતી. પુત્રીના જન્મ પછી પકિતજીના ધર્મપત્ની સુતિકા શાગથી પીડાતાં હતાં, ને ભાવનગર આવતાં રોગે જરા વધારે જોર કપું. તેથી તે સમયના લોકપ્રિય પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ઝડુભટ્ટજી ભાવનગરમાં હતા તેમના ઉત્તમ ઉપચારે આલતા હતા વગેરે પકિતજીનું શરીર પણ દિનપ્રતિદિન લોચ થતું જતું હતું, પણ તેમની અહર્નિશ મેવા વગેરે પ્રવૃત્તિમાં એકનગ્નતા નિદાણી ઠાઈને ખ્યાલ ન આવ્યો કે હવે થોડા દિવસોમાં પકિતજી આ નાટ્ય સમાપ્ત કરશે પકિતજીએ ઠાઈ દિવસ પોતાના શરીરને સારા પોષણ, ઉપચાર કે લૌકિક સુખ આપી પણાયું ન હતું તેમનું શરીર અમરફ દયા ઉપર નિર્ભર હતું પકિતજી પણ જાણી ગયા હતા કે હવે તેઓ થોડા સમય માટે આ જૂનમ ઉપર છે જુનાગઢમાં દશદિવસ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યાં ત્યારે તેમણે આ વાત કહી હતી કે “જુનાગઢ એ મારા માતામઢ કુટુંબનું સ્થળ, તેથી મ્હારો સ્વદેશ હોવાને લીધે આ સ્થળ અને આપ સર્વ ઉપર મને મોટું માન છે પારાવાર એટલી વાત એ છે કે મારા માતામઢ કુટુંબના છેલ્લા પ્રતીપરૂપ મારા ભાઈ ગોસ્વામી શ્રીગોપુનેરાજી ભાષના પધારી જવાથી હું પાંચ વિનાના પળી જેવો નિરાધાર થઈ ગયો છું x x x એક વખત એવો હતો કે નગર, જુનાગઢ, પોરબંદર એ ત્રણે સ્થળોમાં મારા કુટુંબની રાજ્યવત્ સ્થિતિ હતી તે બધા વિદિહ થતા ગયા x x x હવે આ વિભાગમાં મારે કોની પાસે આવવું ? મારે મારા પોતાના જ ઘર

૨૫૨ :: બા. મા ગદ્યસાહસ્યુનું જીવન અને સાહિત્ય -

દેશ અને દેસી બાઈઓને છેલ્લી જ વખતનો મારો આ મિલાપ હોય એમ મને લાગે છે. હવે મારું જીવન પણ અર્થ નેવું છે અને તે પણ વિશેષ ચાલવા નેવું નથી જ, માટે આપ સર્વ મારા સ્વદેશી બાઈઓની આ છેલ્લી મુલાકાત સમયે હું એટલું માત્રી લઉં છું કે, હવે હું મથું ન મથું તોપણ મને તમારો આહીનો ગણી, આ કાળસેપ કરાવ્યા માટે ક્ષમા કરશે. વળી મુંબઈમાં પોતાનું મંદિર, પાઠશાળા વગેરે માટે પોતાના વિસ્વાસુ બક્ષીને જણાવતા ક્યાં હતા, ને તે પ્રમાણે વીલ કરાવ્યું હતું. આમ ચારે તરફની ચોક્કસાઈ પંક્તિઓએ કરી લીધી ને બાવનગરમાં રહેવા લાગ્યા. આવી પ્રતિ જતાં અહીં પણ સેવા વગેરે કાર્યો તથા વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ બરાબર ચાલતી હતી. આવી એક સભા શામળદાસ ડાહ્યાજીનાં રાખવામાં આવી હતી, જેમાં ડાહ્યાજીના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. જમશેદજી ઉનવાલા, સંસ્કૃત શ્રી. શ્રી જયપ્રકાશદાસ કલિયા, દિવાની ડાહ્યાજીના આચાર્યશ્રી મોતીલાલ સદાશાસ, સંસ્કૃત પાઠશાળાના શાસ્ત્રી બાનુદાસ દરિયાંદર, શાસ્ત્રી નર્મદાસદાસ દામોદર તથા બીજા ડાહ્યાજીના પ્રિયેશ્વરો હાજર હતા.

અહીંના શતાવધાનમાં ચૌદ વાગ્યા સખી હતી. ત્યારબાદ સંસ્કૃત કાવ્યમાં વિનોદ ચાલ્યો હતો.

(૧) પ્રથમ શ્રી. જયપ્રકાશ કલિયાએ દરિયાંદરમાં અંતઃકરણના સ્વરૂપનું વર્ણન માગ્યું હતું તેથી પંક્તિઓએ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કયું હતું.

સકલકરણોત્કર્ષ ધત્તેડણુમાગ્રમપિ સ્થવં
 ક્વચિદપિ મહોદારં સારં સ્તહંદગસન્મતમ્ ।
 પરમપરમોદારયં શક્તિં કરોતિ નિર્સર્ગતો
 મન દ્વદમદો મીમો દેવઃ સદા સ્વતનું ગતઃ ॥

અંતઃકરણ પોતે અણુમાત્ર છે. તે જતાં સર્વ ઉદ્વિપેના ઉત્કર્ષ ને ધારણ કરે છે. ડાહ્યાજી કહ્યું સર્વમાં ચાર તથા ઉદારરૂપે વિદ્વાનોએ માનેવું છે, સ્વભાવથી પરમ ઉદાર, મોટી શક્તિને

કરી શકે છે. તેથી જાણે મન આ શરીરમાં રહેલ મહાન દેવ હોય તેવું જણાય છે.

(૨) શાસ્ત્રી નમંદાસ કરે મશકદશનમધ્યે હસ્તિનઃ સચ્ચરન્તિ મન્મથરના દાંતની વચમાં દાંથીઓ ફરે છે. આમાં ગીતું વર્ણન આવવું જોઈએ. એમ પાદપૂર્તિ માગી.—

માલિની છંદ—

જગતિ રણગતા યે ચણ્ડવીર્યાશ્ચશૂર
પલ્લુ યતિમતિભાજો યે ચ દિવ્યાન્તરસ્થાઃ ।
સપદિ સુવશગાસ્તે સ્ત્રીઋટાક્ષાન્તપાતા
મશકદશનમધ્યે દન્તિન સચ્ચરન્તિ ॥

પ્રચંડ વીરવાળા જે શાસ્ત્રી પુરુષો રણયુદ્ધમાં રહે છે, તે જોઈએ વૈરાગ્યથી સમગ્ર જીવિને ધરનારા છે તેઓ પશુ સ્ત્રીના કટાક્ષની પાસે વશ થઈને રહે છે તેથી તે દાંથીઓ મન્મથરના દાંતના વચ્ચે ફરે છે તેની માહક છે.

(૩) આ પછી કાલિયાવાડી પ્રજાનું સ્વઆવવર્ણન તથા કારન્દાઈનનું વર્ણન માગવાથી તેમણે કહ્યું પણ તે એટલું ઉતાવળથી બોલ્યા કે તે લખી શકાય નહિ.

(૪) શાસ્ત્રી કુણ્ડાસ કરે શ્રુતિરમૃતિ પ્રમાણે સંકરની સ્તુતિ સમૃત્તમાં કંવા કહ્યું.

પ્રહર્ષિણી વૃત્તઃ

તં વંદે સકલસુખસુરૈર્વિદ્યમ્
હ્યુત્કર્ષ કિલ સકલશ્રુતિષુ યસ્ય ।
ઈશાનઃ સકલજગત્સુ વૈહિનાં ચ
સ ધ્યેયો મમ હૃદયે સદા વૃણાલુઃ ॥

૨૫૪ :: ભા. મા ગદ્યસાધનું જીવન અને શાક્તિ

સર્વ સુર અસુરોને વંદન કરવા ચેત્, અને જેનો સર્વ શુભિ રમ્યતિઓમાં ઉત્કર્ષ વર્ણવેલો છે એવા સર્વ જગતના પ્રાણીઓને નિયમમાં રાખનાર દયાળુ ચંકર સદા મારા હૃદયમાં ધ્યાન કરવાને ચેત્.

(૫) શાસ્ત્રી નર્મદાચંકરે કહ્યું મજોદાશ્વમાહત્વ પ્રવિષ્ટો મૂપકાલયમ્ હાથી ધોડા ઉપર ખેતી ઉંદરના દરમાં પેડો, તેવું વર્ણન કરે.

શત્રુરન્તિરવાકુલપદામ્યો લિખિતો દુતઃ

મજો દાશ્વમાહત્વ પ્રવિષ્ટો મૂપકાલયમ્ ।

કોઈ ચિત્રકારે હાથીના દાંત ઉપર ચરણે લગાડી રહેલા અંધસાથે કોઈ સુખદ ચિતરેલો હતો. તે ચિત્ર લઈને ઉંદર દરમાં પેડો. આવા રસ આપનારા ધન્યા પ્રશ્નોદર થયા. પછી સામાજી (પંડિતજી)એ કહ્યું કે હવે મૂપ અસ્ત થઈ ગયો મારે સર્વની પ્રમ્દા હોય તો સભા વિસર્જન કરીએ.

આથી તે વખતે શાસ્ત્રી નર્મદાચંકરે એક અંરજીત શ્લોક પંડિતજી મારે બનાવ્યો.

માર્તેન્દ્રસ્ય મનસ્યમૂત્સપદિ, મૈ દૈવી સુપૂર્ણા ક્રિયા

નષ્ટં વાહ્યતમો મદીયકિરણૈરસ્તં પ્રપામિ હૃદયમ્ ।

માર્તેન્દ્રશુભમારતસ્ય જગતિ ઘીમાન્ ગદુલાલક્ષિત્

સત્તેજસ્વિશતાવધાનકિરણૈરુચોતતાં સંપ્રતિ ॥

અસ્ત પામતા એવા સૂર્યના મનમાં વિચાર થયો કે હવે મારી દિવસની સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થઈ રહી છે. તેમ જ મારા કિરણોથી બાહ્ય અંધકાર નાશ પામી ગયો છે, તો હું હવે અસ્ત પામી જઈ બને. આ જગતમાં આરતમાર્તક મીંગદુલ્લસજી પોતાના તેજસ્વી એવા ચતાવધાનરૂપી કિરણોથી અંતરના અંધકાર દૂર કરી હાથ

ઉદય પામ્યા કરા.

ભાવનગરમાં પંડિત ગદુલાવજીનો આ હેલ્થો સભાવિનોદ હતો. પ્રજાની અકસિત કથા કોઈથી જાણી શકાતી નથી. પંડિતજી પણ સર્વના અસ્તપેડે અસ્ત પામી ગયા. આપણે જાણીએ છીએ કે તેમનાં જી ખીમાર હતાં ને તેમના જયરાની આશા ન હતી. તેમાં સં. ૧૯૫૪ના માગસર સુદી ૮ શુક્રવારની રાત્રે પંડિતશ્રીને વિશેષ જ્વર ચઢી આવ્યો. તે તખ્તે વૈદરાજ ઝંકુ બઢજીએ આવી, તેમને ન્હાવાનો નિષેધ કર્યો. તે પરથી પંડિતજીએ માત્ર એક જ ઉત્તર આપ્યો કે “મારી ખાત્રી છે કે હવે આ દેહ રહેશે નહિ, માટે મને અવસાન સમયમાં ધર્મત્યાગની સલાહ ન આપો, અને આથી ખીજી રીતે આપને ખાત્રી થતી હોય તો મને સમજાવો.” ઝંકુ બઢજી આ વિષે શું ખુલાસો આપે? માત્ર ઔષધ આપીને મુકામે ગયા. પંડિતજીએ અવસાનને ઉચિત કેટલીક ધર્મક્રિયાઓ સ્વતઃ કરી, છતાં, આ જાનાવનો કોઈને વિશ્વાસ હતો જ નહિ. પાછાં દાદ અને તાવ સાંત થયાં પછી અષ્ટમીને દિવસ સાંજની સેવા તથા આહ્નિકને માટે ન્હાયા ને આહ્નિક પૂરું કર્યું. સુદી નવમે તેમની પ્રકૃતિ વિશેષ સિધ્ધિ દેખાવાથી તેમની પાસેના લોકોએ લુનાગઢ, મુંબાઈ, નાથદ્વારા વગેરે સ્થળે ખજર આપવા બહુ પ્રાર્થના કરી, પણ પંડિતજીએ સર્વથા ના પાડી, ને પામેના લોકો પામે દાન વગેરે સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં. પછી ધીમે રહીને તેમની પાસે રહેતા દિવ્યો અને ખીજ સજ્જનોને કહ્યું કે “શરીરનો બેરોસો નથી, જ્યારે પરિણામ જાણાય ત્યારે તમારે શાંત તથા અમારી યાત્રિના સ્થાન પ્રમાણે આ સર્વ વિધિ કરવો.” આ સાંજથી જ્યાં લોકો ગજારાવા લાગ્યા. પણ પંડિતજીએ સર્વને મીઠાં વચનો કહી શાંતિ આપી. પછી ગરબના બારેક વાગે પોતે જપપાઠના દર્શાસન પર પદાસનથી બેસી, સર્વ બ્યવહારનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો. માત્ર તેમના મુખથી બ્રહ્મવન્નામની અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી નીકળી. પંડિતજી બેડે બેડે પ્રાંક કરતા હતા.

૨૫૬ ॥ જા. મા ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

જાણે, તે આ જગતમાં ન જ હોય તેમ તેમને મને તે બાંધીને
માણસ મને તેટલું બોલાવતો હતો જાણે તેમને તેની બસર જ
થતી ન હતી. પછી સિંધો તથા બીજા ગાંધીઓ નહાઈ તેમની
પાસે સાવધાનીથી બેઠા અને શરીર તપાસતા રહ્યા. પાછલી રાતે
હજારે હજારે શરીર શીતલ થવા લાગ્યાં. પણ પંડિતજીનું હસ્તિમરણ
તો આજુ જ હતું, અને તેઓ જેમના તેમ ગિરાજેલા હતા.

પંડિતજી જેવા માણસ, મહાનુભાવ અને શિષ્ય અને આશ્રિતો
પ્રત્યે માનપથી પણ અધિક પ્યાર રાખનાર બક્ષિતની આ સ્થિતિ
ભ્રષ્ટ સિંધો સેજો અને પરિચિત લોકોનું હૃદય સ્થિર ન રહી
શક્યું, તેથી પ્રથમથી પંડિતજીનો નિષેધ જાણે બધું પ્રવાહ અને
મગ્ન સ્વરોધી તે સ્થળ બાંધે થઈ ગયું.

બીજી બાજુ તેમનાં પત્ની પણ, જેમ જલાલચતુર્ જલ સમાતાં
મત્સ્ય નિલેષ્ટ થવા લાગે તેવી સ્થિતિમાં અધિક બેમાન થયાં.
પંડિતજીને જ્યારે ઉવટની સ્થિતિ જણાઈ ત્યારે તેમની આંતર
પ્રમાણે તેમને ગોમથોપલિષ્ઠ અને કૃષ્ણસ્તુત સ્વર્ગમાં મેરી ઉપરથી
નીચે પધરાવવામાં આવ્યા. જૂથપત કમવતા મુધીમાં તેમના મુખમાંથી
મંદમંદ હાસિનામાણે આજુ જ હતા તે બેઠા પણ હવે બધ થતી
માલુમ પડી અને સ્વપ્નમાગવિદથી લગવદ વચન.

નમોસ્તુતતાય સદસમૃત્યે સદસ્યદાક્ષિણિયોસ્તુતહવે ।

સદસનત્તે પુણ્યવ દાક્ષતે રહસ્યોદયુગધારિણે નમઃ ॥

‘જલ આ સ્ત્રોત ઉચ્ચારતાં તેમનો આત્મા જોતોડમાં આવ્યો
જો. આમ સં. ૧૯૫૪ના આગસ્ટ સુદ ૬ ની રાતે પંડિતજી
॥ જૂલપનો ત્યાગ કર્યો. તેમના વિદેહ યાત્રા સમાચાર જેમ
જેમ કેવાતા ગયા તેમ તેમ લાખો પરિચિતો તથા બસ બધ સ્વપ્નનો
ગોકમમ બની ગયા. ને સર્વ એક સ્વરે હૃદય લાખા કે પંડિતજીની
બોલે ઠાઈ રાતે પૂરી પડવાની જ નથી.

‘હવે ત્યારે પંડિતજીનો આત્મા ચાલ્યા ગયાના સમાચાર
 નિર્જીવવત્ થયેલાં તેમનાં પત્ની રુદ્રમાવતીને સાંપડ્યા ત્યારે તેઓ
 બેમાન થઈ ગયાં. તોપણ ધર્મ પ્રમાણે તેમના પતિનું સ્નાન
 કરાવવામાં આવ્યું તે તેમના સૌભાગ્યકંકણનો જાગ કરવામાં આવ્યો,
 ત્યારે તેઓ એટલું જ બોલ્યાં કે એ શું કરવા કરો છો? હું
 એમની સાથે જ જવાનો છું. એમ બોલી મૌન ગ્રહણ કર્યું તે
 બીજે જ દિવસે સાંજના સૂર્યાસ્ત સમયે એટલે માગસર સુદી ૧૧
 મોક્ષદા એકાદશીએ તેમણે અનુગમન કર્યું. આ વખતે પંડિતજીને
 આઠ દસ માસનો એક નાની પુત્રી હતી જીભાવનગરના
 ઠાકોર સાહેબ સર જાવસિંહજી ગઢાદુરે એ પુત્રીના દીર્ઘ કાળના
 પોષણ માટે તથા રોડિયા વર્ષાસન દ્વરત જ કરી આપવાનું
 ઓદાય જતાવ્યું. પણ થોડા માસમાં તે પુત્રી પણ પરલોક પ્રયાણ
 કરી ગઈ.

(૪૨)

પુણ્ય સ્મૃતિઓ

પંડિતજીના વિદેહ યયાના સમાચાર દેશભરમાં ફેલાતાં મુબારક જુનાગઢ ભાવનગર ઉમરેઠ વગેરે અનેક રથજોડે શોકસભાઓ દડતાલો વગેરે થઈ હતો મુબારકમાં કોવાળાને રૂનો જરથો, બહર પરનો અનાજનો વ્યાપાર તથા કંટાઓ, રૌર બગર, નોટ બગર, નુર બગર, ત્રણ કાપડ મારફીટો, જૂનેશ્વર ને માડવોની દુકાનો, શેઠ જોકતે ને કોટ સરકૃત પાસાવાઓ, દુર્ગાદેવો રકૂલ, વગેરે અનેક બગરો ને સરથાઓ નધે રહો હતો એ ઉપરાંત સદા બગર, જે કોઈ પણ વખતે મને તેવા મોટા માણસના મત્સ્ય માટે બંધ રહેતો નથી તે પણ બંધ નહોતો હતો. મુબારકના અને બીજા શહેરોના વર્તમાન પત્રોએ પંડિતજીના અવસાનના સમાચાર ઉપર મોટા અગ્રનેખો લખી પંડિતજીના પધારી જવાથી દેશની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને બપોર ફટકો પડ્યો છે, તે જણાવ્યું હતું ગુજરાતીમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ‘વિદેહરોના શિરોમણિ, ભારતમાર્તંડક, વેદાત્મકદ્વાર્ય, આશુ-કવિ, માહત્તમા શ્રી. મજીસાસજીના વૈકુંઠવાસના હૃદયભેદક સમાચાર મયા ગુરુવારે મુબારકમાં ફરી વળતા તમમ લેખોના મુખ ઉપ શોર્મ ધક્કા છવાઈ રહ્યો છે એ પંડિતજીના મંગલથી આર્યવિદ્યાનો એક સ્તંભ તૂટી પડ્યો છે. કવિનુનુરુ મન્નિદાસાદિકના અસાધારણ શીઘ્રમૃતિ અને અવધારણા તે આ નિસર્વ સમયમાં સત્ય થઈ છે આસોના મર્મવેતાનુ નિર્વાણ થયું છે. વિશ્વામિત્ર વણિષ્ઠ સમાન વૈદિક કર્મોદ્ધો મહર્ષિ’ અદસ્ય થયા છે, કવિ શ્રીપતિજી પેરે લેખક ભટ્ટાચાર્યે જૂલોક તજ દીધો છે, અભ્યાસત અને અતિથિઓનો કલ્પનુ આજ શુદ્ધ થયો છે વિદ્વાનોની કસોટી કરનાર વિદ્વાન જૂમિ પરથી ઊડી ગયો છે ધર્મચાર્યોના સિદ્ધાંતો

સમર્થન કરનારો મહાન યોદ્ધો અદૃશ્ય થયો છે. વિદ્યાનો વિલામ વિનાશ પામ્યો છે. મુંબઈએ જ નહિ પણ ભારતવર્ષે એક સ્તન ચુમાળ્યું છે.”

“આ વર્ષે ત્રણ મરણ મહા શોકજનક નીવડ્યાં છે. રા. ઝવેરીલાલ, જુહાપુરાના ને આ પંડિત ગદલાલજી. પંડિત શ્રીગદલાલજી એક મહાત્મા અને દેવી જીવ હતા. તેમના નામથી મુંબઈએ પણ પોતાના સૌભાગ્યનો વધારો કર્યો. આવા મહાત્માનું નિર્વાણ સાંજીની પાંચરનું હૃદય પીગળી જાય.” x x x

“તેમને પ્રાચીન સંસ્કૃત મંથોનો ઉદ્ધાર કરવાની, વૈદિક કર્મોના પ્રચાર કરવાની, હિંદુઓમાં ધર્મની ડેળવણી ફેલાવવાની, તથા રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય કળાવવાની બહુ કિતકા હતી. પોતે વૈદિક કર્મો કર્યા વિના જળી પણ લેતા ન હતા. ગત-દિવસ શાસ્ત્રસૌધિન અને ચિંતન ચાલુ હતાં. ભોજન ભોજનને ઠેકણે પડી રહેતું અને નિદ્રા પણ મિચારી પ્રતીક્ષા જ કર્યા કરતી હતી. કેટલાક દિવસો એવા જતા કે રતિ વીતી જઈને પ્રભાત થઈ જતાં ત્યારે પંડિતજી પુસ્તક વંચાવણુ બંધ કરતા હતા” x x x

“વિતાના પરોક્ષવાસ થયા પછી પોતે બપવહારના કામમાં વિશેષ ભાગ લેવા લાગ્યા હતા. તેમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયના આચાર્યોને સુધાગવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા. મોટા મહિના મહારાજ જીવનજીનું નામ આજે વિદ્યાનોમાં જો બોલાય છે, તથા દેવપ્રાનંદન આજે ડેળવાયેલા વૈષ્ણવોમાં માનપાત્ર થયા છે, અને તે મહારાજને શાસ્ત્ર ને શાસ્ત્રોચ્ચો તરફ અભિરુચિ થઈ છે, તે સર્વ પંડિતજીના મહા પ્રયત્નનું ફળ છે. x x x

પોતાના સંપ્રદાય પાછળ તન, મન, અને ધનને વ્યય કરીને સારી રીતે સેવા જમાવી છે. અને વજતોવખત પગમથાવત્રંખીઓના તરફથી થયેલા હુમલાઓથી સંપ્રદાયનું વારંવાર રક્ષણ થયું

૨૬૦ :: બા. મા મદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

છે. અને નવોન ત્રયો રચીને શુદ્ધાદિત સંપ્રદાયને પણ શ્રીમ્ સંપ્ર-
દાયોની પંક્તિમાં ગ્રહવાનું મોટું માન મેળવ્યું છે. x x x

“ પંડિતજીને ક્ષય હોવા છતાં પોતાના યોગ્યગથી ઈશ્વર
સેવામાં ને નિત્યાદિક કર્મ કરવામાં તથા લોકહિતાય કામમાં કા-
માળતા હતા. મહાત્માઓનાં ચરિત્ર બોધક અને અનુકરણીય હોય છે
કેમ કે તેઓના ચરિત્રનો ભાગ દેવી કથાઓથી ઘરપૂર હોય છે, જે
શ્રવણ કરવાથી પાપ દૂર થાય છે, કુષ્ટવાસનામાં બટકવું મન રિય
થઈ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળું થાય છે. ”

“ એમની વિદ્વતાથી સરકાર પણ વાકેફ હતી. આર્યધર્મ
સંબંધી કોઈ મોટો કાવદો ધડતા પહેલાં એમની સલાહ અને વિચાર
પૂછાતા હતા. પ્રો. દેવમેન, મોનોઅર વીલ્સન, પ્રો. પીટરસન, સર્
એડ્વિન આર્નલ્ડ, આદિ અંગ્રેજો પંડિત ભગવાનલાલ ઈશજી, કલકત્તા
હાઈ કોર્ટના ચીફ જસ્ટીસ અને સર રમેશચંદ્ર મિત્ર આદિ જે જે
વિદ્વાનોએ એમની મુલાકાત લીધી હતી તે સર્વે પંડિતો પંડિતજીની
અકલ્પ્ય અમોઘ શક્તિથી સાનંદશર્વમાં મગ્ન થતા હતા. ”

દેના બેન્કવાળા દેસાઈ દેવકરજી નાનજી રવચુરે બા. મા. પંડિત-
શ્રીના રમન્જીરે રૂ. ૫૦૦ કોટ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં બરી શાળાના
ઉત્તેજક બન્યા.

પંડિતજીનાઓએકવાસ નિમિત્તે મુંબાઈમાં તેમ જ ભારતવર્ષમાં
ધર્મી સમાજો બરાઈ હતી, ને શીક તથા રમારક્ષક માટે કમવ
થયા હતા. આર્યસુત્રમોદય સમાજના પ્રમુખ ત્રિમોવનદાસ વરજીવ-
નદાસ તથા શ્રી દારકદાસ ઓધવજીએ પંડિતજીના ઓએકવાસ
નિમિત્તે સમાજો બરી, રમારક કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી માધવ
બાગમાં એક મોટી સભા શ્રી શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજીના પ્રમુખપદે
બરાઈ હતી. તેમાં વૈષ્ણવો, દિંદુઓ ને જૈનોની દબરોની સખ્યા હતી
તેમાં મુંબાઈના બખોતા નામરિક ડોક્ટર બાલચંદ્ર નીમેનો કરાવ
સભા આગળ રજુ કર્યો હતો.

“પંડિતજીના મરણથી આર્થાવર્તને ન પુરાય તેવી ખોટ ગઈ છે. એમને પોતાના વિજયવંત અલૌકિક જીવનચરિત્રમાં ઉપદેશ ચરિત્ર તથા ધર્મ નીતિ, ગાંસારિક અને વ્યાવહારિક વિષયોમાં આ લોકની સ્થિતિ સુધારવા અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે તથા પરમાર્થમાં સ્વાર્થ સમજી આ લોકે ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યો છે. એવા સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માના મરણથી આ સભા રોગે કરે છે. અને તે માટે એક સાત્વનપત્ર એ મહાત્માના સંબંધીઓ ઉપર મોકલવો, એવો ઠરાવ આ સભા કરે છે.” આ ઠરાવને શ્રી. જમીયતરામ નાનાભાઈ દરિદ્રસે ટેકો આપી પંડિતજીના જીવન ને જ્ઞાન માટે બહુ સ્તુતિ કરી; પછી વધુ ટેકો મંગળદાસ જમનાદાસે આપતાં ગદગદ કંઠે તેમના ગુણો વર્ણવ્યા હતા. ત્યાર બાદ ભણીતા વિદ્વાન ડૉ. ભાંડારકરે પંડિતજીના જ્ઞાનબળ, સમરણશક્તિ તથા બુદ્ધિબળનાં વખાણ કરી જણાવ્યું કે “તેઓ વિદ્વાન હોવાથી ઠાકનું પણ માન રાખતા.” ને પછી તેમના સમારકકુંડ માટે ઠરાવ મૂક્યો. તે પછી આયોજકોના મુખ્ય મંત્રી શ્રી. સેવકલાલ કરસનદાસ, વડોદરા રાજ્યના દીવાન બહાદુર મણીભાઈ જરાલાલ, શ્રી અમરચંદ પરમાર, શ્રી લક્ષ્મીદાસ ખીમજી વગેરેએ પંડિતજીના સમારકકુંડ અંગે વિવેચન કર્યું.

છેવટે પ્રમુખપદથી આવ્યાઈશીએ જણાવ્યું હતું કે મરતી વખતે જેસો કંઈ સાથે આવતો નથી. માત્ર કીર્તિ પાછળ આવશે માટે પંડિતજીની યાદગીરી રાખવાના કામમાં પોતાની સક્રિય મુશ્મલ દિસે આપવાની સર્વેને દુઃ જવાબજી કરે છું. ”

આ પછી સભામાંજ ૭ સાત દબર રૂપિયા જરાવા.

જ્યારે પંડિતજીના ગોપીકવાસના સમાચાર શ્રીનાથદ્વારા મળ્યા ત્યારે તિનશાયતશ્રીને ધણ લાગી આવ્યું. તેમનું હૃદય ગુરુચરણના (આપશ્રી પંડિતજીને પોતાના ગુરુ ગણતા) અવસાનથી વિશ્રાંતિની

યદ ગયુ. તેમનો ગુરુચરણ પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ હતો. એટલું જ નહિ, પણ આર્થ વિદ્યા ને તેમાં પણ ખાસ કરીને વૈજ્ઞાન સંપ્રદાયના તત્ત્વવિદ્યાના જાણકાર અને સ્વધર્મના સુદૃઢ તત્ત્વોના જાણકાર, બોધક અને સ્વધર્મમાં સાચા શ્રદ્ધાળુ મહાત્મા તરીકે શ્રી લાલાજીની (શ્રી ગોવર્ધનલાલજી તિલકાચરની) પૂર્ણ પૂજ્ય શ્રદ્ધિ હતી. તેમની પાછળની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે થાય તે માટે આપશ્રીએ કરાવ કરી, લાયણો દર્શાવી, તથા ઔર્ધ્વદૈદિક ક્રિયા સ્વધર્મ મર્યાદા પ્રમાણે થાય તે માટે પંડિતજી સ્વજી કાલોદાસને લાવનગર મોકલ્યા.

પેટલાકમાં મે. દિવાન બહાદુર મણિલાલ જશભાઈના પ્રમુખ પણા નીચે સલા ભગઈ હતી. તથા આખા નામે હડનાલ પાડી હતી, ને જાણીતા ચાંદર વિદ્વાન શીદોરાલાલ મજબૂતજીદાસ ઓફ બી. એ. એફ. ટી. એસ. વગેરે તરફથી એક મોટું ફંડ કરી ભારત માતૃંક પંડિત ગદુલાલજી ધર્મિક પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી હતી. આ પુસ્તકાલયમાં શીશોફે પૌંચ હજાર પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં.

વૃન્દાવનમાં ગૌડ સંપ્રદાયના અનુવાધી શીરાધાયરજી ગોસ્વામી વગેરેએ પંડિતજીના સ્મરણમાં ગાળને પાણી પીવા માટે, પત્યરનો હવાડો રાસા લિન્ડ પાસે બંધાવ્યો હતો.

મેઘપુરથી પંડિતજીના શિષ્ય શાંત્રી રામજી અને સ્વામજી તરફથી ભારતમાતૃંક નામનું માસિકપત્ર શરૂ થયું. તેની રીતે પુસ્તક પ્રચારક મંડળી જેનું સંચાલન પંડિતજીના શિષ્ય રામદાસ કાશીદાસ મોદી કરતા હતા, તેમણે યોજાયેલ, ગીતાર્થ મહાભારત વગેરે પ્રગટ કર્યાં છે. તેમણે પંડિતશ્રીના સ્મારકમાં શીમાતરવ જનનર્મત ગજેન્દ્ર મોક્ષનું સ્તોત્ર નિત્ય પાઠ કરનારને વિના મૂલ્યે આપવા માંડ્યું હતું. વળી પંડિતજીની સંસ્થામાં શ્રીવિદ્યાદાસ રાજરામ દયાલે ભારતમાતૃંક સ્મારકમાં આર્થિક ધર્મ પત્રિકા બહાર પાડવાની શરૂ કરી હતી. જે લગભગ દર વર્ષે ચાલી હતી. વળી આર્થિક ધર્મ મુખા માસિક પણ પ્રગટ કરવામાં આયું હતું. તેની રીતે વૈજ્ઞાન વાર્ષિક પત્ર શાંદ ગુલામદાસ કરસનદાસ પ્રગટ કરવા લાગ્યા હતા.

આવી રીતે પંડિતજીના સ્મરણમાં અનેક સ્મારકો શરૂ થયાં હતાં.

(૪૨)

પ્રશસ્તિ કાવ્યો

પંડિતજીના ગોલોકવાસથી ભારતવર્ષના ધાર્મિક જનોમાં શોકની એક ઘેરી છાયા ફેલાઈ ગઈ હતી. તે તે શોકછાયા કાવ્યો રૂપે રફૂરી હતી. તે બધી જો એક જ કરી છપાવવામાં આવે તો એક દળદાર ગ્રંથ થાય, પણ તેમાંથી તેમાંની યોદ્ધિક પ્રશસ્તિ નીચે આપી છે.

શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર જામનગરના પ્રજોર નાગર અને ગુજરાતના એક શીઘ્રકવિ હતા. તેમણે પોતાની વિદ્યાશક્તિનો પરિચય કરાવી જામસાહેબની કૃપા મેળવી હતી. વળી તેઓ શાંકર વિદ્વાન હતા. પંડિતજી તેમના કરતાં કંઈક નાના હતા, છતાં શાસ્ત્રીજીનો તેમની પ્રત્યેનો આદર અદ્ભુત હતો. તેમણે પંડિતજી માટે શોકદર્શક એક સુંદર દશક લખ્યું છે.

- લાડ્યાર્ષતનૂજનુષ્ઠ ચ, ધનશ્યામાત્મજાતેશ્વરો,
વિદ્વન્મૌકિતકમાલિકોન્નતલમશ્વિખાચાતવિખ્યાતિયુ;
શ્રીગોવર્ધનપંડિતેષુ વિધિના, નીતેષુ વિશ્લેષકમુવપદ,
હા હા હંત હંતેવ સા સુજનતા, શાસ્ત્રગતા અદ્ભુતા (૧)
સૌજન્યામૃતસાગરેષુ કવિતા સાઆન્યસિદ્ધાસના-
ધિષ્ઠાત્ર પ્રવરેષુ પંચનદિ, સદ્વંશીકમુક્તાત્મસુ, શ્રીગોવર્ધન- (૨)
શ્રીરાધાહૃદયપ્રિવાદિકમલદ્વૈકમમાત્મસુ,
શ્રીભારતવર્ષદર્ષદ્વિધામાધુર્ધુર્યોક્તિયુ- શ્રીગોવર્ધન- (૩)
સદ્વિદ્યાસરિદન્ધિયુ પ્રણયિતા, પીયૂષપાયોધરે-
શ્રૌદાર્યોન્નવધૈર્ધામસુજનતપ્રખ્યાતસત્કીર્તિયુ. શ્રીગોવર્ધન- (૪)
નિરતમાનુષમાત્રમામૃતમહા કૂપારપારંજય,
પ્રત્યેશ્વર્યવિશ્લેષેષુ સદન્નપ્રણાપસરિશ્વરો. શ્રીગોવર્ધન- (૫)
શાસ્ત્રગત્વમનન્વનુસ્યમયવત્તાસા હતા વક્રગતા.

શક્તિઃ કાપિ મૃતૈવ સા સુકવિતા શક્તિશ્ચનૈસર્ગિકી;
 તે તેડ્યેપિ ચ સદ્ગુણાથ, સદ્ગુણઃ સૌદાર્દમુખ્યા દતાઃ
 શ્રીગોવર્ધન પંડિતેષુ વિધિના નીતેષુ વિષ્ણુઃ પદમ, (૬)
 તેષ્વદ્યાશુકવીશ્વરેષુ કમલાપ્રાણપ્રિયપ્રેમતઃ,
 સપ્રાપ્તેષુ રમાહલીશસદ્ગુણ ગોવર્ધનાખ્યેષ્વહો
 શુભકાઃ સત્કથિતામૃતાચ્છસરિતઃ સંતત્પ્રતાપાપદા
 વિદ્વાન્માનવશદ્સસુખદા, સચ્છન્દ્રસ્તોત્ત્વજ્ઞા. શ્રીગો. (૭)
 ન ત્વં માનવરત્નચૌર્ધકરણ્યપ્તાતેન તેન મુવમ્
 કાલેનાતિયમેન ભારતમદારાને બધાગ્ગારિતે
 ગોવર્ધનપંડિતે કિંચ ખિન્ના જ્ઞતાઽખિલા સામ્રત' ૯
 શ્રીમદ્ભારતમૃમિશ્રુણુ મયં શાસ્ત્રગરત્નાવસિઃ (૮)

હા નિષ્કલ્પ વિલપન પ્રવિધાપ કોટ્યાડપ્યેષાં તુ દુર્લભતરં મિલનં પ્રુનનં : ।
 આશાસ્મહે તદિદં કેવલમેતદેવ શ્રીચંદ્રચુડમલિનમ્પ સહસ્રવારમ્ (૯)
 પિત્રોશુરોશ્વપરમેશ્વરિહિરાયાઃ પાદાંશુભેષ્વમલયાડયલયા ચ ભક્ત્યા
 બાજન્મનો રચિતયા પરિવૃષ્ટ ઇસસ્તેભ્યઃ પ્રયચ્છત્તતરાં વર મોક્ષવક્ત્રમીમ્ ॥

(૨) શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાનના એક સમર્થ વિવેચક ચારીજી
 જગનનાથ અમરજીના હિદગાગે નીચે મુજબ છે.

માર્તંડેતિશયાવધાનવિધિના, ખ્યાતિં ગતા ભારતે
 શીર્ષં કામ્યવિધાનતથા સતતં શાસ્ત્રીયસંપત્તિનઃ
 જદ્વાચાર્યપદ્મજીવઃ શ્રુતિચિરરત્નપ્રેસરાઃ સંસેદિ
 બ્યાખ્યાનેષુ વિદ્યાવિનોદજનકા લાસન્મદાપંડિતાઃ (૧)
 તેર્દા । પંચનંદીતુપાદ્યમુતૈર્ગોવર્ધનાખ્યૈરદો
 સ્વર્ગવાસપ્રિયતા કૃના કિમધુના દૈવાદુષાલંબની-
 મમામૃતકવિતા લના સુજનના ચાન્તિગ્રતા સાગ્રનમ્
 ચાઅર્થપ્રિયતા ગતા સ્મૃતિરપિ પ્રામાણ્યમેવાશયત (૨)

જનાવધાનતાના વિધિવડે શ્રીમ કામ્યો કરવાની જાને હંગેદા
 શાસ્ત્ર સંબંધી સંપત્તિથી જોએ ભારતમૃમિર્મા માર્તંડ એવો પ્રસિદ્ધિને

પામેદ હતા, વેદાંત બદ્ધચાર્યના પદને ધારણ કરનારા હતા ને સભામાં આગળ પડીને વ્યાખ્યાનો આપતા હતા, ને વિદ્વાનોમાં વિનોદ ઉત્પન્ન કરનાર હતા, જેઓ મહાપંડિત હતા, તે પંચનદી ઉપનામવાળા ગોવર્દન નામના પંડિતે પોતે જ અને સ્વર્ગવાસ પ્રિય કર્યો ત્યારે હવે દૈવ વગેરેને ઠપકો આપવા આદિ ઉપચાર કરવાથી શું થાય તેમ છે ! કવિતારૂપ લના કરમાઈ ગઈ છે. સુગ્ધતા સાત યજ્ઞ છે, હવે શાસ્ત્રોમાં પ્રિયપણું જતું રહ્યું છે, સ્મૃતિ પણ પ્રમાણ કોટિનો આશ્રય કરીને રહી છે. (અહીં સ્મૃતિ શબ્દના અર્થ અદાર સ્મૃતિને સ્મરણ યક્તિ છે. તેમાંથી સ્મૃતિ યક્તિ પંડિતજી સાથે ગઈ, એટલે શ્રુતિ સ્મૃતિ ને પુરાણ વગેરે જે પ્રમાણે મનાય છે, તે પ્રમાણતાનો જ આશ્રય સ્મૃતિએ કરેલો છે. અથવા સ્મરણયક્તિ જતી રહી છે.)

(૩) તેવી રીતે આગાશે ગણેશ ચર્મા જેઓ ધૂંધ્યા નામના ગામમાં અગ્રજી શાળાના મુખ્યાચાર્ય હતા તેમણે શ્રીપંડિત ગદ્દલાલ પ્રચલિત નામે પચ્ચીસ શ્લોક વિરહના લખ્યા છે. શ્રીઆગાશેને પંડિતજીનો પરિચય પુનામાં થયો હતો. પંડિતજી પુના પધાર્યા ત્યારે શ્રીઆગાશે રૂક્મિ કાલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તે વખતે કાલેજમાં એક નાટકમાં ગૈરેપનો પાઠ ભજવ્યો હતો. ત્યારથી પંડિતજી તેમને ભવાનું મૈત્રેય એમ કહેતા.

આ શ્લોકો કવિ સિવાનંદ કૃત પં. ગદ્દલાલજી જીવન સ્મરણ અને સંપ્રદાય સ્વરૂપ નામના ગ્રંથમાં જાપવા છે. તે શ્લોકોમાં પંડિતજીની વિવિધ યક્તિઓનો સારો પરિચય આપ્યો છે. તેવી રીતે કવિ કાવ્ય રત્નાકર ધીનજીભદ્રજી ચર્મા જેઓ મથુરાના હતા, ને પુષ્ટિ-માર્ગના દુરંધર પંડિત હતા તેમણે તથા તેના જ બીજા દુરંધર પંડિત રમાનાથ બદ્ધ એમણે પણ પંડિતજીની પ્રચલિતના શ્લોકો લખ્યા છે. વળી પંડિતજીના શિષ્યો સોમકવિ નંદકિશોર ચાન્ની તથા વૈવર્યાચી માધવજી ગોપાલજીએ પણ પ્રશંસાના શ્લોકો કર્યા છે.

જેમ, સંસ્કૃત ભાષામાં પંડિતજી માટે પ્રશસ્તિશ્લોકો અનેક વિદ્વાનોએ લખ્યા છે, તેમ મુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પંડિતજીના મોઝોક-વાસનાં અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. શા. એમ. પી. ગાંધીએ હરિગીત છંદમાં એક મોટું કાવ્ય લખ્યું છે.

વેદાન્ત ભટ્ટાચાર્ય સીધ કવિ હતા સૃષ્ટિ મહી,
વિદ્વાન લોકની દૃષ્ટિમાં જોડું જ નેતું જડે નહિ,
સ્વર્ગવાસ થયા થકી તો આર્થસ્તંભ તૂટી પડ્યો,
પંડિત ધીમદુલાલજી સ્વર્ગે સદા સુખમાં રહો.

(૨) શબ્દાર્થસિંધુના કર્તા શ્રી. ભદ્રદાસ રાજરામ દક્ષાલ, જે પંડિતજીના પ્રિયશિષ્ય હતા તેમણે વિરહપદ્યોત્તી દોહરામાં રચી છે. જે જીવન સ્મરણમાં જખાઈ છે, તે વેળા થોડી કઠીઓ નીચે મુજબ છે.

ભૂ ભારત માતૃડનો, થયો અસ્તતો આજ
પંડિત મદુલાલજી, ગયા ગુરુ મહારાજ (૧)

× × ×
સૌરાષ્ટ્રે તો આપનાં, સૌરાષ્ટ્રે સન્માન
પામી સૌરાષ્ટ્રે થયા, આપ જ ભૂતધાન. (૧૬)

× × ×
માર્ગશીર્ષ શુભભાસ જે, શ્રીહરિતણી વિભૂતિ
અગિયારસ પણ મોક્ષદા, પામ્યા સંધ્યાપૂર્વ (૧૮)

(૩) શ્રી. ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસ બાટીયા એક સારા ધર્મપ્રેમી લેખક ને પુસ્તક પ્રકાશક હતા. તેમણે પંડિતજીના મોલોકવાસ નિમિત્તે સવૈયા લખ્યા છે.

વેદપુરાણ ન્યાય બ્યાકરણે જોતીય કવિતામાં નહીં મળ્યા,
એકદેશી વિદ્યામાં દિસે દમણાં દાંભિક પંડિત ધણા.
વિનય ઉદારપણાની સીમા સમઘષ્ટિ એવો નહીં કાંઈ
ઉત્તમ મધ્યમ દનિષ્ટ સરણુ માનપાન પામે સૌકાંઈ,

અતિથિને પાછા નવ વાળે, જનકદયાણુ સદા ચાહનાર,
સારે રસ્તે કોણુ ચાલાવે, અને વિચાર કર્યો કિરતાર;
આ શું બૂલ કરી જગદીશે, એ સમાન એકે નહી દાસ
બોલાવી નિઝ પાસે પાળિયો, જ્યમાં સૌને કરી ઉદાસ.

(૪) પંદિતજીની પ્રશંસાના કાવ્યો જૂનામઢમાં માનપત્ર વખતે
ગવાએલાં તેમાંની કડીઓ.

રાગ-કંઠવાણુ તિતાલ

ધર્મ ધુરંધરધીર વિભુધર, પરમ પુનીત મુતીતિપ્રવિણ
જગદુદ્ધારક ભીતિનિવારક, જાવસાગરતારક જનદીન
વેદશાસ્ત્રપત્ર શીઘ્રકવિ, શતાવધાની શુભશુભવંત
શ્રીયુત્ ગદુલાલજી શુભનિધિ જય જય જય ભારતમાતૈં

(૫) વસંત તિલકા:-

નાના પ્રકાર નરત્ન પરંપરાથી, આ છર્ણદુર્ગ ધરણી બહુ માન પામી;
તેને પ્રસિદ્ધ જગમાં ફરી આજ કાલે, વામદેવતા વપુ ધરી કરી ગદુલાલે
એણે પદપદ્ધતિ પૂરિત શુદ્ધ મર્મે, સતોષતા જગત જેમ મુખોધ કર્મે
આ છર્ણદુર્ગ જન મંડળને સ્વભાવે, સદ્બોધદાનથી કૃતાયં કર્યું સ્વભાવે
(૧) સરસ્વતી (૨) પોતાપણાએ (૩) પ્રકૃતિથી.

રાગ લલિત

(૭) શુભનિધિ શુર ગદુલાલજી, પ્રભુપદે ગયા પૂર્વ પારથી,
ભરતખંડનાં મંદ ભાગ્યનો, અરર અસ્ત થ્યો સર્વ દિંદનો (૧)

+

+

+

અખૂટ શાસ્ત્રનો કોય લૂંટિયો, ધરમનો ખરો રથંબ તટિયો
સરસ કાવ્ય શૃંગાર નષ્ટ થ્યો, અરર અસ્ત થ્યો સર્વ દિંદનો
મુતીતિ સત્ત્વનું તરવ તો ગયું સિદ્ધ મમત્ત્વ તો અસ્તઅસ્ત થ્યું,
કરદાન વિદ્વાન કર્યા ગયો, અરર અસ્ત થ્યો સર્વ દિંદનો

+

+

+

૨૬૮ :: ભા. મા મહુલાવજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

સતત ભક્તિની શક્તિ નાશ થઈ, અતિ ચમત્કૃતિ યુક્તિની ગણ
રસિનિધિ વિધિ શુદ્ધ શુ કર્મા, અગર અસ્ત થયો સૂર્ય દિ'લો.

આમ સંસ્કૃતને ગુજરાતી ભાષામાં પંડિતજી વિશેનો પ્રેમ બ્યક્ત
થયો. દતો. તેવી રીતે દિંદી ભાષામાં તે તે પ્રદેશના વિદ્વાનો અને
ધાર્મિક જનોએ અંજલિ આપી હતી. આ વિષે સદુપદેશમાર્ગ'ડના
ઉપોદ્યાતના આઠમા પાનામાં જણાવ્યું છે કે :

“ અને પંડિતશીના પરલોક મમનથી અખિલ જ્ઞાનવર્ષને થયેલી
શાશ્વત દાનિ માટે એકોદ્ધાર પ્રસંગે કાવ્ય અને લેખોદ્ધાર ભારતવર્ષના
અનેક વિદ્વાનોએ પોતાની સાગણી પ્રદર્શિત કરી છે. ” પણ કમસાગરે
તે બધનો સંગ્રહ ન કોઈ વૈષ્ણવે કે તેમના શિષ્ય કે સાહિત્યપ્રેમીએ
કર્શે. જો તે સંગ્રહ થયો હોત તો આપણને તે જ્ઞાનતના બધા મોટા
માણ્યમોના પંડિતજી વિશેના આદરભાવની રૂપરૂપ સમજ પડત.

(૪૨)

સાહિત્ય સેવા

“દયાનંદ સરસ્વતી, શાસ્ત્રી શંકરલાલ, મુદુંલાલજી એ આપણા સંસ્કૃતનાચાર્યો નવશિક્ષણના કૃમ નહોતાં. વેલી વેત્રી દૂધમાં ખરતા, મદામહેા પાધ્યાયની લેખનીમાંથી સંસ્કૃતનાં સરોવર નિર્ઝરતાં ને પુણ્ય સરોવરો સર્માં એ પાવનકારી હતાં.” પા. ૮૭ ચુરુદક્ષિણા-કવિ શ્રીન્દાનાલાલ.

પંક્તિજનું સામાન્ય જીવન આપણે જોઈ ગયા તે ઉપરથી રપજી માલમ પડે કે તેમના જીવનમાં ધર્મ અને સાહિત્ય વાણી તાણી રૂપે શું થાએલું હતું. લગભગ આગિયાગ વર્ષની વયે તેમનામાં પ્રકટરૂપે સાહિત્ય ને કાવ્યની ચમત્કૃતિ જન્મી હતી. તે અદ્ભુત યક્તિવાળી ચમત્કૃતિથી જરૂર જાયેલું સાહિત્ય તે કાળના હજારે સાહિત્યગ્રંથો ને ધર્મગ્રંથોની પ્રેરણારૂપ બન્યું હતું તેમનામાં સાહિત્ય લખવાનો તથા લખવાનો કેવો રસ હતો તથા તેના ધકનરમાં મહત્વનો ફાળો કેવી રીતે લખવાયો હતો તે બીના જાણવા જેવી છે. સામાન્ય રીતે પંક્તિજીએ પોતાના પિતાજી પાસે સહવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ પોતે જાણીએ છે કે.

શાસ્ત્રીરતનવરાહિત્યં નાડમુદૈન્વરય સાધનં કિલ મે
યદ્યથા સાભદયો નિજજનકં તં બજે ધનશ્યામમ્

સહસ્રકાંતમાર્તંક પા. ૪૪૬

મારૂં શરીર નવનથી રહિત હોવાથી, આજથી થતા કોઈપણ કાર્ય માટે હું યોગ્ય ન હતો, તથાપિ જન્મની કૃપાથી મને શાસ્ત્રરૂપી નેત્ર મળ્યાં, તે મારા પિતા ધનશ્યામ ભટ્ટજીને હું બહુ છું. આમ પિતાજી પાસેથી તેમણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. તે એવી રીતે કે આસોમાસની નવરાત્રમાં કોઈપણ નવો અંચ કે વિષય તેઓ દરવર્ષે લેતા ને પિતાજી પાસે સાંગિપાંચ શીખતા. સામાન્ય રીતે સન્નાતનો વિચારના વિદ્યાના ઉપાસકો તથા વિદ્યાર્થીઓ આસો સુદ ૬ કે તે પછીની મિતિથી

વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી ચારદા દેવીનું પૂજન કરે છે. મૂળ નક્ષત્રમાં સરસ્વતી દેવીની (મંચની) સ્થાપના કરવામાં આવે છે. પૂર્વાષાઢામાં તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે ને ઉત્તરાષાઢામાં તેનું અધિદાન દેવાય છે. ને શ્રવણ નક્ષત્રમાં તેનું વિસર્જન કરાય છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો આ પૂજન-વિધિમાં ખડતાં કોઈપણ નવા મંચનો આરંભ આ સમયમાં બાંધવા માટે કરે છે. પંડિતજી સરસ્વતી વિસર્જન કર્યા પછી દરવર્ષે નવો મંચ શીખવાનો આરંભ કરતા હતા. ને તે પોતાના પિતાશ્રી ધનસ્થામ ભટ્ટ પાસેથી શીખતા. ચર્યાતમાં કેટલાંક વર્ષો તેઓ ભણ્યા તે સમજી શકાય છે. પણ પંડિતજી જ્યારેતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ને ધર્મની જ્ઞાતા વાળા હજારો માનવોના સદ્ગુરુ થયા હતાં પોતાના પિતાજી વિદ્યમાન હતા ત્યાંસુધી (સં. ૧૯૪૨ સુધી) દરેક દરોરાના દિવસ સુધી તેઓ ગુરુમુખ નવો મંચ બાંધવાનો આરંભ કરતા હતા.

પંડિતજીના સાહિત્ય લેખનની ચર્યાત રૂઢિચુ સંપૂર્ણ નામના સંસ્કૃત કાવ્યથી થઈ. તે કાવ્ય તેમણે પોતાનાં એક સહાધ્યાયી પાને લખાવ્યું. તે મંચમાં શ્રીરૂઢિચુજીના વિવાહની કથાનું ગદ્ય ને પદ્યમાં સરસ વર્ણન કરેલું છે તેમાં તેમણે બુદ્ધબુદ્ધા વૃત્તો તથા અલંકાર યોગ્યતા હતા. આ કાવ્ય તેમણે પિતાજીને સંભળાવ્યું. તે સાંભળી નેમના પિતાજી હૃદયમાં ખૂબ થયા ને પુત્રની સર્વોત્કૃષ્ટ કવિત્વ શક્તિની આછી ઝાંખી તેમણે આ મંચમાં કરી. પણ તે જ વખતે તેમને વિચાર આવ્યો કે જો આ કાવ્યની પ્રશંસા હું તેના મુખ પર કરીશ તો એને નવા નવા કાવ્યમંચ રચવાનો નાદ લાગશે ને વેદાન્તનો અભ્યાસ ઊઠી દેશે. આથી તેમણે તે કાવ્યમાં કેટલાક દોષ જતાવીને પછી કહ્યું કે “કવિતા કરવી એ કંઈ વિદ્યાનું જુલુ નથી, જ્યારે વેદાન્તમાં પરિશ્રમ કરે અને સિદ્ધાંતો સમજી સમજાવી શકે ત્યારે જ તે ખરે પંડિત કહેવાય. માટે આ કાવ્યમાં તે વખત શુભાચ્યો તેને બદલે વેદાન્તનો કોઈ લેખ લખે હોત તો વધારે ઉપયોગી થાત.” આવા પિતાનાં માર્મિક વચનો સાંભળતાં-પંડિતજીને રીસ ચઢી અને તેના આવેશમાં

તેમણે પોતાના સહાધ્યાયી પાસે એ ચંપૂના લખાણના બધા કામનો માગી અને તે નીચે જઈ કૂવામાં ફેંકી દીધા. આ વાતની એમના પિતાને ખબર પડતાં તેમણે ને માટે સદજ મધુર વચનથી કપકા આપતાં કહ્યું કે મેં એ મન્ય નજી કરવા કહ્યું ન હતું, પણ તારા સારા માટે કહ્યું હતું ખરું પૂછે તો એ કાવ્ય પણ સરસ હતું. દરો જે ચયું તે ખરું, એમાંના જે શ્લોકો તને સંભરતા હોય તે લખાવી રાખજો. અને તે લખવા માટે એક વિદ્યાર્થીને એમના પિતાએ બધામણ કરી આપી પંડિતજીને ઘણા આનંદ થયો ને તે સંપૂર્ણ ચંપૂ પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિના પ્રભાવે-પેલા વિદ્યાર્થી પાસે લખાવી દીધો. આ ઉપરયા તેમના પિતાને ખાતો થઈ કે આ પુત્રની સ્મરણશક્તિ સારી છે એટલું જ નહિ પણ એ તો 'ચતાવધાની' દેખાય છે. પછી તેમણે તેને અવધાનનો અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. તેમાં તો તેઓની સ્મરણશક્તિ એવી તો કળાવાદ કે એ પંડિતને ચતાવધાની તો શું પણ સહસ્રાવધાની કહીએ તો પણ તેમાં અતિશયોક્તિ નથી, એમ આખા આખાવર્તમાં જાણીતું થયું. આ રુદ્રમિણી ચંપૂ કાવ્ય સંસ્કૃતમાં છે. તે સંવત ૧૯૧૭ માં તેમની તેર વર્ષની ઉંમરે લખ્યું હતું.

પંડિતજીની સાહિત્ય રચના સંસ્કૃત ને ગુજરાતી બાષામાં છે. સંસ્કૃત ને ગુજરાતીમાં તેમણે રચેલા ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છે.

અ. સંસ્કૃત ગ્રંથો

(૧) ધમુના લક્ષ્મી	(૮) વલ્લભ સ્તુતિ રત્નાવલી ટીકા
(૨) રુદ્રમિણી ચંપૂ	(૯) ઘટખર્ચે કાવ્ય ટીકા
(૩) વેદાન્ત ચિન્તામણિ	(૧૦) કંસ વધ
(૪) સત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ	(૧૧) જાલમુકુંદ સ્તોત્ર
(૫) મારતણકિત	(૧૨) નિગ્રંથ ઉપર સરનેદ
(૬) કઠોપનિષદખ્યાન	ભાજન ટીકા
(૭) કૃષ્ણાલિસાર કાવ્ય	(૧૩) વિષ્ણુ સદસબાધ્ય

અ. સંસ્કૃત ગ્રંથો

(૧૪) બ્રહ્મવલ્લીભાષ્ય	(૨૦) ચંડીસમ્પત્તીનાથ્ય
(૧૫) શાંતિસ્થ વિદ્યા ભાષ્ય	(૨૧) ગાયત્ર્યર્થ
(૧૬) જીવ સ્વરૂપ નિરૂપણમ્	(૨૨) વામન જ્યંતી
(૧૭) મહાવાક્ય નિરૂપ્ય ટીકા	(૨૩) અણુ ભાષ્ય ટિપ્પણમ્
(૧૮) માહાવાક્યાર્થ નિરૂપણ ટીકા	(૨૪) કૃષ્ણત ઓયુદ્ધ
(૧૯) શુદ્ધાદૈત ચંદ્રોદય	

ચ ગુજરાતી ગ્રંથો

(૧) શ્રીવલ્લભાખ્યાન ઉપર ટિપ્પણ	(૧૫) વૈષ્ણવ ધર્મ ક્રમ-પંક્તિજી તથા ગેર શ્રીવેદકીનદનાચા. ૫ ^મ જીનો ધર્મબોધ
(૨) ભૂકુંડ ચરિત્ર	(૧૬) ધર્મ બોધ (ઈશ્વર સિદ્ધિ ધર્મનું સ્વરૂપ, પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ કથા જાનન ને કીર્તનભક્તિ કાણે કરવી ! ભક્તિ મહિમ વિશે પદઃ આ ■ વિષય)
(૩) સુમનોવિનોદ	(૧૭) સદુપદેશમાર્તુંડ બા ૧ લાખા વર્ણાશ્રમધર્મવ્યવસ્થા ને બા.૨-માં જગતનું સ્વરૂપ, વિદ્યા કલ્પલતા ઝગ્ન વર્ણન
(૪) કામંદકીય નીતિસાર	(૧૮) ઈશ્વર સિદ્ધિ
(૫) અપ્યય દ્વીક્ષિતકૃત વૈરાગ્ય શતક	(૧૯) ચાણક્યની ચતુરાઈ
(૬) કચ્છ મહોદય	(૨૦) સુભાષિત લઢરી
(૭) નીતિદર્શન	(૨૧) દશમ ચરિત્ર કવિ રત્નેશ્વર
(૮) દશાવતારસ્તોત્ર	(૨૨) અણુભાષ્યનું ભાષાંતર
(૯) હૃદયદ્વૈતસાર	
(૧૦) ગીતાજી સમશ્લોકી	
(૧૧) રસિકવલ્લભનું પ્રકાશન	
(૧૨) જુદા કથાસારલંબક પહેલો	
(૧૩) પ્રહલાદાખ્યાન બાણુદાસ કૃત	
(૧૪) આર્થ સમુદય માસિક વર્ષ ૧-૨ (૧૯૩૨-૩૩) (૧૯૪૪-૪૬)	

ઉપર લખ્યા તે ઉપરાંત પંડિતજીનાં ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનો સેંકડો થયા હશે. આ ગ્રંથોનો પરિચય આપતા પહેલાં પંડિતજી સાથે અસદિષ્ટ જનો તરફથી સાચીય વાદો થતા, તથા તેમને ઉતારી પાડવા માટે પ્રયત્ન થતા તેનો એક સમૂહ પ્રસંગ નીચે વર્ણવ્યો છે, જેથી વાચકને ખ્યાલ આવે કે પંડિતજીનું જીવન બેધારી તત્ત્વજ્ઞ નેત્રું હતું. ધડીની નરરાય નદિને પૈની પૈદશ નદિ. ઉત્તર દેવામાં જરાક ક્ષતિ હોય તો કાગનો વાધ થતો પણ વાર ન લાગે ને બગબગ ઉત્તર અપાય તો કહે, ‘ભાઈ, વિદ્વાન પંડિત છે, તે ઉત્તર આપે નો. એમાં શી નવાઈ?’ સંવત ૧૯૪૪ તા. ૧૦-૨-૮૮ પંડિતજી ભેષપુર ત્યાંના આમંત્રણથી પધાર્યા. ત્યાં સર્વવર્માનું પરિત્યજ્ય એ સ્તોક ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે દેટલાક ભાઈઓએ ભાગથી કરી. પંડિતજીએ સ્તોક ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે તેની વ્યાખ્યા પાંચ પ્રકારે થઈ શકે છે, અને વિસ્તારથી સમજાવતાં બહુ સમય લેશે માટે હું દૂકામાં તે કહું છું. આ સ્તોક સમજાવતાં ત્રીજી વ્યાખ્યા સમજાવવાની શરૂઆત થઈ એટલે પંડિત શ્રીરામે શુદ્ધાદૈત શબ્દનો અર્થ શો? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે સભામાંના એક સદ્ગૃહસ્થ અનંતરામજીએ કહ્યું કે આવો પ્રશ્ન વ્યાખ્યાન પછી પૂછવો બટે! આથી પંડિતજીએ વ્યાખ્યા જલદી પૂરી કરી ઉત્તર આપ્યો કે શુદ્ધ એવું અદૈત. કર્મધારય સમાસ છે.

શ્રી રામ—અદૈતમાં શુદ્ધ પદ દેવાનું શું કારણ છે, અને તેથી કોની વ્યાવૃત્તિ થાય છે!

પંડિતજી—ભાયાસંજંધ રહિતને શુદ્ધ માન્યું છે, અને ભાયા સંજંધ યુક્તને અશુદ્ધ માન્યું છે. ભાયાવાદીના મનમાં જે અદૈત છે તે જની યજ્ઞ નથી. તેની વ્યાવૃત્તિને વાસ્તે શુદ્ધ પદ છે.

શ્રી રામ—શુદ્ધ પદનું વ્યાવર્ત્ય કોઈ તમારા મતમાં પ્રસિદ્ધ છે!

પંડિતજી—વ્યાવર્ત્ય પોતાના મતમાં જ પ્રસિદ્ધ હોય એવો નિયમ નથી. જુઓ ચંદ્રચુક્રપ્રકાશમાં એમ કહ્યું છે. તર્કસાસ્ત્રમાં ચંદ્ર એ ગુણ

૨૭૬ : જા. મા મદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

વિલાસ સભા તરફથી પ્રગટ થયેલ સદ્ગદેશ માત્ર ૩માં, 'ને કાવ્ય સારા અનુપ્રાસ સાથે ચમત્કૃતિવાળું છે. તેની અનુપમ શક્તિના પ્રસાદનો સ્વાદ લેવા જે મનુષ્યો આગવશાળી થયા છે. તેમને સુવિદિત જ છે,' એમ જણાવ્યું છે. તેથી તે છપાયેલ હશે.

(૨) રુદ્રમિશ્રી ચંપૂ: આ ગ્રંથ પદ્મિતજીએ તેર વર્ષની વયે બનાવ્યો હતો. આ ગદ્યપદ્યાત્મક સરસ કાવ્ય છે જેની, રચના અતિ પ્રૌઢ ને ચમત્કારોથી ભરપૂર છે. તેનો મંગલાચરણનો પ્રથમ શ્લોક જે વ્યોક્તિમાં લખાયેલો છે તે, આ ગ્રંથના અદારમાં પાતે છપાયેલો છે. તેર વર્ષની સામાન્ય અવસ્થામાં આવી જતનો ગ્રંથ નિર્માણ કરવો, ને તે પણ અપૂર્વ ચમત્કાર સાથે દ્વિઅર્થી કાવ્ય, તે પદ્મિતજીની અસૌકીક નિબ્ધ શક્તિનો જ પ્રભાવ હતો. આ ગ્રંથ એ છપાયેલો જોયો નથી પણ આર્યધર્મપત્રિકા વર્ષ ૩ અંક ૧૨ માં પા ૧૪૭ માં જણાવ્યું છે કે "પદ્મિતજીએ સૌથી પ્રથમ રુદ્રમિશ્રી ચંપૂ નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય પોતાના એક સહાધ્યાયીને હાથે લખાવ્યું હતું. + + પરંતુ આ ઉછરતા કવિની તે વખતે પૈસા સંબંધી બધી જ તંગ સ્થિતિ હતી. એનો ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવશે કે તે વખતે તેમની પાસે નવો ગ્રંથ કે શ્લોક લખાવવાને પૂરતા કામળો પણ ન હતા. તેઓના પિતા પાસે પડેલા જન્મોતરીના જીના કામળો પાછળ લખા- એલો આ ગ્રંથનો તુટિત તુટિત લેખ હાલ અમને હાથ લાગ્યો છે. આ અપ્રકાશિત અંગત ગદ્ય કાવ્ય અમારી પાસે પડ્યું છે." (સં. ૧૯૬૦ ના માર્ગસર મુદ ૯)

(૩) વેદાન્ત ચિન્તામણિ: આ ગ્રંથ વિષે પા. ૩૧માં વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃત્તિ થઈ છે. મૂલશિદુર્ગાશ- શિમિતવિક્રમવર્ષે વ્યઘ્રાચિ પંચદશી વિક્રમ સંવત ૧૯૨૧માં આ પંચદસી નિર્માણ થઈ. તેમાં પંદર પ્રકરણ છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં સર્વ- ધર્મવિશિષ્ટ પરમાત્મા છે, તે સર્વકર્તા છે એમ સુક્તિથી અને અનુમાનથી લખી વિવિધ નાસ્તિક મતનું નિરસન ક્યું છે. (૨) ત્રીજા પ્રકરણમાં શુદ્ધાદૈત મતમાં વેદમત જ્ઞાનમત સામ્યમત ને તેઓને અનુસરતાં

બીજાં શાસ્ત્રોનં શાળદ પ્રમાણુ છે, તે સારી રીતે સમજાવ્યું છે, ને સંસારની ગતિ નિરૂપણ કરી છે. (૪) જડ જીવ અન્તર્યામી સચ્ચિદાનંદના અશો છે, ને બહુ સાથે તેમનું ઐક્ય છે, તે વર્ણવ્યું છે. (૫) જગત સત્ય છે, તે ત્રિવિધ રીતે સમજાવ્યું છે. (૫) આ પ્રકરણમાં જગત સત્ય છે, તે માટે ઉદાહરણ આપ્યા છે તથા આવિર્ભાવ તિરોભાવ વગેરેની સમજ આપી છે. (૬) વિકૃતપરિણામવાદનું ખંડન ને અવિકૃત પરિણામવાદનું શ્રુતિ સંમત સમર્થન કર્યું છે. (૭) ભગવદ્ધર્મજાથી જીવોનું પ્રગટ્થું ને અદ્વતામમતારૂપ અવિદ્યાથી સંસારમાં જીવની આસક્તિ થાય છે, તે વાત વિચારી છે. (૮) જીવ ને અન્તર્યામી વિષે નિરૂપણ છે. જીવ ભગવદંશ છે, આજુ છે, પરત્ર છે તથા ભગવદ્ ધર્મજાથી અવિદ્યાથી બંધાયો છે. તે પ્રતિનિજન્ય નથી પરંતુ ભગવદંશ છે ને અક્ષરરૂપ છે. જ્યારે અન્તર્યામી સર્વંશ, સર્વ પ્રેરક, આનંદરૂપ, કર્તા નિર્વિકાર છે, તે વાત શાસ્ત્રરીતે નિરૂપણ રી છે, (૯) જીવ પ્રતિનિજન્ય છે તે વાત સમર્થન કરનાર મતોનું પ્રાખ્ય વિદ્વન્મંડલ વગેરે આકર પ્રયોગ પ્રમાણથી ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. (૧૦) બ્રહ્મ સધર્મક છે, બ્રહ્મના ધર્મો, શક્તિ નિત્યપણું વગેરે વાતો ચર્ચા છે. (૧૧) શ્રીરામાનુજ મતની સમાલોચના કરી છે. (૧૨) શેષ શાક્તમતનું ખંડન છે. (૧૩) જગત અક્ષર ને અન્તર્યામીનું પંગાદિના દૃષ્ટાંતથી અદ્વૈતપણું બતાવ્યું છે. (૧૪) પ્રકૃતિ, પુરુષ વિવેકની સમજ ને અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન છે. (૧૫) ચૌદ પ્રકરણની વાતની સંગતિ કરી ભગવાનનો લીલા, અને લીલા પરિકર ભગવદાત્મક છે, તે વાત સાબિત કરે છે. જીવની સંસાર ગતિ, ને દૃઢ ભક્તિથી સંસારમાંથી મુક્તિ તે વાત ચર્ચા છે. ભક્તાનું મુક્તિનું સ્વરૂપ, ને સ્વતંત્ર ભક્તોને મુક્તિથી અધિક ફળ મળે છે તે વાત લખી છે. ભગવદ્ કૃપાપાત્ર ભક્તનો આનંદમય દેહ હમેશા છે. શરણ ને આત્મનિવેદનનું નિરૂપણ કર્યું છે, સેવા સાધન વગેરેનું વર્ણન, વૈષ્ણવ આચાર વગેરે બહુ વિષયો આ પંદરમાં પ્રકરણમાં છે. છેવટે ભાગવાન શ્રીકૃષ્ણ, આચાર્યશ્રી અને પીયુષાઈદેને નમીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા દ્વાદશસ્કંધી,

પિતા ધનસ્થામથી સકલ શાસ્ત્રની બાણવર્ધા પ્રપ્તિ ને તે બન્નેની કૃપાથી અનેક કામ્ય નિર્વાહ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. છેવટે યાવત્ચન્દ્ર-
દેવાકગૌ પૃથ્વી ઉપર વેદાન્ત ચિન્તામણિ વિજય પામો એમ કહી
એ આ સકલશાસ્ત્રરૂપ સાગરની મામરરૂપ મંથ સમાપ્ત કરે છે.

(૪) સત્સિદ્ધાંત ચાર્ત્તક:-આ મંથ વિષે આ ચરિત્રના પાઠ
૩૪ થી ૩૭ સુધીમાં સારી રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ મંથની
ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે વાત પણ તે જ પૃષ્ઠોમાં વર્ણવી છે. આ મંથની
બીજી અર્જુન સારી રીતે સંશોધન કરીને શ્રી. હરિસંહર ઓકારજી
શાસ્ત્રીએ નારાયણનાસ આસનમય દ્રશ્ય તરફથી પ્રગટ કરી છે. આ
મંથમાં મુખ્ય આઠ પ્રશ્નો ને, તે દરેક પ્રશ્નના આઠ અર્વાતર
પ્રશ્નો છે. તેથી કુલ ૬૪ પ્રશ્નો છે. આમાં સંપ્રદાય સંબંધનો અર્થ,
સંપ્રદાયનાં લક્ષણ, સંપ્રદાયના ભેદ, જુદા જુદા સંપ્રદાયની જરૂરિ-
યાત, સંપ્રદાય ને વર્ણ, આશ્રમ, વર્ણાશ્રમ, ગુણ ને નિમિત્ત ને
સાધારણ ધર્મ એ છ ધર્મમાં ઢોની સાથે સંબંધ છે તેનો નિર્ણય;
પછી સંપ્રદાયની પ્રકૃતિ, તેના આચાર્ય તેમની પરંપરા, શુદ્ધનો
અધિકાર વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. રામકૃષ્ણના મંત્રની ચર્ચા, શૈવ
શાક્તાદિ મંત્રો બોલવાના ખગ કે નહિ. મંત્ર કોણ આપી શકે વગેરે
પ્રશ્નો ચોથા પ્રશ્નમાં છે, વર્ણાશ્રમ ધર્મની અવસ્થાનુસાર, સેવા સાથે
સંધ્યા માવત્રી ઘઠ શો, સંધ્યા માવત્રી ન જપનારમાં બ્રાહ્મણ નષ્ટ
થાય, પંચદેવનું પૂજન, પાર્થિવ પૂજન, જલિ વૈશ્વદેવાદિ, ભગવતિવે-
દિત પ્રસાદ વગેરેની ચર્ચા પાંચમા પ્રશ્નમાં છે: તિલક વિગેની ચર્ચા
છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં છે, દિવ-રિખડુ ભેદ-અભેદની ચર્ચા સાતમા પ્રશ્નમાં છે.
આ આખા મંથમાં ચાર વર્ણ ને તેમના ધર્મ, ચાર પુરુષાર્થ, વૈશ્ણવના
આચારવિચાર, ચાર આશ્રમોનું કર્તવ્ય, ઓઝોનું કર્તવ્ય
ઓઝોના ધર્મ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ત્રીસુવટથી શાસ્ત્રોક્ત રીતે ચર્ચા
કરી છે તદુપરાંત દિવ સંપ્તિ શાન્તિમામ, તિલ્ક, શીશુન વગેરે
દેવોની ભક્તિની ચર્ચા, તેમને નિમેદન કહેલી સામાયો(પ્રસાદ)નો
ઉપયોગ વગેરે અનેક વિષયોની ચર્ચા છે. સંપ્રદાય સ્વરૂપના તથા ૬૪

પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્ત ઉત્તર ગુજરાતીમાં બે. સા. સં. ૨૧. શ્રી વિજયવાચાપ વજેએ પકિતની સંસ્થા તરફથી, તથા શ્રીદરિયકર ઝોદારજી શાસ્ત્રીએ કર્યા છે.

મારૂત શક્તિ:- આ અંચ વિષે આ ચરિત્રના પા. ૩૮ થી ૫૧ સુધી વર્ણન છે. મારૂત શક્તિ અંચની ઉત્પત્તિ વિષે લંબાણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિષે સદુપદેશમાર્તક અંચમાં લખવામાં આવ્યું છે કે “પકિતશીની અધ્યાવરણમાં સ્વામી સદાનંદ ગિરિએ મહાગુજ લાઈનલ કેસના સમય પછી પુષ્ટિમાર્ગ પર ઉદાસીન થયેલા લોકોની પ્રેરણા અને ઉત્તેજનથી સદુપદેશ નામે અંચ શુદ્ધાદૈત્ય માર્તક અને વિદ્વન્મંડળ નામના વૈષ્ણવ અંધોના ખંડનરૂપે લખ્યો. આ ઉલ્લાશાસ્ત્રીય પ્રદારથી વૈષ્ણવ પંથ કરચો હતો. તેના વારણ તરીકે પ્રાક્ષ્ણ નામક લેખ કોટારમ ગોસ્વામી શ્રીકન્દ્યાલાલજી મહારાજે શ્રમ લે લખ્યો ને સૂતરૂપ લેખપર યોગ્ય ટીકા કરવા પકિત-શક્તિ તેમના પિતા વગેરેની આજ્ઞા થઈ. તેથી તેમણે મારૂત શક્તિ નામનો મોઢ લેખ અંચરૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો જેનો આશરે ૩૦૦૦૦ શ્લોકના પૂરનો પૂર્વાર્ધ પકિતશીની મદદથી છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ મોઢ વાદ્ય થ રચવાથી તેઓની પદ્મશાસ્ત્રમાં અનન્ય સામાન્ય નિપુણતા પ્રતિપાદિત થઈ છે-આ અંચની બાપા, તેમાં થયેલા કોટિ-ક્રમોના સમાધાનોમાં અર્થેલો ગદ્ય ને કદિન વિષય, પ્રમાણસમૃદ્ધ, અને પ્રતિપાદિત કરેલ સિદ્ધાન્ત વિદ્વન્મનોને ખરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. આવો આકર ને વિસ્તીર્ણ અંચ દષ્ટિરૂદ્ધ પકિતશીએ અવિચિત્ર વાગ્ધારાથી લખાવ્યો છે, તે એમની સર્વશાસ્ત્રતતાના પ્રમાણરૂપ છે. આમ જુદા જુદા કારણો ને લઈને પકિતજીએ વેદાન્ત ચિન્તામણિ, સત્સિદ્ધાન્ત માર્તક અને મારૂતશક્તિ જેવા અલભ્ય ગ્રંથોની રચના કરી. એમ કહેવાય છે. જે પ્રકારથી વિદ્વાનપુરુષ યાદ રહે. એક તો તેના પંચથો ને બીજું તેની વિદ્યાથી આજે પણ યદુકુળ, ગુહકુળ, વલ્લભકુળના નામથી ભગવાન કૃષ્ણ, રામ ને શ્રીવલ્લભા-ચાર્ણતુ સ્મરણ થાય છે ને તેની રીતે ગીતાજી, સુખોદિનીજી વગેરે

અ ધોયી બગવાનનું ને શ્રીમદ્દામજુજીનું અમરજી થાય છે. તેમ પંડિતજીના સ્મરણમાં વેદાન્ત ચિન્તામણિ ને સદ્વિસદ્વાનમાર્તેક એ અથો તેમના પુત્ર ને મારુતશક્તિ તેમની પુત્રી તરીકે વિદ્વાનોમાં ઝોળખાય છે. આવી જાતનો કંમ ધણા સમયથી ચાલતો આવ્યો છે નજીજીમદ્દ નામના એક વિદ્વાનનું સ્મરણ પરિભાષેન્દુશ્રેષ્ઠર, ચણ્દેન્દુ શ્રેષ્ઠર તે તેમના પુત્રો ને હધુમંજુષા તે તેમની પુત્રી છે એમ તેમણે પોતે પોતાના અથમાં જણાવ્યું છે. પંડિતજીને પોતાને એ પુત્રી યથેચ્છો તે ધણી એક પુત્રી ઉમરેકમા ને બીજી પુત્રી પંડિતજીના ગોસાહવાસ પછી ૮ માસની થઈ વિદેહ યથેચ્છો. તેથી તેમનો વંશ ચાલુ નથી, પણ સત્ સાહિત્યરૂપી વંશ તો ચંદ્ર-સુરજના પ્રકાસ પેડે હંમેશ રહેવા સરખા છે.

(૬) કઠોપનિષદ્દ વ્યાખ્યા.-પંડિતજીએ કેટલાક ઉપનિષદો ઉપર પોતે ટીકાઓ લખી છે. કઠોપનિષદ ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન અતિ રસભર્યું સરસ બાવામાં છતાં બાવમંજોર છે. તે અંથ પ્રમદ્ થયો છે.

(૭) કૃષ્ણભિસાર કાવ્ય-સધાકૃષ્ણના અદ્ભુત પ્રેમનું યોગક ચાદ્દલ વિદ્યોદિત હંદમાં ૧૭ શ્લોકમાં બનાવેલું નૃમારભક્તિપુક્ત આ સુંદર કાવ્ય છે. બીજા વિદ્વાનો અભિસારિકા નાપાનાં વર્ણન પોતાના કાવ્યમાં કરે છે, જ્યારે અદિયાં નાપકપોતાની પ્રિયા તરફ અભિસરણ કરે છે, તેનું અલૌકિક અમત્કૃતિગત્ય કવિનામાં પંડિતજીએ વર્ણન કર્યું છે. આ કાવ્ય રમવામાં શાલિમામ નામના એક બાકતૃતૃત્યે પંડિતજીને પ્રાર્થના કરી હતી. આ કાવ્ય ઉપર શીઘ્રકવિ નંદકિશોર શાસ્ત્રીએ સં. ૧૯૪૫માં સિદ્ધિ નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં કરી છે.

(૮-૯) શીવલક્ષ્મણતિગ્લાવણી અંથ નથા ઘટખર્ચ કાવ્ય ઉપર પંડિતજીએ સંસ્કૃતમાં સમજવા કાવક ટીકા કરી છે.

(૧૦) કંસ વધ-સં. ૧૬૫૦ના જવાક વદ ૧૦ જોષપુર સર પ્રતાપસિંહજી ને ચુરત આરંભમાજીને એક નીકર મેળાતી દેવા, તેમણે પંડિતજીને બદમાનપૂર્વક બોલાવ્યા. ને તેમની સાથે

દોઢ ઠનાક હમેશાં રાગજી ધર્મ સંગથી ચર્ચા કરવા લાગ્યા, ને પોતાની પ્રગ્નને તે વાણ મળે તે માટે વ્યાખ્યાન ગોઠવ્યાં અહીં તેમણે અવધાનોના પ્રયોગ તથા એકચ ઉપર સુદર વ્યાખ્યાન કર્યાં, તે વખતે કસવાન કાવ્યની રચના શીઘ્ર કાવ્ય પ્રયોગ તરિકે થઈ. પડિતજીની દિવ્ય શક્તિથી રાગજી ખુશ થવા ને સારી બેઠ આપતા કહ્યું કે હું તમારો શિષ્ય છું આ કાવ્ય માટે સદુપદેશમાર્તંડનામના મથના ૧૪ મા પાનામા લખ્યું છે, ‘આવો મથ પૂર્વે પાઠવરાધવીય નામે મથ એક પ્રાચીન મ્લિનો છે તે મથમા પાઠવ ને રામનો જ્ઞાતાત દિવ્યથી’ કાવ્યની યોજનાથી આપ્યો છે તેથી તે બહુ વખણાય કે તેજ પ્રકારનું કવિ શિરોમણિનું (પડિતજી) આ કાવ્ય છે તે થોડા માનની વાન નથી” આ કાવ્ય જાપેતુ ગે ત્યેતુ નથી

(૧૧) બાલમુકુદ સ્તોત્ર:-પહેનો ને છત્તનો સ્તોત્ર શર્દૂલ વિદ્વદિત જદમાં ને બાર સ્લોકો વસતતિવકા ■ દમા એમ આ સ્તોત્રની રચના છે આ સ્તોત્રનું વર્ણન પોતાના ત્થા ગિરાજતા જીનામુકુદ ઠાકોજીનું છે જેનો પાટોત્કવ મદા મુદીબીજે છે

આ ઠાકોરજી શ્રીગુસાર્જજીના સેવ્ય નિધિ છે. તેમણે પોતાના પોતા પુત્ર શ્રીમિરિવરજીને આ સ્વરૂપ પધરાતો આપેતુ તેમણે તે માધવદાસ વૈષ્ણવને માથે પધરાવ્યું. ત્થાથી તે સ્વરૂપ જ્ઞવાણુદાસ વૈષ્ણુરના ત્થા ગિરાજનું, પછી તે સ્વરૂપ જીનામદ હવેનીમાં ગિરાજનું તે સ્વરૂપ શ્રીમજવતરાજી મદાગજે પોતાનાં બેગીજી શ્રીનાકુમેદીજીને સેના માટે સોંપ્યા તે સ્વરૂપની સેવા ત્યારથી તેમનાં માતા પિતા કરવા લાગ્યાં માતાપિતા મત થતાં પડિતજીને તેમના પત્ની તે સ્વરૂપની સેવા કરતા હાત તે સ્વરૂપ શ્રીમદુલાલ સરથામાં મુનઈ કેથેડન જોધરમા આવેના મદિરમાં ગિરાજે ■ આ સ્તોત્રમાં વગ્ગવાન બાલમુજીની વિવિધ લીલાઓનું સુદર વર્ણન કર્યું ■

(૧૨) મિથલ ઉપર સત્સનેદુલાજન ટીજ:-તરત્રદીપ નિમલ ઉપર લખવા ગાઈની આ વ્યાખ્યા અધૂરી છે તે છપાયેલી છે

૨૮૨ :: ભા મા ગદ્યલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

(૧૩) વિષ્ણુસહસ્ર ભાષ્ય:-જાણેલું હોય તેમ લાગતું આ ભાષ્ય માટે સચિત્ર સાક્ષરમાળા ખાન ૧૭૮ માં લખ્યું છે, “શ્રી પ્રાણજીવન હરિહર પંડ્યા જીનાગઢની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરીકે રહ્યા હતા. ત્યાંથી તેઓ ભારતમાર્તંડ પંડિત ગદ્યલાલજીના આ ત્રણથી મુંબઈ ગયા. ત્યાં તેઓ વિષ્ણુસહસ્ર નામનું ભાષ્ય રચતા હતા પરંતુ તેઓ પ્રજ્ઞાચક્ષુ હોવાથી મોટેથી બોલો સાચી પામે લખાવત હતા. તે રીતે ભાષ્ય લખ્યું. ને સં. ૧૯૪૬ થી મુકરાતી પ્રેસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ભાષાંતરનું કામ કરે છે.” એવી નોંધ છે.

(૧૪) ૩૩ સુધીના મંથો અપ્રકાશિત છે ને તે હાલ કંપ છે તે પણ નક્કી નથી. નં. ૨૦માં મંથ માટે શ્રીનિરૂપદાસ રાજરાજ દલાલ આયોજન પત્રિકા વર્ષ ૧૯૩૦ અંક ૧૧માં લખે છે કે “પંડિતશ્રી ગદ્યલાલજીએ ગીતા અને સત્યતી એ બેઉ ઉપર પોતે સંગૃહીતમાં ભાષ્ય લખવા માંડ્યાં હતાં. પરંતુ એમનાં જે પુસ્તકો અમને હાથ ગયાં તે તેમાં તેની પ્રતિ જણી નથી. તે ઉપરાંત એમ ભાગે છે કે એમના સંગ્રહમાં મહેનાર એમના ઠાકરજી વિદ્યાચી પાસે તે હોવી જોઈએ. તે મુજબ પ્રતિ જે ઠાકર પૂરેપૂરી અમને સોંપશે તે સોંપનારને દરેક વાખના રૂપિયા ૧૦૧ ઈનામ તરીકે આપવામાં આવશે.” (સં. ૧૯૫૮ના આમો મામ નવસર.)

(૨૪) દુન્તા બ્યૂહુ:-એના માટે વેદાન્તચિન્તામણિ ગા. વા. સાચીજી રમાનાથ બટે પત્રિકા પ્રકટ કરેલી તેમાં પોતે તે જોઈ છે એવો ઉલ્લેખ છે.

આ સિવાય તેમના શીર્ષ કવિતા પ્રસંગે રચેલા અનેક પ્રશ્નો, પ્રશ્નો તથા પ્રાસંગિક સાહિત્ય તે વખતે પ્રકટ થતાં સમાવેશમાં નથી.

(૫) પંડિતજીના સંસ્કૃતનું દિગ્દર્શન ક્યાં પછી તેમણે મુજબ રાની સાહિત્યની જે અમુલ્ય મેલા કરી છે તેનું દિગ્દર્શન કરીએ. એમણીસમી સહીમાં નવા સુધારાઓ પરન ફેલાઈ વગેરે દેના. તેથી તે કુમને લગતું નવું સાહિત્ય પ્રકટ થતાં જાણ્યું હતું. તેમાં તેમને ૧૧૭૧

પણ ઠીક ઠીક હતો. (૧૫) આર્થ સમુદય પત્ર સં. ૧૯૩૨-૩૩ માં શરૂ થયું, તે વિશે પા. ૮૯ થી ૯૩માં વિગત છે. જ્યારે ૧૯૪૪-૪૫ માં ફરીથી આર્થસમુદય પ્રગટ થયું તેમાં દશાવતાગસ્ત્રોત્ર, સુમનો-વિનોદ ગદ્યપદ્યાત્મક, હૃદયહૃતસાર, જલત્કથાસાર, નીતિનિદર્શન, નીતિચાર, નીતિચાર વિજ્ઞાપાવિનિકર.

શુદ્ધિપત્ર

પા. ૨૮૩ થી ૨૮૫ નીચેની સૂચના મુજબ વાંચવા કૃપા કરવી. પ્રેક્ષમાં હર્મો ગોઠવવામાં અવ્યવસ્થા થઈ છે. તેથી નીચેની પાના ૨૮૨ છેલ્લો લીટી 'તેમાં તેમનો ફાળો ઠીક ઠીક હતો' ત્યાર પછી પાના ૨૮૪ 'ગત સદીએ પેકે એકલું ધર્મ', ભક્તિ કે નીતિ વિશે કાવ્ય પ્રયોગ લખવા એ પરિપાકો હવે મટી ગઈ હતી.' ત્યાંથી વાંચવાનું શરૂ કરીને પાના ૨૮૫ 'આમ ગ્રામીન મુશ્કરાતી સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યું' ત્યાં સુધી વાંચી, ત્યારપછી પાના ૨૮૬ 'આર્થ સમુદય પત્ર સં. ૧૯૩૨-૩૩માં શરૂ થયું' ત્યાંથી વાંચવાનું શરૂ કરી, પાના ૨૮૪ 'શ્લેષની સમજના તો બેઠા છે સમ જ આઈ' ત્યાં સુધી વાંચી, પાના ૨૮૫માં તેનું અનુસંધાન વાળું કવિત 'હે રસ અભંકાર થાઈ લાકોને ભાગે છે' ત્યાંથી વાંચવું ત્યાર પછી બધું ક્રમસર છે.

પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા અમ. અં, સાચન સાદરમાળા ૧૦૦ ૧૯૩૫
લખે છે કે 'પંડિતશ્રીની કવિત્વ શક્તિ અદ્વિતીય હતી, અદ્ભુત હતી. રસાલંકાર, સંદર્ભગૌરવ, પદસાહિત્ય, શ્લેષાદિ ધરેલુંઓથી

તેમની કવિતાઓ ઓર રીતે ચમકી રહેલી છે, તેવી રીતે તેમની કવિતાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં ગુજરાતી પત્રે તા. ૨૧-૫-૧૮૬૯ પાના ૫૬૫માં એક કવિત આપ્યું છે.

નવા ગુજરાતી જેને હવા અચિજ હામી

તેના લોક ચમકથી ચમકતા લાગે છે.

શ્લેષની સમજના તો ખેડા છે સમજ ખાઈ

ગત સદીઓ પેડે એકલું ધર્મ, ભક્તિ કે નીતિ વિશે કાંઈ અંધો લખવા એ પરિપાટી હવે મટી ગઈ હતી સાહિત્યમાં પણ વિવિધ પ્રકારનું ગદ્ય ને પદ્ય સાહિત્ય જુદા જુદા વિષયોના ખ્યાલ આપતું પ્રગટ થતું હતું. તેમાં વિજ્ઞાન, જૂલોગ, સમાજ, પ્રકૃતિ વગેરે અનેક વિષયોમાં સાહિત્યકારો લખવા મંડ્યા હતા. આપણા પંક્તિજીએ ધર્મને પ્રાધાન્ય આપી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રવેશ કરવા માંડ્યું હતું. તેમાં તેમણે ગ્રામીણ નીતિશાસ્ત્રના દ્વિતોષ્ટક વગેરે અનેક અંધોનું રસિક ભાષાંતર કરી, જનતાની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સંતોષવા માંડી હતી. (૨) ભુકુંડ ચારણ, (૩) સુમતો-વિનોદ, (૪) કામંદકીયનીનિશ્ચાર (૫) નીતિદર્શન જુદાંકથાસાર એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સામાન્ય જનતાને બોધ ને બ્યવહારે જન મહે તેવા વાર્તારૂપે રસિક અંધો છે, તેનું પંક્તિજીએ સહેલી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવી પ્રગટ કર્યું છે. (૫) અપ્યય દીક્ષિતજીના વૈરાગ્યદત્તક હૃદયદૂત, ને મનોદૂત જે દરિદર ભદ્ર તથા બીજા જટનાં કાવ્યોમાં છે. ને શાસ્ત્રઅંધો પદ્યમાં હલો, તેના ઉપર સુંદર વિવેચન ગદ્યમાં કરી છે, તથા કેટલીક ઐતિહાસિક વાર્તા પંક્તિજીએ લખી છે. (૬) કમ્બ મહોદય પણ ભાષાંતર અંધ છે. (૭) શ્રીવલ્લભાખ્યાન ઉપર દ્વિપ્રયુ ને તેની સમજ આપતું આખું પ્રકરણ આજ અંધના ૫૧-૫૫થી ૫૮ પાનામાં છે. ગીનાજીનું સમસ્તોક્તી ભાષાંતર સરળ શૈલીમાં સમજ સ્પષ્ટ નેતું ને આજ્ઞાનતાનું પ્રિય યર્ષ પડે તેનું છે. તેવી રીતે અવમાં ગીનાજીનું ભાષાંતર તથા સમસ્તોક્તી પણ છે. આપણા મહા-

ગુજરાતના વૈષ્ણવી રસિક કવિ દયારામે રચેલો તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાગ્રંથ રસિકવલ્લભ, તે આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથની ભાષા રસિક ને ચિત્તને પ્રસન્ન કરે તેવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં કાવ્યમાં આવા સરલ ને રસિક ગ્રંથો જોઈ હોય છે. પંડિતજીએ પ્રાચીન કવિઓનું ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. તેમાં તેમના પ્રિયજન ભક્ત કવિ દયારામનું તેમણે કેટલુંક સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું હતું. તેવી રીતે કવિ ભાણદાસ કૃત પ્રલદ્વાદાધ્યાન તેમણે છપાવ્યું હતું, તથા રત્નેશ્વર કાવના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો તેમણે પ્રગટ કર્યાં હતાં. આમ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં:-

રસ અલંકાર યકો ભાડીને ભાગે છે.

આવી ટેવ ટાળવા નિહાળવા પ્રાચીન રીત,
પંડિતો પ્રચંડ નિત્ય નમ્ર રહી માગે છે;
ખાતરી કરો મધુરપંત ને વામન જેવી,
ગદ્ગદાલળની ગુજરાતી વાણી જામે છે.

ઉપજ્ઞા ને અભિપ્રાયો ઉપરથી કવિઓની કવિતા વિશે ખ્યાલ આવશે કે તેઓ એક સમર્થ કવિ હતા ને તેમનાં કાવ્યોમાં કંઈ ને કંઈ આધ્યાત્મિક અર્થ રહેલો હોય છે. વગી તેમણે દશાવતાર સ્તોત્રના કાવ્યમાં પ્રત્યેક શ્લોકે જુદા જુદા વૃત્ત મુકો ત્યાં વૃત્તોનાં લક્ષણો જણાવ્યાં છે. આમ આ કાવ્યોનો સ્વાદ લેનારના હૈયામાં કાવ્ય કર-કરવાની ઉમિ આવે તો તેને નિયમબદ્ધ કાવ્ય રચવાની સગવડતા આ પંડિતરાજે કરી આપી છે. હંદસાઝની સુંદર સરળ સમજ લેવા માટે તેના લઘુ અને ગુરુ અક્ષરો સાથેના ગણોનો એક દોહરો તેમણે બનાવ્યો છે.

મમજી સર્વ ગુરુ ય ર ત લઘુ, આદિ મધ્ય અંત

નગણ સર્વ લઘુ, સ જ શ ગુરુ અંત, મધ્ય મુખ સંત.

આ ગણો ઉપરથી વૃત્તોના લઘુ ગુરુ અક્ષરોની રચના કરવા ૪૮ સમજ પડે છે.

૨૮૬ :: બા. મા ગદુલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

શ્રીહરિભક્તિરૂપ સરોવર, નવા વર્ષની પ્રાર્થના, શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર, દયાવતાર સ્તોત્ર વગેરે તેમનાં કાવ્યો તો દિગ્ધર્મી ને પ્રથમ પંક્તિના કાવ્યો છે. તેથી રીતે સામાન્ય જનસમાજને સમજ પડે તેવા ભક્તિ-ભાવ પોષક તથા વૈરાગ્ય સૂચક કેટલાં કાવ્યો છે જેમકે

કૃષ્ણકથામૃત પી પી પી, પ્રાણી હો કૃષ્ણ કથામૃત પી પી પી.

કૃષ્ણકથામૃત પાન કરીશ તો, જમ કરશે તને જી જી જી. પ્રા.

ધનવનિતાને સ્થિર માનેશું, કાળ હશે તને ખી ખી ખી. પ્રા.

હરિસેવનમાં રાખી મન તું, પાપ કર્મથી બી બી બી. પ્રા.

ગોવર્ધન પ્રભુ ભક્તિરહિતે, ઇતર કથા તે શી! શી! શી!

તેણે જ ભગવાન કૃષ્ણમાં તસ્લીન થવી ગોપીના ભાવતું તેમનાં કાવ્ય છે.

ક્યાં ગયો મારો દુન્દાવન વાસી રે!

હા! હા! નાથ! અનાથ તમારી હું વગર મુનની છું દાસી રે!
ક્યાં ગયો.

નિર્જન વનમાં તજિ અમલાને, રજનીમાં કરી છે ઉદાસી રે!

ક્યાં ગયો.

બેઢી બુજ બરી અમય આપો દાર, અજ્ઞાની આવડી શી દાસી રે!
ક્યાં ગયો.

ગોવર્ધન પ્રભુ ગોવર્ધનધર, દર્શનની હું છું પાસી રે. ક્યાં ગયો.

પંક્તિશ્રીએ કાવ્યોમાં પોતાનું નામ ગોવર્ધન રાખ્યું છે જે નામ તેમના માતામહ શ્રીવૃન્દાવલ્લભએ પાડ્યું હતું. આવા સરલ છતાં બોધક, ભાવસ્પર્શક, વૈરાગ્ય સૂચક, ગાવામાં મઝા પડે તેવા, સંગીતમય કાવ્યો પંક્તિશ્રીએ ઘણાં રચ્યાં છે. કવિશ્રીનાં ઘણાં કાવ્યો મુંબઈ ગુજરાતી પત્ર સાપ્તાહિકના દીપેશ્વરી અંકોમાં પ્રગટ થયાં છે. છ. સ. ૧૯૨૪, ૧૯૨૭ ૧૯૨૮, ૧૯૩૨ ને ૧૯૩૩ના ખાસ અંકો ૭૫માં છે. તેથી રીતે શ્રીકાનજી ધર્મસિંહ એમણે પણ ગદુલાલજીની કવિતાઓ ૭૫વી છે. ૧૩-૫-૧૮૯૪માં ગુજરાતીમાં ગંગાજી પૃથ્વી પરથી

સ્વર્ગ લોકમાં જશે! એ ભાષણ તેમણે આપેલું. આ ભાષણ આપવાનું કારણ અંગાણની પાપ મોત્યની શક્તિ જતી રહશે તેવું કેટલાક વિદ્વાનો તથા જ્યોતિષશ્રેયે લખવા માંડ્યું હતું. તેના સમાધાનમાં તેમને આ લેખ લખવો પડ્યો હતો. વળી કેળવણીનો વિદ્વાસ થાય તે માટે તથા ઓરિજનવણી વધે તે માટે કેટલીક કાવતાએ તેમણે રચી છે. તેમ જ સ્વદેશ પ્રેમ સૂચવતાં ભારત વિષેનાં ચોક્કસ સારાં કાવ્યો છે. જાણીતા દેશપ્રેમી શ્રીદાદાભાઈનું સન્માન મુંબાઈમાં થયું ત્યારે પંક્તિઓ તેમની ઉત્તમ દેશભક્તિની પ્રશંસા સૂચવતાં કાવ્યો ગાયાં હતાં તે તેમના સન્માનસભાગંભમાં આનંદથી ભાગ લીધો હતો. મુંબાઈ ખૂબેશ્વર લાખચેરીના તેઓ હંમેશના સખ્ય હતા તે તેના ઉત્કર્ષમાં પોતે રસ લેતા, તેઓ પેદાશક્તિની વિકૃત્ત હતા, પશુ ચાતુ-વણમાં તેમની પૂરી શક્તિ હતી. તેમના સાહિત્યનું બરાબર સંશોધન કરી, કોઈ વિદ્વાન પાસે તે પ્રગટ કરાવવાની જરૂર છે ને તે કામ હાથ ચાલતી ગદ્યલાલણી સંસ્થા કરે તે શોભાસ્પદ છે. વળી સમભાવ-વાળા પ્રાર્થનાના તેમણે રચેલા સર્વધર્મ ત્રણ સરસ શ્લોક યાદ રાખવા જેવા છે.

જે સર્વેશ ગણેશરૂપ લઈને, વિદ્યો હરે સર્વંથા,
જેની શક્તિ સરસ્વતી તનુ ધરી, મેધા વધારે તથા;
બુદ્ધિપ્રેરક સાક્ષી સદ્ગુરુકહે, પ્રદા પ્રસારે અતિ,
તેવા આપ હમેશ સિંધુકરુણા, દેને સદા સન્મતિ. (૧)

જે ક્ષહા, વરુણેન્દ્ર વાયુ, શિવજી, ગાયે સુદિવ્ય રતને,
વેદો સાંગપદોક્રમોપનિષદો, જે સામગો સૌ કવે;
ધ્યાનાવસ્થિતચિત્ત તે તતિ જીવે, જે યોગિઓ આ જાવે,
જેનો અંત મુરુમુરો ન સમજે, તે દેવ વદુ હવે. (૨)

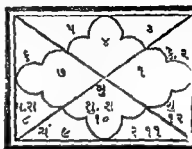
વિદ્યા ધર્મ વધારતો જનમને, સિદ્ધાન્ત નિર્ધારતો,
જીવોદ્ધાર વિચારતો જગવિદો, સદ્ભક્તિ વિસ્તારતો;

શુદ્ધ મંથ પ્રસારને કરિ કૃપા, આત્મીય સંભારને,
દોષો દૂર નિવારને સુજનને, સંસારથી તારને. (૩)

હેવટે 'મહાજન મંડળ' નામના એક મહા ગ્રંથમાં પંક્તિજનું
જીવન લખતાં જે અંજલિ આપી છે છે તે લખી આ લઘુ લેખ
પૂરો કરું છું.

“માણસના અંતઃકરણને ચમત્કાર લાગવાને તથા પોતાનું
કર્તવ્ય કામ સમજાવવાને પરમેશ્વરે આ સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ અદ્ભુત
ચમત્કાર કરી મૂકેલા ■ તેમાં શુદ્ધિ રચનાની ગણના છે. શું માણસ-
ની કે શું ખીજ પ્રાણીની શુદ્ધિ સમુદ્ધ જેવી ગંભીર હોવાથી તેના
અંત મેળવવો મુશ્કેલ છે. પણ મનને આનંદ પમાડવા તથા પર-
મેશ્વરના ગૌરવને સમજાવા તેમાંના જેટલા ચમત્કાર જોઈ શકાય
તેટલા જોવા એ આપણો ધર્મ છે. આ ચરિતમાં (શ્રીમદુલ્લાસજીના)
પણ તેવા જ ચમત્કારો જોવામાં આવશે એટલું જ નહિ, પરંતુ
અનુકરણ કરવા જોગ અસાધારણ ઈશ્વરી જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન થશે.”

(૪૩)
પંડિતજીની જન્મોત્તરી

સં. ૧૬૦૧ના પોષ વદ ૧૨ સોમવારે પંડિતશ્રીનો જન્મોત્તર
છે. તેમનો જન્મ રાજસ્થાનમાં કોટા નગરમાં થયો હતો. શ્રીમુનિ-
બેટીજી મહારાજના મંદિરમાં જ્યાં શ્રીમદ્વાપ્તજીને શ્રીગુરુસંકીર્ણના મેઘ
સ્વરૂપેની બદ્ધછબો સેવા કરે છે તે મહાનર્માં તેમનો જન્મ થયો હતો.
કૃષ્ણમનુવેંદની તૈચ્ચરીય શાખામાં આપસ્તંબ ધર્મશાસ્ત્રના કુલમાં વાલ્મીકિ
ગોત્રમાં તૈલંગ વેદનાટી શાળામાં પંડિતજી જન્મ્યા હતા. અજ્ઞાત
આશરે ૧૭૫ વર્ષ પહેલાં પંડિતજીના દાદા ગોપીનાથજી કાંકગોડીના
નિલાયન ગોસ્વામી બાલકોના ઉપાધ્યાય હતા. ત્યારબાદ શ્રીધરયામજી
ઉપાધ્યાય થયા. તે જ મહાનર્માં રહેતા હતા તે મહાન
ઉપાધ્યાયના ધરના નામે જોળખાતું. પણ સં. ૧૮૬૧માં જૂનાગઢ
નિવાસી ગો. શ્રીગજવલ્લભજીનાં પુત્રી શ્રીલાલુબેટીજી સાથે ધનસ્થામબદ્ધના
વિવાહ થયો તેમના રિવાજ મુજબ જૂનાગઢ રહેવા લાગ્યા. ૧૯
વર્ષ બાદ બન્ને દમ્પતી વળ્યાના જતાં રસ્તામાં કોટામાં પંડિતજીનો
જન્મ થયો હતો.

કુંડલી ઉપરથી ફેલાવેલ:-

ફેલાવીકાર નવ ગ્રહમાંથી સત્તા ગ્રહનું ફળ તપાસે છે. તેના કાલજલમાં
સૂર્ય અને શુક્ર બે ગ્રહ બલહીન છે. બાકીના પાંચ ગ્રહ બલવાન છે,

આ કારણથી આ પુરુષ સર્વ કાર્યમાં વિજયવાન, રાજપુત્ર, તથા પ્રબલ શત્રુનો નાશ કરનાર દેખાય છે.

જન્મ કુંડલીમાં મંગળ, ગુરુ અને શનિ એ ત્રણ મહા પદ્મલમાં બસવાન છે. તેનું ક્ષત રાજ્ય સમાન વિજયો; ત્રિંશાશમાં સર્વ મંગલના ધરમાં ગયો. માટે આ પુરુષ પ્રમાદી હોવો જોઈએ. સાતમા સ્થાનમાં શનિ ને રવિ એ મહા હોઈને લગ્ન પર પૂર્ણ દષ્ટિ કરે છે. તે કસ્તુરી પાંચ વર્ષ પછી અને ૧૪ વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનું દેહને કષ્ટ અને સદૈવચારીરિક સુખ જોણું, શરીરભ્રમ વધારે એમ બનવું જોઈએ. જન્મ કાલે શનિની મહાદશા મધ્યે જ્યારે ગિની આતંક સા આવી તે વખતે અંધત્વ યોગ થયો. કારણ રવિ નૈનાધિપતિ છે અને શનિ અધ્યમેશ છે. બીજા અને પારમા બેકે નૈમ સ્થાનના અધિપતિ પાપમહા અંતઃપાતી હોવાથી અંધત્વ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. બાતુ સ્થાનનો માલિક શુક્ર એ હજી સ્થાનમાં પાપમહાની વચ્ચે છે. માટે બાહ્ય બહેનના સુખનો નાશ કરે. પરાક્રમ (ત્રિભ) સ્થાનનો માલિક શુક્ર એનું ઈષ્ટમલ અધિક હોવાથી ૧૨ વર્ષ પછીથી આખા જન્મ સુધી પરાક્રમ ઉત્તમ અને પરિજન સુખથી મુક્ત રહે. ગુરુની દષ્ટિ પરાક્રમસ્થાન ઉપર છે. માટે ગુરુની મહાદશાના આરંભ એટલે ૧૧ વર્ષ પછી પરાક્રમને ક્ષત થાય. તે ૩૧ વર્ષની ઉંમર સુધી વિશેષ પરાક્રમના સાધનોને સંમદ થાય. તે પછી ૩૨મું શુક્રનું ૧૧ સદ્ થાય છે, તેથી પરાક્રમ ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રસિદ્ધ થતુ રહે. કેટલાક લોકોની આજીવિકા કરી આપનાર તથા પેલણુ કર્તા પણ તેઓ થાય. સુખ સ્થાનના અધિપતિ શુક્ર પોતાના શત્રુ ગુરુના સ્થાનમાં પાપમહા અંતઃપાતી હજી સ્થાનમાં છે. તે ચોથા સ્થાન પર શનિની પૂર્ણ દષ્ટિ છે, માટે લૌકિક સુખ જોઈએ તેવું ન મળે. વરંદા શુક્ર વર્જીતમો તથા ઈષ્ટ બલમાં અધિક હોવાથી પોતાના સ્થાનથી દેસાંતર ગમનથી મોટા જ્યની પ્રાપ્તિ કરે. પંચમ (શુક્ર) સ્થાનનો સ્વામી મંગળ સ્વમેદી પદ્મજમાં બસવાન ગુરુનો પૂર્ણ દષ્ટિ અને ૨

અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત થાય, જહા (શત્રુ) સ્થાનમાં મંદ્ર, ભુખ, શુક એ શુભગ્રહો છે. અને જહા સ્થાનનો અધિપતિ ગુરુ સ્વમદી બલવાન તથા નવમ સ્થાનમાં છે, તે કારણથી પ્રબલ શત્રુ ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ એ જહુ સ્થાન પાપમંડળની વચ્ચે છે. તથા ગુરુ પર શનિની પૂર્ણ દષ્ટિ હોવાથી શત્રુ સંહાર થાય તથા મામાના પશુતું સુખ મળે, રોગ પથ્ય પ્રબલ થાય એવો યોગ થયો છે.

સપ્તમસ્થાનમાં સપ્તમાધિપતિ શનિ રવિયુક્ત અસ્તને પામ્યો છે અને પાપમંડળની દષ્ટિ અધિક છે, માટે હિન્દિવનિમદી બને, સ્ત્રી-સુખ ઓછું મળે અથવા એ યૈરી થાય એવો યોગ થયો છે. અક્ષિતમાં ભુખ શુક સમમ સ્થાનમાં વર્ગોત્તમી આવ્યા છે તથા રવિ આઠમા સ્થાનમાં ગયો છે, તે કારણથી ૪૭ વર્ષથી તે જીવતા સુધી સ્ત્રીસુખની પ્રાપ્તિ થાય, નવમાં સ્થાનમાં ગુરુ સ્વમદી બલવાન છે, માટે પુણ્ય તીર્થાદિકનો યોગ અખંડ થશે. જામ્બસાલીત્વનો યોગ છે પરંતુ શનિની પૂર્ણ દષ્ટિ હોવાથી, વચમાં વચમાં તેનો વિષાત થાય. અને યાત્રાપ્રસંગમાં મળ્યું અનેક સંકષ્ટ પ્રાપ્ત થાય. દશમ સ્થાનનો અધિ-પતિ મંગલ ખલિષ્ટ જાતાં, છંદ જાળમાં પૂણ્ય વધારે છે. તથા નવમાધિપતિ ગુરુ સ્વમદમાં અને નવમેશ દશમેસને દષ્ટિ સંજમ છે, માટે આ યોગ રાજયોગકાન્ક થાય છે. પરંતુ કેન્દ્રમાં સૌમ્ય ગ્રહ નથી, માટે સ્વરૂપ ઉપાયથી, અને અલ્પ કાલમાં ભાગ્યવૃદ્ધિ ન થાય. તથાપિ સ્વદરે અતિશય સારકર્મ થવાનો યોગ છે. પરંતુ મંગલ રાહુ યુક્ત છે માટે અનેક સારકર્મો અધૂરા રહે. લાલસાસ્થાનમાં કેતુ તથા મંગલની પૂર્ણ દષ્ટિ હોવાથી લાભમાં અનેક વિશે થાય. વ્યય-સ્થાનનો અધિપતિ ભુખ પૂર્ણ જોય છે તથા મંદ્ર શુક એ શુભ ગ્રહ પથ્ય જુવે છે તેમ જ મંગલની પૂર્ણ દષ્ટિ છે માટે સુભ કર્મોમાં દ્રવ્ય વ્યય અધિક થાય. અને વર્ષ દ્રવ્ય વ્યય ઓછો ન થાય. આ જન્મ કુંડલી સાથે આ ચરિત્રના પ્રસંગો મેળવશે. તો જરાજર મળતા આવશે. (આવધન પત્રિકા વર્ષ ૪૪૫ અંક ૧૨ પા. ૪૯-૫૦)

શ્રીગદ્દલાલજી સંસ્થાનો પરિચય

જ્યારથી પંડિતજી મુંબાઈમાં વસ્યા ત્યાર પછી તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર મુંબાઈ બન્યું. અહીં તેમણે શ્રીદાકોરજીની સેવા, વિદ્યા-લક્ષ્મી પાઠશાળા, ધર્મપુસ્તકાલય ને આર્પસમુદય માસિક-દાગ યથા-ક્રમ સેવા ઉપાદી હતી. આ સેવામાં તેઓ સાર્વિક આવધી આમ પ્રજા તરફથી જે લક્ષ્મી મળી આવતી તે સ્વીકારતા હતા. તેમણે કદી પણ પોતાની અંગત પ્રવૃત્તિ માટે કે સેવાકાર્યમાં જોસ્વામી મહારાજનું દ્રવ્ય સ્વીકાર્યું નથી, કારણકે તેઓ તે દ્રવ્યને શુદ્ધ માનતા હતા. વળી તેમની આવના તેા એટલી ઉચ્ચ હતી કે જ્યારે જ્યારે શ્રીનાથદાગમાં પૂ. તિલકાસ્ત મહારાજનીની છાત્રાને આધીન થઈ જતા ત્યારે ત્યાં આગળ ધીજીની સામગ્રી માટે લાકડાં પણ પોતે ખર્ચે ખૂબી રમોઝમાં લાવતા. ધણી તેમને કહેતા કે પંડિતજી, આ શું કરે છે! ત્યારે તે કહેતા કે આ દેહ જો કયા કામમાં ન આવેતો તેને ચખવો શા માટે! આવી રીતે જ્યારે જૂનાગઢ આવતા ત્યારે હવેલીના મેડા ઉપર ઉતરતા ને ત્યાં પોતાની સેવા પાઠ તથા સત્સંગ થતો. ધણી વિદ્વાનો ને સામાન્ય પુરુષો તેમને મળવા આવતા. જૂનાગઢના નયન દિવાન શ્રીપુરુષોત્તમ મુંદરજી મીખા, બહેચરદાસ તિહારીદાસ, જેસુખરાય દુસેરામ મજમુદાર, અરદેસર જમશેદજી, ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ વગેરે અનેક નાગરબાહ્યજો તથા બીજાઓ પંડિતજીમાં બહુ રસ લેતા. તે વખતે મદિરમાં દર્શન સમયે આરતિનો ટોકારો થાય ત્યારે પાસે બેઠેલા પુરુષને કહે, “બાઈ મને દર્શન માટે નીચે લઈ જાઓ.” એક વખત આ પ્રસંગ અંગે એક વૃદ્ધ વૈષ્ણવે પંડિતજીને કહ્યું કે, “તમે શું કામ તરફી લ્યો છો! તમારે બીજાને પાત્રું ચીંતવું પડે નહીં.” ત્યારે પંડિતજીએ જવાબ દીધો કે “બાઈ! હું પ્રશ્નને નથી દબતો પણ તેઓ તો મને દેખે છે કે મહુ જાગ્યો! મારી ફરજ છે

કેટલાં ખુલે ત્યારે મારે શ્રીની હબ્બુરમાં હાજર થઈ જવું. આ વખતે હું મેડીએ બેઠો રહું તો કેટલો નધી અમર્યાદ થાય!"

આવા સાર્વિકશક્તિ ઋષિશ્રવન ગાળનાર મહાત્મા પુરુષ પર-
દ્ય એન કેન પ્રકારે લેવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકે! છતાં, સેવા
પાઠશાળા પુસ્તકાલય ને પત્ર અંગે અર્ચાં તો સારી રીતે યતું હતું. અધૂરામાં પૂરું પોતે અખિલ ભારતવર્ષના સુખસિદ્ધ વિદ્વાન પદ્ધિત
તરીકે પંકાએલા હતા, તેથી દેશના જુદા જુદા ભાગના લોકો તો
પદ્ધિતજીને ધોમત માની પત્ર લખતા કે "આપ ભારતમાતા'ડ છો,
અમે ગરીબ કુટુંબના માણસને ખાવા અન્ન પર્વત નથી તેથી
આપની પાસે ન માગીએ તો કોની પાસે માગીએ?" પદ્ધિતજી આવા
પત્રો મક્કતાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર ન કરતા જે શક્ય
હોય તેવી રીતે સૌને સેવા આપતા ને આ વાતની ખબર પોતાની
પાસે વસનારને પણ પડવા દેતા નહિ તેવી રીતે મુંબાઈમાં પણ
તેઓ ધણી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ તથા બીજાઓના આધારરૂપ થતા.
પદ્ધિતજીની આવી પ્રવૃત્તિથી તેમના માથે ઋણ પણ સાથે રહેતું.
આ ઋણ વાળવા તથા પદ્ધિતજીને આર્થિક મુશ્કેલી ન પડે તે માટે
સ. ૧૯૩૫ના ચૈત્ર માસમાં એક માનવત્ર સાથે આશરે ઓગણીશ
હજારની રકમ અર્પણ કરવામાં આવેલી. તેમાંથી દેવે બાક કરતાં તેમણે
બાકીની રકમની સરકારી લેનો લઈ ટ્રસ્ટ કર્યું, જેનું બાજુ ત્રણસો
ચારસો આવતું. આ મોટી રકમ પદ્ધિતજીને મલવાથી કેટલાક
અસંતોષી આત્માઓને ન ગમ્યું. તેથી વૈષ્ણવોમાં પ્રચાર કરવા માટે
કે "મદ્દુજ સરીએ ભટ્ટાકુ દેવલોક કહા ફળ હે? વૈષ્ણવનકી તો
દાનત બ્રહ્મ ભઈ હે હાડો બેટીજી તો અન નાહો તાસો યદ્દ ભટ્ટજી
અન્ન કહા લગે! અપર ચ ઉનકે વિષે તો વૈષ્ણવનને બડો ફંડ કિયો
હે!" આમ આ સાધુ મહાત્માને અર્ચાંનું દુઃખ પડે તેવો પ્રયત્ન
મુંબાઈમાં ચલાવો હતો. પણ કોઈ દિવસે પદ્ધિતજીએ આવા વિરોધી
પ્રચાર સામે એક શબ્દ પણ કહ્યો ન હતો. તેમ પોતાને કોઈ

બેટ કે દાન કરે તેવી વૃત્તિ રાખી ન હતી. વળી એક વખતે એક પોતાના સંમંધી મદારાજશ્રીના પચાસ દળર રૂપિયા તેમની પામે બચસ્થા માટે ખાનગી આબ્યા હતા. તે વાત કોઈ જાણતું નહતું છતાં પોતે તો તે રૂપિયા યોગ્ય વારસદારને સુપરત કર્યા.

પંડિતજીની આવક તો આકાશવૃત્તિ જેવી હતી. કોટા નરેશ તરફથી પચાસ રૂપિયા માસિક મળતા, તેવી રીતે રજપૂતાનાના ભણ નામના નાના રાજ્યના રાજા પંડિતજીમાં પ્રાચીન મહાત્માઓના ગુણનાં દર્શન થવાથી તેમને મહર્ષિની પદવી આપી, પંડિતજીને દર વર્ષે સો રૂપિયા પોતાના નાના ભંડારમાંથી મોકલતા હતા. વળી શેડ ચતુર્થીજી મોરારજી જ્યાં સુધી પંડિતજી મુંબાઈ રહે ત્યાં સુધી મંદિરને સો રૂપિયા આપતા. આમ પંડિતજીના ગુણની કદર ઓછાવતા અશ્વે થતી હતી. છતાં હંમેશાં નાણાંની વૃદ્ધ રહેતી. કેટલીક વખત લખતર નરેશ પણ પંડિતજીને આર્થિક સહાય કરતા. આમ અર્થ સંકેતમાં પંડિતજીનું જીવનનાવ પાર ઉતર્યું. પણ પંડિતજીમાં એક મહત્વનો ગુણ હતો કે જે કામ કામમાં લે તે કામ ચોક્કસ કરે. તેમાં જરા પણ ખામી રહેવા કે નહિ. જ્યારે તેમના આત્માને એમ લાગ્યું કે હવે હું આ પૃથ્વી ઉપર થોડા કાલ માટે છું ત્યારે તેમણે અગમ-એનો વાપરી, મંદિર પાડાણા ને પ્રસ્તાવિષ્ય માટે, યોગ્ય દ્રશ્ય કરીને યોગ્ય સજ્જતરથેને સુપરત કર્યું. તેવી રીતે જીનામદવાળા શ્રીગોકુલે-સજ્જમદારાજના ઉવટના સમયમાં સર્વ વૈષ્ણવો સમક્ષ પર્મશાહ પ્રમાણે વડુજી મદાનાજીઓ ચાંપામેનીના ગોસ્વામી બાળકને દત્તક લે તેવા સંકલ્પ કરાગ્યા હતા ને દત્તક વિધાનની ખજર રાજ્યને આપવા દ્રશ્ય નિમાત્યા હતા ને ત્યારબાદ વડુજી મદારાજ પાસે સંકલ્પ કરાવી દત્તકવિધાન કર્યું ને રાજ્યને તેજ વખતે ખજર આપી હતી. તેમના ઓલોભાસ પછી સાત દળર રૂપિયાનું ફંક માધવનાગમાં મળેલી પોટી સમા વખતે થયું હતું. પણ તેટલા રૂપિયાથી ફંક ઓળખે રમારક થાય! ખીજ તરફથી પંડિતજી ને મહાનમાં રહેતા હતા તે

મકાન છૂટું હતું. વળી ઉત્તરકિયામાં તથા લગ્નતરમાં શ્રીકોકોરજી ને પંડિતજીનાં ખેડીજી ગિરાંજતા હતાં તેમાં ખર્ચ થયું હતું. તેટલામાં પંડિતજીનાં પુત્રો વિદેહ થયાં. તેથી સંસ્થા ચાલુ રાખવી કે શ્રીકોકોરજી ખીજે રથજે પધરાવવા તે વિષે વહીવટદારોમાં ગઠમથક ચાલતી હતી. આ વખતે માનવર(સં. ૧૯૩૫)ના આઠ હજાર રૂપિયા હતા. તેટલી રકમથી મંદિર નામવા સંજવ નહતો, તેમ મંદિરની મરામત પણ થઈ શકે તેમ નહતું. આથી સંસ્થાના વહીવટદારોએ સ્મારકફંડની કમિટી સાથે મળી, મંદિરે મરામત કરવા વિચાર્યું. ને તેમાં ત્રીસહજાર રૂપિયા ખર્ચ્યાં. આ કામમાં શેઠશ્રી ઈશ્વરદાસ ત્રિભોવનદાસ સદ્ગુણાળીએ બહુ પરિશ્રમ લઈ, પોતાથી અને તેવો રીતે તન અને ધનનો સફળપરોગ કર્યો, ને શ્રીકોકોરજી ને પુસ્તકો મુંનાઈ પધરાવ્યા. આ અગેસારું એવું કરજી થઈ ગયું. એટલામાં શેઠ ઈશ્વરદાસ વિદેહ થયા. તેઓ શેઠશ્રી ચતુર્શુજી મોરારજી અને ત્રિભોવનદાસ વરજીવનદાસને આ સર્વ કામ સોંપી ગયા. તે બન્ને મદાસયો તથા શેઠ દારકાદાસ એકવજી તથા શ્રીવિઠ્ઠલદાસ રાજરામ દલાસે મળી તેત્રીસ હજાર સ્મારકફંડમાં ભેગા કર્યાં. આ ફંડમાં ગુજરાતનાં નાનાં બાપો બેવાં કે મોક્ષસા, રામપુર, વલસાડ, ખાંભવણ, ખંભાત, અમરેલી વગેરે રથજેથી નાની નાની રકમે જરવામાં આવી હતી. તેમાંથી હજાર રૂપિયા મંદિરે મરામતના કરજમાં અપાયા. બાકીના તેત્રીસ હજાર રૂપિયા તથા ખીજા વીસ હજારનાં ટ્રસ્ટનાં બ્યાજ સંસ્થાને સં. ૧૯૬૧ સુધીમાં પ્રાપ્ત થયાં સં. ૧૯૫૮માં આર્પંધર્મ પત્રિકા, તથા સં. ૧૯૬૧ આર્ષ ધર્મ સુધા નામનું માસિક શ્રીવિઠ્ઠલદાસ રાજરામ દલાસ વગેરે કાલ્પા લાગ્યા. પત્રિકા આઠ દશ વર્ષ ને માસિક ચાર વર્ષ ચાલ્યું હતું. વળી આ સંસ્થાના વિકાસ માટે “શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ કોકોરદાસે પણ સારી લાગણી જતાવી છે. ત્યારબાદ મલાડમાં મૌઘાગાનું મકાન બંધાવ્યું તેમાં સો જેટલી માથો રાખવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ગો. વા. શ્રીગજબદ્ધ ધર્મા, મૂલચંદ્ર તેલીવાલા, ધીરજલાલ સાંકલીલા, વગેરેએ આ સંસ્થાના વિકાસમાં સારી રીતે ફાજો

૨૯૬ :: બા. ગા. મલાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય.

આપી, પુસ્તકાલયને વ્યવસ્થિત કર્યું તથા મોડપમથોનું અમૂલ્ય સાહિત્ય સંસ્થા તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. ને દીપથી પ્રયાગ તો પંડિતજીના વખતથી જ શરૂ થયેલો તે તો ચાલુ હાલ પણ પ્રગટ થાય છે. વળી ગોલોકવાસો શાસ્ત્રીજી કલ્યાણજીભાઈએ શ્રીભાગવતનું ગુજરાતી ભાષાતર જે ગો. વા. મૂળચંદ્ર તેલીવાળાએ શરૂ કર્યું હતું તે સરસ રીતે પૂરું કર્યું ને આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું, જે કાંઈ પંડિતજીની સંસ્થાને સારો વસ્તુ અપાળ્યો, આ સંસ્થાની ખાસ ફગજ છે કે તેમના ગુજરાતી કાવ્યો સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, તેમના લખાવેલા પત્રો અસ્તવ્યસ્ત દશામાં જે લુપ્ત પત્રો તથા માસિકામાં છે ત્યાંથી ધાઈ વિદ્વાન ખાસે સંશોધાવી સારી રીતે પ્રગટ કરવાં જોઈએ ને તેમાં જ તે સંસ્થાની શોભા છે.

(૪૫)

સંદર્ભ-ગ્રંથો

૧. વેદાન્ત ચિંતામણિ-ગો. વા. રમાનાથ શાસ્ત્રી (મુંબાઈ). ૨. સત્સિદ્ધાન્ત માર્તંડ-ચાણી હરિયંકર ઝોંકણજી (મુંબાઈ). ૩. મારુત શક્તિ-પંડિતજી તરફથી. ૪. સંપ્રદાય સ્વરૂપ-વે. શા. રા. રા. શ્રી વિષ્ણુઆચાર્ય વજો. ૫. ક્ષોપનિવહની ટીકા. ૬. વલ્લુલ વંશાવળી હસ્તલિખિત. ૭. કૃષ્ણાગિત્યાર કાવ્ય-ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસ. ૮. શ્રીઆલકૃષ્ણ ચમ્પૂ-ગો. શ્રી. જીવનલાલજી મુંબાઈ. ૯. સદુપદેશ માર્તંડ-વિદ્યાવિલાસ સભા, જુનાગઢ. ૧૦ સચિત્ર સાક્ષરમાળા-જયસુખરાય જોષીપુરા વડોદરા. ૧૧. આર્ચકર્મ પત્રિકા વર્ષ ૬ ૧૨. જીવરાત્રી સાપ્તાહિક પત્રો મુંબાઈ. (સં. ૧૯૩૭ થી ૧૯૫૪) સુધીના. ૧૩. જીવન સ્મરણ-કવિ શિવાનંદ. ૧૪. વૈષ્ણવ ગુરુ ધર્મ કર્મ-રામદાસ કારીદાસ મોદી. ૧૫. મહાજન મંડળ-મગનલાલ. ૧૬. આર્ચ સમુદય પત્ર સં. ૧૯૩૨-૩૩, ૧૯૪૫-૪૬ની કાંઈસે. ૧૭. વૈષ્ણવોપદેશ પ્રકાશક શા. ગુલાબદાસ કરસનદાસ. ૧૮. ગો. શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી-ચીમન-લાલ વૈદ્ય. ૧૯. ધર્મગોષ્ઠ-પુસ્તક પ્રચારક મંડળી. ૨૦ સંપ્રદાય પરંપરા ગો. વા. હમનગાલ શાસ્ત્રી તથા ગો. વા. ખલભટ્ટ શાસ્ત્રી.

આ સિવાય ખીજા અનેક ગ્રંથો તથા લેખોનો આ ગ્રંથમાં ઉપયોગ કર્યો છે. તે સર્વ લેખકોનો અત્રે આભાર માનું છું.

(૪૬)

કેટલાંક મહત્વનાં વર્ષ

૧૯૦૧ પોષ વદી ૧૨ પંડિતજીનો જન્મ-સ્થળ કોટા	૧૯૨૧ વેદાન્ત ચિન્તામણિ મંચની રચના
૧૯૦૯ ભક્તકવિ દયારામભાઈનો શેલેક વાસ	૧૯૨૭ શ્રીવલ્લભાખ્યાન ઉપર ટિપ્પણ તથા નવ દુહાની રચના કરી
૧૯૦૯ પંડિતજી વિનયન થયા	૧૯૨૮ શ્રી કૃષ્ણજી શાસ્ત્રી સાથે શાસ્ત્રાર્થ
૧૯૧૧ ધ્રુવામહરી નામના સંસ્કૃત કાવ્યની રચના	૧૯૩૦ માધવજામની રચાવના
૧૯૧૩ રૂઢિમણી ચમ્પૂની સંસ્કૃતમાં રચના	૧૯૩૦ શ્રીદયાનંદ સરસ્વતી સાથે મૂર્તિપૂજા અંગે શાસ્ત્રાર્થ લખે
૧૯૧૪ શ્રીભાદ્રુ બેટી લીલામાં પદ્યાર્થ	૧૯૩૨ આર્થ સુખમોદય સમાની રચાવના
૧૯૧૬ જુનાગઢથી મુંબાઈમાં આવી વસ્યા	૧૯૩૨ નાસ્તિક મત નિરસન માટે લેખો તથા આખ્યાનોની પ્રવૃત્તિ
૧૯૧૬ દયારામ કૃત કાવ્ય સંગ્રહ કવિ નમદે છપાવ્યો	૧૯૩૨ આર્થ સ્પુદ્ધ ૧૧૧ પ્રકાશન
૧૯૧૬ શ્રીભાદ્રુબેટીજીદ્વારા સેવ્ય શ્રીભાદ્રુષ્ટુજીનું મંદિર અર મથુ	૧૯૩૩ મદ્રાસમાં ભાગ ૨૨ દુહાજી
૧૯૧૭ મદારાજ લાયબ્રેર કેસ લખે.	૧૯૩૪ મુંબાઈ મેલાકામાં ભાગ ૨૨ દુહાજી
૨૦ પ્રથમ લગ્ન	૧૯૩૪ ગોરસુક મંદીરની સમ તમા આયોજના ઉત્તર માટે પ્રવાસ
૧૯ કાઠીના વિદ્વાનોએ સીધ રવિ ચલાવવાની પ્રસિદ્ધ પંડિતની પદવી આપી	

- ૧૯૩૫ મુંબાઈની પ્રજા તરફથી
અપૂર્વ માન
૧૯૩૬ વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળાની
સ્થાપના
૧૯૩૬ ધર્મ પ્રસ્તકાલયની સ્થાપના
૧૯૩૬ ગો. શ્રી જીવનલાલજી
(મુંબાઈ) લીલામાં પધાર્યા
૧૯૪૦ શાસ્ત્રીજી સ્વજી ને
સ્થામજીએ ઓનામદાસથી
સહમંભારકર માસિક
કાંદ્યું
૧૯૪૪ પંડિતજીનું બીજું લગ્ન
૧૯૪૭ મુંબાઈ ગુજરાતી સાપ્તાહિક
સફળતા સાક્ષર શ્રી હજીબ-
રામ ચૂર્ચરામે પ્રકટ કર્યું
તેના તંત્રી કવિશ્રી નર્મદા-
ચંદર મવા
૧૯૪૮ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી તરફથી
વ્યાખ્યાન માટે આમંત્રણ
૧૯૪૦ ગો. શ્રી દેવકીનંદના-
આર્ચજી મુંબાઈ નિવાસ
માટે પધાર્યા
૧૯૪૦ કાપડના દેસી વેપારીઓની
મંડળીમાં સંપ ઉપર
વ્યાખ્યાન.

- ૧૯૪૧ કાશિયાવાડનો પ્રવાસ
૧૯૪૨ સત્યાવધાન ઉપર જ્ઞાન
પ્રસારક મંડળીમાં વ્યાખ્યાન
૧૯૪૨ જીવનશ્રી ઉત્સવ ઉજવાયો
૧૯૪૨ સંસિદ્ધાંતમાર્તંદ્યુ
પ્રકાશન
૧૯૪૩ બટ્ટી અંગેની લડત
૧૯૪૩ કાશીની યાત્રા
૧૯૪૪ મારુત સંક્રિતનું પ્રકાશન
૧૯૪૪ આર્ચ સમુદય પત્ર ફરીથી
પ્રગટ કર્યું.
૧૯૪૫ તિલકાચલ શ્રીગોવર્ધન-
લાલજીની પધરામણી
૧૯૪૫ વેદાન્ત બદ્ધાચાર્યની પદવી
પંડિતજીને તિલકાપત્રશ્રી-
એ આપી.
૧૯૪૬ ભારત માર્તંદ્યુની પદવી
અખિલ ભારતધર્મસભા
તરફથી હાલ્દીમાં મસો.
૧૯૪૬ આચાર્ય પરંપરાના
પ્રસ્તુતી ચર્ચા
૧૯૫૧ સપ્તશુક્ર ઔતપામ કરાગો
૧૯૫૩ હીરક મહોત્સવ
૧૯૫૪ માગસર સુદ ૯ ની રાતે
પંડિતજી વિદેહ થયા.

(૪૭)

ઉપયોગી સાલો

અત્રિ ૬-૭

અલાહ બદ ૭

અબલ બદ ૭

અટલાહ બદ બીજા

૮, ૯, ૧૦

અડેલ ૬, ૬૭૪

અક્કા દેવી ૬

અક્ષર ૧૦

આગા ૧૦

અનિરુદ્ધ ૧૨

આદિત્યરામ ૧૫

અમરકોષ ૧૬, ૧૭

અકેશરવાદ ૨૩

અમદાવાદ ૨૬

અલ્લુભાખ ૪૧

અર્ચન ભક્તિ ૫૫

આત્મનિવેદન ૫૫

આત્મ લીલા ૫૮

અંબરીષ ૫૮

આશકરુથ ૫૮

આર્થમિત્ર પત્ર ૬૨, ૬૭

આર્થસમાજ ૬૨, ૭૨,

૧૭૨

આરાપચક્ર ૬૮

આર્થસમુદય પત્ર

૭૨, ૮૬, ૧૧૦, ૧૧૪,

૨૭૨, ૨૮૩.

આર્થ સુધર્મોદયસલા

૭૮, ૮૮, ૯૨, ૯૪,

૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬.

૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૭,

૧૩૭, ૧૭૧, ૧૮૫,

૧૦૬, ૧૬૮, ૨૬૬,

૨૩૭, ૨૪૭, ૨૬૦

આત્મારામ નારાયણ

(અપ્પા સાટી) ૧૧૦

૧૭૭, ૧૮૧

આર્થધર્મ ૧૧૭,

૧૧૮, ૧૧૯

એકવીન આરનોહ

૧૨૨, ૨૬૦

આર્થજ્ઞાનવર્ધકસલા

૧૨૬

અર-નસ્તાન ૧૨૪

અફઝાનિસ્તાન ૧૪૪

આંટીયા ૧૫૫

એફ.એલ.આર્સ ૧૫૬

આરથર કાર્ડ ૧૬૫

ઓરિએન્ટલ સર્વિસ

૧૬૦.

અમૃતલાલ નારણ

એચી ૧૬૪

અલ્લુભાખ ૨૦૦, ૪૧

એકાદશી વૈ ૨૦૬,

૨૨૭

અબ્બાસ શાહી

૨૨૬

અરુની ૨૨૬

અર્ચને ૨૪૭

અર્ચિ ૬૬

અર્ચિ ૬૭૫નીર ૪૭

અંતર્યમુનું ૨૫૩૫

૨૫૨

એકમદ અલ્લુભા

અમરેદ ૭ અમરેદ

પરમાર ૧૫૫, ૧૬૧

આર્થધર્મ પત્રિકા

આર્થધર્મ સુધાર ૬૨

આગારી ગણેશ ચર્મા

૨૬૫

અણુભાષ્ય દ્વિપણી ૨૭૨	ઉપમોદન શર્મા ગોસ્વામી ૨૧૫	કરસનદાસ માધવજાલ ૨૪
આપાંતર ૨૭૨	ઉદિત નારાયણ રાજા ૨૨૬	કૃષ્ણમાડવી ૨૭
અનંતરાય ૨૭૩		કુરુદેવ ૪૦, ૪૮
ઈશ્વર ૨૧	કલ્પેશ ૬	કાશ્મીર ૪૦
ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૨૩	કાશીનાથ બટ ૭	કોટાપનિષદ ૨૭૧, ૨૮૦
ઈશ્વર ૪૫	કાશી ૭, ૮, ૧૧, ૨૯, ૪૦, ૪૮, ૬૬, ૬૮, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૮, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૭૩, ૧૯૬, ૨૧૮, ૨૨૮	કીર્તનભક્તિ ૫૪
ઈશાનુ કથા ૫૮	કમદાપિપ્પા ૮	કેશવજી શાસ્ત્રી ૬૦
ઈશ્વરસિદ્ધિ ૮૧, ૨૭૨	કૃષ્ણ બટ ૬, ૧૦, ૧૧	કલ્પ ૬૮
ઈશ્વરાગ ચર્ચાસાગર દેસાઈ ૧૧૭, ૧૬૬	કેશવ ૧૧	કાવસજી પટેલ તથા ૭૮, ૧૬૪
ઈશ્વરીયમેન ૫૫ ૧૨૨, ૨૧૪	કામવત ૧૨, ૨૧૮	કુસુમાવલીઅંથ ૮૧
ઈશ્વરાઈકર શુક્લ ૧૮૬	કાંકેશી ૧૩, ૧૪, ૧૨૩, ૨૦૧	કોટિલક્ષ્મીનિતિઅંથ ૬૦
ઈશ્વરોપર અંથ ૧૮૬	કેટા ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૦૮, ૨૨૬, ૨૮૬	કામદંકીય નીતિસાર અંથ ૬૦, ૬૧, ૨૭૨
ઈશ્વરજ્ઞાન ત્રિભોવન- દાસ શેઠ ૧૮૬	કાંકિયાવાડ સોરાષ્ટ્ર ૧૩, ૩૮, ૪૧, ૧૪૬	કથેનિવન ઓફ ધી આર્ટ ૧૨૦
ઉપનયન સંસ્કાર ૧૬	કાન્થશાસ્ત્ર ૧૬	કૃષ્ણપુરાણ ૧૩૦
ઉદ્દેપુર ૪૦, ૪૧, ૪૬ ૧૫૮	કાષ્ટ ૨૨	કાશીનાથ ગોવિંદકર ૧૩૫, ૧૯૧
ઉપનિષદ ૪૫, ૫૬, ૬૮	કિટ્સ ૨૨	કેપ્સલ નવરોજી અભિગણ ૧૫૫
ભીતિલીલા ૫૭	કેશવચંદ્રસેન ૨૩	કૃષ્ણરાણી મહાનલ ૧૩૫, ૧૬૬
ઉત્તમજાલ કેશવજાલ ત્રિવેદી ૭૫, ૯૬	કરસનદાસ મુલજી ૨૪	કૃષ્ણમઃ ૧૩૬, ૨૨૫, ૨૪૧
ઉદ્દેપનાચાર્ય પદ્મિત ૮૧		
ઉમરેઠ ૨૦૮, ૨૫૮		

ગો. શ્રી. ગોવિંદજી (કામવન) ૩૫,
૨૭, ૧૨૪, ૨૪૨

ગો. શ્રી ગોકુલાધીજી (મુંબાઈ)
૩૬

ગોનર્દય શાસ્ત્ર ૪૦

ગોપાલદાસ (વસ્ત્રભાષ્યાનવાળા)

૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૨૨૨

શ્રીગોપીનાથજી (શ્રીમદ્દામણુજીના
પ્રથમ પુત્ર) ૫૬

શ્રીગોકુલાધીજી સંસ્થા ૫૯

ગોપાળજી નરભોરામ પંડ્યા ૬૭,
૭૦

ગોકુલજી સંપત્તિરામ ઝાલા ૯૭

ગોરક્ષક મંડલી ૯૯

ગો. શ્રી ગોવર્ધનલાલજી તિલકાચત
(શ્રીનાથદારા) ૧૦૧, ૧૦૯, ૨૨૪,
૧૨૭, ૧૫૮, ૧૭૭, ૧૭૬, ૧૯૮,
૨૬૧

ગોકળદાસ જગમોહનદાસ ૧૦૭

ગોપાલ ભટ્ટ ૧૧૫, ૧૧૬

ગુજરાતી પત્ર ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૬,
૧૧૯, ૧૭૭, ૧૯૭, ૨૦૫, ૨૨૭,

૨૩૬, ૨૫૮, ૨૮૭

ગોકુલદાસ કુરજી ૧૩૬

ગો. શ્રી ગિરધરજી તિલકાચત

૧૦૯, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૩૬

રાવ ગોપાળસવ ૧૫૭

મૌરીશંકર ૧૪૯, ૧૫૦

મૌરીનાથ દીક્ષિત ૧૭૫

ગોપાલ મંદિર ૧૭૫

ગોવર્ધનગોષ્ઠ ૧૭૫

ગંભીર ચાસી ૧૭૬

મૌતમ ૧૮૦

ગ્વાલીબર ૧૮૨

ગિરધારી ચાસી ૧૮૩

મૌડપદ્માચાર્ય ૧૮૩

ગોપાલચાસી ૧૯૨

ગણપતરામ જોષી ૧૯૩

ગોકલ મકનજી જોષી ૧૯૩

ગમનન કૃષ્ણ ભાટવડેકર ૨૧૩,
૨૧૪

સુતવંશ ૨૧૮

ગો. શ્રી ગોપાલલાલજી ૨૨૬

ગો. શ્રી ગિરધરલાલજી (મથુરા)
૨૨૬

ગુરુપૂર્ણિમા ૨૩૬, ૨૪૩

ગુરુપૂજન ૨૩૬

ગોવર્ધનદાસ ભદ્રામીદાસ ૨૩૬
૨૬

શ્રી ગોવિંદજી (ચાપમેનીચાલ)
૨૪

મજેન્દ્રમોક્ષ ૨૬૨

મુલાખદાસ કરસનદાસ ૨૬૨

માયગર્થ ૨૭૨

૩૦૪ :: કા. મા. મહુવાજીવનું જીવન અને સાહિત્ય.

ધનશ્યામ ભટ્ટ ૧,૨,૩,૪, ૧૩, ૧૪,
૧૫, ૧૬, ૧૦. ૧૦૭, ૧૧૨, ૧૧૪,

૧૨૩, ૧૫૮, ૧૯૬, ૨૬૬
ગો. શ્રી ધનશ્યામજી (સાતમાપુત્ર)
૧૪, ૨૨૧

ધોડયાત્રી ૧૮૨

ધટખેપર કાવ્ય ૨૭૧, ૨૮૦,

અમાકારનગર ૪૧,

શ્રી ચણ્ડીજી મોસરજી ૧૦૭,
૧૩૯ ૧૬૭

ગો. શ્રી ચીમનલાલ ૧૧૪, ૧૧૫,
૧૨૩

ચંદાવાડી ૧૨૪. ૧૩૫, ૧૯૮

ચંદ્રગુપ્ત ૧૪૨, ૨૧૮

ચાલ્સ ૧૬૦, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૮

ચરણાદ ૧૭૪

ચાણક્ય ૨૧૮

ચરિત્ર ચિન્તામણી ગ્રંથ ૨૨૪,
૨૨૭. ૨૨૧

ચોખાના ગુરુ ૨૨૪

ચાદીની જડી ૨૨૪

ચાંપાસેની ૨૩૦

ચિત્રચતુષ્કારપોર ૨૪૬

ચંડીસમક્ષતી કાવ્ય ૨૭૨

ચાણક્ય ચણ્ડી ૨૭૨

∴ ભોમ ૨૪, ૨૨૫

જનલાલ અમરજી યાત્રી. ૨૦૫,
૨૨૨, ૨૬૪.

જુનાગઢ ૪, ૫, ૧૪, ૧૯, ૨૮.
૬૭, ૧૪૬, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૫૦
૨૫૧ ૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૭,

જન-મોતી ૧૧

જમનનગર ૧૪, ૬૦, ૧૦૧, ૧૦૯
૧૪૬, ૧૮૬, ૧૯૩, ૨૪૬, ૨૪૧

ગો. શ્રીજીવનલાલજી, (મુંબઈ) ૨૭
૨૮, ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૬, ૫૨,
૫૩, ૫૪, ૫૬, ૭૦, ૧૧૦, ૧૧૧,
૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૭૭,
૨૪૧, ૨૫૮

સરજમસોદજી સોસમજી ૭૮
જમલાયજી ૪૬, ૨૧૪, ૨૧૫

જામ શ્રોત્રમુખજી ૬૦

જોષપુર ૬૦, ૧૩૬, ૧૬૨, ૨૨૭,
૨૬૨, ૨૭૩

જોન ૬૪, ૨૬૦, ૨૮૦

જોષિની સત ૬૮

જનાદેવ પંડિત (પુનાવાળા) ૧૦૦

જર્મની ૧૨૦

જયેષ્ઠાસમ ગુરુજી ૧૨૧, ૧૬૨,
૧૬૩

જયેનાથમદાદેર ૧૪૬

જદાગીરજી કામરાજી. ૧૫૫

જયુનીત્રી વિલસ ૧૫૬

જાળાંલા સ્મૃતિ ૧૬૭
 જોશાજ મકનજી ૧૬૭
 જામજમશેદ પત્ર ૧૭૦
 જો. શ્રી જીવજીલાલજી (કાશી) ૧૭૬
 જયરામ શાસ્ત્રી ૧૭૫
 જાનનાથ પંડિત ૧૭૮
 જીવનરામ ઇચ્છારામ જોષી ૧૯૨
 જનમાજી ૨૦૫
 જનમેજય રાજ ૨૪૦
 જવાનસિંહજી ૨૪૧
 જો. શ્રી જીવજીલાલજી (ગોવર્ધન) ૨૪૩
 પ્રો. જમશેદજી ઉનવાળા ૨૫૨
 પ્રો. જમજીલાલજી કંચિયા ૨૫૨
 જમીનપરામ ૨૬૧
 જમજીરામ પુરુષોત્તમરામ જોષીપુરા ૨૮૩
 કવેરીલાલ કિમીયાસંકર સર્વજીહાદુર ૨૫, ૧૫૬, ૨૫૮
 રાવસાહેબ કવેરીલાલ મુન્સફ ૨૦૯
 મંડુબહજી ૨૫૫
 ટાઇમ્સઓફ ઇન્ડિયા પત્ર ૧૬૫, ૧૬૭
 ટીપ્પણી ૨૦૫ ૨૨૭, ૨૫૫
 ટાઇપાનંદ ઉર્ફે પૂર્ણાનંદ સ્વામી ૬૧
 ડોસાભાઈ દુરામજી ૧૬૫

ડોહર ૨૦૮, ૨૧૪
 ડાયમંડ ન્યુમિલી ૨૪૮
 ડીકાર્ટ ૨૦
 ડાર્વિન ૨૨
 દુર્ગદાર ૩૫
 ડેક્કન ડેલેટ ૨૬૫
 લાંબોર ૬, ૧૨
 તૈત્તિરીય ચાખા ૯
 તત્ત્વશીલ્પક સભા ૨૩
 તત્ત્વ દર્શન પાઠશાળા ૩૦
 તૈત્તિરીયોપનિષદ ૪૫
 ત્રિભોવનદાસ વરજીવનદાસ ૬૫, ૧૦૭, ૧૨૫, ૨૬૦
 ત્ર્યંબકલાલ ત્રિભોવનદાસ ૧૫૭
 ત્ર્યંબકલાલ મુનિ ૧૭૨
 તાતાચાર્મ પંડિત ૧૮૧
 ત્રિભોવનદાસ દરિદ્રલક્ષ્મણ ૧૮૬
 શ્રીતેજંગ હાઈકોર્ટ જજ મુખાઈ ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨
 તત્ત્વશીલ્પ નિબંધ ૫૬, ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૨૭
 ત્રિભોવનદાસ ઈંદ્રજી ૨૨૯
 થીઓસોફી ૬૩
 દેવકા બેટીજી ૮, ૯
 દલપતિ શાહ ૯, ૧૦
 પં. દેવકીનંદનજી ૧૭, ૧૯
 દલપતરામ શ્રિ ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૧૫૭

૩૦૬ : બા. મા ગદ્યવાલજીનું જીવન અને સાહિત્ય

દત્તીસીતા ૨૮	દશમ ચરિત્ર ૨૭૨
દયારામ મોતીરામ ૨૮	ધીરજલાલ ઝોફદર ૨૪
દયારામ ઠાત્રિ ૨૯	ધર્મ પુસ્તકાલય ૧૦૧
દિલ્લી ૪૪, ૨૧૮, ૨૨૮	ધૂતપાપા ૧૦૬
દાસ્તબક્ષિત ૫૫	ધનજી હીરાજી ૧૮૫
દયાનંદ સરસ્વતી ૬૩, ૬૪, ૬૫,	દ્યોત્તી ૧૯૩
૬૬, ૬૭, ૭૦, ૭૨ ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૮૧	ધર્મબોધ ૨૭૨, ૨૮૩
૧૧૭, ૨૬૯	
દંડનીતિ ૬૦	નર્મદ ૧૦
દારકાદાસ ઉદયજી ૬૫, ૨૬૦	નવાખ્યાય ૧૧
ગે. શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી ૧૨૩,	નવરાત્રી ૧૭
૧૨૪, ૧૬૮, ૧૯૫, ૨૧૮, ૨૨૪,	ન્યુટન ૨૧
૨૨૫, ૨૨૬, ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૪૯	નાગવય દીનાનાથ ૨૫
૨૬૦	ગે. શ્રી તૃસિદવાયજી મું.ના
દામોદર શાસ્ત્રી મહામહોપાધ્યાય	૨૭, ૭૮, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૨,
૧૭૫, ૧૭૬	૨૦૫, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬
દામોદરદાસ નાનાબાઈ ૧૮૫,	મોનાવજી ૨૮, ૫૫
૧૮૬	નવલોપ ૪૦
ગ્રે. દેવસેન ૧૯૦, ૨૬૦	શ્રીનાથદાસ ૪૯, ૧૦૯, ૧૧૦ ૧૧
હારિશ ૨૧૪	૧૨૩, ૧૫૮, ૧૭૭, ૧૯૮, ૨૨૧
દીનબંધુ દેવશર્મા ૨૧૫	૨૫૫, ૨૬૧
દયાળજી મુનજી ઠાકર ૨૨૪	નિરોધ-નીલ ૫૮
દામોદર શાસ્ત્રી ચતુર્વેદી ૨૨૫	નાગમણરાવ સાહેબ ૬૧
દામોદર લાલજી કટ્ટ ૨૨૬	નિરૂક્ત ૬૮
દરજી નાનજી શેઠ ૨૩૪, ૨૬૦	નૃસિંહ ૬૮
ધીય ૨૪૦	નર્મદાચક્ર ઠાત્રિ ૧૧૬, ૧૧૭
શ્રીદામોદરલાલજી ૨૪૨	નારાયણ શાસ્ત્રી ૧૭૫
દયાવતારસ્તોત્ર ૨૭૨	બી બી. નમરૂર ૧૬

નારાયણ વાડો ૧૮૧
નાનુરામ સર્મા ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૫
નરેશભદ્રાસ કરસનભદ્રાસ શેઠ ૧૮૫
નિશ્ચંપસાગર ગ્રેસ ૧૯૨
નરેશભ યાચી ૧૯૩
નરેશશેઠ યાચી ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૪૬
૨૮૦.

નાસિક ૨૧૪
નદીયા ૨૧૮
નારદ મુની ૨૨૦
નાભાજી ૨૨૧
નંદજી પદ્મિત ૨૨૫
નવસથકર ધનજી યાચી ૨૨૭
નમીનદાસ લાલદાસ ૨૩૨
નદીયાદ ૨૩૭
નિરોધ લક્ષ્મણ ૨૪૧
નર્મદાસકર દામોદર યાચી ૨૫૨
નૃસિંહાચાર્ય (ચેલસાધક) ૨૫૮
નાનાલાલ ઠવિ ૨૬૬
નીતિ દર્શન ૨૭૨
નારજીદાસ આસનમલ દ્વરદ ૨૭૨
નાગોજી બદ ૨૮૦

પ્રગ્યાસુ ૧, ૪
પચનંદ ૬, ૧૦૬, ૨૧૪
પ્રાગટ્યમંગલ ૬
પચનંદી ૬
પ્રયાગ ૧૧, ૧૭૪

પોરબંદર ૧૪
પચ્ચામ્બ ૧૫
પાણિનીય ગ્રાંથાધ્યાયી
ગ્રાંથાધ્યાય ૨૧
પુનર્જન્મ ૨૨
પરમદેવ મંડળી ૨૩
પ્રાર્થનાસમાજ ૨૩, ૬૩
યુક્તિમાર્ગ, ૨૫, ૨૬, ૩૨, ૩૪,
૩૮, ૩૯, ૬૩, ૭૦, ૭૭
પાર્વતી ૩૦
પચ્ચદશી ૩૨
પ્રાર્થના ૩૯, ૪૨, ૪૩, ૪૪,
૪૭, ૫૧, ૨૭૬
પાણિની ૪૦, ૧૬૩
પ્રભાકર મત ૪૦
પાદસેવન લક્ષ્મણ ૫૫
પોષણલોભા ૫૭
પુરાણો ૬૩, ૬૮, ૬૯, ૭૫
૭૮, ૮૧
પૂરણાનંદ સ્વામી ૬૧, ૬૬
પંચમ ૭૫
ગો. શ્રીપનાનાલજી (૧૭૭ માંડવો)
૭૮,
પુના ૧૧૦, ૧૮૩, ૧૯૦ ૨૬૫
પ્રભુસંમજ્જનારામ ૧૬૭
ગો. પીટરસન ૧૨૨, ૨૫૧, ૨૬૦
પાનાચંદ ૧૫૫
ગો. પટેલ ૧૫૫

૩૧૨ :: જા. મા. મુદ્રિતશુભ જીવન અને સાહિત્ય.

રાસસીધા રંદ

રણછોડભાઈ ૨૬

રત્નેશ્વર કવિ ૨૬

રાજા રામસિંહ ૩૪, ૪૫

રાજપૂતાના ૩૫

રામજી મંદિર ૬૧

રામકૃષ્ણ ૬૮, ૭૦

શામજી ૭૦

રવજીશાસ્ત્રી ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૭૪

૨૬૨

રાસ્તેગાદીતાર પત્ર, ૧૦૮, ૧૬૫

રાજોડ ૧૦૬, ૧૮૭

સર રીચર્ડ ટેમપલ ૧૦૬ ૧૨૨

રમાભાઈ પંડિત ૧૧૦

રાજારામ બોડસ શાસ્ત્રી ૧૩૫

૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૬, ૨૪૨

રમેશ શાસ્ત્રી ૧૩૫

રામદાસ કાશીદાસ ૧૩૮, ૨૬૨

શ્રીરામચંદ્રજી ૧૪૪

રઘુનાથ નારાયણ બોટે ૧૬૭

રણજીભાઈ ઉદવજી શાસ્ત્રી ૧૭૧

૧૯૨

રેવાચંદર શાસ્ત્રી ૧૭૨

રામ શાસ્ત્રી ૧૭૫

રમાનાથ સપ્તર્ષિ ૧૭૫, ૨૬૫

રસનગાધર મધે ૧૭૭

રેફરન્સજી ૧૮૧

સર રમેશચંદ્ર મિત્ર ૧૮૭, ૨૬૦

ગો. શ્રીરમજીભાઈ (મયુરા) ૧૬

રામનવમી ૨૦૫

રઘુરામ શાસ્ત્રી ૨૦૮

રાજા રાધાકાન્ત દેવ ૨૧૪

રામાનુજ ૨૨૨

રતનસી લાલજી કુર ૨૨૪

રઘુનાથ બદ્ધ મહારાષ્ટ્રી ૨૨૫

રાય ઠાકુર કિશોર ૨૨૬

રોચનગંજ ૨૨૬

રામચંદ્ર વામુદેવશાસ્ત્રી ૨૨૭

ગમકણુ શાસ્ત્રી ૨૨૭, ૨૬૨

રામચંદ્ર દેવકીનંદન ૨૨૭

રામ પંડિત ૨૭૩

શ્રીચુરીરસિંહજી ૨૨૬

રાધાબાઈ ૨૪૬

રુદ્રમાવતી ૨૫૭

રાધાચરણ ગોખામી ૨૬૨

રસિક વલ્લભ ૨૭૨

લાડુ બેટીજી ૧, ૨, ૩, ૧૩, ૧૪

૧૫, ૧૬, ૧૦૬, ૧૦૭

લક્ષ્મણનાથ ત્રિવિ ૩૪, ૪૫

લાલજીભાઈ ૪૧

લક્ષ્મીનારાયણ (મીડાગરજી) ૪૬

લંકા ૧૪૪

લક્ષ્મણભાઈ શામળદાસ ૧૪૬, ૧૪૭

લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ ૧૪૭

લંડન ૧૫૬

કા. લોધાધર બાલ ૧૭૦

લાઠ ચાતિ ૧૮૪
 લાલજી કરસન ભેષી ૧૮૫
 લાલજી વલ્લભજી ૧૮૬
 ભીલકમળજી ૨૨૧
 લાલજી ભેષી ૨૨૫
 લક્ષ્મણલાલજીનો વડો ૨૨૬
 લખમીદાસ ખીમજી કાપડખાનર ૨૩૨
 લખતર નરેય ૨૪૭ ૨૫૦
 લખમીદાસ ખીમજી ૨૬૧
 લઘુ મંજી ૨૮૦
 ભાવજીવલજી (જૂનાગઢ) જયરા
 ભીમમનલાલજી ૧, ૨, ૩, ૪, ૧૩,
 ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૦
 શ્રીમદ્વલ્લભજી (જૂનાગઢ) શ્રીમદાના-
 વંશજી શ્રીમદામજી ૧, ૫, ૭,
 ૧૩, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૪૩,
 ૫૬, ૫૭, ૧૧૬, ૧૨૪, ૧૭૩
 ૧૬૮, ૨૦૩, ૨૧૪, ૨૨૦,
 ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૮૬
 વાગ્ગીજ ૪, ૧૬
 વલ્લભજી ૧૩૮
 વાલ્મીકીજી ૧૧૪
 વેલનાર, વેલનાળુ ૭
 વિદ્યલક્ષ્મી દીવાન ૧૪૯
 વાધુજી ૬, ૭, ૮, ૨૪૫
 વાધુજી વંશાવલી મંથ ૬, ૮, ૯
 વલ્લભવેલ મંથ ૬
 વિશ્વેશ્વર ૭
 વેદવેદાન્ત ૮, ૧૪, ૧૬, ૩૦.

૩૨, ૫૨, ૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૮,
 ૬૯, ૭૮, ૮૧, ૮૭, ૯૦, ૯૧,
 ૧૦૬, ૧૨૬, ૨૪૬, ૨૭૪
 શ્રીગૃહ્યેષ્ય ચરિતામૃત મંથ ૭
 મજનાય જટ ૧૨
 ગો. શ્રીવિદ્યેષ્યજી ૧૩, ૧૪
 ગો. શ્રીમજ્જેષ્યજી ૧૪
 વલ્લભજી દરિદ્ર ૧૫, ૧૬, ૧૯
 વેદાન્તચિન્તામતી મંથ ૩૧, ૩૨,
 ૨૭૧, ૨૭૬
 ચિકિટ્સીયા મહારાષ્ટ્રી ૧૬, ૧૫૬
 વડામંથ ૨૨
 વિમલાવિવાહ ૨૩
 વિનાયક લક્ષ્મણ ૨૫
 વલ્લભજી ૨૮, ૫૨, ૫૩,
 ૫૪, ૫૬, ૨૭૨
 વડોદરા ૨૬, ૧૫૦, ૧૬૩
 વિદ્યારૂપવામી ૩૧
 વિદ્યમંડળ ૪૧, ૨૭૬
 ગો. શ્રીમજ્જેષ્યજી (અમદાવાદ)
 ૫૨, ૫૪
 વંદન બહિત ૫૫
 વિસ્મર્તીલા ૫૭
 શ્રીવિદ્યાજી ૬૦, ૬૧
 વિરમનંદ સંપાતી ૬૪
 વાલ્મીકી ૬૬, ૬૭
 બાહરજી ૬૮
 બાસસત્ર ૬૮
 વિષ્ણુસ્વામી ૬૮, ૨૨૦, ૨૨૨,
 ૨૨૩, ૨૨૫

વેદાર્થોદ્ધાર ગ્રંથ ૭૨
 વેદવિદ્યા કાવ્ય ૭૪
 વરજીવનદાસ માધવનાથ શેઠ ૭૫,
 ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૬૮, ૨૪૮
 વેદસાંપ્રદાયોત્કલસભા ૮૪
 વિદ્વન્નીતિ ગ્રંથ ૯૦
 વિનાયક ધુંડીરાજ ભાડે સાહેબ
 ૯૨
 વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળા ૧૦૦, ૧૦૬,
 ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૬, ૧૬૯,
 ૨૦૫, ૨૪૨, ૨૪૮
 વાસુદેવાચાર્ય ૧૦૦
 વિષ્ણુ ચાત્રી ૧૦૧, ૧૮૬, ૨૨૭
 બાસ ૧૦૬, ૨૨૮
 વૃન્દાવનદાસ પરસોતમ ૧૦૭
 વિદ્યાવત ૧૧૦
 વિધવ ગ્રંથ ૧૨૦
 સરવિલિપમ વેરજન, ૧૨૧
 વળેસઠર ૧૪૬, ૧૫૦
 વેણીયાંઠર લક્ષ્મીયાંઠર ૧૫૦
 વેણીરામ બેચર ૨૦૭
 વિઠ્ઠલદાસ રામરામ દવાલ ૧૬૫
 ૨૪૬, ૨૬૨, ૨૬૬, ૨૮૨
 વિશ્વનાથ મહાલિકા રાવ સાહેબ
 ૧૬૮, ૧૭૦
 . કોલેજ ૧૬૮
 ગેરી ૧૮૦
 ઠાયાચં ૫૩૧ ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૧૪૪

વિષ્ણુચાત્રી મહાનલ ૧૮૬
 વડવાણ ૧૮૭
 વલ્લભરામ પુરુષોત્તમ જોશી ૧૬૦
 વસનજી હીરજી જોશી ૧૬૪
 વેદાન્તભટ્ટાચાર્ય ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૩
 વિષ્ણુદાસ કીર્તનકાર ૨૨૧
 વર્ણાશ્રમધર્મ ૨૦૪
 વલ્લભદાસ ભટ્ટ ૨૨૪
 ત્રિલલદાસ રામદાસ ૨૨૪
 ગો.શ્રી વિઠ્ઠલચારાણ ૨૨૪
 વાસુદેવજી ચતુર્વેદી ૨૨૫
 વામનાચાર્ય ૨૪૨
 વિદ્યામિત્ર ૨૫૮
 વિચિષ્ટ ૨૫૮
 વૈષ્ણવપત્ર ૨૬૨
 વલ્લભ સ્તુતિરત્નાવલી ૨૭૧
 વૈષ્ણવ ધર્મ ક્રમ ૨૭૨
 વિષ્ણુસદ્ભાષ્ય ૨૭૧ ૨૮૨
 વામન જયતિ ૨૭૨
 વૈરાગ્ય ચતક ૨૭૨
 વિષ્ણુવાચાર્યવળે ૨૭૬
 ચંકરાચાર્ય ૬૮, ૬૯, ૭૧, ૭૨
 ૭૮, ૪૦
 યુક્તીતિ ૯૦
 સ્વામજી ચાત્રી ૧૦૧, ૧૦૬,
 ૧૨૫, ૧૭૪, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૪૨
 શેરીનાજીભટ્ટાચાર્ય ૧૫૫
 યજ્ઞદન ૧૬૦
 શ્રી ધનદામદાસ જનસીવાલા ૧૭
 ચિત્રકુમાર ચાત્રી ૧૭૬

શ્રીકૃષ્ણપાખો ચાલો ૧૯૨
 ચંદ્ર ચિત્રચંદ્ર ભોરી ૧૯૩
 પં. શ્યામજી કૃષ્ણ ૧૯૯
 ગ્રાહ ૨૦૫
 શીવકુમાર ચાલો ૨૧૨
 ચરીશેખર રાગ ૨૧૩
 શુકદેવજી ૨૨૦
 ચાંદિત્વસોદતા ૨૨૦
 શ્રીકૃષ્ણ લાલજીદાસ ૨૨૬
 શાહપુર ૨૩૦
 શાપાનુમદ ચક્રિત ૨૩૮
 શાર્દુલસિંહજી રાજ ૨૪૧
 શામળદાસ ઠોસેજી ૨૫૨
 શારદા તિલક ૮
 શ્રીશોભામાજી ૧૩
 શુદ્ધચંદ્ર ૧૭
 શુકદેવજી ૧૯
 શેલી ૨૨
 શેરમેનિસા ૨૩
 શાપુરજી બંગાળી ૨૮
 શારીરિકલાખ્ય ૨૧, ૪૦
 શાંકરવેદાન્ત ૩૧, ૩૮, ૪૫
 શુદ્ધદિત ૩૨, ૩૩, ૪૫, ૨૭૩
 શુદ્ધદિત માર્તંડ મંથ ૩૯, ૪૧
 ૪૪ ૨૯૭
 શ્રવણ બકિત ૫૪
 શ્રીનાથજી ૫૫
 શુદ્ધદિત સસદ ૫૬
 શાસ્ત્રાર્થ ૬૧, ૬૨
 શ્યામકર્ણ ૨૬૨
 ચંદ્રલાલ માહેશ્વર ૨૬૪, ૨૬૯

શિવાનંદકવિ ૨૬૫
 શાંતિય વિદ્યાલાખ્ય ૨૭૨
 શુદ્ધદિત ચંદ્રોદય ૨૭૨
 શુદ્ધગુણ પ્રકાશ ૨૭૩
 શુદ્ધેન્દુ શેખર ૨૮૦
 સુદાસ ૪, ૨૭
 સુપ્રદાન કલ્પદ્રુમ ૬
 સત્સિદ્ધાન્ત માર્તંડ ૭, ૩૭, ૩૫,
 ૨૨૦, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૮
 સંગીતાદિત્ય મંથ ૧૫
 સિદ્ધાન્ત કૌમુદી ૧૭
 સનકાદિ ૧૯
 રથેન્સર ૨૨
 સરમન જોશી ધીમાઉન્દ ૨૨
 સમુદ્ર પ્રપાલ ૨૪
 સુગત ૨૯
 સુપ્રદેવ, માર્તંડ મંથ ૩૩, ૩૫,
 ૧૭૨, ૨૬૮, ૨૭૨, ૨૭૬, ૨૭૯
 ૨૮૩
 સદાનંદચિંતિ ૩૮, ૩૯, ૪૦,
 ૪૨, ૪૬, ૪૯, ૨૭૯
 સ્વરૂપાનંદ સ્વામી ૩૮
 સહસ્રાક્ષ ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩,
 ૪૪, ૪૯, ૫૧, ૨૪૯
 સ્વરૂપસિંહ, ૪૦, ૪૧, ૪૫
 સંતોષગામ ૪૧, ૫૦
 મ્મરણ બકિત ૫૫
 સખ્યબકિત ૫૫
 સર્ગલીલા ૫૫
 સ્થાનમીતા ૫૫
 શ્રીમુખોદિતીજી ૫૯, ૨૦૦, ૨૨૧
 ૨૨૨, ૨૨૪

સ્વામિનારાયણ ૬૨, ૬૪, ૬૭, ૭૦
સ્મૃતિઓ ૬૩, ૬૮, ૬૯, ૭૭,
૭૯, ૮૦
સદ્ધર્મ વિલાસ ગ્રંથ ૬૮, ૧૯૯
સમાસોલોચક પત્ર ૭૫, ૯૬,
૧૦૨, ૧૫૫
સનાતન ધર્મ ૬૧, ૭૮
સોમયજ્ઞ ૬૨, ૬૭, ૧૯૨, ૧૯૩,
૧૯૬, ૧૯૮
સદ્ધર્મ ભારતર પત્ર ૧૦
સ્વધર્મ સંરક્ષક અને ધ્યેયચન્દ્ર
પત્ર ૧૧૦
રેટેટમેન્ટ પત્ર ૧૨૨, ૨૧૪
શ્રીસુબોધિની સભા ૧૨૭
સેવકલાલ કરસનદાસ ૧૭૨
સિંહાત કોમુદી ૧૯૦
સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા ગ્રંથ ૧૯૦
સુભાષિત રત્ન બાંધાર ગ્રંથ ૧૯૨
સુદર્શન પ્રેસ ૧૯૮
સંપ્રદાય, પ્રદીપ ૨૨૧
સુદર્શનાચાર્ય ૨૨૪, ૨૨૬
સર્પમંત્ર ૨૩૯
સ્વપણા શ્રીતથા ૨૪૧
ગો. શ્રીસુવભાભાઈ ૨૪૬
દીક્ષા ૨૭૨
સુમનોવિનોદ ૨૭૨
સુભાષિત લદરી ૨૭૨, ૨૮૩

સરપ્રતાપસિંહજી ૨૮૦
સચિત્ર સાક્ષરમાળા ૨૮૨, ૨૮૩
હીમગી ૨૧
ઈર્ષાઈ રેપેન્સર ૨૭
હિંદુ ધર્મ ૨૨, ૩૮
હરદી ૨૨
હરિમંદ્ર ૩૪
હનુમાન ૪૪, ૪૫, ૪૬
હાલોચર ૬૧
હરજોવન દેસાઈની વાડી ૬૬
હાલાઈ બાટિયા વાત ૧૩૬
હિંદુસ્થાન ૧૫૩
હરિ દેશમુખ ૧૫૭
હેમતોત્સવ વ્યાખ્યાન માળા ૧ ૭૧
ભારતેન્દુ હરિમંદ્ર ૧૭૫
હરિકૃષ્ણ સાગ્રી ૧૯૨
હરદાર ૨૧૯
હરજોવનદાસ કીર્તનકાર ૨૨૧
હરજોવનદાસ વસનજી મજિયાર
૨૪૬
હીરક મહોત્સવ ૨૪૭, ૨૪૮
હરિષ્ણીવૃત ૨૫૨
હીરાલાલ શ્રી ૨૬૨
વંદન કૃતસાર ૨૭૨
હરિજંકર ઓમકારજી ૨૭૯
યાનપ્રવારક મંડલો ૧૧૬
યાનવર્ધક જાગ્રા ૧૨૧